

**Софийски университет „Свети Климент Охридски”
Исторически факултет**

**„Андрей Тошев – държавник,
дипломат, политик“**

Докторант: Мария Сашкова Вълкова

Научен ръководител:

проф. дин Веселин Янчев

София
2023

Съдържание:

Увод.....	3 – 7
Глава първа. От Стара Загора до Атина.....	8 – 49
Ранни години.....	8 – 11
Търговски агент в Битоля.....	12 – 34
Дипломатически представител в Цетине.....	35 – 41
Назначението в Атина и защитата на българската кауза в Македония.....	42 – 49
Глава втора. От Независимостта до войните за национално обединение.....	50 – 311
Предизвикателството Белград.....	50 – 173
Назначението на Андрей Тошев Цариград и въпросът за българския неутралитет в началото на Първата световна война.....	174 – 233
Намесата на България в Първата световна война и позицията на Андрей Тошев. Назначенията във Виена и Берн.....	234 – 311
Глава трета. Извън политиката и в центъра на политиката.....	312 –
Встрани от политическия живот (1919 – 1935)	312 – 313
Отново в голямата политика. Андрей Тошев като министър-председател (април – ноември 1935).....	314 – 353
Научна и публицистична дейност (1919 – 1943).....	354 – 364
Заключение.....	365 – 369
Библиография.....	370 – 375

Увод

Българската история е изпълнена с личности, които биха служили като еталон за умели дипломати, достойни държавници и изтъкнати учени. Не са много хората, които да отговарят на всички тези характеристики наведнъж. Андрей Тошев е пример за това явление – оставил ярка следа, както със своята дългогодишна политическа кариера, така и с богатата си научната дейност. Роден и израснал в уважавано старозагорско семейство с обществена значимост в десетилетията около и след Освобождението, младият Андрей отрано е закърмен с възрожденските идеи, с патриотизъм, лишен от корист и със свободолюбив дух, които концепции ще залегнат в неговия мироглед и ще бъдат важни мотиви в неговата преподавателска и обществено-политическа дейност в края на XIX в. и през първите четири десетилетия на XX век. След прекарани периоди като учител в Солунските мъжка и девическа гимназии, в родната Стара Загора, във Варна, в Пловдив и във Военното училище в София, Ан. Тошев се впуска в дипломатическа кариера, която обхваща почти двадесет години и включва назначения в Битоля (1903 – 1906), Цетине (1905 – 1906), Атина (1906 – 1908), Белград (1908 – 1913), Цариград (1913 – 1914), Берн (1915 – 1916) и Виена (1915 – 1919)¹. По време на тези свои мисии той доказва своите блестящи дипломатически качества и демонстрира отлично познаване на международните отношения, което му позволява във всеки един момент да бъде на завидно ниво в комуникацията си с колегите си от дипломатическия корпус и с отговорните фактори в съответната държава. Наред с това, неговите прогнози за развитието на световната политика и дипломация са впечатляващо точни, както показват по-късните събития. Ан. Тошев заема своите постове в моменти, когато е от изключително значение за България да поддържа добри отношения със съответните страни и съумява да отстоява както държавните интереси, така и личните си виждания по наболели теми като поведението на страната ни в във войните 1912 – 1918 г. и Македонския въпрос. В настоящето изследване ще се представят неговите идеи, начинът, по който те еволюират и опитите му да приоритизира българската кауза на всяка цена.

На фона на казаното дотук, никак не е случаен изборът на цар Борис III, който през април 1935 г. кани опитния дипломат да оглави планираното ново правителство. Разглеждан като идеална фигура поради дълбокото уважение, което е заслужил през годините от по-голямата част от българската общественост и поради отдалечеността си от

¹ Ташев, Т. Министрите на България 1879–1999, София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1999, с. 475

партийните страсти, които внасят разединение сред народа десетилетия наред, Ан. Тошев е натоварен със задачата да утвърди допълнително ролята на монарха в политическия живот на страната, както и окончателно да ограничи общественото влияние на авторите на деветнадесетомайския преврат от 1934 г. и на лидерите на вече забранените политически партии. За краткото си управление, продължило едва седем месеца, правителството успява да изпълни задачите си и да създаде благоприятна обстановка за окончателното налагане на царския режим.

Безспорни са заслугите на Ан. Тошев и в областта на ботаниката. Интересът му към тази наука датира още от юношеска възраст, което го провокира да следва естествени науки в Женева и Брюксел. Името на Ан. Тошев в последствие се налага като едно от водещите в академичната общност в България². Многобройни са изследванията му както в конкретната сфера, така и разглеждащи политически, икономически, културни и военни въпроси. Наред с достиженията му в тази сфера, не трябва да се подминават и изключително обемните му и качествено написани исторически и етнографски трудове, които допълват набора източници на историческата наука и нейните помощни дисциплини. Не на последно място, трябва да се подчертае и успешната му публицистична дейност.

Основни източници за изследването са документи от Централния държавен архив (ЦДА), Българския исторически архив при Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ (НБКМ–БИА), Научния архив при Българската академия на науките (НА БАН), Столична библиотека, Централна университетска библиотека при Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (ЦУБ при СУ) и др. Всички събития са датирани изцяло по Григорианския календар. Събитията от ранния живот и политическите назначения на Ан. Тошев са представени хронологично. Изключение прави единствено обособената в последната глава част, отнасяща се до научната и публицистичната му дейност в периода 1919 – 1943, която умишлено е изведена след прегледа на общественно-политическите му дела през посочения период.

Досега в българската историография няма цялостно изследване за живота, политическата и научна дейност на Ан. Тошев. Общо погледнато, не изглежда тази личност да е представлявала особен интерес за изследователите и съвременниците. Малко са мемоарните книги, в които на Ан. Тошев се отделя повече внимание. Пример е

² Станев, Ст. Малко познати имена от българската ботаника, София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001, с. 54–55

дневникът на министър Петър Абрашев³, в който се описват подробно събитията около Балканските войни – докладите на Ан. Тошев, които се четат в Министерски съвет, телеграмите, които изпраща до българското правителство и т.н. Въпреки подробната фактология, авторът никъде не си позволява да изрази лично мнение нито за работата на пълномощния министър, нито за самата му личност. Подобна тенденция се забелязва и в дневника на Марко Рясков⁴, който е министър на финансите в кратко управлявалия кабинет на Ан. Тошев. Описани са редица разговори и срещи между двамата, но липсва категорична оценка на изтъкнатия финансист за неговия началник. Съвсем логично, фигурата на Ан. Тошев присъства и в редица други мемоарни книги, разглеждащи събития от първите три десетилетия на XX век, когато протича и неговата активна дипломатическа и политическа кариера. В почти всички случаи срещаме спорадично споменаване на това име и отсъствие на категорични оценки – спомените на значими личности като Александър Малинов⁵, Никола Геннадиев⁶, Васил Радославов⁷, д-р Стоян Данев⁸, царица Йоанна⁹ и др. Изключения, в които срещаме категорични оценки, макар и контрастиращи една с друга, са мемоарите на Симеон Радев¹⁰ и проф. Ал. Цанков¹¹, чиито позиции за личността на Ан. Тошев ще бъдат разгледани по-подробно в изложението. В трудовете на някои от по-изтъкнатите изследователи, засягащи онези

³ Петър Абрашев (1866 – 1930) – български политик. Член на Прогресивнолибералната партия. Министър на търговията и земеделието (1902 – 1903). Министър на правосъдието (1911 – 1913).

⁴ Марко Рясков (1883 – 1972) – български финансист. Управител на Българската народна банка (февруари – април 1935).

⁵ Александър Малинов (1867 – 1938) – български политик. Лидер на Демократическата партия. Министър-председател на България (1908 – 1910), (1910 – 1911), (1918), (1931). Председател на XXIII ОНС (1931 – 1934).

⁶ Никола Геннадиев (1868 – 1923) – български политик и журналист. Член на Народнолибералната партия. Министър на правосъдието (1903 – 1904). Министър на търговията и земеделието (1904 – 1908). Министър на външните работи (4 юли – 17 декември 1913).

⁷ Васил Радославов (1854 – 1929) – български политик. Лидер на Либералната партия (радослависти) в периода 1887 – 1918. Редовен член на Българското книжовно дружество от 1884г. Министър на правосъдието (1884 – 1886). Министър на вътрешните работи (1899 – 1900). Министър-председател (1886 – 1887, 1913 – 1918).

⁸ Стоян Данев (1858 – 1949) – български политик. Лидер на Прогресивнолибералната партия. Министър-председател (1901 – 1902), (1902 – 1903), (1913). Председател на V ВНС (1911) и XV ОНС (1911 – 1913).

⁹ Йоанна Българска (Джованна Савойска) (1907 – 1990) – италианска принцеса, дъщеря на крал Виктор Емануил III и кралица Елена. Царица на българите (1930 – 1946).

¹⁰ Симеон Радев (1879 – 1967) – български писател, дипломат, публицист и историк. Участник във Върховния македоно-одрински комитет в София. Основател на всекидневника „Воля“. Автор на „Строителите на съвременна България“. Участник в Балканските войни (1912 – 1913) в редовете на III-та солунска дружина. Пълномощен министър в Букурещ (1913 – 1916), Берн (1916 – 1917), Хага (1920 – 1921, 1936 – 1938 със седалище Лондон), Анкара (1923 – 1925), Вашингтон (1925 – 1933), Лондон (1935 – 1938) и Брюксел (1938 – 1940).

¹¹ Александър Цанков (1879 – 1959) – български икономист, юрист и политик. Лидер на движението Народен сговор, по-късно на партията Демократически сговор, а след това и на обособилото след нейното разцепление Народно социално движение. Ректор на Софийския университет (1919 – 1920). Министър-председател (1923 – 1926). Председател на XXI (1926 – 1927) и XXII (1927 – 1930) ОНС. Министър на народното просвещение (1930 – 1931). Народен представител в XXIII – XXV ОНС.

периоди, в които той има активно участие в българската политика, Ан. Тошев получава различни оценки. В разгледаните от автора на тази биография изследвания, писани в периода 1944 – 1989 г., се засяга основно краткото управление на Ан. Тошев през 1935 г. Последният е представен като удобен и лоялен на монарха кадър, като се създава внушение, че именно това е и основната причина да получи мандат за съставяне на кабинет, а не цялостният му принос за развитието на българската държава до онзи момент. Примери са: „Българската демократична общественост, фашизмът и войната 1934 – 1939“ от Илчо Димитров, „Утвърждаване на монархофашистката диктатура в България 1934 – 1936“ от Владимир Мигев и „Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934 – 1939“ от Величко Георгиев. Що се касае до трудове, публикувани от 1989 г. до наши дни, то най-голямо внимание на дипломатическата дейност на Ан. Тошев отдава Георги Марков. В неговите трудове, свързани с Балканските войни и Първата световна война, Ан. Тошев е определян като опитен и компетентен дипломат. Извън тези примери, в повечето научни изследвания, в които Ан. Тошев фигурира не се дават категорични оценки и не се засягат причините за дипломатическите му назначения и за по-сетнешното му издигане за председател на Министерски съвет. Тук можем да посочим разгледаните в изложението трудове на Людмил Спасов, Владимир Златарски, Елена Стателова, Стойчо Грънчаров, Калчо Калчев и др., в които дейността на Ан. Тошев са описани, но не представляват основен акцент.

Образът, който е изграден в настоящия труд, е на базата на трудовете на вече споменатите историци и на други автори, както и на база документи от гореспоменатите източници, периодични издания, спомени, оценки и коментари от негови съвременници, както и на база впечатленията на автора на биографията след обстоен прочит на трудовете на самия Ан. Тошев, някои от които носят и мемоарен характер.

Частта от изложението, свързана с дипломатическата дейност на Ан. Тошев е изградена върху проучване и анализиране на телеграми, рапорти, писма, лични негови спомени и други архивни документи от ЦДА. Дейността му като търговски представител в Битоля е изследвана въз основа на документи от фонд 331 К. Използвани са още извори от фондовете на българските дипломатически представители в Цетине (339 К), Атина (322 К), Белград (315 К), Цариград (321 К), Берн (317 К), Виена (304 К), както и на Монархическия институт (3 К). Значителна част от изследването е задълбочено проучване на архивни единици от фонда на Министерство на външните работи и изповеданията (176 К).

Целта на изследването е да се напише една подробна биография на тази многопластова личност, оставила своя отпечатък върху политическото развитие, културния подем и напредъка на научната мисъл в следосвободенска България в края на XIX и през първите четири десетилетия на XX в. Наред с това, Ан. Тошев изиграва ключова роля в изграждането и поддържането на положителен образ на България в международен план.

Авторът на настоящия труд си поставя следните задачи:

- Да се разгледа средата, в която е израснал и това как тя повлиява на по-сетнешното му формиране като личност.
- Да се проследи цялостната му дипломатическа дейност и да се направи оценка на ролята му за двустранните отношения между България и съответната страна, в която той е призван да защитава доброто ѝ име и нейните интереси по време на всяко едно от назначенията му.
- Да се обърне внимание на научната и публицистичната му дейност, макар те да са встрани от основната цел на изследването.
- Да се анализира отражението на Андрей Тошев върху политическата обстановка в България и върху международните отношения на Царството по време на управлението му като министър-председател през периода април – ноември 1935 г.
- Да се направи цялостна оценка на значимостта на Андрей Тошев като политик, държавник и дипломат.

Глава първа

От Стара Загора до Атина

Ранни години

Андрей Тошев е роден е на 16 април 1867 г. в Стара Загора. Баща му, Славе, заедно със своите братя (Стойчо, Тошо и Васил) се занимават със силно развития по това време бакърджилък в Стара Загора. Славе Тошев активно участва в просветните и черковни въпроси в града. Член е на меджлиса¹², представител е на училищното настоятелство и поддържа най-приятелски отношения с учителите от класното училище. Освен бакърджийските дюкяни, баща му има и книжарница. Описан е от един свой съвременник по следния начин: „Слави Тошев бе един от просветните граждани на неговата възраст. Той се учил в Стара Загора и Пловдив и знаеше добре езиците турски и гръцки писмено¹³“. От казаното дотук ясно личи, че Славе Тошев е една от най-авторитетните и високообразовани фигури в града. Именно заради това самият той и цялото семейство са ангажирани в революционните и просветните борби на старозагорци¹⁴.

Подробни данни за своето детство Ан. Тошев дава в своята автобиографична книга „Ранни спомени 1873–1879“. Обяснението за избора на долната граница е дадено от самия автор, който пояснява, че най-ранните му съзнателни спомени са именно от 1873 г. Още първите изречения, някак естествено, са пропити с носталгия към изминалите години за щастливо и безгрижно детство и топли чувства към родния дом и уюта в семейството на бъдещия академик. В своя разказ Ан. Тошев подчертава патриархалния характер на обществото и максимално опростения начин на живот, лишен от разнообразия. Въпреки това, той категорично определя тези години от своя живот като най-щастливия период от него.

През 1873 г., когато започва наративът на „Ранни спомени“, Ан. Тошев постъпва в училище в родния си град. В първите четири отделения обучението се осъществява основно по познатата „Бел-Ланкастърска метода“¹⁵. Изучава основни начала на аритметика, Закон Божи, красноречие, география, естествена история, българска и обща

¹² меджлис (меджилис) – съвещателен към общинско, околийско, окръжно управление и т.н.

¹³ Илиев, Ат. Спомени, София, издателство „Български писател“, 1981, с. 132

¹⁴ Тошев, Ан. Ранни спомени 1873–1879, София, издателство „Т.Ф. Чипев“, 1938, с. 3

¹⁵ Известна още като „взамоучителната метода“. Метод на преподаване, при който по-големите и напреднали ученици обучават и помагат на по-малките.

история. Ан. Тошев оценява изключително високо не само знанията, които е получил в своето училище, но също и навиците, които изгражда и възпитанието, което получава¹⁶.

Безспорно най-голямо значение за изграждането на личността на Ан. Тошев има израстването му в семейство на будни родолюбиви граждани. Още от съвсем малък става свидетел на участието на своите роднини в активната просветна, религиозна и национална борба. Историческите събития, за които той разказва, както и дейността, която развиват неговият баща и чичовците му, остават в съзнанието му като пример за отстояване на националната кауза. Именно тези негови наблюдения, макар и все още дете, превръщат Ан. Тошев в един от най-горещите ѝ привърженици. Съществена е и ролята на просветните дейци, чиито образи авторът посочва като еталони за достойни българи. Ярък пример младият Андрей има в лицето на Анастасия Тошева¹⁷, която е съпруга на чичо му Тошо. Не по-малко значение има и П. Р. Славейков¹⁸, който е семеен приятел и чиято компания младият Андрей предпочита заради интересните разкази, новините, които му разказва и пламът, с който пее бунтовнически песни. Сближението на двете семейства му спечелва и приятелството на Пенчо Славейков¹⁹. Семейната среда, напрегнатата обстановка по българските земи в разглеждания период и последвалите събития стават причина за формиране на възгледите на Ан. Тошев за евентуални бъдещи постъпки в подкрепа на националното единение.

Преживяното през детството е от ключово значение за формиране на мирогледа му. Едва 9 – 10-годишен той става свидетел на значими събития в българската история, като Априлското въстание и Руско-турската война, в които активно участие имат членовете на неговото семейство. В своите спомени Ан. Тошев отделя специално внимание на приятелите на своя баща – личности, които са представени като будители на българския народ и активни граждани, които се борят за справедливата българска кауза. Прави впечатление и отношението, което авторът още от дете има към заобикалящия го свят –

¹⁶ Тошев, Ан. Ранни..., с. 25 – 29

¹⁷ Анастасия Тошева (1837 – 1919) – една от най-забележителните български учителки и общественички, която остава в историята със своите възгледи за девическото образование и възпитание, като приветства жените да се борят за наука и просвещение. През 1857 г. по нейна инициатива е открито първото девическо училище в Стара Загора, което се превръща в „разсадник“ на просвета и култура, място на което се обучили стотици българки, които да поддържат духа на родолюбието. Със своите убедителни сказки за образованието, четене и тълкуване на евангелски текстове Анастасия Тошева успява да устои на разпространените по това време опити на протестантите трайно да насадят своето учение по българските земи.

¹⁸ Петко Славейков (1827 – 1895) – виден поет, публицист, политик. Един от водачите на Либералната партия. Народен представител в I (1879), II (1881) и III (1886 – 1887) ВНС и в I (1879), II (1880) и IV (1884 – 1886) ОНС. Министър на народното просвещение (1880). Два пъти министър на вътрешните работи (1880 – 1881) и (1884 – 1885).

¹⁹ Пенчо Славейков (1866 – 1912) – поет, публицист, участник в литературния кръг „Мисъл“.

подробните описания на природни пейзажи, възхищението и уважението, което изпитва към красотата на родината. Може да се допусне, че именно това впоследствие го подтиква да се развие в областта на ботаниката.

Гимназиалното си образование младежът получава в Одринската католическа гимназия²⁰, след което следва естествени науки в Женева и Брюксел, но през 1888 г., воден от патриотични чувства, се завръща в българските земи и става учител в Солунската мъжка гимназия „Св. св. Кирил и Методий“, което съчетава и със занятия в Солунската девическа гимназия²¹. Именно в девическото училище среща и своята бъдеща съпруга Екатерина Божкова²² от Велес, която по това време е ученичка последна година²³. Няма свидетелства за конкретните дисциплини, по които преподава. Успоредно с преподавателската работа, той започва и първите си изследвания в областта на ботаниката, които ще залегнат в първите му публикации.

В научната си дейност Ан. Тошев написва около 25 научни и научнопопулярни статии, учебници и ръководства в този клон на науката. Едни от първите му дейности в тази област са свързани със събирането на растения и записването на народните им имена, благодарение на което се появява и статията му под заглавие „Към терминологията на българската флора“²⁴. По това време той все още е учител в Солун, което съчетава с пътувания в Югозападна Македония и описването на различни растения. Тези изследвания ще залегнат в издадената малко по-късно (през 1894 г.) негова научна разработка под заглавието „Материали по флората на Солунско“²⁵.

Докато учителства в Стара Загора и Варна в периода 1891 – 1893 г. продължава да прави проучвания в областта на ботаниката. Пише статиите „Принос за изучаване на флората в България“²⁶, „Материали за флората на България“, „Към терминологията на българската фауна“²⁷.

Най-благоприятният период за научните изследвания на Ан. Тошев в областта на ботаниката се оказва времето, в което е преподавател във Военното училище в София (1896 – 1903), където наред с природонаучните си изследвания написва „Ръководство по

²⁰ Георгиев, Л. За просветното дело на българите в Одрин и мястото на отците възкресенци в него – сп. „История“, 2013, кн. 6, с. 477

²¹ Станев, С. Малко познати..., с. 53

²² Двамата имат общо пет деца: Светослав (1892 – 1950), Димитър (1895 – 1968), Анастасия (1897 – 1898), Владимир (1901 – 1956) и Нада (1909 – 1973).

²³ Юбилеен сборник Андрей Тошев. Ред. В. Алексиев, София, издателство „Т.Ф. Чипев“, 1942.

²⁴ Станев, С. Малко познати..., с. 57

²⁵ Пак там, с. 55

²⁶ Трудът е издаден и на френски език в съавторство с изтъкнатия белгийски ботаник Емил де Вилдеман.

²⁷ Станев, С. Малко познати..., с. 55

риторика и красноречие за юнкерите от специалните клонове на Военното на Н.Ц.В. училище²⁸. Това е времето, в което провежда редица експедиции в Родопите, Рила, Пирин, Средна гора и планините в Югозападна България. От това време датират и първите му документиран по-близки контакти с Българското книжовно дружество. През 1898 г. е избран за дописен, а през 1900 г. – за редовен член на същото. През 1901 г. получава престижната позиция на секретар на Природо-медицинския клон на дружеството. По-късно, в периода 1929 – 1930 г., бъдещият академик ще бъде и председател на Природо-математическия клон на вече преименуваната Българска академия на науките²⁹. След като е издигнат за секретар и след поредните проведени изследвания, Ан. Тошев пише няколко поредни статии на база събраните сведения и направените опити: „Материали по флората на Вършец и околностите“ (1901), „Материали по флората на Родопите“ (1901), „Югозападна България във флористично отношение“ (1902) и „Върху растителността в Средна гора“ (1903). Ан. Тошев практически се превръща в първия ботаник проучил и описал подробно някои от растителните видове и дори към момента неговите изследвания остават най-подробните и обширни³⁰.

Годините, прекарани в научни изследвания и преподавателска дейност печелят на Ан. Тошев не само уважението на неговите ученици и колеги, с някои от които завързва и приятелство, но затвърждават позицията му като един от пионерите на българската ботаника. Не на последно място, трябва да се подчертае, че времето в Солун още повече изостря значимостта на Македонския въпрос като лична кауза на Ан. Тошев.

²⁸ Пак там, с. 59 – 60

²⁹ Пак там, с. 53 – 54

³⁰ Пак там, с. 56

Търговски агент в Битоля

Въпросът за официални представители на Княжество България в Македония и Одринска Тракия е поставен скоро след фактическото установяване на дипломатически отношения между София и Цариград, което се случва през юли 1879 г. с назначаването на Драган Цанков³¹. Тези преговори дълго време остават безрезултатни поради лесно обяснимия отпор от страна на османските власти³². Едва през есента на 1897 г. са открити няколко такива представителства³³, наречени търговски агентства. Те представляват дипломатически служби, аналогични на консулствата при независимите държави. В дадения период задачата на българските търговски агенти в Османската империя се заключава в контакти с местното българско население, както и в редовни доклади до МВнРи относно положението на същото³⁴. Началото на дипломатическата кариера на Ан. Тошев е поставено с княжески указ № 35 от 12 ноември 1903 г., когато е назначен като търговски агент в Битоля³⁵. Той поема тази служба в кризисен момент. През 1903 г. след отзоваването на Петър Михайлов³⁶ постът на търговски агент в Битоля се заема последователно от двама недостатъчно добре подготвени представители на страната³⁷ – досегашния секретаря Георги Стоев и наследилия го през юли д-р Боян Бешков. Последният поради своята неопитност се превръща в обект на присмех между консулите и консулското тяло и между управляващите и народа в Битоля. Единствената причина да не се компрометира българската държава в очите на битолчани е заради отличните впечатления, които оставят в града Никола Стойчев³⁸ и П. Михайлов. В този момент в Битоля като търговски агент е изпратен Ан. Тошев, който много скоро се ориентира в обстановката, запознава се с положението и започва усърдно да работи³⁹. Няма ясни податки за конкретните причини изборът да падне точно върху досегашния преподавател

³¹ Драган Цанков (Димитър Гиков) (1828 – 1911) – български политик, журналист и общественик. Министър-председател на България (април – декември 1880; септември 1883 – юли 1884). Народен представител в Учредителното събрание, I ВНС, I ОНС, II ОНС, IV ОНС, X ОНС, XI ОНС и XII ОНС. Председател на XII ОНС. Един от водачите на Либералната партия (1879 – 1883) и Прогресивнолибералната партия (1883 – 1911).

³² Стателова, Ел., Попов, Р. Танкова В. История на българската дипломация 1879 – 1913, София, издателство „Отворено общество“, 1994, с. 7 – 8

³³ Пак там, с. 250

³⁴ Пред 1909 г., след признаването на българската независимост, търговските агентства се преобразуват в консулства.

³⁵ ЦДА, ф. 176 К оп. 18 а.е. 322, л. 3

³⁶ Петър Михайлов – български дипломат. Търговски агент в Битоля (1898 – 1903)

³⁷ Георгиев, Н. Моята биография 1862 – 1920, с. 38

³⁸ Никола Стойчев (1845 – 1898) – български политик и дипломат. Министър на външните работи и изповеданията (1880 – 1881). Първи търговски агент в Битоля (1897 – 1898).

³⁹ Георгиев, Н. Моята..., с. 38 – 39

във Военното училище. Може да се допусне, че именно там той създава ценни познанства и навлиза в кръгове, гравитиращи около княза и висшето командване на армията, което по-късно му отваря пътя към дипломатическа кариера.

Ситуацията в Македония преди назначаването му е нестабилна. Освен, че българските представители се оказват недостатъчно подготвени, събитията в разглежданите земи са доста турбулентни. През лятото на 1903 г. избухва планираното от ВМОРО⁴⁰ Илинденско-Преображенско въстание⁴¹, което е реакция на продължаващия терор от страна на османската власт върху българското население в Македония и Одринско и пасивността на Великите сили по въпроса. Княжество България не остава безразлично към събитията в Македония – основават се комитети, организират се благотворителни акции, отправят се призови да се спрат турските изстъпления⁴². Наред с това кабинетът на ген. Рачо Петров⁴³ прави постъпки за диалог с Цариград с цел подобряване на обтегнатите българо-турски отношения. Въпреки неуспешния си край, въстанието изостря кризата в Османската империя и се превръща в предпоставка за по-нататъшния ход на събитията по тези земи⁴⁴. Инициативата на правителството в София съвпада с активизиране на преговорите на Великите сили за преразглеждане на провалилата се Виенска реформена програма от началото на с.г. – т. нар. Пъдарски реформи. Посоченият проект е окончателно завършен от Австро-Унгария и Руската империя на 1 март 1903 г. Основните пунктове във Виенската програма са данъчни промени, реорганизация на полицията и жандармерията, самостоятелен бюджет за Солунския, Битолския и Скопския вилаети, замяната на турски с български пъдари и т.н. Големите държави се опасяват въстанието да не предизвика международен конфликт, в който те да бъдат въвлечени. Заинтересовани от запазване на териториалното статукво в региона, те започват обсъждания на нова реформена акция⁴⁵.

⁴⁰ Вътрешна македоно-одринска революционна организация (ВМОРО) – националноосвободителна организация на българите в Османската империя, основана на 23 октомври 1893 г. в Солун. Основната цел е получаване на политическа автономия на Македония и Одринско от Османската империя. В текста ще се използва съкращението ВМОРО, Революционната организация, Вътрешната организация или Организацията.

⁴¹ Илинденско-Преображенското въстание – въстание, което избухва на 2 август 1903 г. в Македония и на 19 август с.г. в Одринско. Организирано е от ВМОРО. Счита се за най-мощния опит за освобождаване на Македония.

⁴² Стателова, Ел., Грънчаров Ст. История на Нова България 1878 – 1944, София, издателство „Анубис“, с. 178

⁴³ Рачо Петров (1861 – 1942) – български офицер от пехотата и политик. Министър-председател на България (25 януари – 4 март 1901 г. и 19 май 1903 г. – 4 ноември 1906 г.).

⁴⁴ Елдъров, Св. Илинденско-Преображенското въстание 1903, София, „Военно издателство“, 2003, с. 295

⁴⁵ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 179

Обещаваните видими резултати след два-три месеца след прилагането на реформите през март 1903 г.⁴⁶ и така очакваната свобода на Македония остават напразни. Мюфетишът⁴⁷ Хилми паша⁴⁸ избира за своя резиденция Битоля, където се настанява „със своя сложен апарат от подозрения, сплетни, шпионства и неизпълними обещания“⁴⁹. Започва да функционира специално съдилище, където се разглеждат всички политически процеси и което изпраща голяма част от невинните българи на заточение. Илинденско-Преображенското въстание дава ясен знак, че Пъдарските реформи не постигнали своите цели. Именно заради това, Австро-Унгария и Русия изработват нов проект за реформи – т. нар. Мюрцщегска програма⁵⁰, която обещава окончателно разрешаване на Македонския въпрос след потушаването на въстанието. В изготвянето ѝ участват австроунгарския император Франц Йосиф⁵¹ и външния министър граф Агенор Голуховски⁵², руския император Николай II⁵³ и външния министър Владимир Ламсдорф⁵⁴. В програмата са заложили следните реформи: 1. реорганизация на полицията и жандармерията с участието на чуждестранни офицери, като се включат християни; 2. въвеждане на собствен бюджет за всеки от Солунския, Битолския и Косовския вилает и замяна на десятъка; 3. съдебни реформи и назначаване на съдии християни. Прави впечатление, че не е включена идеята за автономия на Македония под международен контрол, което е в пълна противоположност на желанията на българите, съставляващи по-голямата част от населението в областта. Не по-малко важно е, че в програмата дори не са обхванати българите в Одринския вилает⁵⁵.

От своя страна Турция се опитва да изпревари намесата на Европа и още на 17 април 1903 г. обнародва комюнике за начало на реформена акция, лично дело на султана. Според Ан. Тошев, целта на тази постъпка е да се създаде впечатление, че самата империя

⁴⁶ В случая се имат предвид т. нар. Пъдарски реформи от 1903 г.

⁴⁷ Мюфетиш – длъжност на османски чиновник в административната структура на империята.

⁴⁸ Хилми паша (1855 – 1922) – османски държавник от гръцки произход. Велик везир, министър на правосъдието (юли – октомври 1912).

⁴⁹ ЦДА, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 89, л. 47 – 124

⁵⁰ Мюрцщегската реформена програма – програма за въвеждане на промени в Македония след потушаването на Илинденско-Преображенското въстание. В изготвянето ѝ участват австроунгарския император Франц Йосиф и външния министър Агенор Голуховски, руския император Николай II и външния министър Владимир Ламсдорф.

⁵¹ Франц Йосиф (1830 – 1916) – император на Австро-Унгария в периода 1848 – 1916.

⁵² Агенор Мария Азем Голуховски (1849 – 1921) – австро-унгарски политик. Министър на външните работи на Австро-Унгария (1895 – 1906). Заема последователно различни дипломатически постове в Берлин, Париж и Букурещ.

⁵³ Николай II (1868 – 1918) – император на Русия, цар на Полша, велик княз на Финландия.

⁵⁴ Владимир Ламсдорф (1844 – 1907) – руски политик. Министър на външните работи (1900 – 1906)

⁵⁵ Прешленова, Р. Австро-Унгария и Балканите (1878 – 1912), София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 261

поема инициативата, с което да не се урони твърде много престижът на владетеля. В крайна сметка Мюрцщегската програма е приложена, но доста бързо се установява „яловостта на тия реформи, мимо големия шум, който се направи около тях⁵⁶“. Надеждите на българското население отново се разбиват, като положението дори се влошава. В идеите на Австро-Унгария и Руската империя, които са инициаторите на реформената програма, ясно прозира преследване на собствените им интереси, особено при Двудеинната монархия. Вместо австрийската дипломация да внесе успокоение по въпроса с езика и религията, тя взема за основа статуквото до 1903 г. Това става сериозна предпоставка за възникването на междусобици между християните.

Първата точка, свързана с реорганизацията на полицията и жандармерията среща сериозен отпор от страна на Османската империя – европейските офицери са разочаровани и „открито заявяват, че са възмутени от жалката роля, която са заставени да играят⁵⁷“, цивилните агенти се превръщат в секретари на Хилми паша, което абсолютно обезличава тяхната роля. При опитите да се извършат някои от реорганизациите и промените не се достига до същината на проблема, като пример за това българският представител посочва въвеждането на модернизирана данъчна система. Според Ан. Тошев една от най-належащите реформи е тази в съдебната система. В един от докладите си до външно министерство, той разсъждава върху стъпките, които могат да бъдат предприети:

1. Да се осигури независимостта на съдиите, като това може да се постигне чрез премахване на вмешателството на административната власт в съдилищата и се предостави назначаването и уволняването на съдиите на европейска съдебна комисия.
2. Съдията трябва да бъде независим, безпристрастен и справедлив, като признава пълното равенство между всички граждани без разлика във вяра и народност.
3. Вилаетските съдилища трябва да спрат връзките си с Касационния съд в Цариград, като атрибутите на Касационния съд да се поверят на Контролна съдебна комисия.
4. При провеждане на съдебни следствия да се ангажира европейски специалист, неподкупен и безпристрастен експерт.

Според българския търговски агент съдебните реформи в Македония трудно биха се приложили докато мястото на Хилми паша не се заеме от назначен от Силите генерал губернатор християнин. Ан. Тошев провежда редица разговори с чуждестранните агенти и

⁵⁶ Свирачев, П., Илиева, Д. Поверителен доклад от Андрей Тошев по Македонския въпрос от 1907 г., ИДА, т. 64, 1992, с. 95 – 182

⁵⁷ Пак там

посочва, че преобладава скептичното настроение за прилагането на реформената програма. „Изобщо като говорите с цивилните агенти, чувствате неловкостта на тяхното положение, както и усилието им да защитават една кауза, в която самите те не вярват⁵⁸“. По много от ключовите стъпки за реформите мненията на чуждестранните представители се различават, което разногласие дава още повече енергия на Хилми паша да продължи своята дейност, за да поддържа анархията в Македония. Като решение на проблема Ан. Тошев посочва назначаването на генерал-губернатор християнин, назначаван от Портата, независим от централната власт и одобрен от европейските сили. В цялата реформена акция, смята българският представител, прозира една показност, демонстрация и изграждане на фалшив облик за външния свят – „Театралните ефекти следваха един след друг. Мерки след мерки се вземаха, за да се обезпечи преди всичко спокойствието във вилаетите. Подвизите на книга бяха големи⁵⁹“. Една от ключовите реформи е свързана с реорганизация на жандармерията. Минималните промени, които се случват не са пречка да се провъзгласи из цяла Европа, че християните, наравно с турците, ще бъдат назначавани за стражари и ще се ползват от същите служебни права. Това засилва вярата на европейските сили за ефективните резултати от реформената програма. Преекспонира се дейността с даването на амнистия на участниците в Илинденско-Преображенското въстание. Хилми паша приема ролята на „неуморимия реформатор, който прави чудеса“. На населението в Македония се внушава, че е на крачка от окончателната свобода. Междувременно турското население, привидно недоволено от случващото се, използва това време да се запаси с оръжия, задигнати от българите по време на въстанието. За да докаже неоснователните твърдения за цялостни реформи, българският представител привежда конкретни примери. „Между 2718 стражари в Битолския вилает се оказаха едва 89 българи, между 121 полицаи попадат само 5 българи. На назначените пъдари, вместо да се даде нужното оръжие, се отне и последното ножче“. Макар и все пак да има назначени християни офицери, Ан. Тошев не счита, че бройката е водеща. По-ключово е какви действителни права имат – фактически да командват, правото да наказват, да предлагат за отстранение и уволнение не само подчинените им долни чиновци, но и ония турски офицери, които ще им бъдат подчинени. В случай, че християните офицери нямат подобни правомощия, тяхната роля ще бъде еквивалентна на тази на белгийците и шведите, която всъщност е никаква. През януари 1904 г. се оформя тенденция все по-често да се получават известия от български стражари, които имат желание да напуснат

⁵⁸ Пак там

⁵⁹ ЦДА, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 89, л. 47 – 124

службата си⁶⁰. Според руския консул Кал причината за това е в натиск и заплахи от страна на ВМОРО. Това предположение се защитава и от двамата инструктори – белгийския и шведския офицери. Оказва се, че всъщност те не разполагат с доказателства и се опитват да добият информация по този въпрос от българския представител. Последният смята, че желанието за напускане е провокирано от честото изпращане на българите в „затънени турски или арнаутски краища, където се боят да не бъдат убити от турците, защото не се гледа на тях с добро око⁶¹“. Ан. Тошев стига до извода, че идеята на тези реформи не е за подобряване на положението в Македония, а всички тези мероприятия целят да донесат отрицателен резултат. От това развитие на обстоятелствата най-облагодетелствана е Австрия. За страната този момент е изключително благоприятен, защото Русия е заета с война на Изток⁶². В създадените обстоятелства Австрия съзира възможност да предяви своите претенции към Македония и Егейско море, изхождайки от позиция, че Османската империя и заинтересовани балкански народи не могат да установят стабилно управление там. Позицията на Ан. Тошев е, че разбирателство между България и Османската империя може да се постигне единствено чрез преки преговори и ненамеса на посредник. В своите рапорти той също обръща внимание на несъмнения интерес на Виена към Македония. В доклада си от 17 февруари 1904 г. (№ 73) Ан. Тошев споделя: „Аз вярвам, че особено сега не друг, а Австрия желае бунтове и кланета в Македония. И тъкмо сега, когато войната между Япония и Русия избухва, нейният апетит се изостри още повече. Самите австрийски агенти насърчават въстанието. А именно г. Крал е най-ловкият майстор в туй отношение. Трябва да бъдеш дълбок психолог, за да проникнеш и обрисуваш тая натура, в която лукавството съперничи на интелекта⁶³“.

Ан. Тошев съветва българското правителство да се намеси с ясно становище по въпроса, защото именно Княжеството би могло да изиграе определяща роля за бъдещето развитие на тези земи. „Всеки промах от наша страна би улеснил задачата на нашите врагове: австрийци, турци и гърци, а нам би причинил неизменна пакост⁶⁴“. Необходимо е да се даде възможност на силите да изчерпат и последното средство, с което разполагат, за да се убеди светът, че не това е начинът, по който е възможно умиротворяване в Македония. „Аз съм непреклонно убеден, че само тъй европейските сили ще престанат да

⁶⁰ ЦДА, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 80, л. 2

⁶¹ Пак там

⁶² Руско-японската война, която се провежда в периода 8 февруари 1904 – 5 септември 1905 г. Причината за избухване на войната е конфликт между Япония и Руската империя за налагане на контрол над Корея и Манджурия.

⁶³ ЦДА, ф. 331 К оп. 1

⁶⁴ ЦДА, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 89, л. 47 – 124

обикалят дяволското бласто при богатата илюзия, че вършат нещо на тая робска земя. Тогава вярвам ще настане началото на края, ще настане един обрат благоприятен може би за македонската кауза. А докле настане този спасителен и величав момент, наша длъжност е зорко да следим събитията, да не преставаме да мислим и да работим за братската нам страна, за да не станем жертва на някакво самооблощение⁶⁵. Ан. Тошев прави паралел между последствията от руско-турската война от 1877 – 1878 г. и ситуацията в Македония от 1904 г. Според него турската политика е непроменена, използва еднакви похвати и резултатите са идентични, но с тази разлика, че сега населението много повече копнее за свобода.

Всеки един опит за реформи или някакви преобразования в Османската империя води до още по-жестоки изстъпления и всевъзможни насилия над християните. Колкото повече македонското население поставя въпроса за промяна в системата, толкова повече Турция става по-дръзка и по-непреклонна. Последствията от потушеното въстание от 1903 г. сякаш не достигат до съвестта на европейските страни и самите те остават безразлични за масовите кланета на невинни хора, ограбването и опожаряването на стотина села.

Българското правителство се опитва материално да помогне на македонските българи след Илинденско-Преображенското въстание. Охридският митрополит Методий получава 18 000 лв., изпратени от търговския агент Ан. Тошев, за раздаване разни вещи на населението. Официалната власт, очаквано, се отнася враждебно към инициативата и посочва, че тази помощ „не е желателна“⁶⁶. Именно заради това Ан. Тошев съветва правителството в София тя да става „колкото е възможно по-незабелязана“, като отбелязва, че тя „действа насърчително върху българите“⁶⁷. Българският представител приветства отпусканата помощ да бъде парична, защото при раздаването на помощи особено от американците в материали и храни на пострадали, цените значително се покачват. Също така самото дарение, купуване, приготвяне и експедирането на материалите биха могли да създадат големи неудобства⁶⁸.

Последиците за населението след въстанието са много тежки. Едва през октомври властта се явява с помощи за „издръжка“ и за „строеж“, смешни по размер, раздавани пристрастно, без всякаква система, а на места придружени и с най-обидни условия⁶⁹. Професионализмът на българския дипломат проличава още от първите доклади, които са

⁶⁵ Пак там

⁶⁶ Силянов, Хр. Освободителните борби в Македония, София, издателство „Захарий Стоянов“, 2017, Т. 2, с. 18 – 19

⁶⁷ ЦДА, ф. 331 К, оп. 1 а.е. 63, л. 7 – 8

⁶⁸ ЦДА, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 69, л. 26

⁶⁹ Силянов, Хр. Освободителните..., с. 8

изпратени до правителството. С рапорт от 14 ноември 1903 г. под № 514 представя отношението на турската власт към опожарените селища: „Комисии от военни и цивилни чиновници, придружавани от продажни християни, спохождат изгорените села с цел да се тури мрежа пред очите на доверчивата европейска дипломация. По настояване на Хилми паша, властта бе заставена да направи непременно нещо в с. Гявато, понеже се намира почти на шосето Битоля – Ресен. За тази цел преди двадесетина дена бидоха изпратени 50 – 80 зидари арнаути, които отишли да разчистват развалините, без да снемат пушките от рамото си. Отчаяни от студа, от липса на добитък и пр., те се върнали. Сега, преди три дена, каймакаминът⁷⁰ е изпратил в Гявато 30 смилевци майстори. Касае се да види Европа, че турското правителство по собствена инициатива построява опожарените къщи. Като по изключение са дадени в някои места по 50 – 180 гроша за строене на къщи. Строеж обаче не почва поради липса на добитък и поради студа: хората бягат да се подслонят в града, по манастирските и неопожарени села, като отказват да получават предлаганите им нищожни суми „и с тях, и без тях“. На някои места са дадени и по 15 гроша на месец на деца, жени и старци за прехрана, но и тук се предпочитат ония, които са се отличили с доноси и прочее⁷¹“. Помощите на населението, обещани за възстановяване на опожарените жилища, се раздават изборително и с демонстративни цели. Данъците, които трябва да се спестят на населението от опожарените села започват да се събират с още по-голяма настойчивост и жестокост. Дори вещите, които са раздадени от „благодетелни комисии“ са взимани от населението за данък, като примери за това са селата Крушово, Селци (Охридско), Косинец (Костурско). Преследванията на младото население се усилват и за най-дребни провинения следва хвърляне в затвора. Положението на учителите не се подобрява. Те са разделени на три категории: подозрителни, много подозрителни и съвсем подозрителни⁷². Това дава възможност на турската власт, в удобен за нея момент, да организира масови арести на български учители.

Натискът от османските управляващи е разнопосочен. Те прилагат различни методи за обезкуражаване на българската съпротива дори след жестокото потушаване на въстанието – опожаряват селища повторно, обявяват привидна амнистия за въстаниците и конфискуват добитък. Масово подлагат местните българи на множество изтезания с цел да признаят тайните скривалища на оръжията и да клеветят комитите⁷³.

⁷⁰ каймакам – титла за управител на кааза в Османската империя

⁷¹ ЦДА, ф. 331 К оп. 1

⁷² ЦДА, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 89, л. 47 – 124

⁷³ Силянов, Хр. Освободителните..., с. 22 – 24

С цел да се уреди ситуацията в Македония, се провеждат турско-български преговори в Цариград, които продължават половин година. Ан. Тошев оценява постъпките на българското правителства като навременни и правилни⁷⁴. Официалната българска власт има ясна представа за евентуалните негативни последици при намесата на Организацията, което е основната причина да апелира към търпение. От друга страна правителството на ген. Рачо Петров прави постъпки за подобряване на отношенията с Османската империя с цел да се стабилизира положението на македонското население⁷⁵. Съглашението е сключено на 8 април 1904 г., като от българска страна е подписано от българския дипломатически агент в Цариград Григор Начович⁷⁶, а от турска от Саид паша⁷⁷, председател на Държавния съвет и Зеки паша⁷⁸, адютант на султана и началник на артилерията⁷⁹. Спогодбата съдържа следните точки: 1. Българското княжество се задължава да възпрепятствува на своя територия, както и в Източна Румелия, образуването на революционни комитети и въоръжени чети, а също и всички действия, целящи да внесат смут в Империята и да наказва с всичката строгост на законите, ония от своите поданици, които са извършили в съседните провинции, действия от естество да нарушат публичния ред и са се приютили, било в България или в Източна Румелия; 2. Княжеството ще вземе необходимите мерки за да възпрепятствува внасянето в съседните вилаети на всякакви взривни и отровителни материали, както и на всички вредни за общественото здраве продукти; 3. Уговорените помежду Турция, Австро-Унгария и Русия реформи за вилаетите: Солунски, Битолски и Косовски ще бъдат прилагани Императорското Отоманско правителство. Следователно, общата амнистия, която в своята Висока милост Негово Императорско Величество Султана, е благоволило да дари, ще получи също пълна сила. Вследствие на това, всички ония които са задържани или

⁷⁴ В своя труд „Балканските войни“ (Тошев Ан., Балканските войни, Т. I. Предистория и причини, София, издателство „Факел“, 1929) българският дипломат пише, че е извикан в турската столица за помощ на Гр. Начович. В. Китанов посочва, че това е невярно, защото всички представители са повикани в Цариград, за да представят доклади от поверените им легации. Самият Ан. Тошев в своя труд „Бегли спомени“ посочва, че е повикан от Начович, за да изнесе устен доклад за положението в Битолския вилает.

⁷⁵ Тошев, Ан. Балканските войни... Т. I., с. 134

⁷⁶ Григор Начович (1845 – 1920) – български политик и дипломат. Един от водачите на Консервативната партия. Министър на финансите (1879 и 1882 – 1883), министър на външните работи и изповеданията (1879 – 1880), министър на търговията и земеделието (1889 – 1900). Дипломатически агент в Цариград (1903 – 1906).

⁷⁷ Мехмед Саид паша (1838 – 1914) – османски политик и дипломат. Велик везир (1879 – 1885, 1895, 1901, 1903, 1908, 1911, 1913 – 1914).

⁷⁸ Зеки паша (1862 – 1943) – османски военначалник. Командва Вардарската армия по време на Балканската война (1912 – 1913).

⁷⁹ За по-подробна информация, вж. Кесяков Б., Принос към дипломатическата история на България 1878 – 1925, София, издателство „Печатница Родопи“, 1925; Китанов В., Принос към дипломатическата история на България. Григор Начович и Българо-турското споразумение от 1904 г., София, ИК „Синева“, 2004

заточени, обвинени или под следствие, задето са се отдали право или косвено на революционни действия, както и всички политически осъдени ще бъдат пуснати на свобода и препратени в техните страни, с изключение обаче на осъдените престъпници за динамитните атентати срещу кораби, железници, мостове и държавни учреждения; 4. Жителите на Румелийските провинции, които вследствие на метежи са дошли от две години в България или Източна Румелия или които останали в страната, са им били разрушени къщите, при възвръщането си ще намерят от страна на императорските власти подкрепа за възстановяване на жилищата им и възвръщане на земите; 5. Една специална спогодба ще се сключи за взаимното предаване на престъпници и дезертьори, които биха избягали от столицата или другите провинции на Империята в Княжеството или Източна Румелия, или от тия последните други части на Империята. За да се възпрепятствува минаването на демаркационната линия на комитаджии и чети, ще се съставят смесени граждански и военни части от Императорското правителство и Княжеството на казаната линия, чрез едно частно споразумение за това. Една смесена комисия ще бъде съставена за изследване и регулиране на останалите висящи въпроси от едната и другата страна, която ще бъде турена в действие незабавно; 6. Изключителните митнически мерки, приложени в последно време за произведенията от България и Източна Румелия ще бъдат премахнати и ще се мине отново към същите формалности и улеснения, както в миналото. Ще бъдат взети от едната и другата страна ефикасни мерки за обезпечаване сигурността на демаркационната линия; 7. Железно-пътните влакове ще циркулират свободно и безпрепятствено за българите, снабдени с редовни книжа, идещи по работа от Княжеството или от Източна Румелия; 8. Гражданските и съдебни служби ще продължават да бъдат достояние на българите, притежаващи изискуемите се качества, както се приемат всички поданици на Империята без разлика на обществена служба, според способностите им. Подписва се и протокол да следните специални спогодби, които да последват постигнатото: 1. За мерките, които ще трябва да се вземат от едната и другата страна за обезпечаване сигурността на демаркационната линия; 2. За регламентацията на пощенската и телеграфна служби, както и за позволителните за пътуване; 3. За взаимно предаване на престъпниците и дезертьорите, с техните оръжия и муниции; 4. Върху условията за подлежащите на военна служба местни жители; 5. Върху атрибутите на респективните търговски агенти; 6. За бъдащото свързване на железните пътища, съобразно интересите на двете страни. Ан. Тошев оценява спогодбата като крачка

към премахване на бъдещи усложнения между Османската империя и Княжеството⁸⁰ и успех на българската дипломация. „Тъй натегнатата между Турция и България атмосфера пак се поразведри и опасността от сериозни усложнения биде отстранена⁸¹“.

Новината за сключеното съглашение довежда до „голяма радост и истинско облекчение“ сред българското общество⁸². От друга страна, актът води до недоволство от страна на някои дипломатически представители в Битоля, защото спогодбата целий изглаждането на най-проблемните теми между България и Османската империя, което е в противовес с интересите на определени среди. На 13 април 1904 г. в доклад № 256 Ан. Тошев пише: „Гърците са съкрушени. Те не могат да скрият своята злоба, защото заедно с туй съглашение те чувстват удара, който им се нанася в Македония. При един обрат на работите, те окончателно ще изгубят почва всяде, дето я създаваха изкуствено... Турците, разбраните между тях, изобщо се показват доволни от съглашението. Мнозина явно заявяват, че там е спасението на двете страни... Консулите приеха новината различно. Никой от тях не каза, че е недоволен, ала само английският ми се вижда наистина доволен. Доволен е от части и руският консул. Австрийският консул, г. Крал⁸³, при всичкото си старание не може да прикрие недоволството. Колкото се касае да гръцкия консул – той е просто извън себе си⁸⁴“. Реакцията на австрийският консул в Битоля е очаквана. Самият той като „по-енергичен“, „по-амбициозен“ и „по-ловък“ от другите свои колеги, успява да спечели доверието и симпатиите на българското население, като създава впечатлението, че взема присърце оплакванията от насилия и произволи. Успява да убеди някои от местните ръководители, че демобилизираните въстаници ще могат да разчитат на сигурност, ако предаването им се осъществи чрез австрийското консулство⁸⁵. Ан. Тошев отново подчертава, че малцина са привърженици на идеята за турско-българско сближение. Особено остро реагират представителите на гръцкото и австрийското консулство, защото виждат в съглашението пряко застрашаване за постигане на техните цели в Македония. Почувствал се сякаш усилията му към момента са напразни, австрийският консул веднага предприема действия, с които да омаловажи ефекта от съглашението и порасналия престиж на България. В един свой обширен доклад Ан. Тошев, познаващ похватите на австрийската политика и като цяло на Балканите, изразява

⁸⁰ Тошев, Ан. Балканските войни..., Т. I, с. 134 – 136

⁸¹ Пак там

⁸² ЦДА, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 71, л. 2

⁸³ Август Крал – австрийски дипломат. Консул в Битоля (1897 – 1904).

⁸⁴ ЦДА, ф. 331 К оп. 1, а.е. 71, л. 2

⁸⁵ Силянов, Хр. Освободителните..., с. 133 – 134

своето възмущение срещу Крал⁸⁶. От действията му българският търговски агент стига до заключението, че Виена не желае реформи в Македония, които да подобрят положението на населението, а основната цел е революция, от която Австрия да извлече най-голяма полза.

Разсъждавайки върху събитията от позицията на времето, Ан. Тошев със съжаление констатира, че последствията от спогодбата са се оказали само временни. Органите на властта усвояват още по-сурова тактика по отношение на българщината в пределите на Османската империя⁸⁷. Наблюдава се приложение на законите в различни посоки. Амнистията се оказва привидна за християните, защото повечето от тях остават в затворите, докато мюсюлманите, осъдени за най-тежки престъпления са пуснати на свобода. Това твърдение се оборва лесно от документите⁸⁸, които показват, че в действителност стотици българи остават по затворите, но на хиляди е дадена амнистия⁸⁹. На част от градинарите и работниците от Леринско, Костурско, Ресенско и пр., които изкарват прехраната си в Цариград е забранено да посещават столицата. Отпуснатите средства от българското правителство, помощите, събрани от американски и английски благотворителни дружества се оказват недостатъчни, за да облекчат участието на бедстващите по тези земи⁹⁰.

През пролетта на 1904 г. българският представител изпраща доклад с подробна информация за поминъка на населението в отделните части на Македония. За основна цел той си поставя да обрисова нелекото положение на сънародниците ни по тези земи, да разгледа причините за стопанския упадък и да анализира възможностите за развитие⁹¹.

Почти година след въстанието терорът от страна на турските войници, които извършват обири и „ужасни злодеяния и насилия над местното население⁹²“ не престава. В свой рапорт от Цариград Гр. Начович пише до Ан. Тошев с молба да окаже съдействие за преустановяване на дейността на българските чети. Дипломатическият агент в османската столица застава зад позицията, че по този начин турските войски ще прекратят терора и ще се оттеглят от селата, защото вече няма да има аргументи за тяхното оставане. Отговорът на османската власт е, че тяхната дейност е належаща, защото българите от

⁸⁶ Пак там, с. 146

⁸⁷ Тошев, Ан. Балканските войни..., Т. I, с. 134 – 136

⁸⁸ ЦДА, ф. 176 К, оп. а.е. 2022, л. 7 – 8, л. 32 – 33, 93 – 94, а.е. 2023 л. 42, л. 75 – 76, л. 100 – 101, а.е. 2024, л. 210

⁸⁹ Китанов, В. Принос..., с. 7

⁹⁰ Тошев, Ан. Балканските войни..., Т. I, с. 134 – 136

⁹¹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 1, а.е. 2095, л. 1 – 20

⁹² ЦДА, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 89, л. 26

своя страна също организират нахлувания на чети или от територията на Империята, или вън от нея, така че съвсем естествено е да се поддържат и турските войски. Гр. Начович съветва своя колега в Битоля да се опита чрез съвети и увещания да вразуми населението да не се увлича по четите, както и да се посъветва Организацията да прояви такт и разбиране, защото в настоящия момент нейните действия по-скоро вредят на положението на населението.

Едва през лятото на 1904 г. е разрешено цивилните агенти да посетят някои от разорените околии в Битолския вилает. За първи път виждат с очите си бедствията на въстаналото население по-отблизо и чуват непосредствено от него оплакванията и възжеленията му. Дипломатите остават покъртени от страданията му и учудени от високия дух и от предаността към Революционната организация⁹³. Цяла година след потушаването на въстанието положението на населението не се подобрява. Турската власт въобще няма намерение да работи в тази посока и дори не си прави труда да го крие. В поредица от свои рапорти Ан. Тошев описва преживените ужаси от населението и изразява своята позиция по въпроса. В доклада си от 27 август 1904 г. под № 589 дава сведения за проведените обиколки от цивилните агенти из Корчанско и Костурско. „От изгорените къщи били построени само една малка част, и то обикновени колиби. Николай Гирс⁹⁴ и Алфред Рапопорт⁹⁵ мислят, че Турция не е в състояние да изпълни обещанието си за пресъзиджане на опожарените къщи и че това трябва да постигне чрез сключване на специален заем⁹⁶“.

Десет дни по-късно българския представител изпраща още един доклад, в който изключително прецизно представя информация за Леринската, Костурската, Битолската, Кичевската, Охридската каази и включените в тях населени места, като описва зверствата на турските чети, съпротивата, която е оказана от населението, грабителските акции на турците, жестоките убийства на деца, жени и възрастни, както и дадените жертви⁹⁷. Въпреки това, сякаш европейската дипломация не застава безпрекословно зад принципите на хуманност, равноправие и справедливост. Той дори стига до крайния извод, базиран на очевидните факти, че планове на европейската дипломация са за изчезване на българите в Македония, поставени под системния гнет на турците. Кланетата и опожаряването на села по време на Илинденско-Преображенското въстание не задоволяват крайната цел на

⁹³ Силянов, Хр. Освободителните..., с. 109

⁹⁴ Николай Гирс (1820 – 1895) – руски дипломат и политик. Министър на външните работи (1882 – 1895)

⁹⁵ Алфред Рапопорт (1868 – 1946) – австро-унгарски дипломат. Защитник на каузата за македонските българи.

⁹⁶ Силянов, Хр. Освободителните..., с. 10

⁹⁷ ЦДА, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 89, л. 47

Империята. „Недоволни от станалото, турците замишляват нещо по-страшно. Ако миналото лято се изклаха 5000 души, бъдещото клане трябва да бъде поголовно; ако се опожариха 130 села, за напред не трябва да се остави ни една колиба⁹⁸“. Наред с всевъзможните жестокости над българите, османците се стремят и да разпалват враждите между гърци и българи, между власи и гърци, а мюсюлманите настройват против всички християни. В цялостното поведение на турската власт си личи стремежът за предотвратяване на дори минимални реформи, което, счита Ан. Тошев, волно или не се подпомага и от европейската дипломация.

През лятото на 1904 г. Ан. Тошев заминава за Цариград, за да изнесе устен доклад за положението в Битолския вилает на Гр. Начович⁹⁹. Основната тема, която е застъпена в доклада на търговския агент е за постъпките, които трябва да се предприемат пред великия везир за облекчаване на положението на македонските българи. Интересен спътник по време на пътуването на българския представител е Хюсеин бей¹⁰⁰, който в откровен разговор признава на своя събеседник, че се страхува да пътува сам заради българските комити и заради разпространилия се слух за появата на български чети по линията Серес – Дедеагач¹⁰¹. Ан. Тошев, придружен от капукехая¹⁰² при Екзархията Начо Начов¹⁰³, посещава първия султански секретар Тахсин паша¹⁰⁴. Висшият османски чиновник търси мнението на българския представител за положението в Македония и още преди да дочака отговора добавя, че се надява на благоприятни резултати от дадената от султана амнистия на затворените във вилаетите българи. Ан. Тошев споделя своето мнение, че не вярва да се намери истински приятел на добрите отношения между империята и Княжеството, който да не посрещне с радост въпросната амнистия, защото тя е преди всичко един акт на справедливост. Отбелязва, че при провеждане на една безпристрастна анкета за проучване на причината за затваряне на българите поне деветдесет на сто от тях ще отговорят, че това е вследствие на клеветата от общите ни врагове, които не биха гледали доброжелателно на приятелски отношения между

⁹⁸ Пак там, л. 47 – 124

⁹⁹ Тошев, Ан. Бегли спомени, София, издателство „Печатница „П. Глушков“, 1931, с. 73

¹⁰⁰ Хюсеин бей (1874 – 1915) – офицер от османската армия.

¹⁰¹ Тошев, Ан. Бегли..., с. 74 – 76

¹⁰² Капукехая – представител на Българската екзархия пред Високата порта.

¹⁰³ Никола Начов (1853 – 1916) – български книжовник, общественник и политик. Главен секретар и директор на вътрешните работи в Пловдив (1884 – 1885). Директор на Солунската българска мъжка гимназия (1888 – 1891). Заема поста капукехая в Цариград за периода 1898 – 1909 г.

¹⁰⁴ Тахсин паша (1845 – 1918) – османски офицер. Военен комендант на Солун по време на Балканските войни (1912 – 1913).

Цариград и София¹⁰⁵. Посочва, че верният път за постигане на разбирателство между българи и турци е да се разберем помежду си, като не допускаме чужда намеса при никакви обстоятелства. Той се възползва от срещата с Тахсин паша, за да представи в общи черти положението на българите в Македония. Неговата ясна цел е да се подчертае, че официалните представители на страната отблизо следят произволите на властта. В хода на разговора, благодарение на своята твърдост и настоятелност, Ан. Тошев получава обещанието на Тахсин паша, че при желание на българските официални представители да общуват с населението от областта, „веднага ще бъдат дадени нужните наставления да ви правят най-големи улеснения, всякога когато бихте пожелали да предприемете и никакви обиколки в респективните райони¹⁰⁶“. Това кара българският представител да предприеме пътуване до Прилеп. Посрещнат е с любезности и почести от населението, като „всякой искаше да се види и разговаря с българския консул¹⁰⁷“. Ан. Тошев с охота провежда разговори на различни теми с местните. Поставя си за цел да отнеме аргумента на официалната сръбска политика, че в Прилеп живеят само сърби, който се поддържа заради манастира Тресковец, където през 1898 г. е открито сръбско училище. Благодарение на щедри възнаграждения сръбските агитатори са успявали да поддържат малък брой ученици. При среща с лорд Нютон¹⁰⁸ българският представител обяснява причината за съществуването на сръбското училище и предвижда, че в най-скоро време то ще бъде закрито, което се и случва. Това засилва убеждението на британеца, че в селището няма сърби¹⁰⁹. Твърде любопитен момент от разказа на Ан. Тошев е една негова среща със сръбския генерален консул Станоевич¹¹⁰ (в присъствието на руския консул Кал¹¹¹), който го моли „със сълзи на очи“ да не противодейства на неговата работа чрез своите пътувания, защото българинът по този начин е щял да му разбие кариерата¹¹².

Търговският агент поставя акцент върху начина, по който го посреща населението в Македония – „най-сърдечно“, „радваха се искрено, виждайки в своята среда официални български представители¹¹³“. Изразява своята увереност, че каквато и политика да приложат сърбите някои части от Македония (Струга, Охрид), няма начин тя да намери привърженици, защото това е „чисто български край, гдето Узуновци, Чаулевци,

¹⁰⁵ Тошев, Ан. Бегли..., с. 79 – 80

¹⁰⁶ Пак там, с. 83 – 84

¹⁰⁷ Пак там, с. 137

¹⁰⁸ Лорд Нютон (1857 – 1942) – британски политик и дипломат.

¹⁰⁹ Тошев, Ан. Бегли..., с. 138

¹¹⁰ Светислав Станоевич – сръбски дипломат. Генерален консул в Битоля.

¹¹¹ Виктор Кал – руски дипломат. Консул в Битоля (1903 – 1910).

¹¹² Тошев, Ан. Бегли..., с. 139

¹¹³ Пак там, с. 93

Огняновци, Нелчиновци, Деяновци и безбройните техни другари бяха не само подкрепа, но и гордостта на народа¹¹⁴“.

Българският търговски агент споменава за една любопитна случка. Един ден, без предупреждение, главният инспектор на вилаетите Хилми паша, придружен от голям ескорт, идва на посещение при него. Това съвпада с момента, когато няколко местни революционни дейци са при българския представител и му разказват за извършените от башибозука и андартите действия. Революционерите успяват да запазят хладнокръвие и Ан. Тошев ги укрива в своята спалня, отделена само от един зид от салона, в който той посреща своя височайш гост. Причината за посещението на Хилми паша се оказва „противодържавната“ дейност на българските дейци. По една случайност под един покрив се събират революционерите и местната османска власт¹¹⁵. В разговора с българския представител Хилми паша споделя своето мнение, че българските чети са поддържани „отвън“ и не заслужават никаква милост от турска страна. В същия разговор Ан. Тошев не за първи път изказва мнението си, че не четничеството е основната причина за лошото положение на страната. То се поражда като последица от неуредиците и неравноправието в Македония. Основно средство за потушаване на недоволството и туширането на движенията на четите е премахването на царящата анархия, което ще доведе до подобряване на живота на населението¹¹⁶.

Наред с това Ан. Тошев обръща внимание и върху културния натиск, както от самата османска власт, така и от насърчаваните от нея сръбска, гръцка и влашка пропаганда. „С едно нечувано нахалство гърци, сърби и власи, възползувани сега от тежките минути, що преживява тук българщината, не престават да оспорват българската народност дори и в краища като Прилепско, населени с чиста компактна българска маса¹¹⁷“. Претенциите им се основават на някакви мимолетни нашествия в миналото. „В Костурско всички, които не прекланят глава пред гръцкия владика Каравангелис¹¹⁸, се затварят. Учителката Търпена п. Димитрова и четирима други селяни от Шестово, между които и свещеникът Димитър, са изпратени вече в Битолския затвор. Другият поп от това село се обявил за патриаршист и останал свободен“¹¹⁹. Неуспехът на въстанието се използва доста умело от гръцката пропаганда. Гръцките агитатори и шпиони предприемат обиколки сред разорените села и

¹¹⁴ Пак там, с. 98 –99

¹¹⁵ Тошев, Ан. Из Беломорието и Македония, София, издателство „Печатница „Изгрев“, 1942, с. 84 – 85

¹¹⁶ Тошев, Ан. Бегли..., с. 100 – 106

¹¹⁷ ЦДА, ф. 331К, оп. 1, а.е. 111, л. 22

¹¹⁸ Герман Каравангелис (1866 – 1935) – гръцки духовник, костурски митрополит, един от видните дейци на гръцката въоръжена пропаганда в Западна Македония.

¹¹⁹ Силянов, Хр. Освободителните..., с. 22 – 24

се стараят да разколебаят българите за тяхната етническа и църковна принадлежност. Тази пропаганда съществува в Прилепско от времето на фенерското¹²⁰ духовно владичество, но днес тя е съкрушена и парализирана в своите действия. Ако на определени места се проявява това се дължи на крайно благоприятните обстоятелства, подкрепена от турската власт¹²¹. Гръцкият владика в Костур Каравангелис активно действа в посока всички българи в Костурско да се определят за гърци – „Костурският Каравангелис придружен от достойните си сподвижници Вангел и Едхем бей, събрал в Клисуре жителите на църквата, дето командира Едхем ги заплашил със смърт, ако не признаят владиката¹²²“. Действията на гръцкия владика стигат и до по-далеч. На 1 септември влиза в българското училище в Костур и чупи училищни шкафове и портретите на Негово Блаженство Екзарха. След това влиза в българския параклис, сваля иконите и неговата свита краде различни черковни принадлежности. Ако някой се опита да протестира против гръцките постъпки, бива веднага арестуван от властта като размирник.

Българският търговски агент акцентира и върху броя на селата, които имат намерение доброволно да се присъединят към Екзархията. Множество селища искат да се откажат от Патриаршията заедно със свещениците си¹²³. Гърците реагират с терор, целящ не само да не се допусне такъв отлив, но и да се сложи още повече епархии, населени с българи¹²⁴. Жителите от „много гъркомански или смесени села във вилаета (Леринско) изказват желание да минат под ведомството на Св. Екзархия¹²⁵“, отбелязва Ан. Тошев. Постепенно села от Костурско¹²⁶ и Преспанско¹²⁷ също се отказват от опеката на Патриаршията. Българският дипломат посочва като причини за отцепване или действията на вътрешната организация, или надеждите, които населението имат за близкото бъдеще. Като подходяща мярка за ускоряване на процеса на отцепване на общини от Патриаршията посочва усиляването на българската пропаганда и подпомагането на материално западналите селски общини от Княжеството. Необходими действия са „подборът и изпращането на най-добрите учителски сили и добри свещеници като при туй навсякъде, дето пожарът и пленът са оставили своя отпечатък се доставят необходимите черковни

¹²⁰ Фенер – квартал в централните части на Цариград. През 1601 г. в него се пренася седалището на Вселенската патриаршия.

¹²¹ ЦДА, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 111, л. 4

¹²² ЦДА, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 89, л. 47 – 124

¹²³ ЦДА, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 63, л. 7 – 8

¹²⁴ Константинова, Ю. Българи и гърци в борба за османското наследство, София, издателство „Фабер“, 2014, с. 35

¹²⁵ Пак там, л. 1 – 4, л. 9, л. 11

¹²⁶ Пак там, л. 7 – 8

¹²⁷ Пак там, л. 13

книги и одежди, както и училищни потреби и учебници¹²⁸“. Последица от неосъществената идея за преминаване на много патриаршистки села към Св. Екзархия е озлоблението, което тамошният гръцки владика Йоаникий¹²⁹ неприкрито изразява срещу българите. „Подпомаган от властите той гони, преследва и хвърля в затвора всички посъбудени българи само за туй, че не искат да го признават по-нататък за свой архиепастир. Всички представители на турската власт в този край са в пълно негово разположение¹³⁰“. Ан. Тошев посочва, че Костурско е територията, която е изградила едни от най-здравите основи на българщината, което е основен фактор в проявата на устойчивост спрямо гърцизма. След потушаването на Илинденско-Преображенското въстание настроенията в Костурско са се променили. „Заедно с изгасването на въстанието, изгасна и прежния ентузиазъм. Смазаното население, което по-рано се радваше на известно благосъстояние, се отчая, падна духом¹³¹“. Най-масовата и жестока проява на гръцката пропаганда е клането при с. Загоричани. На 7 срещу 8 април 1905 г. една многобройна гръцка чета от около 200 – 300 души заградила от всички страни българското село. Сутринта, когато българите излизат от домовете си, за да отидат на църква, гръцката чета стреля от всички страни на селото. След това четата влиза в Загоричани и започва поголовно клане. Убитите са 60 души, между които има жени и деца. Ранени са 7 души, 10 къщи и 28 колиби са изгорени¹³². Гръцката чета действа в продължение на няколко часа, като нейната акция се спира от случайно преминаващия турски поручик от село Куманичево Назир бей. Според българския представител тази акция е извършена със съдействието на османската власт поради няколко причини. Първо, чета от около 300 души е невъзможно да не бъде забелязана от аскерите¹³³, които винаги намират дори и най-малочислените български чети и отряди. Второ, населението споделя, че няколко дни преди трагедията в селото е пристигнала войска, която е свирела с тръби и българите изказали своите притеснения на офицерите за нападения от гръцки чети. Офицерите отвърнали, че не бива да се безпокоят, защото това е знак за приближаващ се аскер. Гръцката чета, когато загражда селото на 6 април, си служи с тръба, което Ан. Тошев не смята за случайно. Трето, още на 14 март населението на с. Зелениче се оплаква на леринския офицер, защото има подозрение, че ще бъде нападнато от гъркомани от с. Белкамени и с. Елеово. Леринският офицер предприема стъпки пред официалната власт, което може би спасява с.

¹²⁸ Пак там

¹²⁹ Йоаникий (1840 – 1908) – гръцки духовник, митрополит на Вселенската патриаршия

¹³⁰ ЦДА, ф. 331, оп. 1, а.е. 63, л. 5 – 6

¹³¹ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 2051, л. 24 – 29

¹³² ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 2197, л. 5 – 10

¹³³ аскери – турска войска

Зелениче, но гръцката чета решава да атакува с. Загоричани. Четвърто, българският представител вижда като съмнителен фактът, че няколко дни подред аскерът е правил обиск в с. Загоричани, което е довело населението да уплаха и укриване дори и на най-малките ножчета¹³⁴. Дипломатическите представители в Битоля не остават безразлични към случилото се. „Руският консул плачеше кога ми разправяше това, що е видял. Австрийският консул Прохаска едвам си сдържаше сълзите. Те заявяват, че подобни ужаси не са видели да правят и турците през въстанието¹³⁵“.

Ан. Тошев се спира конкретно и на друг голям проблем – сръбските амбиции за влияние в Македония в един свой рапорт под № 22 от 27 януари 1904 г.¹³⁶. „Неоснователните сръбски претенции на Македония са отколешни. Те датират от 1867 г. Ала отначало са биле тъй слабо изтъквани то от такива крайни шовинисти-манеаци, щото дълго време никой сериозен човек не обръща внимание на тях. Но когато след руско-турската война се заговори за Сан Стефанска България и особено подир отстъпването на Австрия – Босна и Херцеговина, работата се измени. Затворена в тесните свои граници, Сърбия веднага обърна поглед към Македония. А пък след поражението при Сливница тия притезания се усилиха още повече, а заедно с тях и жертвите, които сръбското правителство реши да направи за Македония. Тогава започна и откриването Сръбски консулства във вилаетските градове. Сръбското злато се пусна в ход, а гръцките интриги идваха да помагат всяде, гдето сръбските се оказаха недостатъчни или безсилни¹³⁷“. Сръбската пропаганда не се спирала пред никакви жертви – преселване на семейства, подкупване на турски чиновници, общо деморализиране на населението. Фактор, който подпомогнал тези процеси е тежкото икономическо положение, а единствена опора населението намирало в лицето на руските консули. След потушаването на Илинденско-Преображенското въстание сърбите се възползвали от смутните времена и тежките дни на македонското население, за да прокарат своето влияние по тези земи. Усилено е купуването на къщи, поръчано от белградското правителство, с цел превръщането им в сръбски църкви. „На една страна раздават помощи, на друга отварят училища, строят черкви, разполагат свещеници, изпращат от Сърбия четници и учители, наводнили цялата страна с мрежа от агитатори, с една дума стараят се всячески да се промъкнат подобно на вълци и овци кожи между простото население особено же там, дето то е съвсем

¹³⁴ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 2197, л. 5 – 10

¹³⁵ Тошев, Ан. България и нейните съседи, София, издателство „Министерство на народното просвещение“, 1943, с. 288 – 289

¹³⁶ ЦДА, ф. 335, оп. 1, а.е. 205, л. 1 – 18

¹³⁷ Пак там

изоставено...¹³⁸“. Сърбите не се поколебали да използват и измамни средства в своите действия. „Напоследък сърбите правят големи усилия в Прилеп да си отворят и черква. Училище тук отдавна имат. За тая цел събрали около 100 подписа повечето от които уж с измама. Под предлог, че търсят да усноват работилница, те карали простото население да подписва някаква си книга, а всъщност туй било заявление до властите да им се позволи да си открият черкви¹³⁹“. Ан. Тошев изразява своето възмущение към „престъпното равнодушие, което е обладало прилепската интелигенция досъжно всичко, що се отнася до техните училищно-черковни работи¹⁴⁰“. Сякаш сръбските успехи не пробуждат в тях никакви тревоги. В Прилеп се забелязва апатия и хладнина по тези теми. Много от изследователите на Македония изразяват своя скептицизъм относно успеха на сръбската пропаганда. Българският представител изразява мнение, че именно тази пропаганда може да е изключително опасна за българската кауза поради племенните връзки, сходството на езика, обичаите и др.¹⁴¹. Ан. Тошев защитава идеята да се премине към нападателно движение, като най-целесъобразна отбрана. Преди това е необходимо да се обмислят възможните опасности и усложнения и да се изчака удобния момент за действие¹⁴².

В полза на сръбските цели, според Ан. Тошев, е и изграждането на железницата, която свързва Сърбия с Централна Македония, което улеснява комуникациите между тези земи. Нееднократно българският представител посочва, че въпреки усилията на българските управляващи първоначално „сърбизмът не се хвана на Македонска почва¹⁴³“, но насърчавани от официална Русия, те не спирали своята дейност. Като друга причина за успеха на сръбизма посочва пасивността на българското правителство, което не подпомагало достатъчно населението, живеещо в мизерия и подложено на ударите на чуждата пропаганда. Това довело до успехи в Куманово и Тетово, както и в Прилеп и Битоля, където сръбските действия не срещнали особен отпор, защото населението, въпреки че е българско, не е „проникнато достатъчно от национален дух¹⁴⁴“. Като причина за това българският представител вижда неправилни действия от страна на Княжеството – не се прави подбор именно по тези земи да бъдат изпращани най-добрите учители и свещеници. Българският търговски агент описва вариант, при който да се ограничи влиянието на сърбите в Прилепско и Битолско. Според него нахията Демир Хисар (35

¹³⁸ ЦДА, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 76, л. 10

¹³⁹ Пак там, л. 17

¹⁴⁰ ЦДА, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 111, л. 21

¹⁴¹ Пак там, л. 24

¹⁴² Пак там

¹⁴³ ЦДА, ф. 335 К, оп. 1, а.е. 205, л. 1 – 18

¹⁴⁴ Пак там

села) и Гяватоската нахия (11 села) е необходимо да се прехвърлят към Пелагонийската епархия. Основната цел е да се поддейства положителното на населението и да се даде по-ефикасен отпор на сърбизма¹⁴⁵.

От своя страна, сърбите привлекли най-способния си агитатор в лицето на Керковик, който постига завидни успехи в ролята на инспектор на сърбските училища в този край. Гръцкият Велешки-Кичевски владика Поликарп, макар формално гръцки митрополит, постъпките му дават поводи да се разглежда като работещ за сърбската кауза. Много бързо Керковик и Поликарп успели да привлекат на своя страна по-видните хора в Кичевско, както и да подкупят турската власт. Ан. Тошев отбелязва, че до Илинденско-Преображенското въстание населението по-трудно се поддавало на сърбските домогвания, но разочаровано от хода на събитията и от неизпълнените обещания бързо пада духом и става лесна плячка в ръцете на сърбите. Представителят на Прилепската община Григор Алексиев¹⁴⁶ споделя факта, че се чувства безсилен да направи нещо против сърбската пропаганда. Много от прилепчани без притеснения споделят, че за тях няма особена разлика дали ще се определят като сърби или ще са българи¹⁴⁷. Ан. Тошев отбелязва, че това е изключително печален факт. Причината за тази апатия той вижда в определени дейци на Организацията, които ясно прокламирали своите интернационалистически идеи¹⁴⁸. Не всички остават безразлични към случващото се. Българският търговски агент получава писма, в които част от населението изразява своето недоволство от действията на сърбите. „При всичките си усилия да направят болшинство обаче до днес още не са могли да успеят, тъй като срещнали са големи съпротивления от наша страна, па макар и да си служат с най-ниски средства¹⁴⁹“. В лицето на Ан. Тошев населението припознава „истинския патриот и защитник на народните ни интереси¹⁵⁰“.

Сърбите се възползвали от факта, че по тези земи почти не останали дейци на ВМОРО, а останалите застават на тяхна страна. Това позволило пратениците на Белград да се самообявят за спасители на това население, давайки му материална подкрепа, раздавайки му вагони брашно, дрехи и пари, стараяйки се морално да го ободрят като му обещават, че именно те ще са тези, които ще му осигурят свобода. В случай, че тези методи не подействали, сърбите не се поколебавали да кажат, че работят съвместно с българските

¹⁴⁵ ЦДА, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 76, л. 10

¹⁴⁶ Григор Алексиев – български просветен деец и духовник в Македония. Председател на Българомакедонското благотворително дружество. Член на ВМОРО.

¹⁴⁷ ЦДА, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 76, л. 17

¹⁴⁸ Пак там, л. 18

¹⁴⁹ Пак там, л. 20

¹⁵⁰ Пак там

комити за постигане на целта, което печелело безвъзвратно доверието на населението. Ан. Тошев вижда в действията им „един добре обмислен план, прилаган с упоритост от многобройните им агитатори, които съставляват цяла мрежа в Северозападна Македония¹⁵¹“. Въпреки това той посочва, че положението не е съвсем изгубено, стига българското правителство да вземе целесъобразни мерки. Интересно явление е, че никъде не се наблюдават отделни лица или общини, които се обявят за сръбски бевъзмездно. Успехите на пропагандата се дължали много повече на подкрепата на турските власти, отколкото на способността на сръбската дипломация. Като цяло засега сърбизмът разполага с отделни продажни лица, които се поддържат с парични средства. Ан. Тошев предлага програма от шест мерки, с които да се повдигне духът на населението, което да създаде „една яка стена на сръбското силно течение на юг в Македония¹⁵²“. Конкретните средства, които според него трябва да се приложат са:

1. Да се назначат във всички по-главни центрове свестни, енергични и добре платени учители, които се заменят с такива Кичевските и другите некадърни учители.
2. Да се изпратят по селата събудени и ревностни свещеници, на които да се плаща временно от другаде, за да не вземат от селяните никакво възнаграждение за разните треби, както правят сърбите.
3. Да се издейства за село Слатино (400 българи в Долно Порече) позволително за училище, а до отварянето на такова, от това село да се създаде център с архиерейски наместник. След отварянето на училището да се назначи там един добър и похвален главен учител, който да има грижата и върху училищата на другите съседни села.
4. Да се назначи един свестен наместник на Н.В. Преосвещенство Митрополит Козма, а сам той да се оттегли, защото не е вече в активна деятелност, едно поради разнебитеното си здраве и друго, защото му липсват необходимите в случая качества. Желателно е защото човека, който заема този пост, да бъде с по-силен интелект, да не бъде при това ни апатичен, ни страхлив, ни сребролюбец. В сегашните критически минути неговото място би трябвало да се заеме от лице бодро, умно и изпечено в борбата.
5. Да се назначи за Кичево един субсидиран лекар, ако е възможно семеен, знаещ турски. Този лекар да се настани в града на частна практика, да минава пред властите за космополит, а да знае своята работа.

¹⁵¹ ЦДА, ф. 335 К, оп. 1, а.е. 205, л. 1 – 18

¹⁵² ЦДА, ф. 335 К, оп. 1, а.е. 205, л. 1 – 18

6. При всичко, че аз съм поначало против подкупите да се отпусне една сума от 4 000 лв. за подкупи на всички тия елементи, които сега ни пречат и които подкупени, могат да ни станат полезни.

В средствата, предложени от българския търговски агент се забелязва, че с водещо значение е просветата. Не по-маловажни са представителите на църквата и лекарите. Едно от основните огнища на белградската пропаганда е село Лазарополе (Реканска каза, Мала река), където от няколко години съществува училище, от което „сърбите се стараят да създадат здрав разсадник на сърбизма в целия тамошен край¹⁵³“. Много от българите от селото решават да пращат децата си в сръбското училище, което решение е продиктувано от различни мотиви – „сиромашия, национален индеферентизъм¹⁵⁴“.

Макар и с по-ограничени възможности и обхват, според Ан. Тошев, влашката пропаганда също действа по македонските земи. В Прилеп живеели около 72 влашки семейства, от които 18 гъркомански, а останалите съзнавали своята народност и признавали за своето духовно началство Светата Екзархия и приемат в домовете си български свещеници. Черакували се в българска черква, защото нямат нито собствена черква, нито свой собствен свещеник. От известно време се наблюдавало, че власите усърдно работят с цел да се организират в самостоятелна община. Наред с това се стремели към извоюване на ред на служене в гръцката черква¹⁵⁵.

Срещата отблизо с тегобите на населението след потушаване на Илинденско-Преображенското въстание, разговорите с чуждите представители в Битоля и отношението на Великите сили, затвърждават допълнително позицията на Ан. Тошев, че е крайно необходимо българската държава да се намеси решително и да изгради ясна позиция по въпроса. Както стана ясно, той неуморно търси помощ и активизация от управляващите в София, с цел пресичане на така вредните за българското население в Македония процеси. По една или друга причина тези негови призови остават без резултат до края на мисията му в Битоля. Той приема емоционално раздялата с Македония и напускането на Битоля, когато се налага да отпътува в черногорската столица Цетине. Причината е назначаването му за дипломатически агент в Цетине с княжески указ № 13, подписан на 24 май 1905 г.¹⁵⁶. Както и при казуса с назначението му около година и половина по-рано, така и при това преместване на нов пост нямаме конкретни данни за мотивите на правителството и княза. Времето, прекарано в Битоля и контактите с

¹⁵³ ЦДА, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 76, л. 23 –24

¹⁵⁴ Пак там

¹⁵⁵ ЦДА, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 111, л. 7

¹⁵⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 18, а.е. 322, л. 25

местните българи още повече задълбочават убеждението на Ан. Тошев, че проблемът за положението и статута на българите в Македония трябва да бъде една от главните опорни точки на българската външна политика. Никак не е случайно, че темата неизменно ще присъства като един от приоритетите в дипломатическата дейност на някогашния учител в Солун дори и след като получава назначения извън тези земи.

Дипломатически представител в Черна гора

Първите дипломатически контакти между България и Черна гора се осъществяват веднага след Берлинския конгрес¹⁵⁷. Княз Александър I¹⁵⁸ изпраща за български представител в Цетине личния си пратеник поручик Тодор Увалиев¹⁵⁹. Едно от най-значителните събития в отношенията между двете държави е посещението на българския монарх в Цетине през май 1883 г. По време на престоя в черногорската столица са разменени отличия, а държавният вестник „Глас Црногорца“ изразява симпатии към княз Александър I¹⁶⁰. В края на XIX и началото на XX век основният подход на черногорската политика е неутралитет и внимателно проследяване на развитието на събитията на Балканите. С цел да допринесе ползи за своята малка държава княз Никола I¹⁶¹ се опитва да следва напътствията от Петроград. След 1896 г. се наблюдават все по-тесни контакти между България и Черна гора, като правят опити за споразумение на антитурска основа. Това се дължи от една страна, на нормализирането на българо-руските отношения и признаването на българския владетел княз Фердинанд¹⁶² и от друга страна – на предстоящото преразпределение на територията на Османската империя между балканските страни. Посещението на черногорския министър на външните работи Гавро Вукович¹⁶³ в София през 1896 г. се оказва ключово за българо-черногорските отношения, защото България открива официално дипломатическо агентство¹⁶⁴ в Цетине и получава

¹⁵⁷ Берлински конгрес (13 юни – 13 юли 1878) – провежда се с цел преразглеждане на Санстефанския предварителен мирен договор и запазване на баланса на силите на Балканския полуостров.

¹⁵⁸ Александър Батенберг (1857 – 1893) – първият български владетел след Освобождението. Управлява Княжество България в периода 26 юни 1879 – 26 август 1886 г.

¹⁵⁹ Тодор Увалиев (1860 – 1919) – капитан в руската армия по време на руско-турската война 1877 – 1878 г.

¹⁶⁰ Отношенията между България и Черна гора 1878 – 1913 г. Държавна агенция „Архиви“, Държавен архив на Черна гора. София, 2015, с. 7

¹⁶¹ Никола I Петрович (1841 – 1921) – черногорски княз (1860 – 1910) и крал (1910 – 1918).

¹⁶² Фердинанд I (1861 – 1948) – княз на България в периода 7 юли 1887 – 22 септември 1908 г. и цар на България в периода 22 септември 1908 – 3 октомври 1918 г.

¹⁶³ Гавро Вукович (1858 – 1928) – черногорски военен, политик, писател. Министър на външните работи (1899 – 1905), президент на Националния сенат (1906 – 1908), депутат (1906) и (1914).

¹⁶⁴ Важно е да се уточни, че поради васалното положение на Княжество България спрямо Османската империя, назначенията на български дипломатически агенти трябва да бъдат предварително одобрени от

правото да има свои дипломатически агент и генерални консули¹⁶⁵. Като първи български дипломатически агент в черногорската столица е изпратен Спас Константинович, приет от княз Никола I с всички почести и като представител на независима държава. Дипломатическият пост се наследява от поредица видни български дипломати като Димитър Ризов¹⁶⁶ (1903 – 1905), Андрей Тошев (1905 – 1906) и Недялко Колушев¹⁶⁷ (1906 – 1914).

Дипломатическото назначение на Димитър Ризов в Цетине съвпада с благоприятна обстановка на Балканите, от която се открива възможност за единодействие на между балканските държави¹⁶⁸. Проблемът за постигане на националното обединение продължава да има водещо значение във външната политика на втория стамболовистки кабинет. Правителството в София се стреми към по-тесни дипломатически връзки в балканските столици с цел разрешаване на Македонския въпрос.

Официалното встъпване на Ан. Тошев в длъжност се случва на 14 август 1905 г.¹⁶⁹. По време на работата си в Черна гора той продължава да се придържа към линията за разбирателство между двете държави, диктувана от гореспоменатите планове на София. Първите впечатления на новоназначения български представител са, че столицата е „ни град, ни село... Като да се намираш на дъното на някакъв огромен каменен котел¹⁷⁰“. Тази оценка не е никак случайна, защото страната е изключително бедна и зле развитата ѝ столица е отражение на това. Една от причините за тежката икономическа ситуация е недостигът на обработваема земя с оглед нарастващото население. В основата на черногорската икономика са животновъдството и външните заеми и субсидии. Този последен източник на приходи, също както всички други лостове на властта, е поставен в ръцете на самодържеца княз Никола¹⁷¹. Още преди получаването на акредитивните писма владетелят кани новия български дипломатически агент на опознавателен обяд в компанията на княжеското семейство и на напускащия поста Димитър Ризов, който е

Цариград и българската държава няма право да акредитира свои представители към съответния държавен глава, а само към съответното правителство.

¹⁶⁵ Черна гора и България. Черна гора и България в документите на Централния държавен архив на Република България. Книга I. Подгорица-София, 2015, с. 2

¹⁶⁶ Димитър Ризов (1862 – 1918) – български дипломат, политик, общественик и революционер. Търговски консул в Скопие (1897 – 1899), дипломатически агент в Цетине (1903 – 1905), в Белград (1905 – 1907), пълномощен министър в Рим (1908 – 1915), в Берлин (1915 – 1918).

¹⁶⁷ Недялко Колушев (1870 – 1925) – български дипломат, политик, учител и участник в македонското освободително движение. Управлява българското консулство в Солун през 1902 г., български представител в Цетине (1906 – 1914), дипломатически представител в Цариград (1914 – 1918).

¹⁶⁸ Радоева Сн., Димитър Ризов. От Битоля до Берлин (1862 – 1918), София, издателство „Парадигма“, 2014, с. 124

¹⁶⁹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 18, а.е. 322, л. 38

¹⁷⁰ Тошев, Ан. Бегли..., с. 143

¹⁷¹ Йелавич, Б. История на Балканите XX век, София, ИК „АМАТ – АХ“, 2012, с. 42

придружен от своята съпруга. След време Ан. Тошев се спира подробно върху този момент, защото това му служи като доказателство за несъпричасността му, когато в сръбската Скупщина депутатът Радослав Агатонович¹⁷² обвинява Никола Пашич¹⁷³, че е позволил назначаването на Ан. Тошев като дипломатически представител в Белград, наричайки „србождер“ и интелектуален убиец на мнозина „српски прваци“ в Македония. Той е обвинен, че снабдил с оръжие една българска чета, която има за задача да избие сръбските първенци. В този момент Ан. Тошев посочва, че обвинението е неоснователно, защото описаните събития съвпадат с предварителното му посещение в Цетине като дипломатически представител¹⁷⁴.

Една от водещите теми по време на периода, в който Ан. Тошев е дипломатически представител в Цетине, е черногорската конституция. Това е и въпросът, който княз Никола коментира с най-нестихващ ентузиазъм. Българският дипломат посочва, че черногорецът мисли главно за себе си и своята династия. Едноличен господар в своята патриархална държава, княз Никола я управлява по собственото си разбиране. Опрян на традиционната подкрепа на Русия и на фамилните си връзки с руския и италиански дворове, поради омъжването на дъщерите си Милица, Анастасия и Елена – първата за великия княз Петър Николаевич, втората за великия княз Николай Николаевич и третата за италианския крал Виктор Емануил¹⁷⁵ – както и близостта си с английското кралско семейство, покрай омъжването на дъщеря си Ана за княз Франц Йосиф Батенберг¹⁷⁶. Амбициите на черногорския княз далеч надхвърлят границите на малката му държавица – той подкрепя идеята за Велика Сърбия, но под своя скиптер. Това става и причината за развитие на непрекъсната черногорска пропаганда не само по сръбските земи, а и като цяло във всички славянски територии¹⁷⁷. Любопитен факт е поддържането от цетинското правителство в Стара Сърбия на няколко хиляди младежи „тясно организирани по начин, щото евентуално да могат да образуват седем батальона...добре въоръжени с „Бердан“ и револвери¹⁷⁸“. Междувременно близо по границата със Стара Сърбия действа черногорска

¹⁷² Радослав Агатонович (1869 – 1928) – сръбски политик и общественик. До Първата световна война е член на Либералната партия и на наследилата я Народна партия. След войната членува с новосформираната Демократическа партия.

¹⁷³ Никола Пашич (1845 – 1926) – сръбски политик. Няколко пъти министър-председател на Кралство Сърбия (1891 – 1892, 1904 – 1905, 1906 – 1908, 1909 – 1911, 1912 – 1918), както и министър-председател на Кралството на сърби, хървати и словенци (1918, 1921 – 1924, 1924 – 1926).

¹⁷⁴ Тошев, Ан. Бегли..., с. 145 – 146

¹⁷⁵ Виктор Емануил III (1869 – 1947) – крал на Италия (1900 – 1946).

¹⁷⁶ Франц Йосиф фон Батенберг (1861 – 1924) – германски принц. Брат на българския княз Александър I Батенберг.

¹⁷⁷ Тошев, Ан. Бегли..., с. 165 – 166

¹⁷⁸ ЦДА, ф. 339 К, оп. 1, а.е. 19, л. 58

чета, която има за задача да извършва от време на време някое убийство. Цетинската официална власт излиза със становище, че четата е изпратена по поръчка на Белград¹⁷⁹. Целта е сръбският владетел и сръбските управляващи среди да бъдат компрометирани пред Русия. Когато решава да предприеме стъпки към конституционното управление извиква българският дипломат на разговор¹⁸⁰. Княз Никола поверява на Ан. Тошев проекта за конституция на своята страна, като го моли да направи сравнение между предоставения му документ и Търновската конституция. Владетелят споделя решението си „да даде на своя народ известни правдини, но за туй, че се плашел от някои бъдещи вълнения в Черна гора, но защото искал да се съобрази с духът на времето и за да не останел „единственият абсолютист“ между християнските владетели в Европа¹⁸¹“. Вече натрупалият известен опит български дипломат разбира, че действията на княз Никола са в разрез с неговите лични разбирания и прозира истинската цел. Текстът на проекта за конституция не съдържа почти нищо съществено и видимо носи „твърде либерален отпечатък, но в действителност властта и занапред остана всецяло в ръцете на владетеля¹⁸²“. Целта на княза всъщност е да придаде по-демократична физиономия на режима си, без да променя съществено фактическата ситуация. Този маньовър се налага заради надигащото се недоволство, особено ясно изразено сред младите високообразовани черногорци, част от които са учили в чужбина и са имали досег с конституционното управление в Западна Европа и изповядват либерални ценности¹⁸³. Ан. Тошев се решава да провокира княз Никола, за да види какви аргументи ще преведе в подкрепа на идеята за конституционна монархия. Българският представител му казва, че ще се намерят хора, които да го упрекват, че ще погуби патриархалния облик на страната. Промяна в управлението би повлякла след себе си и изменения не само от политически, но и от социален характер. Старите традиции и обичаи лека-полека биха отстъпили място на новите разбирания, от които нищо добро не може да се очаква. Наред с това би отслабнало и религиозното чувство у народа. Съвсем откровено владетелят споделя, че той има същите опасения, но по-силни се оказва притесненията му затова какво ще коментира светът за управлението на Черна гора. Оказва се, че в „голямата тайна“ за конституцията е привлечен не само Ан. Тошев. Всеки от дипломатическите представители получава свой екземпляр със задачата да го проучи и да го върне с необходимите

¹⁷⁹ Пак там

¹⁸⁰ ЦДА, ф. 339 К, оп. 1, а.е. 16, л. 71

¹⁸¹ Пак там

¹⁸² Пак там, л. 84

¹⁸³ Йелавич, Б. История..., с.42

коментари. Те от своя страна решават да се пошегуват с черногорския княз, като в своите бележки посочват по-тесни права на владетеля в сравнение с народното представителство или да му се намали до минимум апанажа и т.н. Всички тези идеи се посрещат враждебно от княз Никола, който при лична среща с дипломатическите представители ги обвинява в „насаждане на краен радикализъм в Черна гора¹⁸⁴“. На 31 октомври 1905 г. владетелят тържествено обявява на своя народ желанието си да дари страната с конституция¹⁸⁵. На 27 ноември се провеждат първите избори за народни представители, а на 19 декември в Цетине се събира Скупщината. Оказва се, че първата задача на Скупщината е да обсъди само начина, по който трябва да работи за правителството и за здравето развитие на Черна гора. Това означава, че народните избраници няма да имат никакви права. Черногорците посрещат мероприятията свързани с новата конституция с „известно равнодушие и осторожност¹⁸⁶“. Княз Никола си остава решаващ фактор, особено по отношение на контрола върху бюджета. При провеждането на избори още на следващата година проличава объркване както при народа, така и при министрите и княза. Впечатленията на българския представител са, че черногорският владетел съжалява за направената от него промяна „толкоз повече, като вижда сега, че комедията, която искаше да изиграе не е тъй лесна, както си я представял¹⁸⁷“. Негативна последица е загубата на популярност на княз Никола сред собствения си народ и проблеми в отношенията си с Италия, на които много разчита¹⁸⁸. Дейността на Скупщината продължава до 1907 г., когато черногорският владетел прекратява нейната дейност, защото тя изисквала контрол върху обществените разходи¹⁸⁹.

В срещите си с българския представител, княз Никола неведнъж поставя темата за сключване на съюз между Черна гора, Сърбия и България. През ноември черногорският владетел представя своите идеи в поверително писмо до княз Фердинанд и моли Ан. Тошев да замине за София, за да му го предаде лично. Правителството се съгласява и нарежда българският дипломат да замине за София, за да докладва. След като прочита писмото княз Фердинанд заявява, че няма да бърза със своя отговор и инструктира своя представител да остане в София до второ нареждане. Месец по-късно Ан. Тошев е поканен в двореца, където българският княз го пита как си обяснява появилото се в „Франкфуртер Цайтунг“ съобщение за писмото от черногорския владетел. Българският

¹⁸⁴ Тошев, Ан. Бегли..., с. 171

¹⁸⁵ ЦДА, ф. 339 К, оп. 1, а.е. 16, л. 73

¹⁸⁶ Пак там

¹⁸⁷ ЦДА, ф. 339 К, оп. 1, а.е. 19, л. 60

¹⁸⁸ Пак там, л. 65

¹⁸⁹ Тошев, Ан. Бегли..., с. 171 – 172

дипломат обяснява, че това съобщение е пуснато с интригантска цел. Той не получава инструкции за следващи действия и остава в София. Едва след три месеца отново е поканен в двореца. Решението е „да се отклони предложението като ненавременно“¹⁹⁰. Княз Никола прави опити и за сближение между Черна гора, България и Османската империя, като издига идеята за балканска конфедерация под управлението на султана с условие всеки да запази своята абсолютна независимост¹⁹¹. Турският представител в Цетине Февзи паша споделя на Ан. Тошев, че ще предаде на султана предложението на черногорския владетел, но се съмнява тази идея да се увенчае с успех. Българският представител разчита в постъпката на княз Никола опасение да не бъде изненадан от споразумение между България и Османската империя в момент, в който не може да се разчита на Русия, а още по-малко на Австро-Унгария. Допуска, че чрез тези постъпки черногорският владетел търси приятел в лицето на султана и проявява искрено желание за сближение с империята. В случай на неуспех причината не би търсил в самия себе си¹⁹².

Ан. Тошев предупреждава София, че се забелязва все по-голямо влияние на Италия върху Черна гора¹⁹³. Благоприятни предпоставки за това са поражението на руското оръжие в крайния изток и нестабилното политическо положение в Австро-Унгария. Вече споменатото обстоятелство, че една от дъщерите на княз Никола (княгиня Елена) е омъжена за италианския крал Виктор Емануил III подсилва тази тенденция в още по-голяма степен. Основната идея на тези действия е да се ограничат претенциите на Австро-Унгария и Русия. Той изтъква методични стъпки от страна на италианското правителство в тази посока, като изграждане на ключови пътни възли (от изключително значение е линията Вирбазар – Подгорица – Никшич¹⁹⁴), поемане на концесии в черногорски предприятия, дарение на оръдия и други¹⁹⁵. „Едновременно почти с туряне ръка на монопола на тютюна, италианците откриха свое вечерно засега училище в Цетине, положиха основите на етно монументалното здание за помещение на тяхната легация и подариха на Черна гора 54 оръдия... На побутванията от страна на Италия се дължи тъй също и направата на стратегическия път, който от Антивари през Подгорица води до североизточната част на Княжеството, като по този начин владее почти цялата албанска граница“¹⁹⁶. „Черногорското правителство предложило на италианците изсушаване на

¹⁹⁰ Пак там, с. 177 – 182

¹⁹¹ ЦДА, ф. 339 К, оп. 1, а.е. 19, л. 39

¹⁹² Пак там, л. 39 – 40

¹⁹³ ЦДА, ф. 339 К, оп. 1, а.е. 19, л. 1

¹⁹⁴ Пак там, л. 25

¹⁹⁵ Пак там, л. 14 – 16

¹⁹⁶ Пак там, л. 1

значителна част от Шкодренското езеро и канализацията на река Бояна за да стане плавателна...¹⁹⁷“. На домогванията на Италия не остава безразличен и водачът на руската легация, като изпраща писмо до черногорският владетел, в което коментира подчертаното антируско влияние в страната и готовността, която Цетине проявява при всяко едно желание от страна на Рим¹⁹⁸. Българският представител изказва мнение, че отношенията между Италия и Черна гора най-вероятно няма да се променят, защото и двете държави имат полза от това. Черногорският владетел вярва, че най-добрата външна политика за княжеството е обвързването му с Италия. Ан. Тошев разсъждава какви са евентуалните икономически и политически ползи и за двете държави. Прави заключение, че по-голямата полза несъмнено е за Италия и тя е предимно в политически аспект¹⁹⁹. Последната от своя страна вижда в Цетине необходимата база за бъдещата ѝ война с Австро-Унгария и обезпечаване на своята пропаганда в Албания, която се стреми да превърне в автономна област под свое покровителство²⁰⁰. Ан. Тошев поставя акцент и върху друго обстоятелство, което е значимо за България, а именно как би се променила руската политика спрямо действията на Италия за сметка не само на Черна гора, но и за Балканския полуостров²⁰¹.

Както вече беше отбелязано, основната задача на Ан. Тошев тук е да съхрани добрите взаимоотношения между София и Цетине, което той съумява да постигне, при все опитите на княз Никола да го увлече в своите собствени политически игри, които биха могли да нарушат крехкия баланс на Балканския полуостров. Предложенията за съюза между България, Черна гора и някоя трета балканска страна са по-скоро пожелателно мислене и „опипване на почвата“ от страна на черногорския владетел и, очаквано за самия Ан. Тошев, от тях не произлиза нищо. Отпътувайки от столицата на най-малката балканска държава, българският дипломат оставя след себе си още едно успешно изпълнено назначение и се насочва към доста по-невралгичния пост в Атина.

¹⁹⁷ Пак там, л. 14

¹⁹⁸ Пак там, л. 15

¹⁹⁹ Пак там, л. 29

²⁰⁰ Пак там, л. 17

²⁰¹ Пак там

Назначението в Атина и защитата на българската кауза в Македония

С назначението си в Гърция, постановено с княжески указ № 24 от 24 май 1906 г.²⁰², Ан. Тошев отново се намесва пряко в Македонския въпрос. Официалното му встъпване в длъжност е на 24 ноември с.г.²⁰³, когато поема поста от предшественика си Марко Балабанов²⁰⁴. Нямаме преки свидетелства за причините за назначаването му в гръцката столица, но можем да допуснем, че управляващите в София разпознават в него един от най-лоялните на каузата на българщината в Македония дипломати, което и ги провокира да му възложат нейната защитата и тази на интересите на Княжеството извън македонската рамка пред един от най-големите противници на българския характер на областта. Липсват данни за конкретни проблеми в българо-гръцките отношения по време на неговата служба в Атина, поради което основната нишка за Македония отново е в центъра на вниманието му. Връщайки се към ситуацията от позицията на времето, Ан. Тошев разглежда темата за развитието на българо-гръцките отношения като една от водещите за Княжеството и като интегрална част от Македонския въпрос. Според него, най-критичните моменти в тях започват от началото на XX век, когато „гръцката въоръжена пропаганда възкреси старата органическа и нечовешка омраза към всичко българско²⁰⁵“. Факт е, че след унижителното поражение във войната за о-в Крит през 1897 г. Атина се стреми да пази неутрално поведение спрямо националните борби в Македония, за да не привлича излишно внимание, но тази позиция се променя заради отзвук от Илинденско-Преображенското въстание и повдигането на темата за реформи в Македония. Осъзнавайки, че в новата ситуация един мирен подход би бил безрезултатен, управляващите среди в Гърция се заемат със задачата да създадат условия за своя образователна, църковна и четническа дейност в Османската империя, както и за въоръжена борба в Македония. Важна цел е цялата тази конспирация да не може да бъде официално свързана с гръцките власти. Именно затова новосъздаденият „Македонски

²⁰² ЦДА, ф. 176 К, оп. 18, а.е. 322, л. 43

²⁰³ Пак там, л. 44

²⁰⁴ Марко Балабанов (1837 – 1921) – български политик. Член на Консервативната, а след това на Прогресивнолибералната партия. Първият външен министър на България (1879). Председател на XI ОНС. Дипломатически представител в Букурещ (1902 – 1903) и Атина (1905).

²⁰⁵ Тошев, Ан. България..., с. 281 – 282

комитет“ е контролиран от правителството чрез подставени лица – няколко висши военни, които са членове на организацията. Влиянието на управляващите е гарантирано и чрез въведеното в устава правило, че тричленната комисия, която практически управлява комитета трябва да бъде избрана от Министерския съвет. Дейността на „Македонския комитет“ е свързана със сформирание, подготовка и субсидиране на гръцки чети за действия във вътрешността на Османската империя и с пропаганда на Македонския въпрос във и извън Гърция²⁰⁶. Новият подход на Гърция към Македонския въпрос е засегнат и от Ан. Тошев в един от неговите доклади – „Нейните [на Патриаршията, б.м. М.В.] владици, редом с гръцките консули, застанаха начело на гръцката революционна организация. Днес тяхната деятелност се свежда до събиране на пари, организиране, въоръжаване и изпращане в Македония чети, под предводителството на офицери от действащата гръцка армия²⁰⁷“. Причините за подклаждане на гръцкото недоволство са успехите на българското учебно дело и на освободителното движение в Македония. След въстанието се наблюдава тенденция голям брой села, най-вече от Костурско и Леринско²⁰⁸, да извяват желание за преминаване към българската Екзархия. Това би подкопало стремежа на гърците за осъществяване на Великата идея²⁰⁹ (Мегали идеята)²¹⁰. Именно затова Атина преценява, че са нужни радикални мерки за задържане на въпросните под контрола на Патриаршията и дори за насилственото присъединяване на нови епархии. Неслучайно Леринско и Костурско са първите области, в които започват антибългарски действия на въоръжени групи от критяни и няколко български ренегати. Българите по тези земи се оказват общия враг на гръцките чети, които имат явната подкрепа на турските власти²¹¹. Гръцките духовници, с помощта на въпросните четнически отряди, принуждават както отделни екзархийски свещеници, така и цели общности да се откажат от Екзархията²¹². Българското правителство е разтревожено и от новия вид борба от „економически характер²¹³“, която провеждат гръцките комитети, подкрепяни от турските власти. Гърците принуждават българите от Енидже Вардар да се откажат от Екзархията, като го заплашват с „най-жизнения му поминък²¹⁴“. Атестат за

²⁰⁶ Константинова, Ю. Българи и гърци..., с. 43 – 44

²⁰⁷ Свирачев, П., Илиева, Д. Поверителен..., с. 95 – 182

²⁰⁸ ЦДА, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 63, л. 7 – 8, 13

²⁰⁹ Мегали идея (Велика идея) – проект на гърците в периода XIX – XX век, чиято основна цел е обединение на всички етнически гърци в една държава.

²¹⁰ Тошев, Ан. България..., с. 281

²¹¹ Пак там с. 283

²¹² Вж. бел. 116

²¹³ ЦДА, ф. 339 К, оп. 1, а.е. 16, л. 68

²¹⁴ ЦДА, ф. 339 К, оп. 1, а.е. 16, л. 68

подкрепата на официалните власти е фактът, че българските четници са подлагани на най-жестоки наказания и получават тежки присъди, докато гръцките се съдят от обикновени съдилища и последствията за тях са далеч по-леки²¹⁵. Голяма роля изиграва поддържането на гръцката пропаганда, която се възползва доста умело от неуспеха на Илинденско-Преображенското въстание. Сред нейните най-ревностни крепители е гореспоменатият костурски владика Каравангелис. Подкрепа за своите действия гърците получават чрез паричните средства, отпуснати от правителството в Атина. „Грамадните суми“ се използват за подкупи на органите на властта и слабодушните българи. За да се координират усилията на андартите²¹⁶ и владци са изпратени като консули в македонските градове офицери и изпитани конспиратори критяни²¹⁷.

За своя изненада гърците срещат силен отпор от страна на местното българско население, макар и тормозено и обезкуражено от изхода на въстанието. С цел допълнително да сломят духа на българите, андартите предприемат наказателни експедиции, навлизат ненадейно в някои села и пристъпват към неописуеми жестокости. Най-масовата и жестока проява на гръцката пропаганда е вече споменатото клане при с. Загоричани през април 1905 г. След зверствата в село Загоричани започват митинги из цяла България, в които се изказват съчувствия към невинните жертви и се отправят призови към българското правителство да изпълни своя дълг²¹⁸.

Съвсем естествено, българо-гръцките отношения са помрачени от всички тези сблъсъци и особено от жестоките прояви на гръцките чети. Това е причината Ан. Тошев да не очаква топло посрещане. За своя изненада скоро след пристигането си в Атина среща видни гръцки държавници и политици, които любезно му говорят за споразумение. Крал Георгиос²¹⁹ още при първата среща с българския представител изразява възхищението си от бързия напредък на България, като обръща особено внимание на войската²²⁰. Ан. Тошев счита, че гърците предпочитат да виждат в българите по-скоро приятели и дори съюзници, макар и привидни, отколкото врагове. По време на неговото пребиваване в Атина най-често за сближение говори гръцкият министър-председател Теотокис²²¹. Той счита, както и други гръцки държавници, че едно споразумение между

²¹⁵ Пак там, с. 284 – 285

²¹⁶ андартите – чети, организирани от гръцката въоръжена пропаганда в Македония

²¹⁷ Тошев, Ан. България..., с. 284 – 286

²¹⁸ Пак там, с. 289 – 290

²¹⁹ Георгиос I (Гръцки) (1845 – 1913) – гръцки крал в периода 1863 – 1913 г.

²²⁰ Тошев, Ан. България..., с. 291 – 292

²²¹ Георгиос Теотокис (1844 – 1916) – гръцки политик, министър-председател в периодите 1899 – 1901, 1903, 1903 – 1904, 1905 – 1909 г.

българи, гърци и сърби може да доведе до „разрешаването и на най-трънливите въпроси“, от които несъмнено на първо място стои Македонският. Основният проблем е, че както гърците, така и сърбите подкрепят идеята за подялба на тази територия²²². Тезата се поддържа дори от Александър Заимис²²³, когото българският представител посочва за най-трезвия и сравнително веротърпим държавник в Атина. Заимис споделя, че правителствата в Атина и София виждат разрешаването на Македонския въпрос по диаметрално различен начин. Българите се обявяват за автономия, докато гърците са за „сфери на влияние“. Той допуска вариант, при който да се установи автономно управление, но да се спазва принципа за разделение на територията между Гърция, България и Сърбия²²⁴. Времето ще покаже, че тази концепция ще се превърне в идеална основа за сръбско-гръцко сближение на антибългарска основа.

Междувременно борбата между екзархисти и патриархисти по македонските земи продължава, което допълнително затруднява постигането на разбирателство. Софийският кабинет обръща внимание на Великите сили за тежкото положение на населението по тези земи. Княжеството оправдава действията на българските чети и посочва, че това е естествена реакция на „обявената война на българския народ в Македония“²²⁵.

В два свои обстоятелствени доклада от 11 декември 1907 г.²²⁶ и от 18 януари 1908 г.²²⁷ до министъра на външните работи и изповеданията Димитър Станчов²²⁸, Ан. Тошев описва своето мнение по Македонския въпрос, посочва основните фактори, влияещи на развитието му и представя планове и варианти за възможно най-благоприятното развитие в полза на българските интереси. За пореден път прави впечатление, че Ан. Тошев поставя като основен приоритет подобряване на положението на българското население по тези земи на всяка цена. Изказва своето разочарование, че по този въпрос отношение изразяват некомпетентни и достатъчно добре запознати с проблема лица. „За съжаление обаче голяма част от хората у нас, като говорят, а най-вече като пишат по работите в Македония принасят съмнителна, за да не кажа лоша услуга на националната ни кауза. Това печално обстоятелство се дължи не на липса на патриотизъм, а най-често на невежество и на

²²² Тошев, Ан. България..., с. 291 – 293

²²³ Александър Заимис (1855 – 1936) – гръцки политик, министър-председател, външен министър, министър на правосъдието, висш комисар на Крит. През 1929 г. е председател на гръцката република.

²²⁴ Тошев, Ан. България..., с. 289 – 294

²²⁵ Пак там, с. 295

²²⁶ Свирачев, П., Илиева, Д. Поверителен..., с. 95 – 182

²²⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 138

²²⁸ Димитър Станчов (1863 – 1940) – български политик и дипломат. Личен секретар на княз Фердинанд (1887 – 1889). Външен министър в периода 1906 – 1908 г. Дипломатически представител е в Румъния (1894 – 1895), Австро-Унгария (1895 – 1897), Русия (1896 – 1906), Великобритания (1908), Франция (1908 – 1915), Белгия (1910 – 1915), Италия (1915).

отсъствие на Съзнанието, че по такива важни въпроси много повече би се постигнало с целесъобразни дела, отколкото с глупавата нужда да се говори и пише по тях безобразно. Жалка роля в туй отношение играят особено някои вестници у нас. С една компетентност, в която само те не се съмняват, тия вестници разискват всичко, що се отнася до Македония, с оня лекост – присъща на невежите и на несъзнателните услужливци на българските врагове²²⁹“. Продължава да поддържа тезата, че липсата на официално единно становище на българското правителство по македонските въпроси е контрапродуктивно, защото се създава впечатление, че „мненията за Македония са колкото мъгляви, толкоз и различни и превратни. Така се обясняват и разните течения по македонския въпрос, които не служат освен да се парализират взаимно, да изтощават безцелно енергията на своите водители и да спъват, в края на краищата, развитието на едно национално дело, в чието име са се образували все божем от патриотически побуждения²³⁰“. Както ще покажат по-късните събития, това разделение ще се задълбочава все повече и в крайна сметка ще доведе до позорна братоубийствена война, продължила над две десетилетия. Ан. Тошев посочва основните фактори, от които, според него, зависи развитието на Македонския въпрос: Екзархията, Организацията, княжеските търговски агентства – респективно княжеското правителство, инородните пропаганди и респективните им революционни организации, Европейската реформена акция и турската власт. В направения подробен анализ, той внимателно разсъждава върху взаимодействие на тези фактори един с друг и възможните комбинации.

Не е подмината и темата за разпокъсването на Македония между България, Гърция и Сърбия, което е прокламирано от Белград и Атина. Българският дипломат е убеден, че непосредственият контакт, в който този сценарий би поставил трите страни със сигурност ще се превърне в нов повод за постоянни раздори и недоразумения между тях, което ще неминуемо ще увеличи вероятността за кървави конфликти на Балканския полуостров. Ето защо Ан. Тошев застъпва позицията за автономия на Македония. Според него, така не само би се постигнало най-безболезненото разрешение на въпроса, не само, че би се запазила целостта на Турция, но биха се положили и темелите на оная балканска федерация, която съставлява блян на голяма част от „български патриоти и на неколцина от сръбските радикали²³¹“. Ан. Тошев посочва, че, ако целта на тези, които поддържат тезата за дележа на Македония е да се гарантира с това равновесието на Балканския

²²⁹ Свирачев, П., Илиева, Д. Поверителен..., с. 95 – 182

²³⁰ Пак там

²³¹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 138, л. 25

полуостров и тъй да се отстрани поводът за една война, извън съмнение е, че те ще се излъжат. България, колкото и да бъде онеправдана при подобен дележ, ще остане и в бъдеще най-голямата и най-силната държава на Балканския полуостров, ако той се осъществи. При този сценарий положението би се променило само от гледна точка на териториалните разширения на трите балкански държавици, но не и на техните респективни сили. От друга страна, при невъзможността да се прокарат естествени етнографски граници между населяващите страната елементи неминуемо част от градското население ще се отнесе към България, а голяма част от българския елемент ще се отцепи от останалата българска маса, за да се отнесе към Сърбия и Гърция. Естествено, такова разпокъсване на народностите, вместо да послужи за мирното и окончателно разрешение на въпроса, ще го заплете повече и ще го превърне в още по-изобилен източник на конфликти. Със своите аргументи Ан. Тошев доказва, че за разкъсването на Македония могат да говорят само недобре запознати с историята и етнографията на балканските народи, специално на македонските българи. Това желаят особено сърби и гърци, защото покрай другите си сметки, те най-добре знаят, че грамадното болшинство в Македония съставлява български елемент, а това, разбира се, не им понася. Имайки пред очи страшния за тях „призрак“ от Съединението²³², те не подбират средства, за да подчертаят пред Европа чрез културните си и въоръжени пропаганди в Македония своите претенции над областта, въз основа на някакви исторически и етнически права. С това се обяснява и обстоятелството, че системно работят против реформеното дело, от страх да не би от „реформа на реформа“ да се дойде до автономия²³³. За тях е много по-изгодно е да се поддържа днешната анархия в страната, надявайки се че Европа, отчаяна от неуспеха на миротворната си акция и от днешните полумерки, може да възприеме един ден идеята за разпокъсването на областта²³⁴. Страхът на сърби и гърци за присъединяване на Македония към България, твърди Ан. Тошев, е неоснователен, защото ситуацията в Източна Румелия и Македония са несравними. Това последно твърдение, макар и вярно (ситуацията наистина е несъпоставима), все пак не може да прието безусловно. Трудно е човек да си представи, че толкова убеден патриот и защитник на българската кауза в Македония окончателно е приел идеята за нея като самостоятелен политически субект, който няма и не бива да разглеждан като хипотетична бъдеща част от едно Княжество България, което е осъществило националния си идеал.

²³² Има се предвид Съединението на Източна Румелия и Княжество България през 1885 г.

²³³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 138, л. 28

²³⁴ Пак там

Като извод от подробните си разсъждения, Ан. Тошев отново извежда твърдата позиция, че върховните интереси на националното ни дело налагат да предприемем действия преди да е станало твърде късно, като ясно се изгради стратегия, по която да се действа. За недостатък счита отдръпването на българската интелигенция от македонските работи, защото след себе си това води до появата на хора, ограничени и крайни, които най-малко зачитат и преследват българските интереси. Приветства идеята да се съобщи бъдещата политика и на Негово Блаженство, за да е възможно синхронното действие на българското правителство с Екзархията. Настоятелно съветва българското правителство категорично да заяви на Белград и Атина, че ние заставаме против идеята за „сферите на влияние“. Като довод посочва следното – „дележът на Македония за нас съставлява една безнравствена и противонационална сделка и комбинация – практически неосъществима, независимо от политическите опасности, що крие в себе си²³⁵“. Именно поради твърдото си убеждение, че е необходима решителна намеса на българските власти в проблема за статута и условията на живот на българите в Македония, и тук Ан. Тошев излага своите виждания как точно би трябвало да се осъществи това, чрез конкретни стъпки и действия, които предлага като съвет на кабинета в София. Една от тези стъпки е откриването на българска банка в Османската империя, което не е нова идея, но на този етап остава неосъществена. През есента на 1907 г. българският дипломатически агент в Атина и някои от неговите колеги из другите европейски столици отново я лансират, подчертавайки значимостта, която би имало това учреждение за укрепването и развитието на българщината в Македония. До конкретни стъпки в тази посока така и не се стига²³⁶.

Както вече беше отбелязано, нямаме податки по време на службата на Ан. Тошев в Атина да са налице големи сътресения в двустранната комуникация, освен вече станалите обичайни несъгласия по Македонския въпрос. Този факт провокира самият дипломатически агент да изкаже позиция, че „отношението ни към Гърция не може никога да стане по-добро от сегашното“. Вероятно с тези си думи Ан. Тошев загатва, че България няма намерение да търси конфликт с гърците, но невинаги ще бъде толкова търпелива към деструктивната им дейност във вреда на българите в Македония. Колегите му, защитаващи българските интереси в други точки на Европа, се солидаризират с горечитираните думи и застават зад позицията, че Княжеството спазва добросъседски тон²³⁷. Тази сякаш стерилна позиция създава впечатлението, че някои от членовете на

²³⁵ Пак там

²³⁶ Константинова, Ю. Българи и гърци..., с. 39

²³⁷ Пак там, с. 79

дипломатическия корпус сякаш не отдават чак такова значение на отношенията с Гърция, колкото на контактите с други от съседните нам държави.

Цялото внимание, което българският представител обръща на Македонския въпрос, намирайки се в столицата на един от факторите, който създава най-големи на България по него, показва, че проблемът за положението на българите в Македония продължава да бъде ключова част в дипломатическата му дейност, макар и акредитиран извън границите на областта. С риск да бъде упрекнат, че пренебрегва ежедневните си задължения като дипломатически агент, Ан. Тошев упорито работи в посока на изграждане на ситуация, при която да привлече управляващите кръгове в София за конкретни мерки, целящи формирането на последователна политика на Княжеството спрямо сънародниците му, живеещи в рамките на Османската империя.

Глава втора.

От Независимостта

до войните за национално обединение

Предизвикателството Белград

Преместването на Ан. Тошев на поста дипломатически агент в Белград е предшествано от една тежка година в българо-сръбските взаимоотношения. В началото на 1907 г. те рязко се влошават, като роля в това има назначаването на новия външен министър Д. Станчов, който е убеден привърженик на идеята за по-тясно сътрудничество с Австро-Унгария. Междувременно българското правителство прави постъпки в европейските столици с цел да се ограничи преминаването на сръбските чети, които възпрепятстват осъществяването на реформената програма, но действията на Великите сили остават безрезултатни. През септември 1907 г. външните министри на Хабсбургската монархия и на Русия барон Алоис Ерентал²³⁸ и Александър Изволски²³⁹ решават да суспендират член 3 от Мюрцщегската програма²⁴⁰, с който Гърция и Сърбия тенденциозно спекулират, използвайки го като претекст да изпращат свои чети в Македония. Тази мярка е предприета за ограничаване на четническите акции. Въпреки това, и тези мерки се оказват неефективни, за да се спрат непрестанните конфликти в Македония²⁴¹.

Вече опитен в дипломатическите игри след трите си предишни назначения, школуван от отношенията с османските власти в Битоля, с винаги лавиращия и нагаждащ се към ситуацията черногорски княз Никола и с резервираните към българските амбиции управляващи в Атина, Ан. Тошев е готов да посрещне най-голямото предизвикателство досега. Предстои му да брани българската (и оттам македонската) кауза срещу домогванията на една агресивна в действията си Сърбия, която си служи с всевъзможни средства и, което е още по-притеснително, подкрепяна е от Русия и от Високата порта. Особено ценен се оказва опитът, натрупан в гръцката столица, поради очевидните

²³⁸ Алоис Ерентал – външен министър на Австро-Унгария в периода 1906 – 1912.

²³⁹ Александър Изволски (1856 – 1919) – руски дипломат и политик. Външен министър (1906 – 1910), руски дипломатически представител в Париж (1910 – 1917).

²⁴⁰ „Щом се констатира, че успокоение е настъпило в страната, да се поиска от отоманското правителство една промяна на териториалното разграничение в административните единици с оглед на едно по-правилно групиране на различните народности“.

²⁴¹ Стателова, Ел, Грънчаров, Ст. История..., с. 210 – 211

сходства в целите и съответно в поведението на управляващите кръгове на двете съседни нам държави.

Назначението на Ан. Тошев като дипломатически представител в Белград е официализирано с княжески указ № 31, издаден на 13 януари 1908 г., като той заема поста от 14 януари 1908 г.²⁴². Изпращането му в Белград се оказва едно от последните назначения, направени от правителството на д-р Петър Гудев²⁴³. На 29 януари с.г. е назначен нов кабинет, този път изцяло съставен от демократи и оглавяван от лидера на партията Ал. Малинов. Министерството на външните работи е поверено на ген. Стефан Паприков²⁴⁴, който категорично одобрява и утвърждава избора на Ан. Тошев за невралгичния пост в сръбската столица, доверявайки се на неговия ценен опит, натрупан в Битоля и Атина и добре свършената работа там. Промяната е наложена от факта, че Д. Ризов се е превърнал в неудобен след пропадането на митническия съюз и предшестващите го два тайни политически договора. При все това, защита на мисията му се изказва сръбският пълномощен министър в Петербург Д. Попович. В свой рапорт до министър-председателя и външен министър Н. Пашич той пише, че пристигането на Ан. Тошев в Белград „предизвиква неприятно впечатление, тъй като Д. Ризов е познат като привърженик на сръбско-българското приятелство, доколкото това не може да се твърди за Ан. Тошев, който според българските вестници ще бъде „енергичен и няма да се увлича от празни илюзии“²⁴⁵.

В началото на 1908 г. се забелязва промяна в отношенията между Кралството и Княжеството. На власт в Сърбия е Народната радикална партия, която, поне привидно, се стреми към разбирателство със София и приема спокойно назначението на Ан. Тошев. Същевременно сръбските шовинисти и тяхната преса не посрещат ласкаво пристигането на новия български представител в Белград. Във вестник „Српска застава“, се публикува статия, която твърди, че „Тошев се заканва“. Българският представител изпраща доклад до правителството в София, като обяснява, че статията съдържа тежки оскърбления по негов адрес в качеството му на официален представител на Княжеството, като моли да се

²⁴² ЦДА, ф. 176 К, оп. 18, а.е. 322, л. 55

²⁴³ Петър Гудев (1863 – 1932) – български политик, общественик, юрист и публицист. Редактор на в. „Нов век“ (1899 – 1919). Председател на Народното събрание (1905 – 1907). Министър-председател в периода март 1907 – януари 1908 г.

²⁴⁴ Стефан Паприков (1858 – 1920) – български военен, генерал-лейтенант, дипломат, политик и почетен флигел-адютант на Княза. Член на Демократическата партия. Началник-щаб на Западния корпус по време на Сръбско-българската война. Началник на Военното училище (1887 – 1891). Военен министър (1899 – 1903). Дипломатически представител в Русия (1906 – 1908), пълномощен министър в Русия (1910 – 1912).

²⁴⁵ Радоева, Сн. Димитър Ризов..., с. 150

направи нужното за запазване на достойнството му²⁴⁶. Реакцията на българското правителство е съвет към Ан. Тошев да се защити и да потърси в сръбския наказателен закон какви са последствията за нанесена обида над чужд дипломат²⁴⁷.

Нападките към българския представител продължават. Към един от следващите си доклади Ан. Тошев изпраща прикрепена речта на един нишки депутат националист Р. Агатонович, произнесена пред Скупщината по повод дебатите по бюджета и външната политика на Кралството. В нея изразява негативното отношение към назначаването на българския представител, като го описва по следния начин: „Човекът, който сръбския народ от Битолския вилает е прямо жигосал и обвинил, че в месец февруари 1906 г. е участвал като духовен подстрекател в убийството на един от прочутите сърби в тоя вилает, Коста Янич, мутевелия – собственик на училището в Ресен, Охридска кааза. Това е само едно цветче от оня кървав венец, който днешния български представител в Сърбия си е сплел в Македония и с който той е поискал да се препоръча на правителството. България ни праща такъв човек „да храни братските чувства и солидарност“ между двете „братски“ земи. Сръбското правителство имало възможност и длъжността му е било да протестира най-енергично за дето се праща в Сърбия да храни „братските връзки“ такъв човек, който се е прочул като неприятел на сръбския народ. Най-послед, господа, може би, г. Тошев със своята работа тук ще засвидетелствува, че ние нямаме право за дето се съмняваме, че е сръбски неприятел. На туй ние ще се радваме. Но в момента, в който той предава на нашия Крал поздравленията на своя Княз, симпатиите на българския народ и желанието, че той се труди да одържава приятелски връзки между двата рода, в България българската преса как гадно пише за Сърбия и нейната войска. В момента, когато представителя на Княжество България, тук, у нас, иска да отвори хубави и сърдечни връзки със Сърбия, желяйки да запази приятелството с нас, българските журналисти заплашват, че „те не ще допуснат Сърбия да построи железницата Дунав – Адриатическо море, която не преминава през Ниш, иначе казват Ниш трябва да бъде български и онуй дето не направихме, казват, преди три годни – когато му беше времето, трябва сега да стане“. Ето вижте какъв поздрав ни пращат българските вестникари, които са верни тълкуватели на разположението на българския народ²⁴⁸“. Правейки анализ на потенциалните бъдещи съюзници, които може да има Сърбия, Р. Агатонович се спира и на македонския въпрос: за признаването на македонската сръбска народност, за черковно-

²⁴⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 88, л. 8

²⁴⁷ Пак там, л. 10

²⁴⁸ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 99, л. 4

училищното сръбско дело в тази област и пр. Основната му идея е, че сръбството в Македония, особено в Косовския вилает, макар да има най-големи исторически права, е и продължава да бъде онеправдано във всяко отношение²⁴⁹. Ан. Тошев решава да изпрати изказването на сръбския депутат до Княжеството най-вече заради чувствата и политическите схващания, изложени в изказването, защото те са израз на мнението на преобладаващата част на сърбите.

По повод пристигането на Ан. Тошев като представител на България в Белград е организирано посещение при Н. Пашич. Сръбският политик се обръща към Ан. Тошев с молба да не обръща внимание на писаното в сръбската преса по свой адрес. Самият Н. Пашич заявява, че всички здравомислещи осъждат тези изказвания²⁵⁰. Очевидно дори в самите сръбски политически кръгове има разнобой по отношение на поведението, което властите в Белград трябва да пазят спрямо източната си съседка. Националистите от Народната партия, по онова време в опозиция, демонстрират враждебно отношение към София, което ясно си личи от поведението на гореспоменатия Р. Агатонович. Можем да допуснем, че фактор за това е и нарасналото самочувствие на сръбството, вследствие ширещата се сръбска пропаганда в Македония, която е пряко насочена против българския елемент там и за която османските власти удобно си затварят очите. Управляващите радикали със сигурност не възразяват македонските българи да бъде подтискани и да губят влияние за сметка на сръбската кауза, но същевременно осъзнават, че открит конфликт с Княжеството не е разумен в създалата се ситуация и вероятно би довел след себе си главоболия за Белград, за които те биха носили пряка отговорност. Именно това провокира Н. Пашич да държи примирителен тон пред новия български представител, с цел да създаде условия за успокояване на сложните двустранни взаимоотношения.

С идването на власт в София на демократите все по-голяма актуалност придобива въпросът за сближение между двете страни, при все, че новият кабинет също не се радва на доверието на Белград, където смятат, че „България ще продължи да гази в австрийски води“²⁵¹. Връщайки се към тези опити за „стопяване на ледовете“ години по-късно, Ан. Тошев изразява мнение, че това се дължи от една страна на настояването на Русия за постигане на споразумение между съседните страни и от друга страна, на опасенията на Сърбия „от домогванията на Австро-Унгария да постигне с Княжеството известни

²⁴⁹ Пак там

²⁵⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 223, л. 8

²⁵¹ Тошев, Ан. Балканските войни Т. I. ..., с. 176

политически комбинации, насочени против интересите на сърбизма²⁵²“. Бихме могли да допуснем, че Ан. Тошев е на тези позиции и по време на самите събития, с оглед на тлеещия конфликт между Белград и Виена. В началото на 1908 г. се наблюдава допълнително обтягане на отношенията, вследствие многобройните и известни на тогавашната общественост конспираторски афери и процеси, в които австрийската дипломация се опитва да намери на всяка цена участието на сърбските патриоти. Разказвайки за тези сътресения повече от три десетилетия по-късно, Ан. Тошев ни разкрива мислите, които го занимават като пряк наблюдател на случващото се. Той посочва, че целта на сърбите е да се отдалечат България от австрийското влияние и да я привлекат към себе си, за да могат да използват един евентуален съюз с нея за постигане на своите национални цели. В това отношение Кралството разчита на подкрепата на руската дипломация, която поставя за свой приоритет на Балканите да види съюзени Сърбия, Черна гора и България, съюз, необходим за бъдещи руски действия против германизма. Същите причини са в основата на одобрението на подобен балкански съюз от Франция, Англия и Италия²⁵³.

Периодът за преговори относно сближението и активната дипломатическа дейност на сърбските политици Н. Пашич и Милован Милованович²⁵⁴ съвпада именно с назначаването на Ан. Тошев. Междувременно положението в Македония продължава да се влошава. Мюрцщегските реформи не дават очаквания резултат. Англия предлага в Македония да се прокарат по-сериозни преобразувания, като издига идеята за управление на един независим от султана християнски губернатор. Предложението не се приема радушно нито от Турция, нито от Австро-Унгария и Русия. В свой доклад Ан. Тошев отбелязва мълчанието, което запазва сърбският печат по тези предложения. Според него това се дължи на няколко причини. Първо, сърбската преса е подложена на внушения от Бюрото по пресата да се въздържа от коментари по горния въпрос. Второ, не по-малко важно за Кралството, е опитът да се избягва форсиране на Османската империя, защото текат преговори за осъществяване на проекта Дунав – Адриатика. Българският представител аргументира отказа на сърбите открито да се противопоставят на английския проект, защото „това само по себе си съставлявало несимпатична акция, второ, защото същевременно то би било най-добро опровержение на твърдението им, че Македония е населена с „техни братя“ и трето, защото именно в днешния момент Сърбия най-много се

²⁵² Тошев, Ан. България..., с. 159 – 160

²⁵³ Пак там, с. 160

²⁵⁴ Милован Милованович (1863 – 1912) – сърбски политик, дипломат, писател. Член на Народната радикална партия. Министър-председател на Сърбия (1911 – 1912).

нуждае от английска подкрепа за прокарането на линията Дунав – Адриатическо море²⁵⁵“. Въпреки това, сръбската дипломация не се отказва от позицията си и продължава да не допуска автономия на Македония. Ан. Тошев предполага, че поради общите си мотиви и общите методи, които използват, Атина и Белград вървят ръка под ръка и преследват една и съща цел – осуетяване на идеята за автономия на Македония. Самите мотиви, които използват за отхвърляне на английския проект са доста наивни „...назначението на генерал-губернатор е преждевременно и дори опасно, предвид на съществуващите вражди между населящите страната народности. Ако се не вземели във внимание интересите на всички народности отделно даването на автономно управление на областта щяло да заплете още повече македонския проблем, защото тогава щели неволно да се намесят и съседните заинтересувани държави²⁵⁶“. Българският представител обяснява съвместната акция на Сърбия и Гърция заради страха от македонска автономия и фанатичната омраза против България. На базата на разменените любезности, Ан. Тошев допуска, че между Белград и Атина не е изключено да се подготвя съвместна акция относно предстоящите мероприятия в Македония²⁵⁷.

В същото време австрийската дипломация прави опити да осуети всякакво сближение между Сърбия и Княжеството и разпространява слухове за бъдещ съюз между двете държави под покровителството на Русия. Това тревожи султана, защото и вътрешното положение в Империята му създава големи грижи. Все по-тежко става положението на населението в Македония, защото освен под ударите на башибозука, все по-чести стават акциите на сръбски и гръцки чети²⁵⁸.

Следващата стъпка на Великите сили е провеждането на срещата в Ревал²⁵⁹ на 9 и 10 юни 1908 г. между английския крал Едуард VII²⁶⁰ и император Николай II. На тази среща присъстват още Пьотър Столипин²⁶¹, Ал. Изволски, граф Александър Бенкендорф²⁶², сър

²⁵⁵ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 187, л. 130

²⁵⁶ Пак там

²⁵⁷ Пак там, л. 131

²⁵⁸ Тошев, Ан. България..., с. 161

²⁵⁹ дн. гр. Талин в Естония

²⁶⁰ Едуард VII (1841 – 1910) – крал на Великобритания и Ирландия, император на Индия (1901 – 1910). Управлява в периода 1901 – 1910.

²⁶¹ Пьотър Столипин (1862 – 1911) – руски политик и държавник. Главнокомандващ на руската армия по време на Кримската война (1853 – 1856). Участва в Руско-турската война (1877 – 1878). Губернатор на Гродненска губерния (1902 – 1903) и Саратовска губерния (1903 – 1906). Министър-председател и министър на вътрешните работи (1906 – 1911).

²⁶² Александър Бенкендорф (1849 – 1916) – руски дипломат. Извънреден пратеник и пълномощен министър в Дания (1897 – 1902) и Великобритания (1902 – 1916).

Чарлс Хардинг²⁶³ и др. Двамата владетели и техните съветници обсъждат проект за реформи, като в основата е постигане на автономия на Македония²⁶⁴. Мерките, предприети от Англия са неприятна изненада за придобилите самочувствие по Македонския въпрос Сърбия и Гърция и те, съвсем очаквано, реагират остро. След всичко постигнато, с цената на много инвестиции и усилия, и точно когато изглежда, че може и да се създадат условия България да бъде притисната да се съгласи на подялба на сфери на влияние, изведнъж концепцията за автономия се възражда, което е сериозен удар по амбициите на сръбското и гръцкото малцинства в Македония за водеща роля в областта. По същия начин си обяснява реакцията на двете балкански страни и Ан. Тошев в един от по-късните си трудове²⁶⁵.

В свой обстоятелствен доклад от 13 юни 1908 г. Ан. Тошев разсъждава за продължаващата сръбска пропаганда в Македония, споделя цялостните си наблюдения за приоритетите на сръбската външна политика и прави анализ на един план, съставен от Н. Пашич и обкръжението му в началото на 1904 г. и предложен на крал Петър I²⁶⁶ за одобрение през пролетта на същата година²⁶⁷. Основната теза, която защитава е, че великосръбската пропаганда не служи за нищо положително, освен да изтощава моралните и материалните средства на Кралството. Той посочва, че мегаломанията на сръбските шовинистични кръгове не само не води до никакви категорични резултати от сръбската пропаганда, но лесно би могла да даде обратен резултат. В един момент от своя доклад българският представител стига до известна крайност, твърдейки, че „може би само една втора Сливница евентуално би вразумила Сърбия“. Като някакъв частичен успех Ан. Тошев отчита „...постигнатите облаги на наша сметка“²⁶⁸.

Целият анализ на програмата на Н. Пашич, заключенията до които достига Ан. Тошев и примерите, които привежда ни дават основание да изтъкнем завидните му познания в исторически план, подкрепени с правилни разсъждения, но и да отбележим колко добре се ориентира той в настоящата политическа ситуация и в каква голяма степен последвалите събития се припокриват с неговите прогнози.

²⁶³ Чарлс Хардинг (1858 – 1944) – британски държавник и дипломат. Вицекрал и генерал-губернатор на Индия (1910 – 1916). Посланик във Франция (1920 – 1922).

²⁶⁴ Радев, С. Лица и събития от моето време т. 4, София, издателство „Захарий Стоянов“, 2015, с. 640 – 648

²⁶⁵ Тошев, Ан. България..., с. 162

²⁶⁶ Петър I Караджорджевич (1844 – 1912) – крал на Сърбия 1903 – 1918, крал на сърби, хървати и словенци 1918 – 1921.

²⁶⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 99

²⁶⁸ Пак там, л. 31

Междувременно активността на сръбските чети в Македония продължава. В отговор на това правителството в София решава да „повиши тон в Белград“ и съответно българският печат отваря дума за възможна война със Сърбия. Това, очаквано, предизвиква смущение у сръбските управляващи кръгове. В свой доклад от 3 юли 1908 г. Ан. Тошев предупреждава, че ефектът, който е предизвикало поведението на България е само временно явление и при отсъствие на последващи такива демонстрации сръбите не след дълго ще се отърсят и ще продължат своята политика в Македония. Според него, „със сегашните наши постъпки въпроса за отношенията ни с Кралството далеч не се разрешава²⁶⁹“. Личи стремеж на българския представител да окуражи управляващите да поддържат принципно по-настъпателна позиция. Счита, че София би могла да използва сръбските страхове от една война с България, за да предизвика тамошното правителство да се произнесе явно и категорично по въпроса за Македония. Като извод от срещите му с някои сръбски държавници и политиканстващи българският дипломатически агент заключава, че самите те се намират в мъчително недоумение за окончателното становище, което трябва да вземат по Македонския въпрос. Според него, този отговор все още не е кристализирал в сръбското обществено мнение. Започва все по-ясно да се разбира, че заставането в позиция срещу автономия на Македония, би увеличило престижа на България. Оказва се, че общественото мнение не подкрепя официалната сръбска политика. Строго се осъждат четническите действия в Македония, а също и се чуват мнения за смекчаване на тона на сръбската преса по отношение на България. Сръбските министри не спират да подчертават пред дипломатите в Белград искреното си желание да се споразумеят с България. Ан. Тошев не пропуска случаите да доказва, че не ние, а сръбите са тези, които компрометират така желания мир на Балканите. Той счита, че дори при избягване на един военен конфликт, България може да разиграва картата за очевидните опити на съседката си да трови добрите отношения с акциите си в Македония. Изключително ценно би било, разсъждава българският дипломат, ако успеем да предизвикаме сръбското правителство да се произнесе ясно и определено в полза на македонската автономия и поради това, че така бихме могли да разрешим и ред други въпроси от търговски и икономически характер. По този начин плавно бихме могли да смекчим владеещата неприязън между двете страни. В случай, че сръбското правителство не се обяви публично в полза на автономия за Македония и ако от друга страна, България не се решава на една война, единственият изход Ан. Тошев вижда в засилването на

²⁶⁹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 100, л. 87

четническата ни акция в Македония. Българският представител изразява мнение, че трябва да се вземе категорична позиция по този въпрос „Да се ограничим и занапред с периодически и безпоследствени заплашвания към Сърбия – би значило да блазираме последната и да я накараме да престане да посреща нашите постъпки с нужната сериозност. Да се задоволим с оплаквания пред Европа от действията на сръбските чети би значило още дълго време да оставим българското население в Македония на произвола на нашите врагове²⁷⁰“. От думите на Ан. Тошев ясно личи, че той е против въоръжен сблъсък със Сърбия, но Княжеството би могло да се възползва от създадената ситуация, за да я притисне за решаване на Македонския въпрос.

През юли 1908 г. Абдул Хамид II²⁷¹ изпраща Мюнир паша последователно да посети Атина, Букурещ и Белград, за да се информира за настроенията в тези столици и да направи опити за сближение помежду им²⁷². Възползвайки се, Австро-Унгария отново започва да разпространява слухове за сближение, този път между турци и сърби, които сключват политическо споразумение и военна конвенция. Австрийският пълномощен министър в Белград граф Янош Форгач²⁷³ умишлено действа сякаш реално е сключен съюз против България и при няколко поредни срещи с Ан. Тошев се стреми да убеди българския представител, а чрез него и София, колко изгодно за Княжеството ще бъде да се нанесе удар върху Сърбия докато е все още слаба и неподготвена. В своя труд от 1929 г. Ан. Тошев предава думите на австрийския си колега по следния начин: „В днешния момент и Русия не е в състояние в нищо да ви побърка. Австрия и Германия имат всички симпатии към вас. При едно поражение на сърбите вие можете да разчитате на реални облаги. Високият държавнически ум на вашия господар и връзките му с император Франц Йосиф са също един залог за това. Едновременната политика на граф Голуховски, който не ви обичаше, е днес заменен с Ерентал, чието разположение към България е известно²⁷⁴“. Същевременно външният министър М. Милованович заявява пред Ан. Тошев, че идването на Мюнир паша в Белград е с цел да блъфира. В случай, че турският представител започне да издига идеи за съюз срещу България, сръбското правителство ще му покаже, че такива комбинации са невъзможни. Сръбският политик настоява тези

²⁷⁰ Пак там, л. 90

²⁷¹ Абдул Хамид II (1842 – 1918) – султан на Османската империя, управлява в периода 1876 – 1909.

²⁷² Тодорова, Цв., Стателова, Ел. Документи по обявяване на независимостта на България 1908 г. Из тайния кабинет на княз Фердинанд, София, издателство „БАН“, 1968, с. 13 – 16

²⁷³ Граф Янош Форгач (1870 – 1935) – изтъкнат австро-унгарски дипломат, пълномощен министър в Бразилия (1905 – 1907), Сърбия (1907 – 1911), Саксония (1911 – 1913) и в кратко просъществувалата Украинска народна република (1918).

²⁷⁴ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 182

негови думи да бъдат предадени в София, което и се случва. Той остро критикува акциите на сръбските чети в Македония и изказва благоразположението си към България, добавяйки виждането си, че още отдавна двата народа е трябвало да се слоят в една държава, поради твърде малките разлики между тях²⁷⁵.

Междувременно на 23 юли 1908 г. в Османската империя избухва революция, дело на младотурския комитет „Единение и напредък“. Тържествено се оповестява възстановяването на конституцията от 1876 г. Поставен пред свършен факт и особено поради страха да види Цариград войските от разбунтувалите се по знак македонски гарнизони, султан Абдул Хамид II се съгласява с идеите на младотурците и подписва ирадето за възстановяване на конституцията и провеждане на парламентарни избори²⁷⁶. Реакцията на българите в Македония е положителна. Заедно със своите четници Яне Сандански²⁷⁷, Христо Чернопеев²⁷⁸ и Тодор Александров²⁷⁹ се побратимяват с турските революционери, поставяйки се в услуга на Комитета. Въпреки извършения преврат, правителството в София не гледа с голям оптимизъм за промяна на ситуацията в Македония. Като пряк наблюдател на събитията, тогавашният български представител в Цариград Иван Стефанов Гешов²⁸⁰ споделя на правителството в София, че този преврат отдалечава още повече окончателното разрешаване на Македонския въпрос²⁸¹. Не след дълго става ясно, че желаната промяна и реформена програма дори няма да се осъществят, като най-разочаровани остават именно тамошните българи. Според спомените на Ан. Тошев, правителството в Белград не гледа с добро око на преврата. Разликата, разсъждава той от позицията на времето, е, че с оглед на сръбските интереси, отговорните фактори там са желали процесите на ново разложение в Империята да настъпят възможно по-късно. Към 1908 г. идеята на Белград, според по-късните разсъждения на Ан. Тошев, е била да се използва статуквото, за да се достигне до разбирателство с България²⁸².

²⁷⁵ Пак там, с. 191

²⁷⁶ Марков, Г. Независимостта на България през Балканската криза 1908 – 1909, София, издателство „Народно събрание“, 2008, с. 42

²⁷⁷ Яне Сандански (1872 – 1915) – български революционер. Ръководител на Серския революционен окръг на ВМОРО.

²⁷⁸ Черньо Пеев (Христо Чернопеев) (1868 – 1915) – деец на Националноосвободителното движение в Македония. Ръководител на Струмишкия окръг на ВМОРО.

²⁷⁹ Тодор Александров Попорухев (1881 – 1924) – български революционер. Член на ЦК на ВМОРО и лидер на организацията.

²⁸⁰ Иван Стефанов Гешов (1854 – 1932) – български политик и дипломат. Член на Народната партия. Български пълномощен министър в Париж (1897 – 1901), Цариград (1901 – 1903, 1906 – 1909, 1914 – 1919), Виена (1904 – 1906), Берлин (1910 – 1913) и Берн (1919 – 1920).

²⁸¹ Марков, Г. Независимостта ..., с. 44

²⁸² Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 190

На фона на изброените по-горе събития сръбската външна политика се активизира още повече. На 27 юли 1908 г. М. Милованович кани Ан. Тошев на разговор, като обяснява на българския представител, че сръбските управляващи кръгове се опасяват от внезапни усложнения, които биха застрашили сръбските и българските интереси в Македония²⁸³. На 31 юли Ст. Паприков изпраща до Ан. Тошев позицията на българското правителство. Българският външен министър посочва, че в създалата се ситуация Македонският въпрос навлиза в непредвидена фаза. Ако младотурският режим успее да се наложи, ще бъдат необходими и нови начини за действия. Когато става дума за застрашени интереси и възможни „евентуалности“, новата ситуация застрашава много повече сръбските отколкото българските интереси. При създалото се положение, пише Ст. Паприков, сръбската пропаганда в Македония ще пропадне, а българщината ще се развие и отърси от сърбизма. Външният министър не изключва сближение със Сърбия, но само ако събитията се развиват по подходящ за това начин²⁸⁴.

Във връзка с това Ан. Тошев докладва на 7 август за срещата, която има с управляващия руската легация първи секретар, който изразява своята позиция за необходимостта от едно съглашение между България и Сърбия. Българският представител отбелязва, че много от съжденията и фразите му са тъждествени с тези на министър М. Милованович. „Скоро обаче моя събеседник ме извади от недоумението ми с въпроса дали съм получил отговор от София след разговора си с М. Милованович и какъв е бил този отговор²⁸⁵“. Излиза, че М. Милованович е прибързал да съобщи на руския представител за разговора си с Ан. Тошев. „С тая си постъпка г. М. Милованович очевидно е искал да изтъкне обстоятелството, че Сърбия въодушевена от най-добри намерения и проникната от чувство за солидарност, първа е направила постъпки за споразумение; да изкара Княжеството криво, ако предлаганото от нея споразумение не успее и най-после да даде доказателство, че белградското правителство няма тайни от петербургското²⁸⁶“. Ан. Тошев споделя, че се видял принуден в общи фрази да заяви, че България винаги е разположена към едно споразумение със Сърбия, „че сме ѝ дали за туй множество доказателства до сега и че винаги сме се отнасяли с нужната сериозност към всички сръбски искания и предложения, въпреки обстоятелството, че понявга сме се виждали измамани в надеждите си и разочаровани от някои техни начини на действие²⁸⁷“.

²⁸³ Тодорова, Цв., Стателова, Ел. Документи..., с. 15

²⁸⁴ Пак там, с. 16 – 17

²⁸⁵ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 2, л. 37

²⁸⁶ Пак там

²⁸⁷ Пак там

Българското правителство се ориентира в създадената обстановка и бързо престава да разчита на обещанията на младотурците, което води до влошаване на отношенията между Империята и Княжеството. От своя страна правителството на демократите взема решение да обяви независимостта на България, но остава да убеди княза²⁸⁸. Междувременно в Цариград се случват печално известният „инцидент Гешов“ и завземането на частта от трасето на Източните железници, преминаваща през български територия от войски на Княжеството. В свои доклади до правителството Ан. Тошев обръща внимание на реакцията на сръбската преса, която не остава безразлична към разигралите се събития. Сръбският вестник „Политика“ помества статия, която разглежда и обяснява „случая Гешов“. Инцидентът е обяснен със следните причини: 1. Постъпката на Високата порта към г. Гешов е предприета с цел да се види какъв морален ефект ще произведе на Великите сили.; 2. Независимо от това тя била необходима, за да могли младотурците да имат със себе си широките маси в Империята.; 3. За да се отстрани г. Гешов, който бил силно компрометиран в българската революционна акция в Македония; не била изключена при туй и мисълта, да се поставя България на мястото ѝ и пр. Авторът на статията посочва, че с началото на младотурската революция България имала възможност да се обяви за независима, но не го прави, защото видимо имала някакви сметки в Македония. Изводът на посочената статия е за един съюз между България, Сърбия и Турция, който да осигури спокойствието на балканските държави, които са застрашени от една евентуална анексия на Босна и Херцеговина от страна на австрийците²⁸⁹. Вестник „Дневни лист“ твърди, че инцидентът с Гешов е резултат от сблъскването на крайния турски национализъм и на крайно шовинистичните тежнения, които България се сили да прокара в Македония²⁹⁰. Друга гледна точка за събитието дава във вестник „Србија“, в който се казва, че промяната в Турция не се одобрява в България. Относно „инцидента Гешов“ Австро-Унгария застава на страната на Княжеството, предвид особеното положение на Босна и Херцеговина. При едно вероятно стълкновение между Турция и България, останалите балкански държави: Сърбия, Румъния и Гърция щели да застанат на страната на Турция. Днешното положение в Империята било изгодно за тях, защото нямали като България завоевателни намерения²⁹¹.

В доклад до българското правителство Ан. Тошев разказва за проведения разговор с М. Милованович относно „инцидента Гешов“. Сръбският политик оценявал постъпката на

²⁸⁸ Марков, Г. Независимостта..., с. 49

²⁸⁹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 20, л. 80

²⁹⁰ Пак там, л. 99

²⁹¹ Пак там, л. 100

турското правителство като детинска и необмислена. Според него крайният резултат от този инцидент ще е в полза на България. Българският представител посочва, че покрай всички изложени съображения, независимо дали са искрени или не, Сърбия се старае да постигне споразумение с Княжеството, съгласно интересите на Кралството. Въпреки че основната тема на разговор бил „инцидентът Гешов“ М. Милованович заговорил и за евентуалното споразумение, като той самият непрекъснато обсъждал формата и същността на предложенията, които възнамерявал да направи на България²⁹².

Създадените два конфликта между Княжеството и Османската империя карат българското правителство да действа решително²⁹³. Следващата стъпка е провъзгласяването на независимостта на България на 5 октомври 1908 г. в старата столица Търново от княз Фердинанд. Според Ан. Тошев, този акт хвърля дебела сянка върху авторитета на младотурците. Неподготвени за една военна акция, те се ограничават само с изразяване на неодобрение от българската постъпка. Не по-ласкаво е приет актът от западните държави и балканските ни съседи. За сърбите не е лесно да се примирят с мисълта, че с провъзгласяването на България за царство престижът на последната пред южното славянство се засилва още повече в ущърб на сръбското влияние. Недоволството на Белград се засилва още повече след като само ден по-късно австрийският император Франц Йосиф провъзгласява формално анексията на Босна и Херцеговина. В свой доклад от 8 октомври до София Ан. Тошев определя тези две събития като жесток удар за сърбите. Безкрайни са протестите и заканите против „похитителката“ Австро-Унгария, а покрай нея и против България – за това, че акциите на двете държави съвпадат²⁹⁴. В сръбската преса излизат статии за сключване на таен договор между България и Австро-Унгария²⁹⁵. Ан. Тошев отново се връща към тези събития в своите трудове години по-късно, където пише, че още на следващия ден след обявяването на анексията е свикан грамаден митинг в Белград, при който повече от 20 000 скандират: „Долу Австрия! Война на Австрия! Да живее сръбството!“²⁹⁶. България е посочена като съюзница на „средновековна и хайдушка“ Австрия, а цар Фердинанд като „швабски агент“²⁹⁷. Подкрепа на сърбите оказва и Черна гора. Княз Никола I изпраща в Белград войводата

²⁹² Пак там, л. 83 – 84

²⁹³ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 220 – 222

²⁹⁴ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 4, л. 133

²⁹⁵ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 5, л. 42

²⁹⁶ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 200

²⁹⁷ Тошев, Ан. България..., с. 165

Вукотич, който има за задача да влезне с преговори със сърбите за съвместна акция в случай на нужда и да подчертае своята подкрепа за Сърбия²⁹⁸.

Настроенията в Сърбия не се успокояват дори след настойчивите съвети на Великите сили, най-вече на Русия, която се обръща към Белград и Цетине с настояване за благоразумие и търпение. Това не е достатъчно за М. Милованович. През октомври 1908 г. той предприема обиколка в западноевропейските столици, за да изложи устно неволята на сръбския народ и да настоява за подкрепа за нарушените им права. В това време на сръбските представители в странство са дадени инструкции да прокарат мисълта, че с анексирането на Босна и Херцеговина Австрия става балканска държава и следователно малките балкански държави рано или късно ще попаднат под нейното не само икономическо, но и политическо влияние. Повечето западноевропейски държави се отнасят със симпатии към представените им сръбски проблеми²⁹⁹.

Вниманието на Ан. Тошев продължава да е привлечено от реакцията на цялото сръбско общество относно събитията от началото на октомври. На 27 октомври 1908 г. изпраща доклад до кабинета в София, от който става ясно, че манифестациите в Белград намаляват, но „възбуждението на духовете си остава почти същото“³⁰⁰. В друг такъв, от 20 ноември, той пише до кабинета в София по повод публикуване на статия във вестник „Самоуправа“, свързана с произнасянето на реч в Събранието от сръбския министър-председател Петър Велимирович³⁰¹. Българският представител смята, че точно тази статия отразява най-ясно позициите на целия сръбски народ. В нея се изказва разбиране към стремежа на България за независимост, но се осъжда нейното поведение, защото не била достатъчно внимателна към Сърбия, към която имала известни задължения. Позицията на сръбското правителство е, че България има твърде много причини да е напълно доволна от държането на Сърбия, защото тя има право да действа по съвсем различен начин спрямо България и не смята за необходимо да честити българската независимост. Както посочва и самият Ан. Тошев, споменатата статия е лишена от най-елементарна аргументация, като отлично представя чувствата на омраза и озлобление към България и разкрива трайният сръбски комплекс, който избуява при всеки успех на София. Българският дипломатически агент споделя в своя доклад, че всичко което се пише и говори напоследък по адрес на страната ни има за цел да се заблуди широката общественост и особено приятелите на славянството, че

²⁹⁸ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 201

²⁹⁹ Пак там, с. 202 – 203

³⁰⁰ Тодорова, Цв., Стателова, Ел. Документи..., с. 64

³⁰¹ Петър Велимирович (1848 – 1911) – сръбски политик. Един от основателите на Народната радикална партия. Министър-председател (ноември – декември 1902) и (юли 1908 – февруари 1909).

открай време България е осуетявала всички опити на привидно миролюбивата Сърбия за сближение³⁰². От Белград продължават и с безпочвените слухове за сключен договор между Австро-Унгария и България и подготвяне на нападение срещу Кралството³⁰³.

В тези напрегнати месеци Ан. Тошев успява да даде ценен принос за защитата на прокламираната независимост, която правителството на демократите подема и категорично се солидаризира с официалната държавна политика, сам убеден в правотата на акта от 5 октомври. Той последователно информира София за всички реакции от страна на управляващите в Белград и като цяло на сръбското общество, стремежи се едновременно с това и да намери обяснение за тях. Наред с това, следи внимателно обиколката на М. Милованович, като докладва и анализира развитието и резултатите от нея.

България е изправена пред предизвикателството да си осигури признаване на своята независимост. Андрей Ляпчев³⁰⁴, снабден с писмо от цар Фердинанд до великия везир Кямил паша³⁰⁵ заминава за Цариград. Задачата му е да се уреди новото положение между Турция и България. Министерски съвет предвижда 82 млн. франка, които да се предложат на турското правителство, но предложението е отхвърлено. Българската дипломация продължава да търси начини за признаване на акта от 5 октомври 1908 г. Когато Русия прави предложение за уреждане на паричния въпрос между България и Турция, сърбите са изненадани. Изказват се различни мнения за руската намеса в българо-турските отношения. Според една част от сръбските управляващи кръгове петербургското правителство има желание по този начин да предотврати един бъдещ конфликт между двете държави. Други виждат в действията на Русия опит България да се отдели от австрийско влияние и да се засилят позициите на Петербург. Трети смятат, че това е свързано с амбицията на Ал. Изволски, който иска да се реабилитира пред общественото мнение в Русия и цялото славянство. Ан. Тошев посочва, че обединяващото на изброените мнения е, че са посрещнати със завист и разочарование. Със завист, защото смятат, че България ще извлече реална полза от това руско предложение и разочарование, защото в Сърбия се надяват, че Русия ще се откаже от България, „съюзница на Австро-Унгария“, и

³⁰² ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 6, л. 28

³⁰³ Марков, Г. Независимостта..., с. 128

³⁰⁴ Андрей Ляпчев (1866 – 1933) – български политик, финансист, журналист и деец на кооперативното движение. Член на Демократическата партия, ВМОК и по-късно на Демократическия сговор. Министър-председател в периода 1926 – 1931.

³⁰⁵ Кямил паша (1833 – 1913) – османски държавник, велик везир 1885 – 1891, 1895, 1908 – 1909, 1912 – 1913.

че ще се съсредоточи само в своите грижи за Сърбия³⁰⁶. На 19 април 1909 г. Ан. Ляпчев и Рифат паша подписват българо-турски протокол за уреждане на независимостта. Това се случва в присъствието на руския посланик Ив. Зиновиев, на английския Дж. Лоутър и на френския Ж. Констан, повикани от българския делегат като гаранتي за изпълнение на постигнатото споразумение³⁰⁷.

Ан. Тошев смята, че Русия се вижда принудена „под заплахата на Германия“ да се примири с новосъздаденото положение, което се улеснява от факта, че Ал. Изволски предварително дава съгласието си на Ерентал за анексията на Босна и Херцеговина. Русия е първата, която признава новия ред в България, след което това правят и останалите Велики сили. Не след дълго Русия отново се заема със задачата да подобри охладнелите отношения между Белград и София. Както припомня Ан. Тошев в един от своите трудове, Сърбия, която обмисля вариант за сближение с Турция в името на някои сходни сръбско-турски интереси, бързо променя тактиката си. След като анексията на Босна и Херцеговина е факт, нейната експанзивна политика се обръща в посока към османската територия, защото в тази посока вижда възможно най-лесния начин за осъществяване на своите териториални аспирации. Сръбските управляващи ясно осъзнават, че Кралството не би могло да се справи с тази задача само, което довежда до нуждата от възобновяване на приятелството с България³⁰⁸.

Въпреки резервите на Царството за общ съюз със Сърбия, правителството в София приема предложенията за разговори с Белград. В свое писмо до Ан. Тошев министър Ст. Паприков на 20 януари 1909 г. пише: „В дадения момент е важно да се знае, желае ли Сърбия с нас едно искрено съглашение и на каква приблизителна база, т.е. на базата да ѝ помогнем в предполагаемата борба с Австрия, или пък да действуваме дружно в посока на Турция. Повтарям, че ако базата е последното предположение, то трябва да се действува бързо³⁰⁹“. Българският външен министър поставя задача на Ан. Тошев да направи една мълчалива анкета в Белград, за да се види от срещите му със сръбските държавници как самите те разбират съглашението с България. Н. Пашич и М. Милованович най-категорично застават зад едно съглашение, което едновременно да е насочено и против Турция и против Австро-Унгария³¹⁰. Въпреки това българският пълномощен министър долавя едно недоверие по въпроса за съглашението в поведението

³⁰⁶ ЦДА, ф. 315 К, оп. 1, а.е. 43, с. 3

³⁰⁷ Стателова, Ел. Грънчаров, Ст. История..., с. 229

³⁰⁸ Тошев, Ан. България..., с. 166

³⁰⁹ Пак там, с. 168

³¹⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 363, л. 7

на М. Милованович. Направеният извод е на базата настояването му да се каже нещо „по-определено, по-отсечено“³¹¹. Очевидно сърбите имат самочувствието, че те са тези, които имат право да изискват отговори по темата. Председателят на Скупщината Люба Йованович подкрепя горната идея, като приоритетен за сръбските интереси е Новопазарски санджак, защото „...по този начин ние се туряме в контакт с Черна гора и образуваме оная бариера, която ще спре австрийското проширение към Солун“³¹². Той застава зад идеята за споразумение с България, за да е възможно постигането на по-широко влияние над хървати и словенци³¹³, защото в един българо-сръбски съюз, независимо дали са православни или католици, дали са сърби или хървати, всички ще имат желание да са част от съюза. Лидерът на младолибералите в Сърбия Любомир Стоянович³¹⁴ изказва мнение, че единствената най-разумна политика и за двете страни е да работят в синхрон³¹⁵. М. Милованович заявява, че няма против да признае българската независимост, но че не желае да бърза, защото Турция може да забрани транзита през своята територия на предназначени за Кралството военни материали³¹⁶.

В свое писмо от 17 февруари 1909 г. Ан. Тошев пише: „...Всички лица, с които говорих, визират Стара Сърбия и Македония, без обаче да формулират ясно, до къде се простират претенциите им върху последната област. От всичко се вижда, че Скопският санджак на първо място влиза в техните сметки“³¹⁷. Въпреки това подозренията към България продължават. С особено внимание се наблюдава поведението на цар Фердинанд особено в отношенията му с Австро-Унгария. Посещението на българския монарх през март във Виена донася тревога у сърбите, като крал Петър Караджорджевич отбелязва, че „му станало много криво, гдето царят минавал през Сърбия без да бъде предупредено за това белградското правителство“³¹⁸. Тази реакция на сръбския владетел не е нищо повече от зле съчинен довод в полза на обвиненията към София и Виена, че заговорничат зад гърба на Кралството.

Междувременно в Белград е образуван нов коалиционен кабинет. В рапорт да българското правителство от 24 февруари 1909 г. Ан. Тошев изказва своите предположения, че той ще върви по пътя на миролюбието, защото е наясно с

³¹¹ Пак там, л. 25

³¹² Пак там, л. 15

³¹³ Тошев, Ан. България..., с. 169

³¹⁴ Любомир Стоянович (1860 – 1930) – сръбски политик. Лидер на Радикалната партия. Министър на народната просвета (1903, 1904, 1906, 1909). Министър-председател (1905 – 1906).

³¹⁵ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 363, л. 16

³¹⁶ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 218

³¹⁷ Тошев, Ан. България ..., с. 169

³¹⁸ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 220

безполезността и опасността от една авантюристична политика³¹⁹. Въпреки това, за да не изглежда така сякаш напълно капитулира, Белград ще представя своите действия като условни и наложени от обстоятелствата. Напрежението с Австро-Унгария не спира. Последните „интриги“ на виенската и пещенската преса предизвикват в Сърбия нова буря от омраза и негодувание към Двуетинната монархия. Руската дипломация продължава да полага усилия, за да успокои напрежението между Сърбия и Австро-Унгария, като прави опити да ограничи претенциите на белградското правителство да се откаже от всякакви териториални искания. Пълномощният министър на Русия в Белград прави устни постъпки пред сръбското правителство: „1. Руското правителство, ръководено от най-добри чувства, съветва белградското правителство да се въздържа от всичко онова, което би могло да даде повод на някои нежелателни и опасни за кралството усложнение. 2. След постигнатото споразумение между Австро-Унгария и Турция руското правителство счита сръбските искания за териториални компенсации за неосъществими и следователно безцелни. Ето защо подканя белградския кабинет да се откаже от тези свои искания. 3. Горещото желание на Русия било също да види сръбското правителство да прекрати извънредните си военни мерки³²⁰“. В същия смисъл са направени постъпки от пълномощните министри на Англия, Франция и Италия. Отговорът на Сърбия е, че тя не е имала намерения да напада Австро-Унгария и предприетите военни мерки са с отбранителен характер и че ще прекрати взетите мерки, ако Европа се убеди, че Кралството няма да бъде нападнато от Дуалистичната монархия. Сърбия поставя въпрос за решаване от европейските сили – как те оценяват проблема за Босна и Херцеговина, като вътрешен или европейски. Ан. Тошев смята, че отговорът е внушен по предварително споразумение от Петербург, където ще намери добър прием. Прави впечатление, че Австро-Унгария не гледа положително на уреждането на отношенията ѝ със Сърбия чрез посредници и препоръчва декларациите, насочени към нея да се правят директно пред правителството във Виена. Българският представител допуска, че сръбското правителство никога не е мислило сериозно за въоръжен конфликт с Австро-Унгария. Напротив, коалиционното правителство в Сърбия е формирано с цел да се ликвидира по миролюбив начин създаденото положение. Ан. Тошев посочва, че постъпките, направени от Великите сили се очакват с нетърпение от Белград, защото на тях сръбското правителство гледа като на мост, по който може да оттегли досегашната си позиция³²¹.

³¹⁹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 366, л. 35

³²⁰ ЦДА, ф. 315 К, оп. 1, а.е. 39, л. 9

³²¹ Пак там, л. 43

На 30 март 1909 г. представители на Русия, Германия, Италия и Франция представят пред М. Милованович декларация, която сръбското правителство да отправи към Австро-Унгария. Според документа Сърбия признава, че не е териториално ощетена от Дуалистичната монархия след присъединяването на Босна и Херцеговина и ще се съобрази с решението, което Великите сили ще вземат по чл. 25 от Берлинския договор³²². Кралството е принудено да приеме декларацията, чрез която въпросът е приключен само формално³²³.

Развитието на сръбско-австрийските отношения и „омекването“ на Белград не е изненадващо за Ан. Тошев. Като основна грешка на сърбите, българският представител посочва лекомислието и безпримерните самозаблуждения, заслепили ги до такава степен, за да повярват, че Русия би отправила своите корпуси на австрийската граница, че Англия ще изпрати флотата си през Триест докато Франция ще помага със своите милиарди³²⁴. Ан. Тошев изказва своята изненада към твърденията на сръбските управляващи, че Англия е готова да воюва с Германия за сръбството. Според българският представител Англия би се съсредоточила в Азия, където да защитава своите жизнени интереси. Франция и Италия Ан. Тошев оценява като страни, които едва ли ще влязат във война заради сръбските претенции. Най-излъгани, според него, в своите надежди сърбите са от руската дипломация. Това е така заради нейната неопределеност. Тя ту внушава на Сърбия надежда за мощна подкрепа, ту дава съвети за благоразумие. В крайна сметка, поведена по своите илюзии, Сърбия е обзета от най-горчиви разочарования, най-вече от Русия. Вместо облагите, които се надява да постигне на първо място от Петербург, Сърбия се вижда принудена да преклони глава пред силната си и опасна съседка от запад. Според Ан. Тошев тази декларация е „равносилна на една сентенция, която унизеното и паднало на колене пред Австро-Унгария Кралство бе заставено само да окачи на врата си³²⁵“. Интерес към развитието на българо-сръбските отношения проявяват всички чуждестранни представители в Белград, но особено подчертан е той у представителите на Австро-Унгария и Германия. Въпросният слух за българо-сръбски съюз силно ги интригува и дори уверенията на Ан. Тошев, че „няма нищо вярно в циркулиращите по този повод слухове“, граф Форгач остава „неспокоен и подозрителен“³²⁶.

³²² Според чл. 25 от Берлинския договор Босна и Херцеговина е окупирана от Австро-Унгария, с изключение на Новопазарския санджак. Австро-Унгария запазва правото да има военни гарнизони и военни и търговски пътища по цялата тази част от Босненския вилает.

³²³ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 222

³²⁴ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 296, л. 159

³²⁵ Пак там, л. 160

³²⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 363, л. 42

Междувременно се засилват и разговорите по оста София – Белград, но все така без резултат. В по-късните си трудове Ан. Тошев припомня лошото впечатление, което оставя у българите фактът, че сърбите предявяват териториални претенции, но без да конкретизират какво точно очакват. Това, логично, вреди на опитите за сближение. През февруари Ан. Тошев пише в частно писмо до Ал. Малинов следното: „Всички лица, с които говорих, визират Стара Сърбия и Македония, без обаче да формулират ясно, до къде се простират претенциите им върху последната област. От всичко се вижда, че Скопският санджак на първо място влиза в техните сметки“. Българският първи министър има среща със Сава Симич, от която също не произтича нищо, поради продължаващата подозрителна колебливост на сърбите. Това им поведение провокира у управляващите в София все по-дълбоки резерви към идеята за споразумение. Създалата се ситуация не отчайва М. Милованович. През април 1909 г. той се обръща към английското, френското и италианското правителство с молба да упражнят влияние в София за постигане на желаните от Белград цели, макар все още да няма ясни индикации какви са те. Великите сили изказват принципно одобрение за сръбската инициатива, но не се пристъпва към нищо конкретно³²⁷. Проличава си стремежът на Белград да държи българите ангажирани с отвлечени идеи за сближение, за да може да представи пред Великите сили себе си, а не нас, като инициатор на затоплянето на отношенията между двете страни, без междувременно реално да върши нещо в тази посока. По този начин София трябва да бъде поставена в незавидното положение да е пряко зависима от всяка следваща стъпка на западната си съседка, която опитва да си изгради ореола на миротворец. Все в този дух са и раздухваните в средата на юни 1909 г. от сръбската преса и в управляващите кръгове „желания“ за сближение. Новото в сръбските предложения е, че сега се поставя условие – необходимо било политическото споразумение да е преди сключването на икономически съюз. Българската дипломация запазва спокойствие и не се поддава на тези елементарни игри, което очевидно проваля планове на сърбите и гневи тамошните отговорни фактори, от което произтичат оплаквания за пред Великите сили и обвинения към София. Управляващите в Белград си придават вид на огорчени доброжелатели, които не били срещнали разбиране. Тези „емоции“ Ан. Тошев синтезира по следния начин: „Това огорчение, произхождащо в голяма степен от вярата, че ние не сме били достатъчно отзивчиви на сръбските заисквания за дружна работа, напоследък се усилиха още

³²⁷ Тошев, Ан. България..., с. 169 – 170

повече³²⁸. На фона на това все по-голяма популярност имат слухове за една тайна българо-австрийска конвенция. В някои от сръбските ежедневни вестници като „Политика“, „Дневни лист“ и др., с цел да подкрепят твърденията си за съществуването на митнически връзки между София и Виена, привеждат цели статии или извадки от някои български вестници като „Ден“, „Реч“, „Камбана“, където не по-малко ревностно се поддържат тези слухове³²⁹. Българският пълномощен министър посочва, че статиите в българските вестници се публикуват без някой да вярва в написаното, докато сръбската преса, наред със стремежа си да излага София пред славянския свят, изпитва истински страх от възможността за сключване на такъв съюз за сметка на Белград. Ан. Тошев изпраща официални опровержения на въпросните статии, но сръбската преса не ги публикува. По този повод провежда разговор с М. Милованович, който съветва София да не обръща внимание на сръбската преса, защото „...за жалост всъщност те не знаят що пишат³³⁰“.

Усилия за туширане на напрежението между двете страни полага и крал Петър. В разговор с Ан. Тошев той изказва мнение за нуждата от „пълнен сговор“. Идеята за разбирателство отново е обсъждана с М. Милованович, който заявява, че не само не подкрепя българското застъпничество за автономия на Македония, но и лично няма доверие в самата концепция. М. Милованович предлага да се уточнят претенциите на двете страни в случай, че се достигне до ликвидиране на турския въпрос в Европа, посочва като център на сръбските претенции Скопие и обещава, че най-голям дял в Македония ще бъде за България³³¹. Изглежда, че още тук сърбите показват склонност да се преговаря за дележ в Македония, което, както ще покажат събитията, ще се превърне в база за преговорите между двете страни две години по-късно.

Опитите за сближение между София и Белград в никакъв случай не означават ограничаване на сръбската пропаганда по македонските земи. Ан. Тошев получава сведения за писмо на Кичевското архиерейско наместничество до Екзархията, в което се описват сръбските действия³³². В свой доклад той пише до министъра на външните работи ген. Паприков, че вече е предприел каквото е необходимо за слагане на край на тази политика. Както винаги в подобни случаи, когато официалните власти не успяват да опровергават фактите, те се стараят да ги омаловажат или да ги приписват на лица, над

³²⁸ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 363, л. 52

³²⁹ Пак там, л. 61

³³⁰ Пак там, л. 73

³³¹ Пак там, л. 88

³³² ЦДА, ф. 315 К, оп. 2, а.е. 10, л. 4

които нямат никакво влияние. Оправданието, което използват сръбските власти е, че те не могат да са отговорни за делата на Османската империя. Ан. Тошев подчертава, че той не изпуска случай да привлече вниманието на сръбските управляващи, както върху престъпните средства, с които си служи тяхната пропаганда, така и върху нежелателните последствия, които този начин на действие може да има за морала на македонското население и отношенията между двете държави. Също така запознава с проблема и турския представител в Белград – Фуад бей, който проявява интерес по развитието на сръбската пропаганда³³³. Като повод за обсъждане на темата е инициативата на македонския комитет в Белград. В разни локали се свикват живеещите в Белград македонски българи, за да им се съобщи, че ако в известен срок „домашните им в едно село не се обявят за сърби, ще бъдат прогонени от Кралството“³³⁴. Също така се правят списъци на работници, които са македонски българи. След това се извикват на групи, за да им се каже, че в Сърбия няма да има място за тези от тях, които не заставят своите да говорят, че са сърби³³⁵.

Ан. Тошев не остава безразличен и към вътрешнополитическите проблеми в Сърбия. Според него най-голямата опасност е в личността на княз Георги³³⁶, най-вече заради поведението, което то би заел при смъртта на баща си или при внезапни други усложнения в страната³³⁷. Българският представител допуска организирането на антидинастична партия. Като предпоставка за това посочва наличността на един истеричен народ, лишен от морална мощ, политическо постоянство и дисциплина, една интелигенция, която не се взира в реалните условия на местния обществен живот, при растящото разочарование от управляващата династия и пр. Ан. Тошев смята, че важно е развитието на обстоятелствата, като Сърбия ще бъде изправена пред това да избира за своя опора Австро-Унгария или България³³⁸.

Подкрепа за идеята за споразумение с България сърбите намират в лицето на Николай Хартвиг³³⁹, който на 27 септември 1909 г. е назначен за руски пълномощен министър в

³³³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 377, л. 22

³³⁴ Пак там, л. 16

³³⁵ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 10, л. 8

³³⁶ Джордже (Георги) Караджорджевич (1887 – 1972) – най-възрастният син на крал Петър I. През 1909 г. е разкрито, че е убил един от слугите си, ритайки го до смърт. Поради това е принуден да се откаже от правата си на престолонаследник и да ги предаде на брат си Александър.

³³⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 552, л. 5

³³⁸ Пак там, л. 8

³³⁹ Николай Хартвиг (1857 – 1914) – руски дипломат. Директор на Азиатския департамент (1900 – 1906). Дипломатически представител в Иран (1906 – 1908), Сърбия (1909 – 1914).

Белград³⁴⁰. Той пристига точно в момента, когато руската дипломация отново се опитва да заеме ключова позиция между южните славяни и да бъде тяхна покровителка. Според Ан. Тошев, главната задача на Хартвиг е постигане на съюз между Сърбия и България и разширяване на първата за сметка на втората³⁴¹. Все пак тази оценка не бива да бъде приемана безусловно, защото авторът никъде не уточнява дали още отначало е заподозрял руския си колега в тази насока или си е изградил това мнение на база по-сетнешното му поведение.

Цар Фердинанд подкрепя идеята за споразумение между България и Сърбия, като от своя страна прави опит за изграждане на приятелски отношения. Българският монарх изявява желание да направи една „научна екскурзия“ до връх Копанник в Сърбия, уведомява Ан. Тошев за своите намерения, който на свой ред съобщава царското желание на крал Петър. Българският владетел е приет радостно от сръбските политици и учени в края на октомври. Сръбско-българските отношения от ден на ден се подобряват, което е част от политическата програма на цар Фердинанд. Ан. Тошев смята, че българският монарх е решен чрез съюзяване на балканските християнски държави да ликвидира Източния въпрос, като всяка от тези държави, получи онова, което ѝ се полага по право. Не става ясно какво точно се има предвид с тази последна формулировка, която е доста разтеглива. На фона на общата еуфория около царското посещение, сръбските държавници не са напълно доволни. Те намират, че българският монарх не им казал нищо конкретно за споразумението между двете държави. В Белград се надяват да чуят от цар Фердинанд, че при евентуална опасност от страна на Австро-Унгария, няма да бъдат изоставени от България³⁴².

На 17 януари 1910 г. цар Фердинанд отправя чрез Ан. Тошев до новия сръбски престолонаследник княз Александър³⁴³ покана да посети София. Крал Петър реагира положително на предложението, като вижда в това все повече съкращаване на разстоянието между София и Белград³⁴⁴. По-голямата част от сръбската преса, изтъквайки частния характер на посещението, се задоволява само да предава подробности около посрещането, без да прави коментари³⁴⁵.

³⁴⁰ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 239

³⁴¹ Тошев, Ан. България..., с. 171

³⁴² Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 244

³⁴³ Александър Караджорджевич (1888 – 1934) – сръбски княз, престолонаследник на Сърбия (1909 – 1921). Крал на сърби, хървати и словенци (1921 – 1929), крал на Югославия (1929 – 1934).

³⁴⁴ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 251

³⁴⁵ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 882, л. 8

Разменените любезности между двете балкански държави радват Русия. Междувременно Петербург, чрез Берлин, търси нови допирни точки с Виена, докато от друга страна Ал. Изволски и Н. Чариков³⁴⁶ съветват правителствата в България, Сърбия и Черна гора да се споразумеят не само помежду си, но и с Турция. По този начин Русия преследва две цели – от една страна да забави колкото е възможно повече задаващия се военен конфликт на Балканите и от друга – да попречи на „върховната“ си съперница Австро-Унгария да се възползва от преждевременното откриване на блискоизточния въпрос в неговата цялост. Тази руска политика не се посреща спокойно както в София, така и в Белград. Ан. Тошев споделя, че е имал разговор с Н. Пашич, който му споделя, че руската дипломатия е в мъгла и не знае нито какво да прави, нито какво да иска. Н. Пашич смята, че руските държавници нямат строго установено схващане и всеки работи на своя глава, без план и система, затова препоръчва на българския представител България и Сърбия да гледат на първо място своите интереси и да превъзмогнат съществуващите трудности³⁴⁷.

Сърбия гледа подозрително и на двустранните отношения между Русия и България. В началото на 1910 г. българският владетел посещава руския двор, което по сведения на Ан. Тошев е посрещнато „със завист и злоба“ в Белград³⁴⁸. Постигнато е споразумение за сключване на политическа и военна конвенция, като Русия се съгласява Солун да се даде на България, но не и Одрин. За Сърбия се отреждат областите, които ще ѝ осигурят достъп до адриатическото крайбрежие. Цар Фердинанд прави посещение и в Цариград, като неговия пример е последван от крал Петър, който също е приет в двете столици. На връщане от османската столица сръбският владетел преминава през Македония с цел да се демонстрира на българите, че освен цар Фердинанд има и друг важен владетел на Балканите в негово лице. Султанът остава доволен от тази демонстрация, защото по този начин се внася смут в отношенията между България и Сърбия. За да засили ефекта, Високата порта дава разрешение за откриване на сръбска митрополия в Кичево³⁴⁹.

Размяната на любезности между София и Белград пробужда нова вълна на притеснение във Високата порта. Турският представител в Белград Фуад бей открито недоволства от посещението на цар Фердинанд. Ан. Тошев опитва да успокои колегата, уверявайки го, че това посещение е лишено от всякаква политическа ангажираност, но подозренията

³⁴⁶ Николай Чариков (1855 – 1930) – руски дипломат. Дипломатически агент в София (1896 – 1897), руски представител във Ватикана (1897 – 1900), пълномощен министър в Белград (1900 – 1905), Амстердам (1905 – 1907) и Цариград (1909 – 1912). Заместник на външния министър Изволски (1908 – 1909).

³⁴⁷ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 252 – 253

³⁴⁸ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 887, л. 13

³⁴⁹ Тошев, Ан. България ..., с. 171 – 172

остават. Наред с това, Фуад бей упреква Царството, че чрез подкрепата си за българското население в Империята непосредствено се меси във вътрешните ѝ работи по начин несъвместим с принципите на международното право и тези на доброто съседство³⁵⁰. Турският представител отрича да се извършват насилия над българите и посочва, че тези твърдения са с цел да се създават враждебни настроения против властта. Той изтъква за добронамерените намерения на Турция спрямо България, която остава пасивна към желанието за сближение и се опитва само да печели на гърба на Империята. Българският пълномощен министър го уверява, че правителството в София е давало и дава доказателства за своята най-добра воля спрямо Турция³⁵¹. Обещанията за подобрения в Македония остават без последици. Българското правителство не спира да подкрепя своите сънародници там, което предизвиква гнева на Османската империя и упреците, че Царството се меси във вътрешните ѝ работи. На фона на представените събития Виена продължава да се придържа към слуха за сключен балкански съюз между България, Сърбия и Черна гора, което още повече предизвиква смут в Цариград.

Междувременно се усложняват отношенията между София и Цариград. При все, че Фуад бей категорично отхвърля упреците за тормоз над българи, такъв безспорно е налице. Въпреки често подновяваните любезности и уверения в „искрени приятелски“ чувства към България, младотурците неотклонно продължават антибългарската си пропаганда. Именно заради това разочарованието към тях се засилва още повече през втория период на режима от 26 април 1909 г. до 22 юли 1912 г. Докато се чуват обещания за нови реформи, турските чети, под охраната на властта, вилнеят из вилаетите и под предлог, че преследват разбойничеството организират целенасочени действия против българите. Голям брой амнистирани бивши български войводи и четници, които посрещат с ентузиазъм младотурския режим бързо заплащат с живота си заради погрешните си представи. По повод обезоръжаването на населението отново са приложени жестоки мерки – убийства, грабежи, насилия и изтезания. Това положение има отрезвителен ефект върху албанците. Те виждат застрашени вековните си привилегии и традиции, което отново и подтиква да застанат против младотурския режим. На 18 юни 1909 г. албанският конституционен клуб в Солун връчва на младотурския комитет протест против кръвопролитията в Албания. По същия повод е направена интерпелация в Цариградския парламент. Резултатът от всички тези постъпки е още по-осезаемо засилване на репресиите от турска страна. Усилване на албанското движение се забелязва в началото на

³⁵⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 882, л. 17

³⁵¹ Пак там, л. 18

1910 г., като един от примерите са четите, действащи между Митровица и Ипек. Вследствие на това е обявено военно положение в Ипек и Прищина. Направени са постъпки пред Високата порта да се изпрати комисия, която да успокои въстаналото население, но отговорът е, че движението ще се потуши чрез най-строги военни мерки. Главната причина за създаването се недоволство е застрашаването на старите албански привилегии, новите правителствени налози и премахването на латинската азбука. Високата порта използва създаденото положение в Албания, като дори на моменти умишлено преувеличава мащабите му, за да струпва войски в Македония. Водени от политически и партийни интереси младотурците са решени да смажат всяко противоконституционно движение в Империята³⁵². Ан. Тошев посочва, че младотурците се опитват да докажат пред Европа, че когато се отнася до спазване на конституционния режим, те са готови да не пожелаят дори мюсюлманска кръв. От друга страна, те изпитват притеснения, че ако албанското движение не се потуши бързо, то може да послужи за пример и на останалите народности в пределите на Империята. То не само не стихва, но постепенно се разпространява в цяла Албания. Съвсем естествено развитието на този въпрос се следи от Белград. Сръбските правителствени кръгове вярват, че албанското движение е дело на Австро-Унгария, като считат, че всички „арнаутски шефове са австрийски агенти“. Ан. Тошев се спира в няколко свои доклада на този въпрос. Той смята, че твърденията на сърбите не са съвсем безоснователни. Движението не е съвсем реакционно и се експлоатира от привържениците на стария режим³⁵³, като посочва, че това е в най-голяма полза за Австро-Унгария. Българският представител твърди, че албанското въстание заслужава внимание. Прави аналогия със ситуацията в Македония и изразява своето съжаление, че и в двете области липсват способни лидери. Ан. Тошев счита албанците за трудно победими, защото притежават модерно оръжие и в случай, че желаят да ги усмирят ще трябва да мобилизират многохилядна армия за дълго време. Българският представител смята, че пропастта между турци и албанци ще става все по-голяма. Независимо от причините за започване на албанското движение резултатите са нови сътресения в Империята³⁵⁴.

На фона на тези събития се наблюдава и недоволство от османската власт в Йемен, Армения и Македония. Именно заради цялото сътресение в Османската империя Ан. Тошев вижда удобен момент за български действия в Македония. Момент, в който може

³⁵² Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 273

³⁵³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 799, л. 43

³⁵⁴ Пак там, л. 106

да се уреди въпросът за свързването на жп линията Кюстендил – Куманово, въпросът за Екзархията, спорните черкви и училища и др. Българският представител допуска, че през есента 1910 г. дори и „против волята ни“ е възможно да се стигне до война. В рапорт от 2 май той дава съвет на кабинета в София да помисли за евентуални мерки и средства, чрез които може да се уредят представените въпроси. Ан. Тошев смята, че българското правителство е препоръчително да се замисли за по-сериозно сближение с Белград в близкото бъдеще³⁵⁵.

Сърбите също осъзнават, че моментът е удачен за българска намеса в Македония. Именно заради това, М. Милованович се обръща към Ан. Тошев на базата на сведения, получени от Париж и Лондон, където се изказват опасения, че България би могла да се възползва от създаденото положение в Албания. Сръбският политик споделя с българския представител, че Кралството няма да предприема абсолютно нищо, защото не би било в негова полза. Ан. Тошев прозира в поведението на Сърбия освен защита на икономически и национални интереси, така и че тази политика се одобрява от Англия, Франция и Италия. Белград изразява подкрепа за провежданата политика от младотурците, защото това довежда до разцепление между мюсюлманския елемент, което е в полза на живеещите по тези земи сърби³⁵⁶. Подкрепата и приятелството между двете държави се демонстрира и чрез посещението на турския престолонаследник в Белград. В свой доклад от 17 юни 1910 г. Ан. Тошев посочва, че основната цел на Сърбия е да докаже на своите съседи, че тя поддържа най-интимни отношения с Империята. От проведените разговори с някои от сръбските управници, българският представител достига до извода, че въпросното посещение няма онова значение, което се опитват да му придадат официалните власти³⁵⁷.

Междувременно руската дипломация все повече настоява за едно сближение на България и Сърбия. През есента на 1910 г. са проведени разговори между София и Белград за основаването на Българо-сръбски комитет, който цели сближение на културно-икономическа основа³⁵⁸. Русия все така да настоява за политическо сближение, но България продължава да поддържа тезата, че това е възможно едва когато Сърбия промени своята позиция за статута на Македония. Н. Хартвиг заявява пред Ан. Тошев, че е необходимо да се уточнят териториалните претенции на двата народа за Македония.

³⁵⁵ Пак там

³⁵⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 799, л. 127

³⁵⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 895, л. 56

³⁵⁸ Марков, Г. „Балканизацията“. Геополитическо явление в конфликтознанието, София, „Военно издателство“, 2011, с. 143

Руският представител отбелязва, че сърбите не са претенциозни и единствено желаят онази част от Македония, която да им осигури достъп до Адриатическия бряг, като допуска възможност сърбите да се откажат от Скопие. Македония продължава да е темата, по която не се достига до съгласие, защото в София държат на автономията, докато за Белград подялбата остава единственият възможен вариант. Малко по-късно, през декември, двамата отново разговарят по този въпрос. Н. Хартвиг за пореден път призовава да се инициират преговори за сближение и повтаря, че претенциите на Сърбия са вече „крайно скромни“³⁵⁹.

Едновременно с преговорите с Русия и Сърбия се издига предложение за споразумение и с Гърция. Отново най-трудно е разбирателството относно Македония. Българската дипломация предлага вариант, при който разделянето на сфери на влияние да се извърши на базата на езика на населението, но гърците отхвърлят тази идея и предлагат да се вземат под внимание „чувствата на населението“³⁶⁰. Българите поставят две условия – 1. Гърция веднага да съобщи на българското правителство максимума на своите претенции; 2. Веднага след сключването на политически съюз и военна конвенция да се премине към война против Турция³⁶¹. Тези две условия са отхвърлени от гръцкия първи министър Елевтериос Венизелос³⁶². Достига се до една устна договорка с гръцкия пълномощен министър в София Димитриос Панас³⁶³, според която двете страни се ангажират да работят за създаване на благоприятна атмосфера, за да могат „двете народности, българската и гръцката, да не се преследват, а да се подпомагат, за да не стават играчка в ръцете на Високата порта“. След този опит за стопляне на отношенията настъпва временно затишие в конфликта между Патриаршията и Екзархията, за което Ан. Тошев счита, че се дължи и на усилията на българските и гръцките депутати в турския парламент³⁶⁴.

В края на 1910 г., след известно затишие, сръбската революционна организация възобновява своята дейност. Представители на комитета започват отново внушения на живеещите в Сърбия македонски българи, че за тях нямало място в Кралството, ако не се представят като добри сърби и не подпомогнат „делото“ с пари или други средства. Ан.

³⁵⁹ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 281 – 290

³⁶⁰ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 143

³⁶¹ Тошев, Ан. България..., с. 173

³⁶² Елевтериос Венизелос (1864 – 1936) – гръцки политик, министър-председател, лидер на Либералната партия. Защитник на идеята за гръцко националноосвободително движение.

³⁶³ Димитриос Панас (1856 – 1931) – гръцки дипломат и политик. Посланик в България, Османската империя, Русия, Чехословакия и Румъния

³⁶⁴ Тошев, Ан. България..., с. 173

Тошев посочва, че има известни признаци, които насочват към това, че дейност в същата посока възнамеряват да развият и патриотическите дружества. Със същата цел, по привидната инициатива на учащите се в Белградския университет младежи от Стара Сърбия и Македония, в Турция се работи за основаването на просветно-икономическо сръбско дружество, което е със задачата да издържа бедни деца от училищата, да се грижи за основаването на земеделски задруги и пр. Според българския представител в Белград дейността ще е по-скоро революционна. Важно е да се отбележи, че тези подготвителни действия съвпадат със слуховете за гръцко-българско сближение. Ан. Тошев смята за логично младотурците да окажат подкрепа на сръбската пропаганда, особено когато е в ущърб на българите. С това се постига „трояката“ цел: поддържа се омразата между българи и сърби, омаломощава се българският елемент и се създава противовес на приятелството между гърци и българи, което приятелство еднакво притеснява турци и сърби³⁶⁵. Цариград вижда в българо-гръцкото сближение съюз, насочен срещу османските интереси. Сърбите разчитат в споразумението между Патриаршията и Екзархията удар за своята национална кауза. Сръбските управляващи допускат, че с намаляването или пълно ликвидиране на българо-гръцкия антагонизъм, правителството в София ще се почувства с „развързани ръце“ по отношение на сръбската пропаганда. Това от своя страна ще доведе до намаляване на възможностите Белград да развива просветно-черковната си дейност. Ан. Тошев смята, че засилващото се приятелство между Турция и Сърбия се дължи на опасността, която те виждат в лицето на България. Той неведнъж провежда разговори с М. Милованович относно сръбската пропаганда. Както винаги в подобни ситуации, сръбският министър признава, че в Белград са констатирани подобни случаи, но омаловажава самите факти, като обещава, че правителството ще преследва виновните³⁶⁶.

В началото на 1911 г. е образуван е комитет, който включва по 24 българи и сърби. Задачите, които си поставя комитетът са: 1. Да проучва икономическите и културните въпроси, по които да се споразумеят двете страни; 2. Да се търсят начини, по които подобни въпроси ще бъдат най-благоприятно разрешени и в тоя смисъл да прави предложения на двете респективни правителства, като същевременно се старее да се спечели и общественото мнение; 3. Създаване на общи по-тесни връзки между гражданите на двете земи, на каквото и да бъде почва³⁶⁷. На теория създаването на тази организация би трябвало да е знак за подобряване на сръбско-българските отношения, но това си

³⁶⁵ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 687, л. 1

³⁶⁶ Пак там, л. 6

³⁶⁷ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 294 – 295

остава по-скоро пожелание. Това си проличава от думите на Ан. Тошев, който посочва, че сформираният комитет не отговаря на създадените големи очаквания за неговата дейност. Той пише, че „идеята за едно сближение с България все повече и повече печели почва тук между всички по-съзнателни елементи“ и добавя, че „тая идея си пробива път даже и в ония среди, дето по-рано за туй мъчно можеше да се говори³⁶⁸“. Българският пълномощен министър отбелязва, че въпреки ентузиазма е наложително добрите отношения да придобият и практическо изражение, като за най-удачно той посочва сключването на търговско-икономически договор.

Още през януари 1911 г. белградското правителство търси допирни точки и с Румъния. От проведените разговори с румънските управляващи кръгове М. Милованович остава с впечатлението, че те са за запазване на статуквото на Балканите. Въпреки това, букурещкото правителство заявява, че в случай на война, то ще предяви своите законни претенции, но не уточнява какви са те. Тези думи са споделени на Ан. Тошев, след като сръбският външен министър се завръща от посещението си. От своя страна, българският представител ги предава на правителството в София, но отчита, че в Белград не е обърнато достатъчно внимание на румънските изказвания³⁶⁹. Очевидно дори самата сръбска общественост не отдава сериозно значение на тези разговори с румънското правителство, което е атестат, че вероятно се касае за един опит на М. Милованович да създава излишно напрежение между София и Букурещ.

Междувременно българският първи министър Ал. Малинов прави посещение във Виена, което предизвиква безпокойство у сърбите³⁷⁰. От една страна се създава притеснение за споразумение с Австро-Унгария за сметка на Сърбия, а от друга страна сърбите виждат заплаха в интервюто, дадено от министър-председателя пред „Ное Фрае Пресе“, където се казва, че „България питаела приятелски чувства специално към Гърция“, без да се спомене Сърбия³⁷¹. В разговор между Ан. Тошев и М. Милованович, сръбският външен министър изказва своето огорчение по повод даденото интервю и прибавя „че две думи за Сърбия в случая никому зло нямало да направят³⁷²“. В сръбската преса веднага се заговаря за българо-гръцко сближение и за евентуалните последици от него. Опозиционните лидери в Сърбия Стоян Новакович³⁷³ и Стоян Рибарац отправят

³⁶⁸ ЦДА, ф. 3, оп. 8, а.е. 1877, л. 90

³⁶⁹ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 296

³⁷⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1161, л. 2

³⁷¹ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 296

³⁷² ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1161, л. 2

³⁷³ Стоян Новакович (1842 – 1915) – сръбски политик и учен. Един от основателите на Прогресивната партия. Член на Държавния съвет (1883). Министър на вътрешните работи (1884). Пълномощен министър в

запитване към министър-председателя и министъра на външните работи за това какво знае правителството относно слуха за съюзи и споразумения между балканските държави. Българският пълномощен министър обяснява, че пътуването е с частен характер и от интервюто „не може и не трябва да се вадят неблагоприятни заключения“³⁷⁴. Ан. Тошев се опитва да убеди Ст. Новакович, че България не би преминала към сближение с Гърция преди да се споразумее със Сърбия. В Белград настояват, че в основата на съюза трябва да застанат Царството и Кралството без да разчитат на намесата на Русия³⁷⁵.

Минимална промяна в настроенятия в Сърбия се наблюдава след проведения разговор между сръбския пълномощен министър в София и министрите Ан. Ляпчев и Ал. Малинов. В готовността на България за едно сближение от икономически характер Сърбия вижда условие и залог за постигане на някакви положителни резултати и в политически план³⁷⁶. Според М. Милованович договорът трябва да е на широка база и да се сключи възможно най-бързо. Ключов е докладът от 22 февруари 1911 г., в който Ан. Тошев излага своите схващания за важността и бъдещото развитие на взаимоотношенията на Балканите. Именно в него той споделя, че сръбският министър отново повдига темата за евентуално българо-гръцко сближение. Ан. Тошев го уверява, че този въпрос няма развитие, но му обръща внимание, че гърците в Македония се държат коректно и лоялно към българите, което е в ярък контраст със сръбските действия в Европейска Турция. Въпреки дадените от Ан. Тошев успокоения, в Белград продължават да са убедени, че постигането на едно формално споразумение между Атина и София е въпрос на „близко бъдеще“³⁷⁷. В този свой обширен доклад българският представител прави анализ на политическите настроения в Сърбия. Преобладаващото мнение е, че въпросното споразумение било насочено толкова против Турция, колкото и против Сърбия. Управляващите кръгове считали, че всяка групировка на Балканите, която не била предшествана от споразумение между България и Сърбия или основана на това споразумение, явявала против една от двете държави. Именно заради това в споразумението между България и Гърция, Кралството съзирало неприятелски акт към себе си. Това била причината Сърбия да търси съюзник в лицето на Турция. В печатните сръбски органи се заявявало, че в много голяма степен интересите на Империята и Кралството съвпадали. Все по-разпространено било убеждението, че зад приятелските прояви на България, Черна гора и Гърция стояла

Цариград (1885 – 1892), Париж и Петербург (1899 – 1904). Министър-председател (1895 – 1896, февруари – октомври 1909).

³⁷⁴ ЦДА, ф. 3, оп. 8, а.е. 1877, л. 10

³⁷⁵ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 297

³⁷⁶ ЦДА, ф. 3, оп. 8, а.е. 1877, л. 13

³⁷⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 673, л. 11

Австро-Унгария. Според Ан. Тошев, създаденото негативно настроение срещу България безспорно не отговаря на нейните интереси. Счита още, че това би могло да се превърне в повод за усиляване на приятелството между Белград и Цариград. Намира за неблагоприятно Сърбия да се подценява или да се игнорира, като първият фактор за това е военната ѝ сила. Ан. Тошев изключва като възможност едно споразумение с Турция. Посочва още, че е наивно от наша страна да разчитаме на подкрепа от страна на Великите сили за уреждане на националния ни въпрос. Друго съображение за споразумение със Сърбия е, че е възможно тя да се обърне към Румъния. Още един мотив за сближения със Сърбия е възможността от известни сътресения в страната. Ан. Тошев подчертава че „едно сближение между България и Сърбия за нас трябва да бъде по-скоро средство, нежели цел³⁷⁸“, като основната задача на българското правителство е да се предотврати сближението между Сърбия и Турция и още повече с Австро-Унгария. Той допуска вариант, при който Сърбия може да види опора в Австро-Унгария, като посочва, че би било наивно да се търси някаква ефикасна подкрепа от страна на Русия за предотвратяване на сръбската ориентация. Българският представител изказва наблюдение, че материалният интерес винаги е на първо място за сръбите, което означава, че по никакъв начин не може да се разчита на русофилството в Сърбия. „Първият благоприятен вятър откъм съседната Монархия е в състояние в голяма степен да разсее това сръбско русофилство³⁷⁹“. Има и такива сърби, които дълбоко и искрено вярват, че спасението на Кралството ще се случи с помощта на Австро-Унгария. Застъпник на тази теза е професорът в Белградския университет д-р Перич, който като депутат неведнъж определя „днешната външната политика на Сърбия като много погрешна“. Перич посочва за неосъществима целта на руската политика за обединяване на всички южни славяни, като допуска Сърбия да се разшири само в пределите на Европейска Турция. Според него, във външната политика е необходимо да постигне споразумение с Австро-Унгария. Ан. Тошев изказва мнение, че подобен съюз не би бил в полза за България, защото при едно непосредствено съседство с Хабсбургската монархия Царството ще заеме мястото на Сърбия. Не по-малко важно е обстоятелството за поведението на Кралството в случай на война между България и Турция. Българският представител заявява, че е опасна авантюра, ако България се окаже сама срещу Турция и най-малкото, което бихме могли да сторим е да гарантираме неутралитета на другите балкански страни. За приоритетни връзки Ан. Тошев посочва отношенията с Гърция, Сърбия и Черна гора. Като добра идея той

³⁷⁸ Пак там

³⁷⁹ Пак там, л. 12

определя приятелските манифестации между България и Гърция и съветва българското правителство да предприеме никакви подобни действия и към Сърбия. В това Ан. Тошев вижда постигане на двойна цел – отдалечаване на Сърбия както от Турция, така и от Австро-Унгария. Българският представител смята, че в създадената ситуация не можем да бъдем безразлични, освен ако сме уверени, че мирът в Европейския югоизток ще продължи дълго. Също така, с течение на времето Гърция и Сърбия ще се почувстват по-силни и ще предявяват повече претенции към България или ще предложат приятелството си на Турция. Ан. Тошев посочва, че според него би било грешка да се жертва Екзархията или дори от някои от важните ѝ права и прерогативи в името на приятелството с Гърция. Съветът, който прави българският представител към своето правителство е Екзархията да остане непокътната. От така поднесената подробна „дисекция“ на геополитическата ситуация на Балканите ясно проличава, че Ан. Тошев внимателно проследява всяка една нишка във взаимоотношенията между балканските страни и по-конкретно стъпките, които предприема Сърбия. С оглед на факта, че съветите, които отправя към управляващите в София в голяма степен са претворени в действия от наследилия ги кабинет, начело с Ив. Евстр. Гешов, бихме могли да допуснем, че позицията на българския представител в Белград е взета под внимание при определяне курса на взаимоотношенията със съседите. Наред с това, думите на Ан. Тошев навеждат на мисълта, че към началото на 1911 г. Сърбия продължава да е видимо притеснена от възможността България в определен момент да се яви противник. Това е и причината от Белград да продължават толкова настоятелно да търсят или съюз със самата нея, или сближение с някоя от съседните държави, която да осигури на сърбите защита срещу Царството.

Точно в тази връзка прави впечатление сближението на сръбските управляващи среди с румънския крал Карол³⁸⁰, който се опитва да спечели доверието на сръбския кабинет срещу приятелското разположение на Румъния. От румънска страна се правят отстъпки към Белград с цел при евентуална война между Румъния и България да може Сърбия да запази неутралитет³⁸¹.

Новината за напускането на турските войски от Новопазарския санджак и концентрирането им в Митровица и в южните части, внасят нови поводи за притеснения в сърбите. Стратегически пунктове като Нови пазар, Сеница, Преполе и Прибой, намиращи

³⁸⁰ Карол I (с рождено име Карл Лудвиг фон Хоенцолерн-Зикмаринген) (1839 – 1914) – германски принц и офицер. Княз на Румъния (1866 – 1881). Крал на Румъния (1881 – 1914).

³⁸¹ ЦДА, ф. 3, оп. 8, а.е. 1877, л. 25

се всички на сръбско-турската граница, дават основания да се вярва, че Турция изтегля войските си заради споразумение с Австро-Унгария³⁸².

Османската империя внимателно следи развитието на отношенията между християнските държави. Терорът в Македония се засилва. Сръбската пропаганда продължава и все повече застрашава българските интереси. Ал. Малинов с поверителното си окръжно от 2 март 1911 г. до българските консули в Солун, Битоля и Скопие дава заповед да се проучат причините за сръбските успехи и тяхната действителна стойност, като същевременно се намери и определи най-ефикасният способ, по който да се защити българското население³⁸³. Във връзка с това Ан. Тошев се обръща с молба към правителството в София да се установи практика да се изпращат копия от писма и рапорти до българските легации, когато се третират въпроси, представляващи общ интерес.

Междувременно кабинетът на Ал. Малинов пада от власт. Хипотезата, че изход от създаденото положение на полуострова ще се търси чрез война провокира цар Фердинанд да разсъди, че в едни бъдещи преговори със съседите подкрепата на Русия би била ключова. Именно затова държавният глава решава да даде властта на русофилските партии. На 29 март 1911 г. е назначен кабинет от средите на Народната и Прогресивнолибералната партия, председателстван от лидера на народняците Иван Ев. Гешов. Тази промяна в кабинета се налага, защото Ал. Малинов не се ползва с пълното доверие на руси и сърби. Друга от главните причини е гореспоменатата външнополитическа ориентация на участващите в коалицията партии, която се превръща в база за спечелване на симпатии от Антантата³⁸⁴. Както в Белград, така и в Петербург новината за новото правителство е посрещната с ентузиазъм. Сърбите стават по-прецизни в своите претенции. На 16 април Ан. Тошев споделя на новия български премиер и едновременно външен министър разговора си с М. Милованович. В своя рапорт, представен в трудовете му от 1929 г. и 1943 г., той посочва, че жизненият въпрос за Сърбия е тя да има излаз на Адриатическо море, за което е необходимо да владее Скопие и Велес. М. Милованович предлага да се уреди среща между него и Ив. Евстр. Гешов и подчертава необходимостта от „взаимни отстъпки“, като добавя, че във всеки случай България щяла да добие „лъвската част“³⁸⁵. Става ясно, че сръбските претенции се простират до границата, образувана от река Брегалница – Бабуна планина – Дебър –

³⁸² ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1005, л. 1

³⁸³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1014, л. 1

³⁸⁴ Антанта (нар. още Тройно съглашение или Съглашение) – военно-политически съюз, формиран в началото на XX век, който включва Великобритания, Франция и Руската империя.

³⁸⁵ Стателова, Ел., Попов, Р. Танкова В., История на българската дипломация 1879 – 1913, София, 1994, издателство „Отворено общество“, с. 421

Адриатическо море. Според твърденията им, по-голямата част от Македония ще остане за България. Думите на М. Милованович се потвърждават и от министър-председателя Н. Пашич. Той от своя страна твърди, че Сърбия и България първо трябва да се съгласят относно подялбата на Европейска Турция. Според него на Кралството се полага територията на север от линията Брегалница – Велес – Драч. Останалата част от Албания и Южна Македония да се отстъпи на Гърция, като всичко друго да бъде за България. Според българския представител целта е между Сърбия и Гърция да се създаде обща граница, като си поделят Албания и Южна Македония. Н. Пашич заявява, че за Сърбия е по-изгодно Цариград да попадне в ръцете на българите, а не на русите. Ан. Тошев изпраща рапорт до новия министър-председател и външен министър Ив. Евстр. Гешов, съдържащ сведения за разговор с Н. Пашич, в който пълномощният министър е информирал сръбския премиер, че претенциите на Белград са нереалистично завишени. Във връзка с това, новият български премиер моли своя представител в Белград да напише своето мнение относно сръбските претенции в Македония и да опише докъде е възможно България да прави отстъпки³⁸⁶.

В подробен доклад от 5 май 1911 г. Ан. Тошев се опитва да докаже на премиера, че дележът в Македония е невъзможен поради национални, политически и морални съображения. Българският представител отново защитава своята теза, изказана още в рапорт от 18 януари 1908 г.³⁸⁷ за автономия на Македония – „...Но нека допуснем, че – без да се обръща внимание било на наука, било на бъдещи политически комбинации, било най-сетне, ако по желанието на македонските населения – Македония се разпокъса един ден между Гърция, Сърбия и България, – поражда се в такъв случай въпросът: дали от политическо гледище тая подялба не крие в себе си много по-големи опасности от ония, които известни политици искат да предотвратят чрез реализиране именно на тая подялба. Мен се чини, че подобна подялба, както тя се иска особено от сърби и гърци, би повлякла след себе си много по-големи политически сътресения на Балканите и би дала възможност на други да се възползват. Вместо да се постигне прочее, логичното решение на въпроса, ще се усили още повече враждата между българи, гърци и сърби, и ще се увеличи вероятността за кървави конфликти на полуострова. Ако целта на тези, които поддържат тезата за дележа на Македония е да гарантира с туй равновесие на Балканския полуостров, то те се лъжат. (...) не вярвам да се намери българин, който да се реши да тури кръст на нашата културна деятелност в цяла една покрайнина, населена предимно с българско

³⁸⁶ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 299; Тошев Ан., България..., с. 175

³⁸⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 138

население, за да я хариже на сърбите. Това е невъзможно. И да би се намерил някой, готов да удовлетвори туй сръбско желание, той рискува да навлече върху си нещо повече от протеста на цял един народ³⁸⁸“. Връщайки се към събитията години по-късно, Ан. Тошев твърди, че след изпращането на този свой рапорт не получава допълнителни инструкции и коментари за съюза. Податки за получен отговор наистина не се откриват при проучване на кореспонденцията. Правейки рекапитулация на случилото се от позицията на времето, българският представител споделя, че знае за провеждането на предварителни разговори между София и Белград от сръбска страна, но все пак се стреми да спазва протокола и да чака официален отговор. За становището на кабинета в София може да се извлекат изводи от думите на финансовия министър Теодор Теодоров³⁸⁹ към управляващия сръбската легация в София Милоевич при една тях среща през октомври, които Ан. Тошев предава в „България и нейните съседи“. Т. Теодоров, твърди години по-късно Ан. Тошев, заявява, че по-важно е да се направят уточнения за това какви ще са доброволно отстъпените територии, като спорните могат да се решат на по-късен етап. Българите трябва да отстъпят Скопие на Сърбия, а в замяна сърбите да се застъпят Солун, Битоля и Велес да бъдат български³⁹⁰. Както е очевидно, предупрежденията на българския представител в Белград за вредата от дележ в Македония са игнорирани от управляващите в София в името на това да се преследва разбирателство с Белград. Отстъпчивостта на народняците ще се превърне в една от основните нишки в последвалите събития.

Ив. Евстр. Гешов прави опити да се постигне разбирателство и с Цариград, което и причината за честите му разговори с турския пълномощен министър в София Асим бей. За да се подчертае желанието на България за стопляне на отношенията, князете Борис³⁹¹ и Кирил³⁹² заминават за Османската империя. Въпреки тези любезности, младотурците продължават своята системна антибългарска политика.

С избухването на Итало-турската война³⁹³ на 29 септември 1911 г. балканските държави виждат благоприятен момент за удар срещу Империята. Преди каквито и да е решителни действия е необходимо постигане на споразумение между заинтересованите държави, на

³⁸⁸ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 673

³⁸⁹ Теодор Теодоров (1859 – 1924) – български политик. Лидер на Народната партия. Председател на VIII ОНС. Министър на правосъдието (1896 – 1897), министър на финансите (1897 – 1899), (1911 – 1913), министър на външните работи и изповеданията (1918). Министър-председател (1918 – 1919).

³⁹⁰ Тошев, Ан. България..., с.177

³⁹¹ Борис Търновски (1894 – 1943) – първороден син на княз/цар Фердинанд I и престолонаследник на Княжество/Царство България (1894 – 1918). Цар на българите (1918 – 1943).

³⁹² Кирил Преславски (1895 – 1945) – български княз, втори син на княз/цар Фердинанд и брат на цар Борис III

³⁹³ Итало-турска война – война между Османската империя и Италия (нар. Триполитанска) в периода 1911 – 1912.

първо място между България и Сърбия. Веднага след началото на войната правителството изпраща Д. Ризов в сръбската столица с мисия за провеждане на разговори върху главните точки за един политически съюз. Според инструкциите на Т. Теодоров, след това Д. Ризов заминава за Виена, където заедно с Д. Станчов изчакват пристигането на Ив. Евстр. Гешов. Тримата българи приготвят промемория до цар Фердинанд със следния текст: 1. Да се поднови договорът от 1904 г. *mutatis mutantibus*, т.е. вместо реформи да искаме автономия и при невъзможност да се осъществи тя, да делим Македония; 2. Максималната отстъпка по подялбата: а. р. Пчиня на изток от Вардар до нейния извор; б. границите на Призренския и Скопския санджаци западно от р. Вардар; 3. Предвиждане на *casus foederis*: а. нападение от когото и да било против Сърбия и България; б. нападение от страна на Турция против някоя от балканските държави; в. евентуален опит от страна на Австро-Унгария да окупира Македония или Албания; г. вътрешни неуредици в Турция от естество да заплашват мира или тишината на Балканския полуостров; д. ако интересите на България и Сърбия изискват свършването на въпроса; 4. Условие *sine qua non* за договора сключен на горните бази е участието на Русия; 5. Участието на Черна гора в него³⁹⁴. В своя бележка Ив. Евстр. Гешов посочва, че точките „нападение от когото и да било против Сърбия и България“ и „евентуален опит от страна на Австро-Унгария“ са написани от Д. Ризов и че взимаме за разграничителна линия границата на Скопския санджак. Българите отстъпват на сърбите и Велешката кааза, която влиза в посочения санджак, като липсва и въпросът за арбитраж.

На 11 срещу 12 октомври 1911 г. на връщане от лечение във Виши Ив. Евстр. Гешов се среща с М. Милованович (издигнат през юли 1911 г. и за министър-председател). Последният настоява върху подялбата на земите, отвоювани с общи усилия и добавя, че при ликвидацията на Европейска Турция единственото разрешение за Албания е тя да бъде поделена, като северната част се присъедини към Сърбия, а южната – към Гърция, което означава, че Сърбия се стреми към обща граница с Гърция. Ив. Евстр. Гешов отбелязва, че в случай, че България опита да освободи Македония и Стара Сърбия и присъедини тези земи, „нашата задача ще стане много трудна (поради щекотливостта на нашите съседи)“. В спомените си за тази среща Ив. Ев. Гешов разказва следното за реакцията на М. Милованович: „Той [Милованович, б.м. М.В.] сметна, че ще е по-добре да поискаме автономия на тия освободени провинции, макар и това решение да не му се нравеше много. Настояваше за дележ на освободените провинции, като уточняваше, че

³⁹⁴ Гешов, Ив. Балканският съюз, София, издателство „Българска история“, 2018, с. 18

има области, които не могат да бъдат предмет на спор между нас. Одрин трябва да принадлежи на България, както Стара Сърбия на север от Шар планина, трябва да бъде на Сърбия. Колкото за Македония по-голямата част ще бъде българска. А една част от Северна Македония трябва да бъде дадена на Сърбия и най-доброто нещо ще да бъде да се остави тоя дележ на арбитража на руския император³⁹⁵.

Ан. Тошев научава за преговорите от Н. Хартвиг, който му споделя също, че Скопие и Велес са отстъпени на Сърбия с цел да се приключат преговорите. По този повод руският дипломат споделя на Ан. Тошев, че се съмнява в искреността на Ив. Евстр. Гешов, както и в неговите качества на дипломат. Прави впечатление, че българският дипломат очевидно е държан в неведение относно наченатите неофициални контакти със сръбските управляващи, което и самият той подчертава и в книгите си за Балканските войни. При една среща на 23 октомври с.г. на Ан. Тошев с Н. Пашич и М. Милованович, те потвърждават, че съдбата на Скопие е решена в полза на Сърбия. Останалата демаркационна линия между териториите, които ще си разделят България и Сърбия, ще се определи от Русия³⁹⁶.

След като царят и Министерският съвет одобряват положените основи на преговорите, Ив. Евстр. Гешов е упълномощен да започне формални преговори със Сърбия по сключването на един отбранителен и нападателен съюз. Българският министър-председател бърза да започне преговорите поради започналата мобилизация на турците в Одринско. Според Ив. Евстр. Гешов първите искания на Белград не вдъхват умереност. В предложения проект сръбското правителство си запазва правото да започва война без съгласието на България и не се споменава нищо за автономията на Македония, като предлагат само целия Солунски и Битолски вилает да се оставят на арбитража на руския владетел. Българският министър-председател отхвърля проекта, като е направена корекция в смисъл, че Сърбия отстъпва по въпроса за обявяването на война, но относно Македония не се променя нищо. От сръбска страна се настоява за подялба на три части: една безспорна сръбска, една безспорна българска и една спорна, която ще бъде подложена на арбитраж. Ив. Евстр. Гешов застава против този дележ и бойкотирането на идеята за автономия на Македония, но неговите възражения, предадени на М. Милованович остават без последствия. Това съвпада с момента, когато М. Милованович отпътува с крал Петър I за Париж, затова Ив. Евстр. Гешов делегира във френската столица Д. Станчов и Д. Ризов, с които предварително са установени точките за възможно

³⁹⁵ Пак там, с. 20 – 21

³⁹⁶ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 316 – 317

споразумение със сърбите. М. Милованович продължава да проявява резерви към идеята за Македония, като дава обещание, че когато се върне в Белград ще се съберат отговорните сръбски фактори, за да чуят всички български желания.

На фона на тези събития Ив. Евстр. Гешов и Е. Венизелос разменят мисли за сключване на политически съюз между България и Гърция, като посредник в разговора е Джеймс Баучер³⁹⁷. Мобилизацията на Османската империя през септември с.г. ускорява хода на преговорите. По този повод на 16 октомври гръцкият представител в София Д. Панас заявява от името на своето правителство, че ако България е готова да защити Гърция в случай на нападение от Турция, то и Гърция била готова да поеме същия ангажимент към България. Гръцкото предложение е прието положително от правителството в София с условие да се прецизира с един отбранителен договор, на което Гърция се съгласява, но въпросът остава висящ.

В един от своите доклади от 30 октомври 1911 г. Ан. Тошев отново се концентрира върху избухналата между Италия и Османската империя война за Триполитания и Киренаика. Българският представител посочва, че конфликтът не представлява непосредствена опасност за Царството, но преките последици, които няма да закъснеят в Европейска Турция могат да се окажат с огромно значение за полуострова. Победена и унижена Турция, загубила може би Триполитания, като се възползва от натрупаните си войски, може лесно да се поддаде на изкушението и чрез една бляскава победа над някои от съседите си да възстанови пред мюсюлманския свят сломения си престиж³⁹⁸. Именно заради това, споделя мнение той, е най-удобно за България Триполитанския въпрос да не се разрешава в скоро време, за да може Турция да се изтощи във военно отношение и да отслабне още повече във вътрешно. Ан. Тошев отново подчертава, че с голяма важност за бъдещите действия, които ще предприемем е поведението на албанците. Те са насърчени от постоянни отстъпки, от тежкото положение на османското правителство и подтиквани от външни фактори – все предпоставки, които не предполагат да се установи скоро мир. В това се крие опасността, в случай на намеса на Италия и Австро-Унгария, българските интереси в Македония да бъдат пренебрегнати. Ан. Тошев разглежда и въпроса за обновлението в Турция, като изказва своя скептицизъм в това отношение и посочва като пример минали такива опити. В едно оптимистично развитие на обстоятелствата, българският представител допуска възможността за балканска федерация и за взаимно

³⁹⁷ Джеймс Баучер (1850 – 1920) – ирландски журналист. Балкански кореспондент за вестник „Таймс“. Посредник между балканските държави по време на Балканските войни (1912 – 1913).

³⁹⁸ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 985, с. 155

подпомагане против общи врагове, но към момента не вижда реална възможност това да се осъществи. Смята още, че ако между България и Турция е възможно едно искрено и истинско споразумение, ползата би била неоспорима. Въпреки това той не вижда начин това да се случи. Българският представител посочва, че Европа също не би допуснала едно такова споразумение, защото не е в неин интерес и по този начин ще се отнеме възможността ѝ за намеса на Балканите, поддържайки между балканските държави взаимно недоверие, като същевременно на всяка открива примамливи хоризонти за сметка на друга. Целта на Великите сили е пределно ясна, всяка от тях следва собствения си интерес. Сърбия от своя страна се чувства изцяло закрияна от Русия, която ѝ позволява по-голяма увереност. Като пример за това цитира откъс от студията на М. Милованович „Срби и Бугари“, публикувана през 1898 г. „Балканските земи, които географски стоят извън природния обсег на руския държавен организъм, интересуват Русия изключително от руско държавно гледище – оставяйки на страна симпатиите произтичащи от религиозна солидарност и от чувства на славянска взаимност – и то само до толкоз, доколкото тия държави са в непосредствено съседство с Цариград и чрез тях тя води пътя от Средна Европа към турската столица... Това, което за Русия е съществено, което винаги е било и си остава и което всякога трябва да е целта на нейната балканска политика, то е властта ѝ, било посредно било непосредно, ала винаги сигурна и гарантирана от всяка изненада да се утвърди в Цариград и провлаците³⁹⁹“. Ан. Тошев смята, че М. Милованович не разсъждава по различен начин в сравнение с представеното, защото демонстрира своите русофилски чувства. Предвид гореизброените фактори, българският представител определя настоящия момент като изгоден за представяне на някои от висящите въпроси, по които отдавна се водят преговори пред цариградското правителство. Той счита, че е необходимо София да изиска: 1. Построяването на железниците при Гюешево през Егри Паланка – Куманово, а не през Царево село⁴⁰⁰ – Градско; 2. Удовлетворение справедливите и законни искания на Екзархията по всички черковно-училищни въпроси; пълното прилагане на екзархийския ферман; 3. Сключване на един изгоден за България търговски договор и улесняване на българската търговия; 4. Амнистирането на български затворници и заточеници и слагането на край на всевъзможните преследвания, на които е подложен българският елемент в Турция и пр.⁴⁰¹. Въпросът за маршрута на железницата е обсъждан още при правителството на демократите, но не се стига до конкретни действия и разрешаването на

³⁹⁹ Пак там, с. 161 – 162

⁴⁰⁰ дн. гр. Делчево в Северна Македония

⁴⁰¹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 985, с. 162 – 163

казуса остава като една от основните задачи за новия кабинет на народняците и прогресистите. Още в началото на тяхното управление българският представител в Цариград Михаил Сарафов⁴⁰² повдига въпроса, но получава уклончив отговор. Оправданието на османците е, че в този момент липсват финансови средства за завършване на проекта. По-важното, по думите на самия Сарафов е, че великият везир все така „шикалки“ за крайната точка, отказвайки да посочи конкретно един от двата обсъждани варианта – Куманово или Щип. По дипломатически канали М. Сарафов научава, че Високата порта би предпочела трасето да минава през Крива паланка, Кратово и Щип, като близка връзка към линията между Прилеп и Битоля. Тук ясно си проличават чуждите интереси по отношение на проектираните трасета. Въз основа на стари договори Компанията за експлоатация на Източните железници претендира линията да върви от Куманово до българската граница, а френската компания Жанксион държи на маршрут Демир Хисар – Горна Джумая⁴⁰³. Ан. Тошев отново обръща внимание, че именно сега е точният момент за поставяне на посочените искания към Турция, в отплата на коректното отношение на София, защото в случай, че критичната фаза премине, тя няма да спази обещанието си. Вместо това, правителството избира да преговаря със съседните християнски държави за съюз с антиосманска насоченост. Именно това разминаване бихме могли да посочим като една от причините Ан. Тошев не само да бъде държан настрана от преговорите със Сърбия, но и да не бъде своевременно информиран за хода им.

Сръбската преса не остава безразлична към развитието на итало-турската война още от самото ѝ начало. Прави впечатление, че преобладават изказванията в подкрепа на Турция. Ан. Тошев смята, че това сръбско поведение се дължи най-вече на мотиви от чисто психологическо естество, защото всяко насилие, което по-големите упражняват над по-слабите буди в сръбската душа спомени от най-близко минало. Най-големият сръбски страх е от нахлуване на австро-унгарски войски в Новопазарския санджак и нарушаване на балканското равновесие⁴⁰⁴.

⁴⁰² Михаил Сарафов (1854 – 1924) – български политик, дипломат, революционер. Министър на народното просвещение (1880 – 1881), министър на финансите (1884). Действителен член на Българското книжовно дружество от 1884. Директор на Солунската българска мъжка гимназия (1892 – 1896) и на Солунската българска девическа гимназия (1895 – 1896). Министър на външните работи (1901). Министър на финансите (1901 – 1903). Дипломатически представител на България във Виена (1904 – 1909) и Цариград (1909 – 1913). Участва в българската легация при подписване на Ньойския договор (1919).

⁴⁰³ Джонев, А. Македония в железопътната политика на България (1878 – 1918), Кюстендил, 2008, с. 242

⁴⁰⁴ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 985, л. 187

В свой рапорт Ан. Тошев разказва за последното посещение на М. Спалайкович⁴⁰⁵ в Белград, който споделя на Хартвиг за добрата насока на преговорите за споразумение между Сърбия и България. Отличното разположение на Царското правителство, което М. Спалайкович среща в София е от най-насърчителните Хартвиг изказва своето задоволство от положителното развитие по споразумението. Българският представител използва случая и отправя запитване до Хартвиг как трябва да се тълкува застъпването на Чариков в Цариград за балканска федерация и дали това е постъпка по негова лична инициатива или има подобни инструкции от Русия. Хартвиг остро критикува поведението на Чариков и не одобрява идеята⁴⁰⁶.

На 30 октомври изготвеният сръбски проект за договор е представен от Спалайкович в София. Въпреки надеждите за умереност в сръбските претенции, отново българското правителство остава разочаровано. Член 3 предвижда освободителна война срещу Османската империя при благоприятни условия в Европа или намеса за спиране на изстъпления над сънародници. Ако едната страна не се съгласи да влезе във войната, то тя е задължена да се противопостави на трета страна, която би защитила Империята. По този начин Сърбия си запазва правото да започва война без българско съгласие. Член 4 признава правото на България над Одринския вилает, а Сърбия си запазва правото над Шкодренския вилает и частта от Косовския вилает, разположена на север от Шар планина. Битолският и Солунският вилаети се подлагат на арбитража на Николай II⁴⁰⁷. Руският представител в София Анатолий Неклюдов⁴⁰⁸ не одобрява представения сръбски проект, като убеждава Ив. Евстр. Гешов съглашението да се ограничи до отбранителен съюз, насочен главно за запазване на статуквото. На 6 ноември е представена нова версия на проектодоговора, като член 3 гласи, че ако едната страна започне война на собствена отговорност, другата се задължава да запази неутралитет и да я подкрепи, само ако трета страна застане на страната на Османската империя. В член 4 Сърбия признава правото на България над територията на Одринския и Солунския вилает, а от своя страна България е необходимо да признае Шкодренския и частта от Косовския вилает на север от Шар планина. Българското правителство отхвърля и този проектодоговор⁴⁰⁹.

⁴⁰⁵ Мирослав Спалайкович (1869 – 1951) – сръбски дипломат. Посланик в България (1911 – 1913) и Русия (1913 – 1919).

⁴⁰⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1004, л. 19

⁴⁰⁷ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 149

⁴⁰⁸ Анатолий Неклюдов (1856 – 1943) – руски дипломат. Пълномощен министър в България (1911 – 1913) и в Швеция (1914 – 1917).

⁴⁰⁹ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 149

Междувременно продължава умишленото изолиране на Ан. Тошев. Последният има все по-натрапчиви подозрения, че се правят постъпки без неговото знание, защото изглежда, че настъпва затишие. Това е причината да изпрати нов поверителен доклад на 8 ноември 1911 г., в който предупреждава Ив. Евстр. Гешов да е внимателен в следващите си ходове си. В отговор българският министър-председател отговаря на дипломата да не му изпраща официални писма по въпроса, защото нищо не се случва и не е убеден дали ще се стигне до създаването на съюз. Българското правителство решава да не дава информация на Ан. Тошев за развитието на преговорите за съюза със Сърбия, въпреки че дипломатът (поне на теория, б.м., М.В.) се ползва с пълното доверие на кабинета⁴¹⁰. Ако трябва да потърсим причина за това тенденциозно поведение на кабинета, бихме могли да посочим, че човек с твърди и последователни виждания като Ан. Тошев потенциално би представлявал пречка в едни преговори, в които София влиза с примирителен тон и под чуждо давление. Към това можем да добавим и гореспоменатия рязък контраст между плановете на управляващите да търсят антиосмански съюз със съседите и съветите на Ан. Тошев за инициране на дипломатически преговори с турските управляващи относно висящите въпроси.

Връщайки се към тези събития, години по-късно, Ан. Тошев припомня момента, в който подозренията му, че е „заобиколен“ от началниците си се потвърждават. На 18 ноември 1911 г. той изпраща рапорт до Ив. Евстр. Гешов, в който му съобщава за изказване на М. Спалайкович пред италианския пълномощен министър в Белград Карло Бароли⁴¹¹, че между България и Сърбия се водят преговори и трябвало да се постигне съглашение. Това сръбският дипломат посочва като първостепенна задача на своето правителство. В случай на необходимост Сърбия ще направи големи концесии на България с цел да се сключи споразумението. Засега сръбското правителство не е установило докъде ще може да стигне Царството в своите отстъпки⁴¹². Прави впечатление, че сръбите отново опитват да представят като активната страна, желаеща сближение, но нейните опити са спъвани от колебливите българи.

Преговорите продължават и се налага да се пренесат в Париж, където М. Милованович придружава крал Петър I на негово официално посещение. Българският представител Д. Станчов заявява пред сръбския министър-председател, че южните граници на Скопския и Призренския санджак са „крайната българска отстъпка“, а допълнително искания от

⁴¹⁰ Радев, С. Лица и събития от моето време т. 6, София, издателство „Захарий Стоянов“, 2016, с. 139

⁴¹¹ Карло Бароли – италиански дипломат. Пълномощен министър в Белград (1908 – 1912).

⁴¹² Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 322

Белград „триъгълник“, образуван с основа по права линия от планината Караджица до Струга, трябва да бъде „крайната сръбска претенция“, като се подложи на задължителен арбитраж. М. Милованович изказва мнение, че Николай II ще намери баланса между сръбските претенции и възможните български отстъпки. След проведения разговор Д. Станчов изпраща до Ив. Евстр. Гешов доклад и изказва мнение, че ще може да се достигне до споразумение със сърбите, ако се работи енергично и не се оставят преговорите да затихнат, като съветва българският министър-председател да не прави отстъпки и да отстоява категорично българските претенции⁴¹³.

Следва изискване от страна на М. Милованович България да означа своята минимална отстъпка до р. Пчиня, а Сърбия да настоява за граница до р. Брегалница и да се помоли Николай II да се произнесе коя ще бъде утвърдена като държавна граница. В случай, че българското правителство откаже, се изисква да се отстъпи целия басейн на р. Пчиня и границата да се прокара между Брегалница и Криволак⁴¹⁴.

От своя страна, Русия е доволна от стечението на събитията. За да си подсигури решаваща роля в бъдещото развитие на събитията, тя запазва положението си на арбитър за спорните въпроси. Междувременно инициира приятелски отношения с Цариград, като целта е да извлече полза за себе си. Основната причина да поддържа топли отношения както с Османската империя, така и с евентуално създадения балкански съюз, е, че би могла да влезне в ролята на помирителка при избухването на евентуален конфликт. Такова поведение би отворило Проливите за руските военни кораби. За да се случи преминаването през Босфора и Дарданелите, е необходимо да получи одобрение от Англия и Франция. С тази мисия са натоварени руските дипломати в съответните столици. Освен важната задача в Париж Ал. Изволски твърди пред Поанкаре⁴¹⁵, че руската дипломация полага усилия да предотврати една военна акция против Турция. Междувременно Чариков продължава да прави опити пред властите в Цариград за отваряне на Проливите за руските кораби, като гарантира, че Империята ще бъде защитена при евентуална военна акция от страна на балканските държави.

На 4 декември 1911 г. в Македония се извършва бомбен атентат⁴¹⁶, при който загива един турчин. Това събитие води след себе си още по-голям натиск над местните българи. В отговор на атентатите се устройва клане на българите, като 23 са убити и 423 са ранени.

⁴¹³ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 151

⁴¹⁴ Пак там, с. 152

⁴¹⁵ Реймон Поанкаре (1860 – 1934) – френски политик. Министър-председател (1912 – 1913, 1922 – 1924, 1926 – 1929). Президент на Франция (1913 – 1920).

⁴¹⁶ Има се предвид атентатът в Щип на 21 ноември 1911 г.

Подкрепа оказва България, която от своя страна продължава опитите за промяна на статута на населението по тези земи. Забелязва се повишаване на духа на населението в Македония, защото се заражда усещане, че часът за освобождението ѝ не е далеч. Естествена последица от влошаването на българо-турските отношения е засилването на преговорите по оста София – Белград. Осъзнавайки, че България е в неизгодна позиция, сръбското правителство разширява своите претенции и към Струга⁴¹⁷.

На 28 декември Спалайкович връчва предложение, което е най-близо до формулата на Ив. Евстр. Гешов за автономия и изразява отказ от „сръбска безспорна зона в Македония“. Сръбското правителство се отказва от Кратово и Крива паланка, но в замяна иска по-голяма част от Овчеполюето. Прокарването на разграничителната линия достига до Охридското езеро. Стига се до разделянето на гр. Струга, като границата премине по левия бряг на р. Черни Дрин⁴¹⁸.

В един от по-късните си трудове, Ан. Тошев твърди, че в началото на 1912 г. враждебността на турските управляващи към българите се увеличила. Заедно с това се затвърдило убеждението, че българският елемент трябва да се омалямоуши в пределите на Империята, като това щяло да попречи на България да се меси във вътрешните ѝ работи. В Цариград вече били убедени, че срещу тях се подготвя война. Пример за това е размяната на визити между гръцкия патриарх и българския пълномощен министър Михаил Сарафов. Още повече се засилило подозрението, когато по случай навършване на пълнолетие на българския престолонаследник, цар Фердинанд поканил престолонаследниците на Гърция, Сърбия и Черна гора – князете Георги, Александър и Данило, а от страна на руския цар – кръстникът на княз Борис – великия княз Андрей Владимирович. Турците усетили, че балканската криза навлиза в своята най-остра фаза и затова предприели действия. Вниманието им се насочило към България, защото били убедени, че основният удар ще дойде именно от нея⁴¹⁹. Нямаме други сведения по този конкретен казус, които да потвърдят или отхвърлят тезата на Ан. Тошев, която все пак не може да бъде приета безусловно, защото е дадена от позицията на времето и би могла да е повлияна от посетените събития.

Русия оказва натиск над България и Сърбия за споразумение по основните въпроси, като подробностите ще се уточнят след това. На 24 февруари Ан. Тошев предава думите на Хартвиг: „Разграничителната линия не се определя с молив и карта в ръце, а с кръв,

⁴¹⁷ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 255

⁴¹⁸ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 154

⁴¹⁹ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 327

когато настъпи момента⁴²⁰“. Руското правителство обещава, че при произнасянето на арбитъра гр. Струга ще бъде присъединен към България⁴²¹.

Междувременно се засилва тайната организация „Црна рука“⁴²², обединяваща сръбски патриоти и шовинисти, които поставят за своя цел създаване на Велика Сърбия. Още повече се засилва напрежението между Сърбия и Австро-Унгария. Сръбският страх от Дуалистичната монархия е основателен, защото тя е сравнително стабилна и има възможност за провеждане на експанзивна политика.

Основите за предстоящия съюзен договор са одобрени от цар Фердинанд и неговото правителство. Българският министър-председател е упълномощен за преминаване към формални преговори за сключването на отбранителен и нападателен съюз с Кралството. В хода на преговорите сръбите се противопоставят на идеята за автономия и настояват за подялба. Македония е разделена на три зони: безспорна сръбска, безспорна българска и спорна, която ще бъде подложена на арбитража на руския император. Преговорите продължават да се водят със съдействието на руския пълномощен министър в София Ан. Неклюдов и руския военен аташе полк. Романовски. Не спират напътствията от Хартвиг към сръбския пълномощен министър в София М. Спалайкович. Според Ив. Евстр. Гешов намесата на Русия взема форма ту на съвети да бъдем умерени и отстъпчиви, за да се сключи по-бързо съюза, ту на съобщения, че ако не стигнем до съюз Русия си запазва правото да постъпи в полза на своите интереси.

Преговорите между Сърбия и България приключват на 13 март 1912 г. с подписването между двамата първи министри на договор за приятелство и съюз между Царството и Кралството и неговото тайно приложение⁴²³. Българският представител не е уведомен за важното събитие и, някак очаквано, в по-късните си трудове, които разглеждат и анализират случилото се, той се въздържа от категорични оценки за така сключения договор.

Очевидно доволни от постигнатото с подписването на последния, сръбите издигат и искане за търговски договор. Ан. Тошев получава примерен текст и го изпраща в София, като окуражава правителството да обърне внимание на казуса, изказвайки мнение, че повдигането на въпроса е навременно заради „нуждата и безсъмнената полза от урегулирането на търговските отношения между двете съседни страни и то на начала

⁴²⁰ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 156

⁴²¹ Пак там

⁴²² „Црна рука“ („Черна ръка“) – националистическа сръбска организация, която има за основна цел постигане на „великосръбската идея“. Основана е през 1911 г. Основен метод на действие е терора.

⁴²³ Гешов, Ив. Балканският..., с. 112 – 114

възможно по-широки⁴²⁴“. Посочва, че една от главните причини за колебливостта и нищожността на българо-сръбските търговски отношения се дължи на липсата на един добре обмислен и поставен на реални начала търговски договор между двете страни. Според него това е възможно когато се обменят артикули с различно количество на производство в двете страни, за да могат да си оказват взаимна помощ и подкрепа⁴²⁵. Българското правителство отново не предприема никакви стъпки за реализиране на идеята на своя представител.

Въпреки сближението сръбската четническа акция в Македония се усилва. На 6 април 1912 г. Ан. Тошев разговаря с М. Милованович, като го предупреждава, че тази сръбска въоръжена пропаганда може да доведе до нежелателни резултати. Той изказва своето опасение пред сръбския министър-председател, че ако не се вземат навременни мерки за слагане на край на тези действия, може да се очаква отпор от страна на угнетеното население. Българският пълномощен министър посочва, че действията на сръбските чети не са случайни, защото те следват строго определен план, с цел да се закрепят сръбските позиции в Македония⁴²⁶. Прави впечатление, че въпреки сключения договор напрежението в Македония между българи и сърби продължава. Този проблем лесно би могъл да бъде избегнат, ако изтеглянето на сръбските чети беше поставено като условие от българска страна при преговорите за тайния договор. Както е широко известно, този въпрос въобще не е засегнат в окончателния текст от февруари. Последващите разговори на Ан. Тошев с Милованович ясно показват, че сърбите обвързват четническия въпрос в Македония с този в Албания, за да оправдаят действията си. Наред с това, М. Милованович опитва да успокои българския представител, че на „находещите се четири сръбски чети в Македония (по две в Битолско и Скопско) било заповядано да защитават само християнското население“, както и „да се тури край на всекакви предизвикателства към българите“⁴²⁷.

Продължаващата дейност на сръбските чети в Македония е причината през април Ив. Евстр. Гешов да предложи на сръбското правителство проект: 1. Никакви чети от едната или другата народност да се не прашат или да се образуват на юг от Шар планина, освен по предварително споразумение между двете правителства; 2. На онези четници на юг от Шар планина, които досега са получавали „насърчавания“ или наставления от каквито и да е органи на двете правителства, да се заяви категорично, че в бъдеще те не трябва да

⁴²⁴ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 364, с. 26

⁴²⁵ Пак там

⁴²⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1276, л. 30

⁴²⁷ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 336

разчитат вече на никаква помощ за четническа дейност в местностите на юг от гореспоменатата планина; 3. И двете правителства се задължават да упражнят всичкото си влияние за избягване в бъдеще на въоръжени сблъсъци между сърби и българи и за прекратяване в техните взаимоотношения на всяка пропаганда с насилнически и принудителни средства. В случай, че по силата на горния пункт 1, в някоя местност се допусне чета, тя ще е длъжна да не предприема нищо против села, „колиби“ или личности от другата народност, а напротив – по възможност ще им дава своята защита и то без оглед коя народност в дадената местност е мнозинството; 4. Всяко едно от двете правителства ще се въздържа да „заякчава“ своята акция и своите средства, за да добива нови позиции, а най-малко ще се задоволява с пазене статуквото, както по отношение на едната спрямо другата народност, така и спрямо останалите народности; 5. Ако по „неопределими сили“ се появи случай за решаване на някои въпроси, при които интересите на двете страни са противоположни, двете правителства ще положат всички усилия да избегнат всяко изостряне на техните взаимоотношения, като всяка страна пази своя интерес в дух „чисто отбранителен“ и не се стреми за каквито и да е придобивки за сметка на интересите на друга страна⁴²⁸. М. Милованович отговаря на представения му проект, като допълва: „цялата територия между Шар планина и Родопите“. Ан. Тошев обръща внимание на Ив. Евстр. Гешов на два основни момента в подготовения от М. Милованович проект. На първо място е обхватът, за който сръбският държавник претендира и второ, че именно заради желаната от сърбите територия това може да доведе до някои неприятни моменти като пример за това са прилепските манастири. Ан. Тошев призовава българското правителство „да обсъдите въпроса и тъй всестранно да ми кажете мнението си, като не забравяте, че в 7/8 от казаната територия ние ще трябва да чакаме с право пълно спокойствие от страна на пропаганди и пр., а в останалите 7/8 ние ще имаме право на пропаганда и пр“⁴²⁹.“ Допускаме, че с тази неясна формулировка се визира спазването на принципа, заложен в договора, че в завладените територии ще се установява обща власт, а разпределението им ще стане след края на войната. Тази кореспонденция е атестат, че, макар и със закъснение, българският представител вече е информиран за подписания договор и до знанието му са сведени последните преговори между София и Белград, за да може той да поеме отредената му роля в тях.

На 12 май 1912 г. е подписана и военна конвенция, в която подробно се излагат всички взаимни задължения и съдействия на двете договарящи се страни. България се задължава

⁴²⁸ Пак там, с. 346 – 347

⁴²⁹ НАБАН, ф. 175 К, оп. 1, а.е. 11, л. 2

да участва с въоръжена сила, която да е не по-малко от сто и петдесет хиляди войници, които е необходимо да се сражават на границата и да участват във военни операции извън територията на родината. Уточнени са условията на взаимна обвързаност при война с Румъния и Австро-Унгария. Военната конвенция е подписана от военните министри ген. Никифор Никифоров⁴³⁰ и ген. Радомир Путник⁴³¹, както и от Ив. Евстр. Гешов и М. Милованович⁴³².

След подписването на съюзния договор председателят на Народното събрание Ст. Данев е натоварен да го предаде на пребиваващия в Ливадия руски император. Първо е приет от външния министър С. Сазонов⁴³³, който категорично се противопоставя на идеята за война срещу Турция. Ст. Данев обръща внимание на С. Сазонов, че към договора може да се присъедини и Гърция. Отговорът е „да не се возим в гръцката кола, защото всяка година гръцкият крал обичал да си пие кафето в Шьонбрун⁴³⁴“. След срещата си с първия дипломат, Ст. Данев е приет от руския владетел. Той приема ролята на арбитър, но отправя предупреждение България да не се конфронтира с Империята: „Турция е все още силна държава, с която не трябва лекомислено да се залавяме. Николай II изразява своята радост за сближението между България и Сърбия и одобрява съдържанието на договора и тайното споразумение⁴³⁵“.

Ан. Тошев обръща сериозно внимание на външното и вътрешното положение на Сърбия и какви са настроенията в страната. Той посочва, че страхът от сблъсък с Австро-Унгария обхваща голяма част от тамошното обществено мнение. Сръбските управляващи кръгове са убедени, че Дуалистичната монархия дебне удобния момент за нови териториални разширения на Балканите, преди всичко за сметка на сърбизма⁴³⁶. Първоначално те разчитат на подкрепата на Русия и на силите от Тройното съглашение, но с времето разбират, че може да се уповават единствено на собствените си сили. От друга страна с тревога следят въпроса за развитието на австро-руските отношения и възможността за сключването на споразумение между тях. На фона на тази ситуация сръбското четничество в Македония, особено в Скопско и Велешко, продължава, като то

⁴³⁰ Никифор Никифоров (1890 – 1971) – български офицер. Участва в Балканската (1912) и Междусъюзническата (1913) война. Полкови адютант на XVI^{-та} пехотен ловчански полк по време на Първата световна война (1915 – 1918).

⁴³¹ Радомир Путник (1847 – 1917) – сръбски военен. Участва в Балканската (1912) и Междусъюзническата (1913) война. Командва сръбската армия по време на Първата световна война през 1914 г.

⁴³² Гешов, Ив. Балканският..., с. 119 – 124

⁴³³ Сергей Сазонов (1860 – 1927) – руски държавник. Министър на външните работи в Руската империя (1910 – 1916).

⁴³⁴ Тошев, Ан. България..., с.186

⁴³⁵ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 160

⁴³⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1233, л. 22

намира подкрепа в лицето на турската власт, което прави безплодни многократните постъпки на българското правителство, чрез Ан. Тошев, за прекратяването на четническите акции пред сръбското правителство. Не по-малко важен е въпросът за Албания, по който сръбското правителство се опитва да привлече всички видни албански водачи с цел евентуално в бъдеще да разшири своите граници по тези земи. Относно отношенията на Сърбия с балканските държави, тя се старае да поддържа приятелски тон с Румъния и Гърция докато с Османската империя се опитва да бъде по-близка с цел да извлече определени облаги, като пример е подкрепата за сръбската пропаганда в Македония⁴³⁷.

Преговорите с Гърция се оказват доста сложни, защото тя предявява претенции към частите от Македония, населени компактно с гърци и гъркомани, южно от линията Грамос – Костур – Бер – Солун – Кавала. Преговорите продължават до 29 май 1912 г., когато е сключен отбранителен съюзнически договор. В основата на договарянето между двете страни е създаването на отбранителен съюз, като не се споменава за автономия или прокарване на разграничителна линия в Македония. В член 1 предвижда, че при непредизвикано нападение от Османската империя към една от страните, те се задължават да си помогнат взаимно. Член 2 е свързан с правата на българи и гърци в Османската империя и взаимното сътрудничество на двата подчинени народа. Ив. Евстр. Гешов не преговаря по въпроса за дележ на Македония, убеден, че Гърция ще предяви своите претенции над цялата южна част от областта. На доста по-късен етап е подписана военната конвенция, като от българска страна са Ив. Евстр. Гешов и ген. Иван Фичев⁴³⁸, от гръцка страна – Д. Панас и ген. Йоанис Метаксас⁴³⁹. Според военната конвенция, ако Гърция се намеси във война против Турция, договарящите се държави да си съдействат – Гърция с най-малко 120 000 души, а България – с минимум 300 000 души. В случай на нападение над България от Турция, Гърция се задължава със своята флота да прекъсне съобщенията в Егейско море между Мала Азия и Европейска Турция. България се задължава да оперира нападателно с важна част от армията си против турските сили, съсредоточени в областта на вилаетите Косовски, Битолски и Солунски. Ако Сърбия, по силата на договора си с България, вземе участие във войната, България може да разполага с всичките си сили в Тракия, но в такъв случай тя взема чрез въпросния договор,

⁴³⁷ Пак там, л. 23

⁴³⁸ Иван Фичев (1860 – 1931) – български офицер, военен историк. Командир на II-ра и V-та запасна дружина на Пети пехотен дунавски полк по време на Сърбско-българската война. Началник Щаба на армията (1910 – 1914). Военен министър (1914 – 1915).

⁴³⁹ Йоанис Метаксас (1871 – 1941) – гръцки генерал. През 1913 г. назначен за Началник щаб на гръцката армия. Министър-председател (1936 – 1941).

задължението да воюва срещу намиращите се там османски войски, а сръбските военни сили, най-малко 120 000 души, да оперират нападателно против турските сили, съсредоточени в областта на трите споменати вилаета⁴⁴⁰.

Правейки ретроспекция на събитията от лятото на 1912 г., в един от своите трудове Ан. Тошев разсъждава, че напрегнатата обстановка в отношенията между Цариград и съюзените балкански държави предразполагала войната да избухне във всеки един момент. Най-оживени продължавали да са преговорите между Белград и София. В хода на събитията умира сръбският министър-председател М. Милованович, за когото имало слухове, че е отровен от „Црна рука“. Ан. Тошев твърди, че Пашич умишлено заобикалил възможността да поеме властта, като си запазил правото да се възползва от ситуацията, когато настъпи моментът да се изиграе България. За временен министър-председател бил назначен вътрешният министър Марко Трифкович. Новият първи дипломат Йован Йованович⁴⁴¹ обвинил Ан. Тошев, че българите изиграли М. Милованович при воденето на преговори по сключването на съюзния договор. При създаденото положение сръбското правителство смятало, че договорът трябва да се счита за недействителен или да се коригира в сръбска полза⁴⁴².

В Турция кабинетът на Саид паша е изправен пред трудности, свързани с недоволството на военните. Офицери от Битолския вилает поставят ултиматум пред правителството за спазване на конституцията и да се пристъпи към необходимите реформи в държавата. Зачестяват пограничните инцидент между Сърбия и Османската империя⁴⁴³. Според обясненията на сръбското правителство, турските власти умишлено устройват инциденти, за да създадат в сърбите неприязън към албанците, както и за да направят невъзможно бягството на бунтовниците албанци в Кралството. В средата на юли 1912 г. Махмуд Шевкет паша⁴⁴⁴ подава оставка, като го последва целият кабинет. В началото на юли е образувано ново правителство от непримирими противници на

⁴⁴⁰ Гешов, Ив. Балканският..., с. 135 – 138

⁴⁴¹ Йован Йованович (1869 – 1939) – виден сръбски политик, дипломат и писател. Дипломатически представител в София (1903 – 1904) и Кайро (1907). Консул в Скопие (1909 – 1911). Външен министър (1911 – 1912). Пълномощен министър в Атина (1906), Цетине (1907 – 1909), Виена (1912 – 1914), Лондон (1915 – 1916) и Вашингтон (1919 – 1920).

⁴⁴² Тошев, Ан. България..., с.189

⁴⁴³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1233, л. 26

⁴⁴⁴ Махмуд Шевкет паша (1856 – 1913) – османски офицер. Валия на Косовския вилает в Скопие (1905 – 1908). Член на Младотуркия „Комитет единство и прогрес“. Началник на Трета армия (1908 – 1909). Военен министър (1910 – 1912). Велик везир и министър на войната (януари – юни 1913).

младотурците начело с Ахмед Мухтар паша⁴⁴⁵. Новият кабинет е обречен на бърз разпад, защото се изправя пред камара, в която преобладават младотурците. На фона на тези събития в Османската империя продължава да увеличава своя мащаб недоволството на албанците⁴⁴⁶.

Междувременно положението в Македония също не е спокойно. На 1 август 1912 г. са извършени бомбени атентати в Кочани. Надявайки се на бъдещи ползи за себе си, австрийската дипломация застава зад идеята да се запази статуквото на Балканите. На 14 август външният министър граф Леополд Берхтолд⁴⁴⁷ отправя покана до Великите сили да се отнесат до Османската империя за прилагане на политика на децентрализация⁴⁴⁸. Ан. Тошев също засяга този призив на австрийския министър в един от своите трудове, където пояснява, че идеята е да се започне с Албания „без каква и да е намеса на европейските сили във вътрешните работи на Турция, без автономия, на която и да било нейна област, без нови концесии от турска страна, с една дума поддържане на статуквото и продължаване по преждному предишното развитие на всички елементи“. Единствено Румъния одобрява инициативата на Берхтолд, защото вижда в това възможност да се ограничат претенциите на България и по-голям контрол на Австро-Унгария при провеждане на проруска политика на Балканите⁴⁴⁹. Реакцията на Портата е отрицателна, защото в предложението тя съзира опит за намеса във вътрешните ѝ работи. София, Белград и Атина също се обявяват против, подозирайки, че това е маньовър на Виена, за да запази териториалната цялост на Османската империя⁴⁵⁰.

Междувременно на 26 август 1912 г. в Чамкория се състои Коронен съвет под председателството на цар Фердинанд и с участието на Ив. Евстр Гешов, Ст. Данев, Т. Теодоров и ген. Н. Никифоров. Взето е решение за устно споразумение между България и Черна гора. Крал Никола се задължава при война против Турция или Австро-Унгария да участва със своята целокупна армия от 30 – 40 000 души. От своя страна кабинетът на Ив. Евстр. Гешов се задължава да изпраща парична помощ на Цетине. Така София успява да

⁴⁴⁵ Ахмед Мухтар паша (1832 – 1919) – османски офицер. Министър на благоустройството (1873). Участник в Руско-турската война (1877 – 1878). Командир на Трета армия (1879 – 1880). Председател на Сената (1911 – 1912). Велик везир (1912).

⁴⁴⁶ Тошев, Ан. България..., с.190

⁴⁴⁷ Леополд Берхтолд (1863 – 1942) – австрийски дипломат, политик. Посланик в Русия (1906 – 1911). Външен министър (1912 – 1915).

⁴⁴⁸ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 171

⁴⁴⁹ Тошев, Ан. България..., с.191 – 192

⁴⁵⁰ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 172

обвърже към една евентуална обща акция и най-малката, но най-войнствена балканска страна⁴⁵¹.

В създаденото положение, припомня си Ан. Тошев в по-сетнешния си разказ на тези събития, му се налагало непрекъснато да пътува между София и Белград, като целта била да се постигне споразумение за едновременни действия. На 1 септември 1912 г. Ив. Евстр. Гешов му изпраща писмо с подробни указания за преговорите със сръбското правителство за обявяване на войната. Посочва, че българският мотив, подкрепен и от гърците, за обявяване на война е необходимостта от реформи в Европейска Турция. Ан. Тошев получава задача да проучи дали сърбите биха приели това и за свой мотив. В случай, че Белград има различно предложение, София и Атина са склонни да обмислят и него. Българският представител е натоварен и да се срещне с Хартвиг и да опише положението, в което се намира България. Целият народ е в еуфория за предстоящата война, а от своя страна Русия иска да потуши тези настроения, като Ив. Евстр. Гешов посочва, че в бъдеще най-вероятно България ще бъде принудена да търси другаде подкрепа⁴⁵².

На 4 септември Ан. Тошев заминава за София, като получава от сръбското външно министерство няколко точки, в които се съдържа становището на Н. Пашич, който междувременно отново е оглавил ведомството и цялото правителство. Той не е против реформите да са повод на войната, но е необходимо да се уточнят за какъв вид точно става въпрос. Изразява несъгласието си за прилагането на чл. 23 от Берлинския договор, защото този член не обхваща всички необходими реформи и защото Европа може да прехвърли на себе си грижата да го наложи изпълнението му и да осуети войната. Н. Пашич се изказва в полза на гръцкото предложение за широки промени и ефикасен контрол на Великите сили и балканските държави, но при условие Гърция да се съгласи за възобновяването на Ипекската патриаршия или поне да се върнат правата и привилегиите на сърбите по черковно-училищните въпроси в Косовския вилает. Изразява съгласието си за общо започване на военните действия, като първа война обяви Черна гора. Пашич е на мнение Сърбия и България заедно да мобилизират, като през времето, което е необходимо за концентрирането на войските, двете правителства ще решат дали да предприемат военна акция против Турция в зависимост от евентуалното поведение на Австро-Унгария, Русия и Румъния. В случай, че до завършването на концентрацията на войските Турция и

⁴⁵¹ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 259

⁴⁵² Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 362

Румъния или и двете заедно нападнат България, Сърбия ще действа солидарно с нея, същото важи ако Сърбия е нападната от Австро-Унгария⁴⁵³.

На 7 септември се провежда среща между Ан. Тошев, Ив. Евстр. Гешов, Т. Теодоров, ген. Фичев и по-късно присъединилите се Ст. Данев и Д. Яблански⁴⁵⁴. След дълга обмяна на мисли, с малки изменения се приема изработеният от Ан. Тошев проект за съглашение със Сърбия по обявяване на войната: 1. България и Сърбия безвъзвратно са решени да обявят война на Турция заедно и едновременно. За тази цел те веднага пристъпват към бързи военни приготовления, последвани от мобилизация с намерение да се мине едновременно към военни действия в „най-непродължително“ време. За точната дата ще се споразумеят своевременно; 2. За да спечелят общественото мнение в Европа и да отнемат всякакви мотиви на Австро-Унгария и Румъния да се намесят в полза на Турция, България, Сърбия, Черна гора и Гърция едновременно с обявяването на мобилизацията, с еднакви ноти или с колективна нота, изискват от Турция формален ангажимент да приеме по принцип и да предложи в най-скоро време коренни реформи в онази част от Европейска Турция, за която говори чл. 23 от Берлинския договор, с генерал-губернатор (от неутрална държава като Швейцария или Белгия), назначен с одобрението на Великите сили, с изборни областни събрания и местна жандармерия и при контрола на посланиците на Великите сили и министрите на четирите балкански държави в Цариград; 3. Като доказателство за своята добра воля и като гаранция за прилагането на въпросните реформи Турция трябва да изтегли незабавно всичките си азиатски войски, намиращи се в европейските ѝ владения; 4. Няколко дена преди да се направи горната постъпка, Гърция да свика своята камара и да допусне участието на критски депутати, а Черна гора да започне военни действия. В такъв случай въпросната постъпка правят към Турция само останалите три държави; 5. Засега България и Сърбия се задължават да не споделят абсолютно никому нищо по въпроса. Когато настъпи удобен момент, трябва да бъде уведомено руското правителство. Това да стане по взаимно споразумение на двете правителства в Белград и София; 6. Предложението, направено от Турция да се съобщи на Великите сили само за сведение⁴⁵⁵. Българският представител си поставя за цел с проекта да се заставят сърбите за окончателно решение за или против войната и да вървят заедно и едновременно с България в своите действия. Това се налага поради появилите се

⁴⁵³ Пак там, с. 364

⁴⁵⁴ Димитър Яблански (1858 – 1937) – български политик и офицер. Участник във военния преврат от 9 август 1886 г. срещу княз Александър I. През 1896 г. учредява Народното осигурително дружество „Балкан“. Кмет на София (1897 – 1899). Министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството (1912 – 1913).

⁴⁵⁵ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 366

колебания при сръбските управляващи относно обявяването ѝ. В същия ден Ан. Тошев получава поръчение от цар Фердинанд да предаде на крал Петър и на Н. Пашич, че българският владетел е „безвъзвратно решен да върви напред, да се действа без отлагане и всичко да се приготви тъй, че отведнъж да се смаже главата на Азиатския дракон, за да не му се даде време и възможност да се изтегли цял от дълбочините на Мала Азия⁴⁵⁶“. Ан Тошев предава поръчението още на следващия ден, но оценява отговора на крал Петър като „доста сдържан“⁴⁵⁷. Подобна е реакцията и на отговорните фактори в Атина, които също научават за призива на българския владетел⁴⁵⁸. Тази колебливост на съюзниците на България можем да отдадем както на несигурност от тяхна страна, предвид тежките поражения в последните им военни конфликти с османците (съответно през 1876 и 1897 г.), така и на стратегическия стремеж да провокират София първа да „вдигне оръжие“, за да може те да се спасят от това да носят отговорност при един евентуален провал.

Години по-късно, когато Ан. Тошев пише своите книги за Балканските войни, които се явяват основен източник за подробното проучване на дипломатическите совапки между замесените страни, той оценява, че при преговорите между България и Гърция правителството в София не проявява нужната прозорливост. Погрешно остава впечатлението на българите, че при разрешаване на възникнали конфликти те винаги ще бъдат в наша полза. Той смята, че тази политическа концесия не почива на здрави логически основи. В своите стремежи България прави опити за обединение на българите, докато Сърбия търси по чисто икономическо-политически причини излаз през Вардарската долина и Солун към Егейско море. За Кралството не е приоритетно подобряване статута на населението в Македония, а само териториално разширение. От тук произтичат различните политически цели на двете съюзнички. Години по-късно Ан. Тошев разсъждава, че много по-разумно би било, ако България предварително беше достигнала до споразумение с Гърция. Такова едно разбирателство вероятно би елиминирало сключения впоследствие сръбско-гръцки съюз, насочен против София⁴⁵⁹.

Анализирайки положението от позицията на времето, Ан. Тошев отбелязва, че целта на руската политика чрез създаването на балканския блок е била да се затвори пътя на Австро-Унгария към Егейско море и да открие пътя към Проливите. Той припомня, че Русия виждала в себе си естествения покровител на южните славяни на Балканите, но се сблъсквала с интересите на свой предишен съюзник в лицето на Дуалистичната монархия,

⁴⁵⁶ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 174

⁴⁵⁷ Тошев, Ан. България..., с. 194

⁴⁵⁸ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 174

⁴⁵⁹ Пак там, с. 371

която от своя страна не била склонна да отстъпи от изградените си позиции. Подкрепя Русия намира от Франция, а Австро-Унгария – от Италия. Германия от своя страна се опитвала да играе ролята на балансьор, като изказвала принципна подкрепа и на едните, и на другите. При тази ситуация Русия се чувствала измамена от своите надежди към Балканския съюз. С. Сазонов се опитвал да предотврати войната на всяка цена поради неизвестната посока, в която тя може да се развие. Той предупреждавал българският представител в Петербург Ст. Паприков, че на руска помощ Царството не бивало да разчита. След това С. Сазонов заминал в столиците на Великите сили. Ан. Тошев отбелязва, че Хартвиг играел твърде двулична роля, защото давал вид пред своя външен министър, че действа най-енергично пред сърбите да запазят мир, но същевременно не преставал да подклажда патриотическите им подбуди⁴⁶⁰.

В Лондон С. Сазонов заявява на българския представител Михаил Маджаров⁴⁶¹, че в случай на война България не трябвало да разчита на помощ нито от Великите сили, нито от своите съюзници. Не само това, но Сазонов отправя предупреждение, граничещо със заплаха, че дори при успешни бойни действия България „не ще може да използва победата, понеже Великите сили ще решават накрая“⁴⁶². Руският първи дипломат се опитва и да отклони Сърбия от една обща акция с България, като цели да изолира максимално последната. Предупреждения се правят и в Цариград. Поанкаре предлага да се направи, ако не една колективна постъпка на Великите сили в столиците на съюзените балкански държави, то поне да се упълномощят да сторят това Русия и Австро-Унгария, като не само най-заинтересовани държави, но и като представителки на двете европейски групировки – Антантата и Тройния съюз. На 22 септември руският представител Михаил Гирс⁴⁶³ определя напрежението между балканските държави като толкова високо, че протакането на решението на Турция за коренни реформи може да доведе до непоправими последствия. Посочва също, че в случай на открит конфликт Турция едва ли ще може да разчита на благоприятен за нея изход, тъй като след една война вероятно е да последват вътрешни сътресения, които Турция желае да избегне. Руският дипломат счита също, че

⁴⁶⁰ Пак там, с. 374

⁴⁶¹ Михаил Маджаров (1854 – 1944) – български политик и дипломат. Лидер на Народната партия. Член на Българското книжовно дружество. Министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството (1894 – 1899). Главен редактор на в. „Мир“. Министър на вътрешните работи (1913). Български представител в Лондон (1913 – 1914) и Петербург (1914 – 1915). Министър на войната (1918 – 1919). Министър на външните работи и вероизповеданията (1919 – 1923).

⁴⁶² Маджаров, М. Дипломатическа подготовка на нашите войни, София, издателство „Лексикон“, 2019, с. 84

⁴⁶³ Михаил Николаевич Гирс (1856 – 1932) – руски дипломат. Посланик в Рио де Жанейро и Буенос Айрес (1895 – 1898), Пекин (1898 – 1901), Мюнхен (1902), Букурещ (1903 – 1911), Цариград (1911 – 1914), Рим (1915 – 1917).

войната може да се избегне, ако Цариград се вслуша в съветите на Русия за прилагане на сериозни реформи в Македония. Приятелски наставления с цел избягване на войната дава и Англия, но отговорът на османското правителство, че възнамерява да генерализира реформите, но че тяхното оповестяване в момента би я поставило в невъзможност да приложи реформената си програма⁴⁶⁴.

Поведението на Турция все повече предвещава скорошното избухване на война, което налага мобилизацията на съюзническите армии. По този повод на 21 септември е проведена среща между Н. Пашич и Ст. Данев с цел да разискват въпросите относно подготовката. Достига се до съгласие да се обяви мобилизация, като въпросът за обявяване на война ще се реши допълнително в зависимост от поведението на Австро-Унгария. В свой доклад до министър-председателя Ан. Тошев споделя, че впечатлението, което оставя у него от разказа за срещата между Ст. Данев и Н. Пашич не е особено насърчително. Сръбският политик заявява, че ако Сърбия след мобилизацията бъде нападната от Австро-Унгария, съюзниците трябва да подадат един ултиматум, но не на Турция, а на Великите сили с възможно най-умерени и изпълними искания⁴⁶⁵. В случай, че Австро-Унгария няма да нападне ще се продължи напред⁴⁶⁶. Ан. Тошев определя това уточнение от страна на Н. Пашич като „лукаво“. Подобно поведение има и ген. Путник. Българският министър-председател изисква от своя представител отново да повдигне за обсъждане тези въпроси със сръбските управляващи, като им даде срок от три дни. По нареждане от София Ан. Тошев усилва натиска пред сръбското правителство, което многократно прави опити да накара България първа да мобилизира и да започне война. До съгласие се стига на 30 септември 1912 г., когато се приема предложението всички съюзници да мобилизират едновременно. Българската армия е свикана в казармите и в цялата страна е обявено военно положение⁴⁶⁷. Още в хода на преговорите за мобилизацията и военните действия, които да последват, сръбското правителство се отклонява от предишните си обещания. С тайно окръжно от 28 септември 1912 г. под № 5669, подписано от Н. Пашич, се изпращат инструкции към сръбските представители в чужбина за разширяване на Кралството с територии в Македония: „Тая област обхваща целия Косовски вилает заедно със стария Новопазарски санджак, северозападната част на Шкодренския вилает с адриатическото крайбрежие (Дурацо, Алесио, Сан-Джовани ди

⁴⁶⁴ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 379 – 380

⁴⁶⁵ НАБАН, ф. 175 К, оп. 1, а.е. 2, л. 5

⁴⁶⁶ Абрашев, П. Дневник, София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1995, с. 46

⁴⁶⁷ Марков, Г. България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912 – 1913, София, издателство „Наука и изкуство“, 1989, с. 17

Медуа и пр.) северната и източната част от Битолския вилает (Дримкол, Дебър, Порече, Прилеп). Географската граница на тая територия би била следната: тя започва от Патарица на сръбско-българско-турската граница и върви на юг по вододела на р. Вардар, а от там през Бабуна по такава посока, щото градовете Прилеп, Кичево и Охрид с техните околности да влизат в нейния състав. От Охридското езеро границата върви до някъде по Черния Дрин, а от там по р. Шкумба и т.н.“. Ан. Тошев изразява своето възмущение от поведението на Сърбия, защото тя започва да изразява претенции преди военните действия дори да са започнали и преди да е ясно какви територии са завладели съюзниците. Самото обстоятелство показва, че заявените по-късно от сръбското правителство аргументи за ревизиране на съюзния договор, не са нищо повече от претекст да се достигне до същия резултат, т.е. завладяване на земи, населени с българи⁴⁶⁸.

На 29 септември 1912 г. българският пълномощен министър в Белград изпраща шифрована телеграма до Ив. Евстр. Гешов, в която предава направените устни заявления от австро-унгарския и германския представители към Н. Пашич, че е необходимо Сърбия да запази мир, защото една евентуална военна акция ще има неясен резултат и най-вече защото техните правителства са решени да не допускат изменение на териториалното статукво⁴⁶⁹. Сръбският държавник е предупреден, че Австро-Унгария като балканска държава, е заинтересована от развитието на събитията на полуострова и съветва за запазване на статуквото и мира. На следващия ден австро-унгарският представител Щефан Угрон⁴⁷⁰ повтаря казаното пред министър-председателя и на Ан. Тошев и предупреждава, че Румъния ще настоява за ректификация на границата с България при една победа на Балканския съюз. Българският дипломат подчертава, че Щ. Угрон преди петнадесет дни е разговарял с румънския крал Карол I, а преди три дни провел и разговор с Берхтолд, който оценява положението като крайно опасно. Очевидно думите на Щ. Угрон са предварително съгласувани с неговия пряк началник във Виена и носят характера на своего рода ултиматум. Предупреждения за бъдещото поведение на Румъния

⁴⁶⁸ Тошев, Ан. България..., с.198 – 199

⁴⁶⁹ Теодоров, Ив. Балканските войни (1912 – 1913). Исторически, дипломатически и стратегически очерк. Теодор Теодоров – парламентарният лъв, София, 2017, с. 88

⁴⁷⁰ Щефан (Ищван) Угрон (1862 – 1948) – австро-унгарски дипломат. Първите си назначения като дипломатически представител получава последователно в Измир, Венеция, Ню Йорк, Варшава и Киев. Консул в Тбилиси (1896 – 1900), Александрия (1900 – 1901) и Варшава (1902 – 1909). Пълномощен министър в Букурещ (1909 – 1911) и Белград (1911 – 1913).

са направени и от пълномощния министър в Букурещ Г. Калинков⁴⁷¹, но и те остават безрезултатни⁴⁷².

Дните 4 и 5 октомври преминават главно в преговори между съюзените държави. След многократни постъпки от страна на Ан. Тошев на 4 октомври той получава сръбския проект за ултиматум. Текстът своевременно е изпратен на Ив. Евстр. Гешов и на гръцкия пълномощен министър в Белград, който го препраща на своето правителство. Същият ден българският представител в Белград е посетен от германския пълномощен министър барон Юлиус фон Гризингер⁴⁷³, който информира Ан. Тошев, че според сведения от „вътрешността на Сърбия, населението там не било особено ентусиазирано от войната; че последната трябва да се избегне на всяка цена и в Берлин вярвали още в тази възможност“. Предупреждение отправя и руският военен аташе в Белград полк. Виктор Артамонов⁴⁷⁴, който уверява, че има информация, че при започване на военни действия австрийската армия ще нахлуе в Новопазарския санджак и ще окупира Белград, Шабац, Пожаревац и Смедерево⁴⁷⁵.

Въпреки предупрежденията от страна на Великите сили, подготовката за война продължава. На 5 октомври се открива извънредна сесия на Народното събрание, за да се утвърдят указите за мобилизация, за военното положение и да се санкционират всички правителствени мерки във връзка с войната. Силни вълнения настъпват и в Османската империя. Организиран се митинг, произнасят се най-враждебни речи срещу България, като главна виновница за образуването на съюза. На 6 октомври Портата оповестява решението си за прилагане на закона за вилаетите от 1880 г., като го преработи в още по-либерален дух съгласно чл. 23 от Берлинския договор. Въпреки това не се дават гаранции за въвеждане на коренните реформи, изисквани от балканските държави⁴⁷⁶.

Българското правителство полага най-сетне полага усилия да проучи мнението на румънските управляващи при избухването на балкански конфликт. Външният министър Титу Майореску⁴⁷⁷ избягва конкретен отговор, като, някак очаквано с оглед казаното дотук, заявява, че от Букурещ ще преценят своята позиция, ръководейки се от

⁴⁷¹ Георги Калинков (1860 – 1926) – български политик и дипломат. Един от основателите на Демократическата партия. Пълномощен министър в Букурещ (1911 – 1913). Кмет на София (1918 – 1920).

⁴⁷² Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 386 – 388

⁴⁷³ Юлиус фон Гризингер (1863 – 1939) – германски дипломат. Пълномощен министър в Белград (1911 – 1914).

⁴⁷⁴ Виктор Артамонов (1873 – 1942) – руски офицер. Военен аташе в Атина (1907 – 1909) и Белград (1909 – 1918).

⁴⁷⁵ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 401

⁴⁷⁶ Тошев, Ан. България..., с. 200

⁴⁷⁷ Титу Майореску (1840 – 1917) – румънски политик. Член на Консервативната партия. Външен министър (1910 – 1914). Министър-председател (1913 – 1914).

поведението на Русия и Австро-Унгария. Ако двете сили останат неутрални и войната се локализира, то Румъния нямало да счете за нужно да мобилизира. Това изявление дава успокоение на българските управляващи⁴⁷⁸. Както ще покажат по-сетнешните събития, това ще окаже само пожелателно мислене от страна на кабинета в София.

На фона на тези дипломатически затруднения, нетърпеливият крал Никола изказва своята готовност за обявяване на война на Османската империя и започване на военните действия. Тази идея, очаквано, не се приема от Ел. Венизелос, който настоява балканските съюзници да започнат заедно войната, което се подкрепя и от Белград. Черногорският крал обявява войната на 8 октомври. В същия ден дипломатическите представители на Австро-Унгария и Русия връчват ноти на балканските съюзници, в които се осъжда всяка мярка, която ще доведе до нарушаване на мира. Те поемат отговорността за провеждането на нужните реформи в управлението на Европейска Турция, като тези реформи няма да накърнят суверенитета на султана и целостта на Османската империя. Дори в случай на война между балканските държави и Турция, след приключване на конфликта Великите сили няма да допуснат промяна в територията на Европейска Турция. Отговорът на балканските съюзници е, че те считат за свой дълг да се отнесат направо към Цариград⁴⁷⁹.

Въпреки предупрежденията на Великите сили и обещанията на Турция, балканските държави са решени за провеждане на военни действия. С. Сазонов обвинява за това България и заявява на ген. Паприков, че дори да сме победители във войната може да не пожънем желаните плодове. Съюзниците правят пореден опит на 12 октомври да се проведат преговори за реформи в Европейска Турция, връчвайки колективна нота на правителството в Цариград. Реформите трябва да включват административна автономия и изборни областни събрания в европейските вилаети, генерал-губернатор от Белгия или Швейцария, жандармерия, свобода на образованието, местна милиция, висш съвет по реформите с великия везир с участието на християни и под надзора на посланиците на Великите сили⁴⁸⁰. Високата порта не дава отговор на нотата.

В същия ден Ан. Тошев е натоварен със задачата да се обърне към Н. Пашич с молба да се усили южната ни граница със сръбските помощни войски. Идеята е приета радушно както от министър-председателя, така и от сръбските князе. Братът на крал Петър княз

⁴⁷⁸ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 392

⁴⁷⁹ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 179

⁴⁸⁰ Марков, Г. България в Балканския съюз..., с. 33–34

Арсен⁴⁸¹ заявява пред българския представител, че има желание да отиде лично да се бие със своя кавалерийски полк на южната българска граница под заповедите на цар Фердинанд. Престолонаследникът княз Александър намира за голяма грешка, че повечето сръбски сили не са съсредоточени в Одринско, „защото там трябва да се срещне и разбие неприятеля, а не на Вардарския театър“⁴⁸². Години по-късно, възпроизвеждайки събитията, Ан. Тошев определя готовността на сърбите винаги да ни помогнат като симптоматична за користните им намерения. Той вижда предумишлено поведение, защото за всяка помощ, която България потърси, в Белград се правят сметки кога и какво да се изиска в замяна.

Недоволният С. Сазонов заявява, че най-щастливият ход на събитията ще бъде един успех на Турция. В случай, че армията на цар Фердинанд обсади Цариград, ще бъде изпратена руска ескадра в Босфора за запазване на османската столица. Също така той заявява на Поанкаре, че на избухналата война трябва да се пожелае турска победа, защото турските успехи лесно ще бъдат спрени, „докато много големи български успехи биха повлекли след себе си една австрийска акция“. Анализирайки тези думи на С. Сазонов в един от своите сетнешни трудове, Ан. Тошев отчита, че ясно проличава страх от евентуално навлизане на българските войски в Цариград и по този начин да се повдигне въпросът за Проливите в момент, когато Русия не е подготвена нито в политическо, нито във военно отношение да се намеси в своя полза⁴⁸³.

В отговор на дадената нота Високата порта отзовава своите представители от София, Белград и Атина на 15 октомври. На следващия ден Цариград посочва, че съюзническата нота не заслужава отговор и официално прекъсва дипломатическите си отношения с България и Сърбия. На 17 октомври отправя покана към дипломатическите представители на балканските съюзници да напуснат Османската империя преди започването на военните действия. Междувременно се пуска слух от австрийската дипломация, че България не е готова за военни действия, като Ан. Тошев е натоварен да изясни ситуацията пред сръбските отговорни фактори, с което да предотврати тези интриги⁴⁸⁴. Българският пълномощен министър отново се среща с княз Арсен Караджорджевич и с престолонаследника княз Александър, които се съгласяват да се изпратят на Одринския фронт три дивизии в Одринска Тракия. Главен претекст за съгласието на

⁴⁸¹ Арсен Караджорджевич (1859 – 1938) – принц от сръбската династия Караджорджевич, брат на крал Петър. Генерал от руската и сръбската армии. Участва в Руско-японската война (1904 – 1905). Командир на II-ра бригада на II-ра кавалерийска дивизия по време на Първата световна война (май 1915).

⁴⁸² Тошев, Ан. Балканските войни, Т. I. ..., с. 412

⁴⁸³ Тошев, Ан. България..., с. 203

⁴⁸⁴ Абрашев, П. Дневник..., с. 74

престолонаследника отново е, че войната ще се реши в Тракия, „гдето са главните неприятелски сили“⁴⁸⁵.

В създадената ситуация, на 18 октомври съюзниците съобщават на Турция за обявената срещу нея война⁴⁸⁶. Същевременно страните от Балканския съюз изпращат до Великите сили циркулярна нота в същия смисъл. Цар Фердинанд прочита манифест към българския народ в църквата „Света Богородица“ в Стара Загора, тъй като в града се намира Главната квартира⁴⁸⁷. На следващия ден Ан. Тошев се среща с главния секретар на Министерството на външните работи Йован Йованович, който му прочита телеграма от Петербург, в която се съобщава, че С. Сазонов е недоволен от избухналата война. Тези сведения се потвърждават от българския представител в руската столица Ст. Паприков, който е остро е упрекван, а също и правителството в София, че България въвлича и Черна гора във войната, като я насърчава да започне военните действия⁴⁸⁸.

С. Сазонов посещава Париж и Берлин, където се провеждат разговори какви мерки са необходими с оглед избухването на войната и какви ще са последствията за Турция от нея. Тези мерки целят да се даде известно удовлетворение на Цариград дори при загуба, а в случай на поражение на балканските държави, техните територии да бъдат намалени. Позиция по въпроса изразява и Русия. Сведения за нейното становище са представени в рапорт на австро-унгарския представител в Петербург граф Тюрн-Валсасина⁴⁸⁹, който обобщава свой разговор със С. Сазонов. Позицията на Русия е по възможност да се запази статуквото. В случай, че това не е постижимо, България не трябвало да се разширява много, като програма максимум са границите ѝ от Санстефанския договор от 1878 г. Цариград трябвало да остане в турски ръце при всички положения, а Сърбия да получила тесен излаз на Адриатическо море. Тези разговори откриват възможност за прекратяване на войната чрез интервенцията на Европа – тема, която силно вълнува управляващите в София. По това време се налага смяна на българския пълномощен министър в Петербург, като ген. Ст. Паприков е заменен от Стефан Савов Бобчев⁴⁹⁰. Той преминава през Белград

⁴⁸⁵ Марков, Г. България в Балканския съюз..., с. 37

⁴⁸⁶ Стателова, Ел, Грънчаров, Ст., История..., с. 262

⁴⁸⁷ Марков, Г. България в Балканския съюз..., с. 36 – 43

⁴⁸⁸ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. 5 октомври 1912 – 16 септември 1913 год., Пловдив – София, издателство „Христо Г. Данов“, 1931, с. 2

⁴⁸⁹ Ян Дъглас Тюрн-Валсасина (1884 – 1939) – австро-унгарски благородник, военен и дипломат. Дипломатически представител в София (1905 – 1909). Пълномощен министър в Санкт Петербург (1911 – 1913). Консул в Мюнхен (1917 – 1918).

⁴⁹⁰ Стефан Савов Бобчев (1853 – 1940) – български политик и публицист. Военен кореспондент на в-к „Руски мир“ по време на Руско-турската война (1877 – 1878). Член на Народната партия. Основател и председател на Дружеството на българските публицисти и писатели (1901 – 1921). Председател на Славянското дружество (1903 – 1940). Преподава история на правото и църковно право в СУ „Свети

на път за руската столица и споделя на Ан. Тошев, че е натоварен от Ив. Евстр. Гешов да потърси посредничеството на Русия при първите победи или поражения⁴⁹¹.

На 22 октомври отново Ив. Евстр. Гешов се обръща към Ан. Тошев да се отправи молба към Белград за „усилване на южната ни граница“. Н. Пашич откликва и енергично убеждава ген. Путник да изпрати възможно най-бързо изисканата от България помощ⁴⁹². Никак не е случайно, че този детайл е отразен надлежно от Ан. Тошев в неговите по-късни трудове. Това съгласие за оказване на военна подкрепа впоследствие ще се превърне в един от доводите на Белград за корекция на териториалните договори.

С обявяването на войната българските войски започват настъпление по линията Одрин – Лозенград. Турците са разгромени при селищата Гечкенли, Селиолу, Ескиополос, Петра, Ерклер и Раклица. В резултат от бързото им отстъпление, на 24 октомври крепостта Лозенград се предава без бой на III-та българска армия⁴⁹³. Този успех е ясна индикация за възможностите на българския войник и дава самочувствие на правителството в София, че би могло да повиши исканията си пред съюзниците.

На фона на военните действия дипломатическите преговори продължават. Явно недоволство от случващото се изразява австро-унгарският представител в Белград Щ. Угрон, който на 25 октомври упреква българския пълномощен министър, че поддържа тезата за невъзможно споразумение между България и Сърбия, а е видимо, че такова е постижима цел. Ан. Тошев отвръща, че поведението на Царството се е променило поради „разочарованието ни в Европа, както и в съзнанието, че само чрез нашето споразумение можем тури край на външните интриги и на неясното положение на Балканите“⁴⁹⁴. Угрон ясно подчертава, че ако България завземе Македония и Одринско, към Сърбия се присъедини Стара Сърбия, Австро-Унгария би останала без териториални придобивки, което е неприемливо. Австрийският представител предупреждава още, че такива претенции ще има и Румъния. В такъв случай, просто не би имало откъде да се откъсне територия, което сочи, предупреждава Ан. Тошев София, че Виена вероятно ще се придържа към идеята за запазване на статуквото. Идея, която най-вероятно ще се поддържа и от Русия⁴⁹⁵. На следващия ден, отново в свой рапорт, българският дипломат

Климент Охридски“ (1902 – 1935). Министър на народното просвещение (1911 – 1912). Пълномощен министър в Петербург (1912 – 1913). Един от основателите на Свободния университет за политически и стопански науки (1920) и негов директор (1920 – 1937).

⁴⁹¹ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 4

⁴⁹² Пак там, с. 5

⁴⁹³ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 262

⁴⁹⁴ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1192, л. 249

⁴⁹⁵ Абрашев, П. Дневник..., с. 91

пише до Ив. Евстр. Гешов за настроенията в Белград. Хартвиг съветва максимално бързо съюзените държави да формират своите претенции след края на войната предвид евентуалното посредничество на Европа⁴⁹⁶. Българският пълномощен министър съветва възможно най-бързо правителството в София да изясни на съюзниците, че приоритет за страната е резултатът от войната. Като формула за успеха Ан. Тошев посочва, че е необходимо Европа категорично да подкрепи балканските съюзници в задържането за завзетите земи, защото само така би могло да се установи траен мир на полуострова⁴⁹⁷. Изненадващо или не, събитията се развиват в подкрепа на тези разсъждения на българския представител. След първите победи на Балканския съюз се забелязва отстъпление от страна на Русия по въпроса за запазване на статуквото. Руският представител в Париж Ал. Изволски заявява пред министър-председателя Поанкаре, че е възможно Петербург да се съгласи на известни териториални промени в полза на съюзените държави, което е одобрено от френския политик. Руската идея намира подкрепа от Англия и Австро-Унгария. Междувременно С. Сазонов стига дори по-далеч, като подчертава, че с цел за се избегне всякакво усложнение при посредничеството между воюващите е необходимо да се приеме декларация за незаинтересованост на Великите сили и отказ от всякакви компенсации⁴⁹⁸.

В периода 29 октомври – 3 ноември е преодоляна турската отбранителна линия Люлебургаз – Караагач – Бунархисар⁴⁹⁹. Успехи бележи и Македоно-Одринското опълчение в Родопите и Западна Тракия. Тези победи носят със себе си един лесно обясним ентузиазъм. Вярата в бързата победа на Балканския съюз и в бъдещите отлични отношения между членовете му расте. По-сетнешните събития ще покажат, че това е само пожелателно мислене.

Ан. Тошев счита, че е необходимо военните успехи да се използват разумно в дипломатическите преговори. Прави впечатление разсъдливият му подход, който по никакъв начин не е замъглен от еуфоричните чувства, ширещи се сред българската общественост след добрите новини от фронта. Пълномощният министър ясно осъзнава, че прекомерни искания на база на бързите успехи на българската армия биха били контрапродуктивни, защото автоматично ще доведат до обтягане на отношенията със Сърбия, Гърция и Черна гора. Като първа задача на българското правителство той определя да се докаже на Европа, че общият сблъсък може да се избегне не чрез

⁴⁹⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1193, л. 11

⁴⁹⁷ Пак там, л. 12

⁴⁹⁸ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 16 – 17

⁴⁹⁹ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 182

поддържане на вече установеното статукво, а чрез ликвидирането на европейския въпрос в полза на съюзните балкански държави⁵⁰⁰. В свой доклад от 1 ноември 1912 г. Ан. Тошев подчертава, че мненията за невъзможното поддържане на статуквото и за необходимостта да се присъединят територии към държавите победители са общи позиции на последните, които те категорично трябва да защитават пред Силите. Забелязва се интересен контраст между тази му позиция за нуждата от една твърда декларация спрямо водещите страни на континента и съветите за умерени претенции при разговорите със съседите съюзници. Българският представител разсъждава и върху евентуалните претенции на самите Велики сили при поделянето на отнетите османски земи. Очаква Австро-Унгария да настоява за автономия на Новопазарския санджак и Албания, като включи дори Солун. Допуска още, че Русия би изявила претенции към Цариград и Дарданелите, а Англия, смята той, „ще си пожелае“ едно пристанище, с което да се обезпечи в Средиземно море⁵⁰¹. Той предупреждава, че Виена се опитва да разбие Балканския съюз, на което се дължат любезностите от нейна страна и единственият начин това да не се случи е сплотеността между съюзниците, като особено близки трябва да са отношенията между България и австрийската съседка Сърбия. Вследствие от тези свои размисли, изложени пред правителството, Ан. Тошев подготвя проект, по който да се споразумеят съюзниците: 1. Съюзниците считат, че запазването на статуквото е невъзможно, защото то не отговаря на нуждите на балканските народи и несъвместимо с новосъздаденото положение; 2. Съюзените държави са решени да не напускат доброволно завзетите земи; 3. Европа ще признае на балканските съюзници „естествено право“ или „сами да се разправят с Турция“ по резултатите с войната, като гарантира изцяло интересите на Великите сили, или да вземат равноправно участие в една европейска конференция, предназначена да премахне довоенното положение на Балканите⁵⁰². Не можем да не обърнем специално внимание на поведението на българския представител в създалата се ситуация, защото то е показателно за личностните му достойнства и за безпрекословния му професионализъм. Само можем да гадаем какви чувства и емоции е предизвикало у него онова „заобикаляне“ от страна на софийското правителство при преговорите за сключване на българо-сръбския договор, в които не просто не е включен, но дори и не получава информация за тях. Това по никакъв начин не се отразява на мотивацията и на лоялността на Ан. Тошев, който, както е видно дотук и както ще стане ясно по-нататък, не спира да работи усилено в полза на

⁵⁰⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1193, л. 32

⁵⁰¹ Пак там

⁵⁰² Пак там, л. 35 – 36

правителствените и оттам на националните интереси и в крайна сметка има ключова роля както в приемането на обща позиция за началото на военните действия, така и при формулирането на условията на мира.

Междувременно се забелязва поредно смекчаване в позицията на Русия в посока исканията на балканските съюзници. С. Сазонов обвинява Турция, че не се подчинила на идеята за въвеждане на реформи и по тази причина може да се наложи промяна в статуквото на Балканите. Британската дипломация решава да предприеме стъпка към провеждане на разговор с България относно нейните желания. Именно заради това английският министър на финансите Дейвид Лойд Джордж⁵⁰³ се обръща към М. Маджаров. Българският представител обосновава тезата за преминаване на българската граница в Тракия от нос Малатра на Черно море до залива Сарос на Егейско море, като уточнява, че Цариград и Приходите не влизат в сметките на царството⁵⁰⁴.

На 2 ноември, повлиян от падането на Лозенград, С. Сазонов отново призовава българското правителство да се споразумее със съюзниците си, да отстъпи територия на Румъния и да търси намеса на Великите сили с идеята да се прекрати войната и европейските територии на Османската империя да бъдат разпределени на принципа на окупацията и взаимното съгласие⁵⁰⁵.

След поражението при Люлебургаз Турция се обръща с молба за посредничество към Великите сили. В отговор на турското желание Поанкаре предлага следния план: 1. Силите колективно да се обърнат към воюващите държави, за да ги подканят за прекратяване на военните действия; 2. Суверенитетът на султана да остане непокътнат в пределите на Цариград и припадащия му се район; 3. В останалите области на Европейска Турция националното, политическото и административното статукво да бъде изменено за всяка страна по отделно при условие, че в интересите на всички тия държави ще се спази справедливо равновесие; 4. За постигане на пълното съгласие по уредбата на всички тия въпроси, представителите на Силите незабавно да се съберат на конференция, на която да бъдат поканени и представителите на воюващите страни, както и Румъния. Граф Берхтолд отказва австрийска интервенция, като посочва, че смята момента за неудобен за намесата на Великите сили, защото балканските държави е възможно сами да решат конфликта⁵⁰⁶. Забелязва се, че между европейските сили съществува привидно съгласие, което едва

⁵⁰³ Дейвид Лойд Джордж (1863 – 1945) – британски политик. Принадлежи на лявото крило на Либералната партия. Министър на търговията (1905 – 1908). Министър на финансите (1908 – 1915). Министър на муниците (1915 – 1916). Министър-председател (1916 – 1922).

⁵⁰⁴ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 182

⁵⁰⁵ Марков, Г. България в Балканския съюз..., с. 79

⁵⁰⁶ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., 1931, с. 25

прикрива противоположните им интереси, както и стремежа им да използват настъпилите събития.

Успехите на българската армия продължават, което още повече засилва напрежението върху турските управляващи. Отново Високата порта отправя призив към Европа, като изказва своите притеснения за евентуално навлизане на българската армия в Цариград. Според Ан. Тошев, целта на турското правителство е да превърне въпроса в международен, за да може да потърси спасение в настъпилите разногласия между малките и големите държави⁵⁰⁷. В нито един от запазените рапорти на българския дипломат от периода темата не се обсъжда подробно, тъй че тази преразказана от позицията на времето теза следва да бъде приета като важаща и за времето на събитията.

Встрани от военните действия и придружаващото ги дипломатическо напрежение, Румъния, както пише години по-късно Ан. Тошев, усилено работи „за обосноваване на териториалните си претенции за наша сметка и да си осигури дипломатическата подкрепа на своите съюзници и приятели за постигане на тая своя цел⁵⁰⁸“. Връщайки се към тези събития той посочва като грешка, че българското правителство не се отнася с нужната сериозност към румънските претенции, които тя е заявявала. Българският представител счита, че може би липсата на споразумение с Румъния усилва нейните враждебни чувства. Още след първите победи на Балканския съюз граф Тюрн-Валсасина съобщава на Берхтолд, че, по думите на Сазонов, Румъния е коректна и би било несправедливо, ако при едно изменение на статуквото нейните претенции да бъдат пренебрегнати. В такъв случай тя ще има право на компенсация за сметка на България поради географското ѝ положение. Тези мисли не остават скрити от С. С. Бобчев, който бърза да телеграфира на Ив. Евстр. Гешов със съвети да се споразумее с Румъния. Той отговаря, че българското правителство може да даде уверения за сигурността на Добруджа, но не и част от земята ни⁵⁰⁹.

Освен предявените от страна на Румъния претенции продължава да съществува и друг проблем, този път между съюзените балкански държави – разпределението на завзетите територии. Една от основните грешки на българското правителство е липсата на споразумение за подялба на тези земи между България и Гърция. До споразумение с Атина не се стига и когато на 10 октомври гръцкият министър на външните работи Коромилас се обръща към Хаджимишев с молба за нужда от споразумение относно бъдещите ни граници, българският представител остава с впечатление, че гърците очакват

⁵⁰⁷ Пак там, с. 26

⁵⁰⁸ Пак там, с. 31

⁵⁰⁹ Пак там, с. 39

големи териториални отстъпки от българска страна, като в замяна обещава „чисто гръцки“ градове като Одрин, Мелник, Струмица, Дедеагач и Кавала. Гръцките претенции се увеличават, като аргумент за това привеждат, че с нарастването на България в Тракия тя става много силна и е необходимо да ѝ се отстъпят повече територии за запазване на принципа за равновесие на силите. На 3 ноември Атина предлага границата да започне западно от Кавала по планината Боздаг, Беласица и Демиркапия, след това да премине през Крушово, да стигне до Охридското езеро и южно от Албания да излезе на Адриатическо море под Авлона. Начертаната граница определя Демир Капия да разделя Сърбия и Гърция, от което следва, че България ще бъде изключена от Македония. Става ясно, че в Атина облягайки се на принципа за бъдещо равновесие се стремят към обща граница със Сърбия, което съвпада с интересите на Кралството. Именно на тази база започва да се оформя идеята за евентуално сътрудничество против България. От своя страна Ив. Евстр. Гешов предлага формула за установяване на бъдещите граници между България и Гърция съразмерно бойните сили и за понесените от двете държави жертви, но тази идея е отхвърлена от Коромилас⁵¹⁰.

Години по-късно Ан. Тошев разсъждава, че поради липсата на пълно разбирателство с Гърция по въпроса за подялбата още в момента на сключване на съюзния договор с нея, ненамирането на възможен компромис прави положението между София и Атина доста тежко. „Същото можеше да се постигне и по-късно чрез намирането на един приемлив компромис. Тъй щеше да се разведри стъпящата се атмосфера между Атина и София, което бе от решителна важност и за бъдещите ни отношения с Белград, защото не подлежеше на съмнение, че ако бяхме се разбрали навреме с гърците, можехме с успех да държим по-друг език със сърбите. Наопаки, както ще видим по-нататък, благодарение на туй наше, нека го кажем, нехайство, заедно със сръбските противодоговорни искания се увеличаваха и гръцките териториални домогвания с една дързост, която далеч не хармонираше нито с техните победи, нито с нищожните им жертви. Формално, те се ползваха от липсата на договорно съглашение по териториалния въпрос и тъй, привидно поне, поставяха тезата си на по-приемлива база, отколкото сръбската⁵¹¹“.

Правейки ретроспекция на събитията, българският дипломат разказва за свой разговор с Н. Пашич относно бъдещите искания на Балканския съюз пред Европа, като тема е и българо-гръцкият спор за правата върху Солун. Сръбският държавник изказва мнение, че последният трябва да остане свободен град, а в случай, че се даде на българите, сърбите

⁵¹⁰ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 185 – 186

⁵¹¹ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 45

би следвало да получат повече от това, за което са се споразумели. Подчертава още, че не вижда нужда от моментална подялба на земите, защото така най-добре може да се избегне намеса на Австро-Унгария и Русия, като евентуално турският суверенитет се замени с кондоминиум на двете сили. Припомняйки си тази среща, Ан. Тошев изказва подозрение, че изказването на Н. Пашич е маньовър, целящ подялбата на територии да се отложи за по-късен етап, когато българите вече са изтощени и когато сърбите заедно с гърците ще са се настанили по-стабилно в Македония⁵¹².

На 7 ноември Ив. Евстр. Гешов изпраща съобщение до Ан. Тошев, че имайки предвид сведенията от Букурещ, с цел да се избегнат недоразумения и усложнения, Ст. Данев заминава за Австро-Унгария, за да убеди тамошното правителство да се застъпи за България. На път за Дуалистичната монархия председателят на Народното събрание се отбива и в Белград, с цел да получи сведения за поведението на сръбското правителство от българския представител. Там д-р Данев разговаря и с Н. Хартвиг, който изисква от България допълнителни териториални отстъпки в Прилепско, което предизвиква справедливия гняв на българския пратеник⁵¹³. На този етап руският пълномощен министър в сръбската столица вече дори не си прави труда да прикрива субективната си позиция в полза на белградските управляващи.

Ст. Данев съобщава на Ан. Тошев, че гърците настояват вече не само за Солун, Битоля и Прилеп, но и за Серес и Кавала, т.е. за цялото крайбрежие. Българското правителство не би отстъпило и в случай, че войските му не успеят първи да влязат в Солун, гърците ще окупираат целия Халкидически полуостров⁵¹⁴. Със заплитането на положението между София и Атина от една страна и София и Букурещ от друга, Ан. Тошев докладва на министър-председателя, че е помолил Н. Пашич да инструктира сръбските представители в Атина и Букурещ да уверят правителствата, при които са акредитирани, че между София и Белград съществува съгласие по всички въпроси. Целта е да се упражни известно въздействие върху гърци и румънци. Този ход остава безрезултатен, защото сръбският първи министър не изпълнява поетия ангажимент. Любопитно е да се отбележи, че в един от по-късните си трудове Ан. Тошев представя ситуацията в обратен ред – сякаш Ив. Евстр. Гешов го е инструктирал за въпросното обръщение към Н. Пашич⁵¹⁵.

На 10 ноември 1912 г. идва новината за завземането на Солун от гърците, след което в града влиза и Седма Рилска дивизия. Сръбските управляващи приемат новината с радост,

⁵¹² Пак там, с. 50 – 51

⁵¹³ Марков, Г. България в Балканския съюз..., с. 108

⁵¹⁴ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 53

⁵¹⁵ Пак там, с. 54

защото виждат в това влошаване на отношенията между Гърция и България⁵¹⁶. Ан. Тошев пише до Ив. Евстр. Гешов, с цел да обоснове своята постъпка пред Н. Пашич, като отбелязва, че я счита за уместна, за да може още веднъж да се подчертае сръбско-българската солидарност, защото предвижда, че е възможно гърците и румънците да създадат трудности на България. Българският представител смята искането на Румъния за ректификация на границата като неоснователно, защото тя не се ангажирала преди войната на страната на Царството и не допуска откъсването на територия от Добруджа. Той посочва, че гръцките претенции също са притеснителни и изказва подозрение, че белградското правителство не желае Солун да е български, като по-скоро би се придържало към идеята градът да се интернационализира⁵¹⁷. Фактът, че министър-председателят Ив. Евстр. Гешов неколkokратно търси мнението на Ан. Тошев по належащите въпроси и му възлага преговори с управляващите кръгове в Сърбия, както и фактът, че Ст. Данев е инструктиран да се посъветва с него преди да отпътува за Виена са доказателства за ключовата роля, която кабинетът в София отрежда на своя представител в Белград в тези критични моменти. Макар в такава ситуация това да е рутинна процедура, бихме могли да го изтъкнем и като атестат за нарасналото доверие към Ан. Тошев от страна на българските управляващи. Поведение, което рязко контрастира с пренебрежителното и в някакъв смисъл враждебно отношение към него, довело до „прескачането“ му при преговорите за сключване на българо-сръбския договор, залегнал в основата на Балканския съюз. С оглед на ситуацията и обстоятелствата, Ан. Тошев абсолютно оправдава това доверие.

Пристигайки в Будапеща, Ст. Данев споделя, че се явява и като представител на Балканския съюз със задачата да пледира за сръбски излаз на Адриатическо море и да помоли за австрийско застъпничество Солун да бъде български, въпреки че Седма рилска дивизия е била изпреварена с малко от гърците, които влизат първи в града. Като довод за оставането на Солун в българските граници при победа, българският държавник сочи факта, че 150 000 души от населението му са българи, а и в околностите му живее предимно такова население. И тук, и при последващите си разговори с императора българският пратеник получава уверение, че австрийската позиция е за присъединяване към България. Не така стои въпросът със сръбското искане, което той е дошъл да

⁵¹⁶ Пак там, с.55

⁵¹⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1193, л. 232 – 233

защитава. Граф Берхтолд настоява Белград да получи само търговски излаз на Адриатика, където Двуетинната монархия преследваше свои цели⁵¹⁸.

На фона на останалите териториални спорове, ключов за Сърбия остава и въпросът със съдбата на албанските земи. Австро-Унгария и Италия не допускат възможността Кралството да се разширява в това направление и Белград реагира, предлагайки варианти, при които Сърбия да получи икономически излаз на някое австрийско пристанище в замяна на икономически привилегии за Дуалистичната монархия в Сърбия, да получи териториален излаз през черногорската територия или да се позволи на Кралството да получи икономически права в Солун. В свой разговор със сръбския представител в София М. Спалайкович, министър-председателят заявява, че българското правителство подкрепя Сърбия за излаз на Адриатическо море. В едно свое писмо до С.С. Бобчев той стига дори по-далеч, като инструктира своя представител да предаде на С. Сазонов, че България изразява готовност Балканският съюз да воюва в името на тази цел, срещу всеки, който попречи на постигането ѝ. В инструкцията не е посочена конкретен противник, но с оглед ситуацията, изглежда става въпрос за Двуетинната монархия. Ан. Тошев отправя предупреждение към Ив. Евстр. Гешов, че въпреки договора ни със Сърбия трябва да се очакват големи трудности при започване на преговорите за разпределението на завзетите земи, защото в сръбското обществено мнение придобива все по-голяма популярност идеята за това Кралството да не се отказва от придобитите със сръбско оръжие земи като Велес, Прилеп и др.⁵¹⁹.

Сръбското подозрение относно мисията на Ст. Данев в Австро-Унгария нараства. Ан. Тошев среща българския пратеник на белградската гара, който му споделя, че мисията е минала успешно – подчертал сръбско-българската солидарност и се застъпил за сръбски излаз на Адриатика. Относно недоразуменията с Румъния император Франц Йосиф му заявил, че поради големите териториални придобивки на България, тя трябва да отстъпи някакви земи на северната си съседка.

Връщайки се към събитията години по-късно, Ан. Тошев изказва мнение, че посещението на Ст. Данев, макар успешно според самия председател на НС, не е било никак уместно, защото предварително се е знаело, че Австро-Унгария подкрепя Румъния и че в никакъв случай няма да се съгласи на разпокъсване на Албания. Счита още, че външната политика на Дуалистичната монархия винаги е целяла да се поддържа антагонизъм между българи и сърби, което посочва като важен фактор в създамата се

⁵¹⁸ Марков, Г. България в Балканския съюз..., с. 111 – 112

⁵¹⁹ Пак там, с. 56 – 57

ситуация. Наред с това, отчита като грешка да бъде изпращан точно един от най-убедените русофили, защото австрийците не биха погледнали на него с пълно доверие, а същевременно с това се предизвикват подозрения в ръководните кръгове на Белград и Петербург⁵²⁰. В думите на Ан. Тошев има логика. Да се търси одобрение и подкрепа от Виена чрез пратеник, който е известен с раболепието си към Русия, довело в миналото до груби дипломатически грешки от негова страна (Фирмилиановият въпрос е перфектен пример) изглежда като необмислен ход. В същото време западните съседи на Царството и покровителстващата ги голяма източна империя изглежда са били притеснени от идеята, че България изказва подкрепа за сръбския излаз на Адриатика и дори опитва да посредничи пред австрийците, за да може да използва това като довод за по-големи претенции при разпределянето на отнетите османски територии.

На 13 ноември, застрашена от възможността българските войски да влязат в Цариград, Османската империя изпраща чрез руската легация в София предложение за примирие до цар Фердинанд. Постъпката не се харесва на съюзниците на Царството, защото те се надяват войната да се проточи, за да се достигне до пълното изтощение на българските сили и да се задържат по-дълго в Македония⁵²¹. Белград и Атина реагират негативно на факта, че желанието за примирие е отправено само към България, а не до столиците на всички съюзници.

Междувременно Ан. Тошев изпраща сведения за свой разговор с Н. Пашич, в който сръбският първи министър споделил, че многократно е молен от Атина да посредничи пред българите, за да се съгласят те така важният за гърците Солун да им бъде даден доброволно. В замяна на това, Гърция обещала подкрепа за сръбските искания за излаз на Адриатическо море. Макар желаещ да получи тази подкрепа, Н. Пашич уверява българския представител, че самият той все още предпочита Солун да остане свободно пристанище⁵²². Тук ясно си личи вече оформящата се вътрешна фракция в рамките на Балканския съюз. Гърците и сърбите си позволяват двустранни разговори и поемат обещания една към друга, без изобщо да се замислят за реакцията на София. Това поведение ще се окаже симптоматично за събитията, последвали края на Първата балканска война.

На 14 ноември цар Фердинанд пристига в Лозенград и още същата вечер в присъствието на ген. М. Савов е докладвано подробно положението от началник-щаба на

⁵²⁰ Пак там, с. 61

⁵²¹ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 186 – 187

⁵²² Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 74

действащата армия ген. Фичев. Решено е ген. М. Савов да замине за Еременикьой⁵²³, където е разположен щабът на Трета армия и, ако ситуацията позволява, да се приведе в изпълнение директивата за атака на Чаталджанската позиция. Атаката е започната на 16 ноември. Първоначално българската атака внася още по-голямо смущение в Цариград. На 17 и 18 ноември Великите сили стоварват от военните си параходи около 2 000 моряци с оръжие и знамена. Това е израз на предупреждение към България, чийто устрем е спрял поради неочаквано силния турски отпор. Неуспехът на българската офанзива се отразява негативно върху началната силна позиция на Царството при започването на дипломатическите преговори. От своя страна Турция решава да забави сключването на примирие, окуражена от отбраната на Чаталджа и предвид съветите в този дух, които идват от Берлин. Сърбите и черногорците, все още чувстващи се пренебрегнати, неохотно се съгласяват българите да преговарят от името на целия съюз за сключването на примирие, но си запазват правото да изпратят свои делегати при сключването на окончателния мир. Гърците не се съгласяват с предложението под предлог, че имат да довършат военна операция в Епир. Гръцкият представител в София Панас и военният аташе ген. Францис решават да отпътуват за Южния фронт, за да присъстват като наблюдатели при воденето на преговорите. Използвайки момента, Атина изразява допълнителни претенции към българите. В своя по-късен труд Ан. Тошев припомня: „Гърците претендират да се съгласим първо върху дележа на Македония и после да подписваме мир, нещо невъзможно, тъй като те искат непременно Солун⁵²⁴“. В същото време Атина предлага на Сърбия да вземе в свои ръце експлоатацията на железопътната линия до Гевгели, а от там до Солун да се експлоатира от гърците. Пашич се обръща към Ан. Тошев, за да му заяви, че вече неведнъж атинското правителство го моли да посредничи между българи и гърци, като ни убеди да отстъпим Солун, като в замяна се ангажира да се застъпи за сръбски излаз на Адриатическо море, но според него по-добра идея е да остане свободно пристанище. Гръцките претенции не се ограничават само за Солун, но и към много от македонските градове. Започват преговори между Атина и Белград по този въпрос, като към тях е привлечена и Цетине⁵²⁵.

Сръбските надежди за свободен излаз на Адриатическо море не угасват, тъй като виждат подкрепа за своята кауза в лицето на силите от Тройното съглашение. Въпреки това Угрон категорично заявява пред Ан. Тошев, че Австро-Унгария ще остане

⁵²³ дн. с. Елмалъ в Турция

⁵²⁴ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 73

⁵²⁵ Пак там, с. 74

неотстъпчива, защото крайбрежието трябва да се остави на албанците⁵²⁶. Същевременно никой не би възразил Кралството да използва някои от готовите пристанища на Адриатическо море. В крайна сметка сърбите, вземайки предвид съветите от Петербург, се отказват от адриатически излаз заради опасността от въоръжен конфликт с Австро-Унгария. В свой рапорт от 28 ноември 1912 г. Ан. Тошев информира правителството в София, че в разговор с Н. Пашич му е предложил да се заяви чрез вестник „Самоуправа“, че сръбските войски заедно с българските и гръцките могат да се озоват пред Цариград в случай, че турците не приемат условията на съюзниците. Българският дипломат обосновава инициативата си по следния начин – „По тоя начин се постига двояка цел: от една страна се дава на Турция да разбере, че няма защо да разчита на едно сблъскване между Сърбия и Австрия, а от друга – че турските войски в Чаталджа...ще има да отстъпват пред една още по-многобройна и по-силна съюзническа армия⁵²⁷“. Сръбският първи министър посреща с ентузиазъм идеята на българския представител и веднага дава съответните разпореждания.

В свой рапорт от 27 ноември Ан. Тошев описва разискването на въпроса за изпращането на български представители във Велес, Прилеп и Битоля. Идеята на българския представител е инициативата за това да дойде от Н. Пашич, което би било недвусмислена демонстрация за хармонията между двете държави съюзнички. При последвалата среща между руския дипломат и Н. Пашич последният посреща идеята радушно и се ангажира да направи съответните постъпки. В замяна на това сръбският първи министър изказва желание да се публикува изявление във вестник „Мир“, което също да подчертае българо-сръбската солидарност⁵²⁸. Въпреки тази реакция на министър-председателя, Ан. Тошев отново изказва своя скептицизъм за бъдещето на привидното разбирателство между Белград и София, особено когато се стигне до разпределение на завзетите от съюза територии. По повод окупираните от сръбската армия градове в безспорната зона, той пише: „Уверен съм, че по тоя въпрос ще се явят мъчнотии. Под разни предлози сърбите ще искат да задържат, ако не всички тия градове, то поне Прилеп“. Той съветва да се внуши на видни българи от тези градове, намиращи се понастоящем в Царството, да се приберат в родните си места, под предлог да посетят близките си, за да осуетят сръбския опит да ги привлекат за своята национална кауза⁵²⁹.

⁵²⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1194, л. 189

⁵²⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1195, л. 88

⁵²⁸ Пак там, л. 35

⁵²⁹ Пак там

Сърбите не остават безразлични и към продължаващите военни приготовления в Австро-Унгария. Дуалистичната монархия обяснява, че предприетите действия са продиктувани от военните мероприятия в Русия и от грижите, които се създават на правителството особено в Босна и Херцеговина⁵³⁰. Реалната цел на Австро-Унгария е да постави Сърбия пред алтернативата „или да се хване под ръка с нея, „ако иска да добие всичко“ или да капитулира по всички линии⁵³¹“. Според Ан. Тошев, Дуалистичната монархия вижда като проблем не самия излаз на Сърбия на Адриатическо море, а съществуването на Кралството като самостоятелна държава и колкото повече успехи бележи и възможности за разширяване се отварят пред нея, толкова повече негативни чувства ще създава това у управляващите кръгове в Австро-Унгария.

Преговорите за примирие завършват на 3 декември 1912 г. с подписването на протокол между Османската империя и съюзниците. Предвидено е в срок от 10 дни след примирието да се открие Конференцията за мир в Лондон. На път за британската столица Ст. Данев се отбива в Букурещ. Т. Майореску недоволства от перспективите за уголемяване на България, като посочва, че е длъжна да плати обезщетението до линията Тутракан – Добрич – Балчик включително⁵³². Българският делегат заявява, че не допуска да се говори за компенсации и стратегическа промяна на границата, защото именно по този начин се подкопава доверието, към което и двете страни се стремят. Ст. Данев посещава Берлин и Виена, където не се одобрява желанието на Сърбия за излаз на Адриатическо море, като се прави опит да се обмисли вариант за компенсации за Румъния. Идеята на двете държави е северната ни съседка да се превърне в свързващо звено между Балканския и Тройния съюз. В Париж се симпатизира на изказаната от Ел. Венизелос идея за арбитраж в Южна Македония⁵³³.

Дните до започването на конференцията за мир на 30 ноември преминават в интриги и разногласия между балканските съюзници и в подготовка на Великите сили. Сърби и гърци увеличават напрежението като разширяват своите претенции за сметка на България. Утежнява се положението на българите в Македония, които са третирани все по-зле от страна на сърбите. В разговор с Ан. Тошев скопският руски консул Калмиков описва положението на българите в този край като твърде незавидно и съветва да се изпрати българин, който да поддържа връзка с тамошното население. В свой рапорт българският представител в Белград предупреждава Ив. Евстр. Гешов, че сърбите считат вече за

⁵³⁰ Пак там, л. 104

⁵³¹ Пак там, л. 241

⁵³² Пак там

⁵³³ Пак там, с. 188

безвъзвратно присъединени всички покрайнини, завзети от техните войски и впечатлението на Ан. Тошев е, че те няма да напуснат тези земи, считайки ги за чисто сръбски. На 18 ноември когато пада Битоля Ан. Тошев случайно се оказва в Министерството на външните работи в Белград. Нескритият ентузиазъм на сърбите дава ясен знак, че веднага преценяват стойността на града. При връщането на крал Петър I от Скопие е устроено голямо тържество. Сръбската преса подчертава величието на своя крал: „Негово Величество се връща в столицата с ключовете на Скопие и останалите места на нашата слава и величие. На сръбската скромна корона днес блесят нови диаманти – Скопие, Прилеп, Битоля и други славни сръбски градове“. Посрещането на сръбския крал и отзивите в печата смущават Ив. Евстр. Гешов. Той възлага задача на Ан. Тошев да привлече вниманието на Н. Пашич върху тези събития, но всъщност изказаните в пресата мисли са израз на мнението на целия сръбски народ⁵³⁴.

Въпросът за Албания не е забравен. Австро-Унгария извиква будни албанци, като им дава ясни наставления как да отстояват своите претенции на бъдещата конференция за създаване на автономна Албания. Същевременно Н. Пашич съобщава на Ан. Тошев, че Сърбия се отказва от Дурацо, но не и като цяло от Адриатическия бряг. По това време М. Спалайкович се явява при Ив. Евстр. Гешов и му прочита телеграма от Н. Пашич, с която се изисква от българското правителство да се заяви подкрепа за сръбските претенции към Адриатическо море, най-вече за Дурацо⁵³⁵. Ив. Евстр. Гешов изпраща до Ан. Тошев молба да направи всичко възможно, дори да потърси подкрепата на Хартвиг, за да се намалят сръбските претенции, като търсената цел е Турция да е по-отстъпчива към балканските съюзници при сключването на мира⁵³⁶.

В своите книги, описващи Балканските войни, Ан. Тошев си спомня разказа на Хартвиг за „радушния прием“, който е оказан на сръбските войски във Велес, Прилеп и Битоля, като Пашич твърдял пред руския посланик, че именно в тези центрове може да се появят големи проблеми от страна на сръбското обществено мнение и най-вече в Прилеп, град, свързан с историята на Сърбия. В свой рапорт до Ив. Евстр. Гешов българският представител в Белград предава изказването на Хартвиг и отново изразява мнение, че е желателно да се поканят видни македонски българи, живеещи в Царството, да заминат за родните си места, тъй като именно сега тяхната поява е със значение и полза. Според него, това се налага, защото възползвайки се от заминаването на цялата почти местна

⁵³⁴ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 78

⁵³⁵ Пак там, с. 80

⁵³⁶ Пак там

интелигенция под знамената, безброй сръбски агенти преследват своето дело за сметка на българите. В най-непримиримата част от сръбското общество се превръщат офицерите, които негодуват при мисълта, че някакви земи могат да бъдат отстъпени на България. След това Ив. Евстр. Гешов ангажира Ан. Тошев да проведе разговори с Н. Пашич, по повод факта, че от Кратово, Прилеп и други македонски градове са пристигнали в София делегации, които се оплакват от сръбските окупационни власти. Отговорът на сръбския политик е, че Ив. Евстр. Гешов не е трябвало да приема тези делегации, като Ан. Тошев му отвърща, че това не са стабилни основи за „сръбско-българско единство“ и че няма в България министър, който да откаже прием на представители от български македонски градове⁵³⁷.

От Белград Ан. Тошев съобщава, че продължаващите военни приготовления в Дуалистичната монархия създават все по-голяма загриженост сред сръбските управляващи кръгове. Това предизвиква в Белград нуждата от пряко споразумение с Австро-Унгария, което показва един ясен преврат в сръбската политика⁵³⁸. Угрон се изказва остро против сръбската политика, но не допуска да се стигне до война между двете страни. Въпреки това, Австро-Унгария няма да отстъпи на сръбските претенции, защото „австрийските сърби биха полудели след успехите на Сърбия“, а и без това славянският елемент „бил вирнал много глава“, в което се вижда действията на Русия⁵³⁹.

На 16 декември 1912 г. в двореца „Сейнт Джеймс“ в Лондон е открита конференцията за мир⁵⁴⁰. За председател е избран сър Едуард Грей. Участващите делегати в конференцията от страна на Балканския съюз са: Ст. Данев (председател на Народното събрание), М. Маджаров (пълномощен министър в Лондон) и ген. Ст. Паприков (представител на България при Главната квартира на сръбската армия) за България; Ст. Новакович (бивш министър-председател), Андра Николич⁵⁴¹ (председател на Скупщината) и Миленко Веснич⁵⁴² (пълномощен министър в Париж) за Сърбия; Е. Венизелос (министър-председател), Стефанос Скулудис⁵⁴³ (министър на външните работи), Георгиос

⁵³⁷ Пак там, с. 82

⁵³⁸ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1196, л. 29

⁵³⁹ Абрашев, П. Дневник..., с. 140

⁵⁴⁰ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 188

⁵⁴¹ Андра Николич (1853 – 1918) – сръбски политик. Министър на образованието, министър на външните работи, председател на Народното събрание.

⁵⁴² Миленко Веснич (1863 – 1921) – сръбски политик и дипломат. Министър на образованието и вероизповеданията (1893 – 1894). Пълномощен министър в Рим (1901 – 1904), Париж (1904 – 1920). Министър-председател на Югославия (1920 – 1921). Министър на външните работи (1920 – 1921).

⁵⁴³ Стефанос Скулудис (1838 – 1928) – гръцки политик. Посланик в Мадрид (1883 – 1886). Министър на флотата и министър на външните работи. Министър-председател (1915 – 1916).

Стрейт⁵⁴⁴ (пълномощен министър във Виена), ген. П. Данглис⁵⁴⁵ (началник на Генералния щаб) и Ян Генадиос⁵⁴⁶ (пълномощено министър в Лондон) за Гърция; Лазар Миюшкович⁵⁴⁷ (бивш министър-председател), Ив. Попович (бивш пълномощен министър в Цариград) и Войнович (бивш министър на правосъдието) за Черна гора; Решид паша (министър на търговията и земеделието и бивш посланик във Виена), Осман Низами паша⁵⁴⁸ (посланик в Берлин) и Салих паша (бивш военен министър)⁵⁴⁹. На следващия ден е свикана и посланическа конференция на Великите сили, която да заседава успоредно и съобразно преговорите между балканските страни⁵⁵⁰. Делегати там са пълномощните министри на Великите сили в Лондон руският посланик граф Бенкендорф, австро-унгарският – граф Алберт фон Менсдорф⁵⁵¹, френският – Пол Камбон⁵⁵², германският – княз Карл Макс фон Лихновски⁵⁵³ и италианският – маркиз Гулиелмо Имперали⁵⁵⁴. Прието е решение да се осигури на турците „достатъчен хинтерланд“ на Цариград и цялото крайбрежие на Мраморно море⁵⁵⁵.

С откриването на Лондонската конференция съществуващото между Турция и съюзените държави напрежение се нагнетява дори още повече. Още през първия ден на дискусиите от Цариград се обявяват против участието на гърците, под предлог, че те не са подписали примирието. Целта на турците е възможно най-много да се проточат преговорите, докато успеят да се подготвят за продължение на войната. Ст. Данев почти веднага след своето пристигане в Лондон съобщава, че турците в случай, че не успеят да си запазят Одрин ще прекратят преговорите след шест – осем седмици, като

⁵⁴⁴ Георгиос Стрейт (1868 – 1948) – гръцки дипломат, политик и юрист. Посланик във Виена (1910 – 1913). Външен министър на Гърция (1913 – 1914).

⁵⁴⁵ Панайотис Данглис (1853 – 1924) – гръцки политик и военен. Началник щаб на I^{ва} бригада в Епирския сектор по време на Гръцко-турската война (1897). Началник щаб на Тесалийската армия по време на Балканската война (1912). През 1915 г. се присъединява към Либералната партия и става депутат от Епир.

⁵⁴⁶ Ян Генадиос (1844 – 1932) – гръцки дипломат. Последователно посланик в Цариград и Лондон.

⁵⁴⁷ Лазар Миюшкович (1867 – 1936) – черногорски политик. Консул в Шкодра (1893 – 1902). Министър на финансите (1903 – 1905). Министър-председател (1905 – 1906). Представител в Белград (1908 – 1915). Министър-председател и министър на външните работи (1915 – 1916).

⁵⁴⁸ Осман Низами паша (1856 – 1939) – турски военен и дипломат. Посланик в Берлин (1908 – 1913). Министър на благоустройството (юни – декември 1913). Представител в Рим на Великото национално събрание на Турция (1921 – 1922).

⁵⁴⁹ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 85

⁵⁵⁰ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 268

⁵⁵¹ Алберт фон Менсдорф (1861 – 1945) – австро-унгарски дипломат. Посланик в Париж (1884) и Лондон (1904 – 1914).

⁵⁵² Пол Камбон (1843 – 1924) – френски дипломат. Посланик в Мадрид (1886 – 1890), Цариград (1890 – 1898) и Лондон (1898 – 1920).

⁵⁵³ Карл Макс фон Лихновски (1860 – 1928) – германски благородник и дипломат. Посланик във Виена (1902 – 1904) и Лондон (1912 – 1914).

⁵⁵⁴ Гулиелмо Имперали, маркиз ди Франкавила (1858 – 1944) – италиански благородник и дипломат. Посланик в Берлин (1901 – 1903), София (1903 – 1904), Белград (1904), Цариград (1904 – 1909), Лондон (1910 – 1920). Италиански представител в Обществото на народите (ОН) в периода 1921 – 1923 г.

⁵⁵⁵ Стателова, Ел., Грънчаров Ст. История..., с. 268

предупреждава, че България трябва да има военна готовност за продължаване на войната и да разчита само и единствено на себе си. Инstrukциите от София са Ст. Данев да изяви претенции над линията Родосто – Мидия, но след разговори с турските делегати става ясно, че те искат да запазят Одрин на всяка цена⁵⁵⁶.

На 14 декември Хартвиг споделя с Ан. Тошев, че има причини да мисли, че от Белград ще бъде помолен да се застъпи за тях относно Прилеп. По тази причина българският представител е извикан за устен доклад в София. Ан. Тошев провежда няколко разговора с Ив. Евстр. Гешов относно сръбските претенции за излаз на Адриатическо море и поведението на сръбските войски в безспорната зона, откъдето идват новини и оплаквания за тормоз над българите. Българският дипломат отново издига идеята за изпращане на видни македонски българи от Царството, но министър-председателят за пореден път не се решава на такива действия⁵⁵⁷.

Междувременно в Цариград тайно от правителството и от съюзниците ни заминава Константин Хаджикалчев⁵⁵⁸, за да води преговори с Кямил паша и да го убеди „да сключи по-скоро мир“ и то съобразен с поставените от Балканския съюз условия. За инициатори на тази мисия, получила одобрението на Царя, се сочат генералите Фичев и Савов⁵⁵⁹. Българският пратеник обещава България да се откаже от Одрин, като в замяна получи подкрепата от Турция за Солун. Преговорите са прекъснати от намесата на руския посланик М. Гирс, който заявява на турците, че К. Хаджикалчев посещава Цариград без служебен мандат⁵⁶⁰.

На 20 декември на Лондонската конференция е решено Албания да получи автономия, която да се гарантира и контролира от Великите сили, като все пак остане под суверенитета на султана. Осигурява се търговски достъп на Сърбия през свободно и неутрално албанско пристанище, под контрола на Европа и под охраната на една специална международна сила, със свободно транзитно и безмитно пренасяне на различни стоки⁵⁶¹.

На 21 декември Ан. Тошев изнася доклад за положението в Сърбия пред Министерски съвет. Той изказва своите притеснения, че Сърбия ще се опита да потъпче конвенцията и

⁵⁵⁶ Данев, Ст. Мемоари, София, издателство „Св. Георги Победоносец“, 1992, с. 177 – 179

⁵⁵⁷ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 93 – 94

⁵⁵⁸ Константин (Кочо) Хаджикалчев (Хаджикалчов) (1856 – 1941) – български общественик. Член е на комитета „Единство“. Депутат в Областното събрание и чел на Постоянния комитет в Източна Румелия (1879 – 1884). Кмет на Пловдив (2 юни – 30 октомври 1893).

⁵⁵⁹ Марков, Г. България в Балканския съюз..., с. 206

⁵⁶⁰ Гешов, Ив. Евстр. Лична кореспонденция, София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1994 с. 244

⁵⁶¹ Данев, Ст. Мемоари..., с. 186

представя сръбските намерения да се „задържи всяка педя земя, гдето е стъпил сръбски крак“, за умишлено разпространяването слухове за „изиграното“ белградско правителство от София и върху всеки аспект от политическите домогвания на нашите съюзници⁵⁶². Прогнозите на Ан. Тошев са песимистични. Той допуска, че Сърбия може да се преориентира към сближение с Австро-Унгария, за да получи не само пристанище на Адриатическо море, но и Прилеп и Битоля. Потвърждава, че стига да се съюзят, Дуалистичната монархия предлага на Сърбия дори Солун. Българският представител не вярва Н. Пашич да се поддаде на предложенията на Австро-Унгария, но се опасява от съществуващото течение начело с проф. Перич, което подкрепя тази идея. Ан. Тошев допуска, че черногорската династия би приключила със смъртта на крал Никола, което кара Сърбия да вижда в територията на малкото кралство своя бъдеща провинция⁵⁶³.

Ан. Тошев се среща с Т. Теодоров, който застава зад идеята за още по-голямо единение със Сърбия и подкрепя за нея дори против Австро-Унгария. След това отново се среща с Ив. Евстр. Гешов, който му прочита телеграма от Ст. Данев затова, че сърбите се обръщат с молба към Австро-Унгария за излаз на Адриатическо море през Битоля и Корча. Българският министър-председател се колебае дали да сподели тази новина със С. Сазонов, като Ан. Тошев то окуражава да го направи. На 24 декември е получено тайно писмо от Николай II, който заявява, че в качеството си на арбитър ще отсъди Струга да остане за българите. В същия ден балканските съюзници отправят следното предложение към турските делегати: 1. Турция да отстъпи цялата територия, разположена западно от линията, която тръгва източно от Родосто на Мраморно море до залива Малатра на изток от Мидия на Черно море, с изключение на Галиполския полуостров; 2. Да отстъпи островите в Егейско море; 3. Да се откаже от всички свои права върху о-в Крит при организиране на неговата автономия. Пет дни по-късно Османската империя прави контрапредложение: 1. Одринският вилает да остане турски; 2. На Македония да се даде автономно управление с протестантски княз начело, избран от съюзниците между неутралните държави; 3. Албания да остане под турски суверенитет, ръководена с османски принц; 4. Участта на Крит да се уреди между силите покровителки и Турция; 5. Островите в Егейско море да останат на Турция⁵⁶⁴.

На 24 декември Ан. Тошев се връща в Белград. Още преди да направи уговорените с Ив. Евстр. Гешов постъпки, получава обаждане от последния относно уверение на Ан.

⁵⁶² Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 94

⁵⁶³ Абрашев, П. Дневник..., с. 155

⁵⁶⁴ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 188

Неклюдов, че българите ще получат всичко според съюзния договор със Сърбия и затова по-добре е да не се повдига въпроса за сръбските домогвания в Македония. Въпреки това, българският представител заявява, че ще привлече вниманието на Н. Пашич върху поведението на сръбските власти спрямо населението в областта, както и върху постъпките им към Австро-Унгария. Освен със сръбския политик Ан. Тошев говори и с Н. Хартвиг, на когото повтаря нещата, казани пред Н. Пашич и заявява, че относно Струга имаме писмена декларация от руското правителство, че този град ще бъде български. Руският представител, споделя Ан. Тошев, реагира на последното „с навъсено чело“, но отклонил разговора в друга посока⁵⁶⁵.

На фона на тези събития сръбския гнет в Битолско и Прилепско продължава. На 26 декември Ан. Тошев споделя пред Н. Хартвиг, че ежедневно пристигат оплаквания в такъв дух и го моли за съдействие пред Н. Пашич за спиране на сръбските действия. Руският представител в Белград не проявява никакъв интерес към темата и опитва да я омаловажи, заявявайки пред българския си колега, че Н. Пашич бил твърде зает с проблеми, създадени от вестник „Српска застава“, който вече започва открито да заплашва правителството с тежки отговорности, ако се съгласи да отстъпи на българите заетите от сръбските войски места⁵⁶⁶. Прави впечатление, че руският представител очевидно цели да обвърже спирането на сръбския терор и руското застъпничество по въпроса с евентуални териториални отстъпки от българска страна. Ан. Тошев не обръща никакво внимание на този маньовър и продължава твърдо да настоява териториалните въпроси да се уредят на базата на съюзния договор.

Коментирайки тези събития години по-късно, Ан. Тошев с недоволство признава, че тактиката на Турция да печели време, с надеждата да се появяват различия между съюзниците, се увенчава с успех. Сърбите и гърците обмислят общи действия против България, като се опитват да привлекат и Румъния. Н. Пашич се изказва, че България не помага на съюзницата си от запад по въпроса с излаз на море и затова тя трябва да се компенсира. Това твърдение на сърбите е невярно, защото на 28 декември Ив. Евстр. Гешов изпраща телеграма до Ст. Данев да се подкрепят сръбските предложения за границата им с Албания и всички техни искания. Сърбите негодуват и от Русия, която не ги подкрепяла за албанската им политика⁵⁶⁷.

⁵⁶⁵ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 95

⁵⁶⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1196, л. 211 – 212

⁵⁶⁷ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 97

На 1 януари е представено ново предложение от Цариград: 1. Отстъпва се цялата територия на запад от Одринския вилает при условие да се създаде автономна Албания, чиито граници да бъдат определени от Великите сили; 2. Одринският вилает остава за Османската империя, като се допуска единствено промяна в границата с България; 3. Критският въпрос да бъде обсъден между Високата порта и Великите сили; 4. Не се отстъпват Егейските острови⁵⁶⁸. В същия ден Ив. Евстр. Гешов съобщава за телеграма от П. Хаджимишев, че сръбският представител в Атина провежда разговори с Л. Коромилас за нуждата от сключване на отделен съюжен договор между Сърбия и Гърция. Ан. Тошев е натоварен със задачата да провери тази информация. От своя страна Н. Пашич отрича да са давани подобни инструкции в Атина. Българският пълномощен министър в Белград отново акцентира върху поведението на сръбските власти в завзетите български земи, като напомня на Н. Пашич, че е необходимо да се придържахме към конвенцията.

На фона на тези събития, сърбите твърдо отстояват правата си върху завзетите от тях земи в Македония и подхождат доста двулично към своя съюзник, като съветват кабинета Гешов да не отстъпва земи на Румъния, която в същото време насърчават да предявява териториални претенции към България. Сърбите продължават да имат претенции към Прилеп. На 2 януари Ан. Тошев се среща с Н. Хартвиг, който категорично заявява, че сърбите ще настояват за този град особено ако отново се подновят военните действия, като подчертава, че е добра идея по собствена инициатива българите да отстъпят града. Българският представител отправя молба към руския да се застъпи за българите пред Пашич да не се излиза от рамките на съюзния договор. Хартвиг отговаря, че сърбите разчитат на българската подкрепа по албанския въпрос и излиза на море и добавя, че Пашич разчита най-вече на Т. Теодоров, който най-добре може да упражни влиянието си в полза на Сърбия, „като в замяна Белград може да помогне против прекалените искания на гърците“⁵⁶⁹. Ан. Тошев изразява своето мнение в рапорт до Ив. Евстр. Гешов от 3 януари: „По въпроса за новите сръбски аспирации, на мнение съм да се вземат от сега мерки, като дадем да се разбере преди всичко в Петербург, че за отстъпки не може да става дума. В туй отношение трябва да сме на чисто. Не бива да се дава възможност, щото подобни внушения да пушат корен в руското обществено мнение, което старателно се подготвя в сръбска полза от приятели на Сърбия, като Табурно и др. Няма освен да се съветва най-настоятелно белградското правителство да не повдига подобни въпроси. Инак ще имаме

⁵⁶⁸ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 189

⁵⁶⁹ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 101

големи главоболия⁵⁷⁰“. Той смята, че по този начин Сърбия се представя като онеправдана пред света, като си подготвя почвата в удобен за нея случай да говори за известни отстъпки от българска страна⁵⁷¹.

Сръбските претенции продължават да се увеличават, като в ежедневния печат се пишат статии за отстояване на „законните права на сръбството“ и т.н. По този повод Ан. Тошев пише до българския министър-председател, че открито започват да се изразяват сръбските претенции за задържане на всички градове, завзети и окупирани от сръбските войски. Изтъкнатият сръбски учен проф. Йован Цвиич⁵⁷² заявява пред българския представител, че ако Сърбия не получи желаната от нея територия по-скоро ще предизвика нова и по-страшна война, отколкото да направи отстъпки. Сръбският делегат Новакович в разговор с Поанкаре заявява категоричното желание на Кралството за включването на Струга и Прилеп в обхвата на сръбските претенции. Ан. Тошев предупреждава да не се внасят „охлаждания и неприятности там, дето трябва да има само искреност и пълна лоялност⁵⁷³“. Сърбия търси начини за компенсация заради ограничаването ѝ чрез Албания до излаз на Адриатическо море, като започва да издига идеята за коридор към Солун.

Турция прави постъпки към България за нова среща и такава е насрочена за 7 януари при моста Бахчешкьой. На нея присъстват от турска страна Назим паша⁵⁷⁴ и Норадунгиян ефенди, от българска страна – ген. М. Савов и полк. Стефан Нерезов⁵⁷⁵. Впечатлението, което оставят турските представители у М. Савов е, че Високата порта е склонна да се съгласи на по-големи отстъпки към България, ако сключим мир без Гърция, защото в такъв случай въпросът за островите би се разрешил доста по-лесно⁵⁷⁶. Ясно проличават опитите на Цариград да всее допълнителен раздор в Балканския съюз, който да катализира и без това тлеещите в него разложителни процеси.

В началото на 1913 г. българският пълномощен министър в Белград отбелязва спад в ентузиазма и надеждите за осъществяване на идеала за една Велика Сърбия. Първото разочарование, което сърбите преглъщат, е създаването на автономна Албания и по този

⁵⁷⁰ Пак там

⁵⁷¹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1197, л. 116

⁵⁷² Йован Цвиич (1865 – 1927) – сръбски географ и геолог. Професор във Философския факултет на Белградския университет (1893). Поддържа тезата, че македонските славяни не са българи.

⁵⁷³ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 190

⁵⁷⁴ Назим паша – турски военен. Главнокомандващ на действащата армия по време на Балканската война (1912 – 1913). Министър на войната (1912 – 1913).

⁵⁷⁵ Стефан Нерезов (1867 – 1925) – български офицер. Началник на Оперативния отдел и помощник-началник на Щаба на действащата армия по време на Балканските войни (1912 – 1913). Началник на IX^{-та} пехотна плевенска дивизия (1915), началник на III^{-та} армия, която се сражава на Добруджански фронт (1916), началник на Моравската областна военна инспекция (1917 – 1918), командва I^{-ва} армия на Македонския фронт (15 – 30 септември 1918).

⁵⁷⁶ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 151

начин се постига разколебаване сред сръбската общественост по въпроса доколко Русия наистина подкрепя сръбските интереси. Изникването на вероятността за отстъпването от сръбските войски на завзети земи на юг, както и все по-малката надежда за излаз на Адриатическо море още повече сломяват сръбския дух. Още по-силен удар претърпява той и от претенциите на Австро-Унгария за териториалните граници на Албания. Белград отправя остри ноти към Петербург и към съюзниците си, които са обвинени в непростимо равнодушие спрямо жизнените сръбски интереси. Още по-голямо раздражение внася мобилизацията на Австро-Унгария, като същевременно огорчението към Русия се засилва още повече. Все по-популярна става идеята за задържане на окупираните от сръбските войски земи. Според Ан. Тошев, въпреки ескалиралото напрежение, то не може да стигне до заплашителни размери. Той дори съзира в поведението на сърбите опити за блъфиране⁵⁷⁷.

На 11 януари Ан. Тошев съобщава, че сърбите продължават открито да говорят за задържането на Битоля, Охрид и Прилеп, като Н. Хартвиг се изказва в тяхна полза. Ан. Неклюдов прави опити да успокои Ив. Евстр. Гешов, че Русия няма да остави Сърбия да пренебрегне задълженията си по конвенцията, но същевременно изпратеният във Велес български владика Неофит получава срок от 24 часа да напусне града⁵⁷⁸. Опитите за протест се оказват напразни.

На 15 януари 1913 г. е свикан Коронен съвет в Караагач, в който участват всички министри и някои от българските военачалници, като въпросът, поставен за обсъждане е относно румънските претенции над Силистра. Решенията постановяват, че в настоящите условия е невъзможно военни действия да се водят срещу Турция и Румъния едновременно и евентуално може да се допусне една ректификация на румъно-българската граница. Румъния печели симпатиите и на двата лагера, което поставя България в изключително трудно положение. Това от своя страна я подтиква към още по-големи претенции за сметка на Царството⁵⁷⁹.

На дневен ред отново са поставени сръбските претенции. На 22 януари 1913 г. Ан. Тошев изпраща до Ив. Евстр. Гешов своето мнение за Солун: „...Ако се окаже, че този град не може да бъде наш за сега, моето мнение е, че би било по-разумно да го отстъпим на гърците, отколкото да правим от него някакъв съюзнически град. Евентуалното обаче, отстъпване на Солун на гърците трябва да стане с условие, щото, в замяна, Атинското

⁵⁷⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1197, л. 213

⁵⁷⁸ Абрашев, П. Дневник..., с. 171

⁵⁷⁹ Марков, Г. България в Балканския съюз..., с. 231 – 232

правителство да се откаже от всякакви претенции над Костурско, Леринско и пр. Ако успеем да постигнем това, аз мисля, че истинската печалба ще бъде на наша страна. Не трябва да се забравя, че самото население в поменатите краища е не само предимно българско, но още едно от най-събудените и най-коравите в Македония⁵⁸⁰“. В разговорите на Ан. Тошев с Н. Пашич последният отново настоява за Прилеп, като българският представител посочва, че би било грешка от страна на София да стоим безучастни по отношение на сръбските претенции в Македония. Сърбите продължават своята антибългарска дейност, като най-усърдни в това отношение се оказват военните. Въпреки своите действия, те настояват, че е необходимо съюзът да се запази.

При една среща между Ан. Тошев и руския военен агент в Белград полк. Артамонов, последният подчертава нуждата българите да помолят сърбите за тежка артилерия за бомбардировка на Одрин, като в замяна, съвсем очаквано, е необходимо да се направят териториални отстъпки. Българският представител се обръща към правителството в София с констатацията, че въпросът за бъдещата граница между България и Сърбия е на дневен ред. Продължава пропагандата за това, че градове като Битоля, Велес, Прилеп и Охрид не може да са други освен сръбски, като истинската естествена граница е по реките Вардар, Брегалница и Злетовска. Българският представител продължава да подчертава влошаването на сръбско-българските отношения, като от Белград открито действат против постановленията в подписаната конвенция и непрекъснато търсят поводи, за да отменят задълженията си по нея. От София установяват, че въпросът на М. Спалайкович дали България ще подкрепи Сърбия, ако след мира последната не се оттегли от Албания, е всъщност уловка, защото при отрицателен отговор последният щял да оповести, че Сърбия ще си изтегли войските от Одрин, в случай, че се обявим против Прилеп и Битоля да станат сръбски. В управляващите кръгове в София се повдига въпрос за промени в дипломатическото тяло на България, като по-конкретно се издига идеята Ан. Тошев да бъде заменен с Д. Ризов, „...който щял да умее да говори със сърбите“, защото настоящият ни представител е „добър“, но „сухо официален“⁵⁸¹“. Изказват се и мнения за нуждата от промени във Виена и Букурещ, но цар Фердинанд не е съгласен с това предложение.

В отговор на колективната нота, на 30 януари Високата порта предлага бъдещата граница с България да преминава по течението на р. Марица, като намиращата се на десния бряг част от Одрин да бъде българска. Тя запазва четирите острова на входа на

⁵⁸⁰ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 160 – 161

⁵⁸¹ Абрашев, П. Дневник..., с. 194

Дарданелите, а съдбата на останалите предстои да се определи от Великите сили⁵⁸². Ст. Данев определя, че преговорите не могат да продължат, защото според българските желания беломорските острови и Одринският вилает е необходимо безусловно да бъдат отстъпени. Същият ден примирието е денонсирано и отново започват военните действия.

Сръбският натиск продължава. С писмо от 7 февруари 1913 г. Ив. Евстр. Гешов поставя на Ан. Тошев задача да разбере настроенията относно сръбските претенции към Адриатическото крайбрежие. Н. Пашич открито заявява пред българския представител, че въпреки обещанието от страна на Белград да се оттеглят войските от албанското крайбрежие, той е решен да ги остави още. Сръбският политик се оплаква от поведението на Русия. Сърбия се чувствала изоставена от нея, а и Франция и Англия отказвали своята подкрепа. След години Ан. Тошев си спомня, че настояването на Сърбия по отношение на адриатическия излаз от самото начало е било насърчавано от Русия, която впоследствие отстъпила по въпроса⁵⁸³. Няма податки българският дипломат да е застъпвал тази теория в докладите си от 1913 г., така че можем само да гадаем дали това е теза, изградена по-късно или в книгата си той просто ни предава мнението си от времето на самите събития.

Сръбската пропаганда продължава в Прилепско, Дебърско и Кичевско. По този повод българският консул в Солун Атанас Шопов⁵⁸⁴ изпраща телеграма до София, в която се казва, че българите по тези земи изпадат в отчаяние. Добавя още, че в интерес на България е да се действа за поддържане на духа на това население, защото сръбските власти го уверят, че тези земи ще останат сръбски. Ат. Шопов дава препоръки да се разкаже на населението за сръбско-българското съглашение и да се убеди, че тези територии ще бъдат присъединени към България. Ан. Тошев от своя страна прави ежедневни постъпки в Белград, където заученият отговор е, че това са дребни случки и сръбски терор в Македония не съществува. В същия ред на мисли българският представител докладва: „Ден не минава да не получа от повереното Ви министерство някое и друго писмо за изстъпленията на сръбските окупационни власти в Македония. Това ми наумява неотколешните времена, когато подобни съобщения се получаваха по неистовствата⁵⁸⁵ на бившия турски режим в тая област. Разликата е само, че докато по-рано, било чрез чуждите консули, било чрез застъпничеството пред самите турски власти, все се успяваше да се облекчи поне отчасти несносното положение на отделните личности, днес ние сме

⁵⁸² Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 191 – 192

⁵⁸³ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 173 – 174

⁵⁸⁴ Атанас Шопов (1855 – 1922) – български дипломат и учен. Участва в Руско-турската война (1877 – 1878) като преводач и разузнавач към командването на руската армия. Български търговски агент (1897 – 1908) и генерален консул в Солун (1909 – 1913). Редовен член на Българското книжовно дружество от 1884.

⁵⁸⁵ неистовство – архаизъм с руски произход, означаваш изстъпление, престъпление, яростна проява.

като безсилни да защитим нашите сънародници от насилията на съюзниците си. Колкото и чудновато да е това – то е факт⁵⁸⁶“. Непрекъснато се получават нови и нови оплаквания, които Ан. Тошев прочита пред Н. Пашич и настоява сръбските действия да се прекратят, но тези опити остават безрезултатни.

Ан. Тошев се изказва скептично по отношение на идеята за посещение на Ст. Данев в Белград. Определя, че идването му би било ненавременно, защото може да бъде повод да тръгнат слухове за неразбирателство в сръбско-българския съюз и следователно посещението е свързано с неговото изменение или допълнение. Българският представител допуска, че с идването на Ст. Данев сръбите ще видят възможност да говорят за отстъпването на Прилеп и други градове, което е необходимо да се отложи максимално във времето „В случай нашия интерес е да се правим на невещи, както казват сръбите, като предотвратяваме и осуетяваме всеки опит да се разговаря по горния предмет. Ако сръбите искат най-после да говорят, няма защо да им идем на крака, нека те заповядат в София⁵⁸⁷“.

Гръцките действия са с не по-малко значение. Систематично се унищожават български учебници и помагала. Особено мъчително за българите се оказва т.нар. „обезоръжителна акция“, която дава повод на гръците да извършат все по-големи своеволия. Забранява се на свещениците да служат на славянски език, гръцките войски превземат българските екзархийски черкви. На тежки изпитания са подложени българите от Костурско, Воденско, Ениджевардарско, Берско и Солунско⁵⁸⁸.

След многократни постъпки от страна на Ан. Тошев, на 29 януари той е уведомен, че сръбското върховно командване се е съгласило да изпрати изисканата от България обсадна артилерия. Българският представител пише до София, че „колкото и да е за предпочитане политиката на развързани ръце“, моментът изисква България да си създаде известни връзки със Сърбия, Гърция и Черна гора, защото събитията могат да наложат съвместна акция на балканските страни⁵⁸⁹. На 17 февруари българското правителство отправя писмено предложение оръдията да бъдат заплатени. На следващия ден е получен сръбският отказ, след който ясно изкрystalизират намеренията на Белград да разиграе картата с военната помощ при спора за територии, удобно „забравяйки“, че съгласно сключената военна конвенция са длъжни да ни окажат тази подкрепа. На 22 февруари

⁵⁸⁶ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 179

⁵⁸⁷ НАБАН, ф. 175 К, оп. 1, а.е. 2, л. 6

⁵⁸⁸ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 183

⁵⁸⁹ Стателова, Ел. Иван Евстратиев Гешов или трънливият път на съзиданието, София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1994, с. 196

сръбското правителство, чрез своя представител в София, официално настоява за ревизия на договора, заради настъпилите по време на войната промени. Като ключова причина, Н. Пашич, съвсем очаквано, изтъква участието на Сърбия с „повече от 50 000 войници“ и тежка артилерия на Маришкия театър и при обсадата на Одринската крепост. Наред с това, предложението от София да се заплати стойността на предоставената техника е категоризирано като едва ли не обидно и унижително. От друга страна, Н. Пашич упреква България, че не предоставя на Вардарския театър 100 хил. войска, както изисквали споразуменията. Истината е, и това е засегнато в отговора на българското правителство, за който ще стане въпрос по-долу, че при създадените обстоятелства това задължение на българите изобщо не стои на дневен ред. Препис от писмото на Н. Пашич е връчен от Спалайкович на Ив. Евстр. Гешов на 1 март, което кара последния спешно да повика Ан. Тошев в София, за да се изработи отговор. Преди да отпътува, българският представител разговаря по темата с Н. Хартвиг, който, очаквано, претендира, че няма представа за тази сръбска постъпка и добавя, че не вижда причина да ѝ се отдава голямо значение. Среща се и с Н. Пашич, за да му предаде молбата на София писмото да бъде изтеглено и да бъде считано за непредадено, но сръбският министър-председател отказва категорично. На 5 март 1913 г. Ан. Тошев присъства на заседание на Министерски съвет, където изнася своя устен доклад за възникналата ситуация и за отношенията със Сърбия изобщо. Всички министри остават неприятно изненадани от писмото на Н. Пашич. Уплашени от бързоразвиващите се събития, изоставени от Русия, българските управници се изкушават да потърсят подкрепа от Австро-Унгария. Министрите Ив. Евстр. Гешов и Т. Теодоров започват приятелски разговори с австрийския пълномощен министър граф Адам Тарновски⁵⁹⁰ за евентуално посредничество на Монархията по уреждане на въпроса с Румъния, за подкрепата за сключване на мир с Турция и за заставяне на Сърбия да изпълни задълженията спрямо съюзническия договор. Срещу тази помощ България се задължава да предостави на Австро-Унгария експлоатацията на железопътните линии Скопие – Солун и Солун – Битоля⁵⁹¹.

На 8 март е изготвен подробен отговор на писмото на Пашич, който е приет от Министерски съвет, но е решено писмото да не се връчва на сърбите до второ нареждане. На 18 март Ан. Тошев се връща в Белград по повод получена телеграма от ген. Хр.

⁵⁹⁰ Адам Тарновски-старши (1866 – 1946) – австро-унгарски благородник и дипломат. Посланик в София (1911 – 1916) и Вашингтон (1916 – 1917). Член на Регентския съвет на марионетното Кралство Полша (1917 – 1918).

⁵⁹¹ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 186 – 189

Хесапчиев⁵⁹², в която се говори за враждебни демонстрации против българските войници от страна на сръбските и гърците. Българският представител е натоварен със задачата да протестира против тези действия пред белградското правителство, да изиска наказание за виновниците и да настоява да се сложи край на подобни демонстрации. Постъпките на Ан. Тошев остават безплодни. Българският пълномощен министър представя и реакцията на Н. Хартвиг относно писмото на Н. Пашич, който настоява, че сърбите са благоразумни и ще изпълнят своите задължения от конвенцията, т. е. просто не са разбрани за своите намерения⁵⁹³.

Ст. Данев и ген. Р. Димитриев получават задачата да осведомят управляващите в Петербург за възникналите спорове със съюзниците и да помолят руснаците да се застъпят за българските интереси. Тази българска стъпка не се одобрява нито от съюзниците ни, нито от Румъния. Спрямо инструкциите, дадени от София, Ан. Тошев уверява Н. Пашич, че пътуването на Ст. Данев е напълно съвместимо с българо-сръбските отношения и по-скоро акцентът е да се реши въпросът с Румъния. Също така българският представител повдига темата за кондоминиума в Македония (според член 2 на тайното приложение към съюзния договор се определя, че в окупационните земи следва да бъде въведен кондоминиум⁵⁹⁴). В тази връзка той изразява своето възмущение от поведението на сръбските власти в Македония, протестира срещу изгонването на българските органи от тези земи и пр. Н. Пашич изказва своята гледна, че в случая под „кондоминиум“ по-скоро трябвало да се разбира, че с общи сили трябва да се предпазим от неприятели, като всяка държава получава правото само тя да управлява окупираните от нейните войски земи и отказва да допусне изпращането на български администратори⁵⁹⁵. Поведението на Ив. Евстр. Гешов и неговия управленски екип е повече от озадачаващо. Остава неясно защо българите се опират на въпросния чл. 2 чак сега, при положение, че окупаторските попъзновения на сърбите за Македония отдавна са ясни на всички. Можем да допуснем, че стратегията на София е била да разиграе „картата“ за кондоминиума само ако е крайно наложително, както изглежда да бъде след донесенията на ген. Хр. Хесапчиев и гневното писмо на Н. Пашич. Никъде в своите по-късни трудове Ан. Тошев не дава лична оценка на

⁵⁹² Христофор Хесапчиев (1858 – 1938) – български офицер. Помощник на началник-щаба на войската по време на Сръбско-българската война през 1885 г. Началник на Военното училище в София (1886 – 1887). От 1898 г. е действителен член на Българското народно дружество. Военно аташе в Белград (1899 – 1904), дипломатически агент в Белград (1904 – 1905), Букурещ (1905 – 1909), пълномощен министър в Букурещ (1909 – 1911). През 1904 г. е пратеник на България на Първата конференция за мир в Хага.

⁵⁹³ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 190

⁵⁹⁴ Гешов, Ив. Балканският..., с. 116

⁵⁹⁵ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 199 – 200

този подход на своите висшестоящи, което ни провокира да мислим, че, колкото и да е алогичен, то българският дипломат е бил съгласен с него.

На 17 март 1913 г. Ан. Тошев отново е повикан в Министерски съвет, за да прочете вербалната нота на сърбите в отговор на неговите многократни постъпки да се прекрати сръбският терор спрямо българите в окупираните земи. В нотата се съдържат оплаквания на четници и агитатори, като се твърди, че за такива проблеми населението трябва да се обръща към сръбските власти, а не към българските. Чрез българския пълномощен министър членовете на кабинета изпращат отговор на нотата, в който се напомня на сърбите, , като по този начин може в тези земи да се установят българските представители на властта, т.е. оплаквания може да се правят и към България. Ан. Тошев получава инструкции да не говори за никакви териториални компенсации в Македония. След завръщането си в сръбската столица той посещава руската легация и провежда разговор с Н. Хартвиг, който се опитва да омаловажи писмото на Н. Пашич, като посочва, че тамошното правителство е дълбоко оскърбено от идеята да се заплати обсадната артилерия. Ан. Тошев предупреждава София, че както руският пълномощен министър, така и министър-председателят ще опитат да задържат „ако не цялата, то поне част от окупираната от сръбските войски територия“⁵⁹⁶.

Тонът на рапортите от Белград започва да става все по-негативен. Ан. Тошев информира, че Н. Пашич открито говори, че след войната няма да се водим от сключената конвенция. Тези смели декларации очевидно са съгласувани с Н. Хартвиг и подкрепени от него, защото той се намесва и призовава София да не отговаря рязко на сръбския премиер. Българското правителство решително отхвърля този съвет⁵⁹⁷.

Ан. Тошев обръща внимание на Ив. Евстр. Гешов в доклад от 24 март, че идеята за сръбско-гръцки съюз придобива все по-голяма популярност. Българският представител допуска, че дори още формално да не са постигнали своите договорки, сърбите и гърците успяват да се разберат за всички въпроси, които не са съвместими с интересите на София. Посочва още, че най-полезно за българите би било да се постигне споразумение поне с Гърция, като ѝ се отстъпят тези територии, които така или иначе ще бъдем принудени да предадем. Също така предлага идеята да се вземат нужните мерки и да се осветли общественото мнение в чужбина по въпросите, свързани със споровете с Румъния, Сърбия и Гърция. Предлага професори и други компетентни лица да публикуват статии в

⁵⁹⁶ Марков, Г. България в Балканския съюз..., с. 325 – 326

⁵⁹⁷ Абрашев, П. Дневник..., с. 231

европейската преса, както и да се организират срещи с видни политици и парламентарни личности. В такива начинания Ан. Тошев вижда големи шансове за успех⁵⁹⁸.

Междувременно на 26 март е превзет Одрин. Новината е посрещната радостно, като изключение от това прави Сърбия. Ан. Тошев изпраща до Ив. Евстр. Гешов доклад относно настроенятия по темата: „Докато превземането на Одрин се посрещна във всички славянски земи с възторг и изблик на горещи симпатии към България, в Белград това епохално събитие пробуди по-скоро чувство на завист и злоба. Никакви манифестации, никакво оживление. Единственият сърбин, който дойде да поднесе честитките си в легацията, бе старият ген. Груич. Вестниците, които тъй възторжено поздравиха падането на Янина, биха минали мълком превземането на Одрин, ако не бе желанието им да омаловажат славата на нашето победоносно оръжие и да припишат всичката заслуга в случая на сръбските войски⁵⁹⁹“.

Продължават преговорите между съюзниците и Румъния. Отново се търси помощта на Петербург, откъдето Ст. Данев съобщава, че по турско-българската граница Русия приема българското становище и обещава да го поддържа. По сръбско-българския спор руснаците все още подкрепят идеята да ни се даде Струга от спорната зона, а Дебър да остане за сърбите. Въпросът за Солун е труден за уреждане и се дават инструкции от София да не се претендира за този град. По силата на съгласието на България и Румъния за медиация на Великите сили, последните възлагат на своите посланици в Петербург да се ангажират с уреждането на този спор. Предвижда се Петербургска посланическа конференция, в чийто състав влизат посланиците на Великите сили. Въпреки това Румъния все още се надява за приключване на този конфликт пряко, като това е повлияно от австрийската дипломация, чието желание е образуването на един бъдещ политически съюз между България, Турция и Румъния под покровителството на Тройния съюз⁶⁰⁰.

Насърчена от победата при Одрин, българската Главна квартира, замисля втора атака на Чаталджа. Правителството в София се противопоставя на тази идея, защото Ан. Неклюдов обещава, че Русия ще накара сърбите да се подчинят на договора при условие, че българите не нападнат укрепената линия между Черно и Мраморно море. Това обещание обаче изглежда не кореспондира с реалността. Сърбите остават непреклонни относно своето изложение от 22 февруари и непрекъснато настояват за изменение на договора. Ив. Евстр. Гешов, чрез Ан. Тошев изказва пред Н. Пашич съжаление, че

⁵⁹⁸ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 191

⁵⁹⁹ Пак там, с. 207

⁶⁰⁰ Пак там, с. 207 – 210

царското правителство не може да се съгласи с претенциите за обезщетение на своите съюзници от Белград. Последният, явно вдъхновен от затрудненията на България в дипломатически план, остро отвърща, че съюзът не може да остане в настоящото му положение и ще се търсят начини за благоприятно уреждане на въпроса⁶⁰¹.

На 5 април Великите сили връчват нота на съюзниците, в която се представя мнението, че с цел да се спрат военните действия, се предлага да бъде приета линията Мидия – Енос. От своя страна съюзниците изпращат своите условия: при определяне на границата в Тракия, посочената линия от Великите сили да се вземе за основна, но не и за окончателна; да се отстъпят беломорските острови на съюзниците; държавите от Балканския съюз предявяват претенции да бъдат известени за проектираните граници в Албания; да се приеме военно обезщетение, което да се предостави на специална комисия, която изучава финансовите въпроси; допускат прекратяване на военните действия при изпълнение на поставените от тях условия⁶⁰².

Междувременно Турция изразява своята готовност за спиране на военните действия. На 13 април между началника на авангардните български дивизии ген. Ст. Тошев и турския делегат Зия паша се взима решение за прекратяване на военните действия считано от 14 април⁶⁰³.

В началото на април напрежението между съюзниците ескалира. Българското правителство призовава Съглашението да вземе мерки и да вразуми сърби и гърци, които подкопават основите на съюза. М. Маджаров предупреждава управляващите в Лондон, че съществува реална опасност от конфликт между съюзниците. Външният министър Ед. Грей счита за най-уместно да запази неутралитет по въпроса за отношенията между балканските съюзници, защото за него приоритет е сключването на мир между Османската империя и Балканския съюз. Според М. Маджаров „Единственото спасение е в арбитража на руското правителство, но последното недоверие, което беше обзело по-голямата част от българските умове, подкопаваше тоя единствен стълб на нашата надежда⁶⁰⁴“. Постъпки са направени от Ив. Евстр. Гешов към Русия с молба да се предотврати задаващият се конфликт.

След продължителни преговори на 21 април съюзниците предават на представителите на Великите сили своя колективен отговор, който се счита за прелиминарен мир: 1. Линията Мидия – Енос ще бъде взета като база за преговорите, не като окончателна

⁶⁰¹ Пак там, с. 210 – 212

⁶⁰² Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 195

⁶⁰³ Марков, Г. България в Балканския съюз..., с. 354

⁶⁰⁴ Маджаров, М. Дипломатическа..., с. 215

линия; 2. Отстъпването от страна на Турция островите в Егейско море се приема в зависимост от решенията, които ще има да се вземат относно някои от тях; 3. Великите сили са готови да съобщят още отсега проектираните северна и североизточна граници на Албания, а решението за онези на юг и югоизток ще бъде съобщено, когато и те бъдат уточнени; 4. Решението на всички финансови въпроси, „бидейки резервирано за техническата комисия в Париж, в която ще вземат участие и делегатите на воюващите“, ще бъде съобщено своевременно. Великите сили не намират за нужно да се дават подробни обяснения върху принципа за обезщетение⁶⁰⁵.

С идеята да видят изтощена България, гърци и сърби умишлено протакат преговорите в Лондон, докато българските войски продължават своите действия против турците. Същият ден 21 април Ан. Тошев получава от София наставления да продължава да настоява пред Н. Пашич за спазване на договорения кондоминиум. При разговор с Н. Хартвиг, руският политик настоява за една среща между Н. Пашич и Ив. Евстр. Гешов, за да се обсъди арбитражът, като изразява мнение, че споразумението е възможно при една ректификация на границата⁶⁰⁶.

Анализирайки ситуацията в един от по-късните си трудове, Ан. Тошев изказва позиция, че освен Н. Хартвиг, роля в разпадането на Балканския съюз е имал и английският пълномощен министър в София Хенри Бакс-Айрънсайд⁶⁰⁷, близък приятел на М. Спалайкович, превърнал се в проводник на интриги между съюзниците. Недостатъчно обективен, според българския дипломат, е бил в своите действия е и френският пълномощен министър Андре дьо Панафьо⁶⁰⁸. Ан. Тошев изказва мнение, че дипломатите са могли да посредничат за разрешаването на много от недоразуменията и да не се стига да разпадането на Балканския съюз. На фона на тези дипломатически маневри, припомня Ан. Тошев, гърци и сърби продължавали да водят преговори без участието на български представители. Междувременно сръбски войски са се разположили по долината на р. Вардар от Скопие до Гевгели, а гръцките войски са се придвижвили на изток. Желанието у сръбското общество да види Душанова Сърбия възобновена нараствало все повече. Ан. Тошев ни предава своите призови към кабинета в София да се търсят „по възможност най-много симпатизанти“, които да подкрепят България при спорове със съюзниците. Наред с

⁶⁰⁵ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 215

⁶⁰⁶ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 196

⁶⁰⁷ Хенри Бакс-Айрънсайд (1859 – 1929) – британски дипломат. Първи секретар на легацията в Стокхолм (1900 – 1902). Генерален консул в Каракас (1902 – 1907). Пълномощен министър в Сантяго (1907 – 1909), Берн (1909 – 1910) и София (1911 – 1915).

⁶⁰⁸ Андре дьо Панафьо (1865 – 1949) – френски дипломат. Пълномощен министър в София (1912 – 1915) и Варшава (1920 – 1925).

това, той предупреждава кабинета, че Н. Хартвиг продължава да се застъпва за сръбските претенции в ущърб на българската кауза. Наред с това, изказва пред Ив. Евстр. Гешов теза, че е много по-разумно да се направят известни отстъпки на Гърция, не на Сърбия, защото положението на българското население при едно гръцко управление ще е далеч по-търпимо в сравнение с това под сръбска власт. Това би могло да послужи и като инструмент за разстройване на така опасното за България сближение между сърбите и гърците. Същевременно и Атина, и Белград отправят запитване към Румъния какво би било нейното поведение в случай на въоръжен конфликт, като отговорът е доста уклончив, но Т. Майореску отбелязва, че Румъния трябва да се намеси, когато войната между съюзниците избухне⁶⁰⁹.

С. Сазонов прави постъпки за среща между четиримата министър-председатели. Ив. Евстр. Гешов изразява желание по-скоро да се реши окончателно въпроса за „спорната зона“. Руският политик порицава отказа на България да участва в срещата и се обявява в полза на сръбското тълкуване на договора⁶¹⁰.

Ан. Тошев докладва, че сръбската и гръцката преса стават все по-остри в своите изказвания. Публикуват се статии, в които се застъпва тезата за разширение на Сърбия на всяка цена без значение на демографския състав. Други твърдят, че Сърбия трябва да е обединително звено между южните славяни и че във войната с турците приносят на сърбите е далеч по-голям от този на българите, защото те имат решително значение в превземането на Одрин и др.⁶¹¹.

Преди да замине за София Ан. Тошев се среща с Н. Пашич, който се оплаква, че Сърбия е излъгана в своите надежди относно войната и също повдига въпроса за среща между него и българския министър-председател, за да се обсъди арбитражът. Когато пристига в столицата на 25 април, Ан. Тошев е посрещнат от Ив. Евстр. Гешов и му предава искането. Българският министър-председател отказва среща с Н. Пашич относно ревизия на договора, като посочва, че на Ст. Данев в Петербург е обещано той да бъде изпълнен. На 26 април българският представител се среща с Димитър Христов⁶¹², който му споделя за възникналите течения в самата управляваща коалиция: първото, което е миролюбиво, настоява за демобилизация, като първо се разберем с Гърция, след това със

⁶⁰⁹ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 215 – 217

⁶¹⁰ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 197

⁶¹¹ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 227

⁶¹² Димитър Христов (1871 – 1944) – български политик. Член на Прогресивнолибералната партия. Министър на търговията и земеделието (1911). Временно управляващ министерството на търговията, промишлеността и труда (1911 – 1912). Министър на земеделието и държавните имоти (1911 – 1913, 1926 – 1930).

Сърбия и второ, което подкрепя идеята да не се правят отстъпки на Сърбия и да се задържи Солун. Счита се, че начело на първото течение е министър-председателят, подкрепян от своите съратници от НП, а начело на второто – председателят на НС, следван от прогресивнолибералите в кабинета. Ан. Тошев със съжаление констатира, че между членовете на кабинета, вместо така нужното в толкова ключов момент единодушие, цари разногласие⁶¹³.

След това Ан. Тошев отново се вижда с Ив. Евстр. Гешов, на която среща присъства и Т. Теодоров. Българският министър-председател споделя, че Ан. Неклюдов предава, че в Петербург са притеснени от изострянето на отношенията между Сърбия, България и Гърция и считат, че голяма опасност конкретно за Царството има от Турция и Румъния. От Петербург предупреждават, че в случай на братоубийствена война Русия няма да ни окаже подкрепа дори да се стигне до гибелта на Царството. На 26 април С. С. Бобчев е натоварен да заяви пред С. Сазонов, че белградското правителство се опитва да помрачи съюзническите отношения чрез ревизия на договора и още, че сръбските и гръцките войски се струват срещу българите и оказват терор на населението в Македония. Ив. Евстр. Гешов и Т. Теодоров изказват опасението си да не се окажем изненадани от едно сръбско-гръцко нападение, като натоварват Ан. Тошев да се срещне със Ст. Данев и да го склони по въпроса за Солун, но последният се оказва непреклонен⁶¹⁴. Фактът, че двамата водачи на Народната партия не желаят да разговарят със своя коалиционен партньор, а прехвърлят тази задача на неутрално лице, е явен атестат, че затрудненията около отношенията със съюзниците влияят негативно и на и без това крехката хармония между двете управляващи партии.

На 2 май Ед. Грей представя на акредитираните в Лондон пълномощни министри на страните от Балканския съюз проекта за предварителен мир: 1. Границата Мидия – Енос да се уточни от международна комисия; 2. Албанският въпрос и Егейските острови да се предоставят на решенията на Великите сили; 3. Остров Крит се отстъпва на Гърция; 4. Финансовите въпроси се решават от международна комисия в Париж⁶¹⁵.

В същия ден, чрез своите пълномощни министри, Великите сили заявяват на съюзените правителства, че посланическата конференция е одобрила техния отговор от 21 април и ги кани да назначат свои делегати за подписване на предварителните условия за мира и по-

⁶¹³ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 231

⁶¹⁴ Пак там, с. 232

⁶¹⁵ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 198

нататъшно обсъждане на окончателния договор, като настоятелно призовава военните действия да бъдат спрени незабавно⁶¹⁶.

Ан. Тошев решава да потърси мнението и на опозиционните партии. За тази цел се среща с някои от техните лидери, като установява, че те са против каквито и да било отстъпки, особено на сърбите. Забелязва се единодушие да не се отстъпва от договора. Русофилските среди, очаквано, вярват, че Русия ще застави Сърбия да го спазва, като това се потвърждава и от подкрепата, изказана от Петербург. В Министерски съвет се провеждат разговори за подобни съвещания между царя и опозицията, което показва смущение у членовете му. П. Абрашев, макар да не знае със сигурност, но с цел „да се подплашат тези, притесняващи се от оставка“, заявява, че такива наистина са проведени, като Ан. Тошев е в основата им. Александър Людсканов⁶¹⁷ изказва своето наблюдение, че Ан. Тошев се разхождал с Р. Петров, което поведение е оценено като предизвикателно⁶¹⁸. Параноята на управляващите, че българският представител в Белград се опитва да разклати властта им е очаквана, при положение, че те самите изглежда не чувстват коалицията достатъчно стабилна, предвид несъгласието по въпроса за Солун между лидерите на двете партии, които освен това държат и двата най-ключови поста – министър-председател и председател на Народното събрание. Нямаме никакви свидетелства и съответно никакви основания да смятаме, че решението на Ан. Тошев да се допита до опозиционните водачи е продиктувано от опити за дестабилизиране позициите на управляващите. Изглежда желанието му е да има по-пълноценна представа за нагласите в политическите кръгове у нас, предвид факта, че ръководи мисията в най-враждебната и най-опасната за България от държавите в Балканския съюз. Можем още да допуснем, че предвид познанствата му в средите около цар Фердинанд, българският дипломат може и да е получил информация за евентуални планове на монарха да промени външнополитическата ориентация на страната и да даде властта на партиите, „гледащи“ към западноевропейските Велики сили, което го е провокирало да проведе срещи с тях.

На 6 май Ан. Тошев се връща в Белград без никакви ясни инструкции. Н. Хартвиг продължава да настоява за среща между Н. Пашич и Ив. Евстр. Гешов, но българският представител заявява, че поради яснотата на договора, тази среща е ненужна. От своя страна руският представител споделя, че Н. Пашич може да се откаже от договора, защото

⁶¹⁶ Марков, Г. България в Балканския съюз..., с. 389 – 390

⁶¹⁷ Александър Людсканов (1854 – 1922) – български политик. Един от лидерите на Прогресивнолибералната партия. Министър на търговията и земеделието (1901). Министър на обществените сгради, пътищата и съобщенията (1902 – 1903). Министър на вътрешните работи (1902 – 1903, 1912 – 1913). Министър на земеделието и държавните имоти (1913).

⁶¹⁸ Абрашев, П. Дневник, с. 284

не е подписан от самия него, защото не споделял напълно мнението на М. Милованович и не познавал подробностите по договора. Ан. Тошев отвърща, че Н. Пашич е имал достатъчно време да го проучи от времето, в което е поел властта и да се откаже от него преди да се започнат военни действия против османците⁶¹⁹.

На 9 май английският пълномощен министър в Белград съобщава на Ан. Тошев, че Ст. Новакович го посетил и му оставил препис за една промемория за подялбата на Македония. В нея сръбското правителство се опитва да докаже, че при сключването на сръбско-българския договор не се включва съществуването на други съюзници и техните искания, нито за последствията от вмешателството на Великите сили в балканските работи, което позволило промяна на първоначалните планове и изникването на нови съображения и въпроси за компенсация. Именно заради това разширяването на съюза довежда до необходимост за установяване на ново балканско равновесие. Една от главните причини Сърбия да воюва е обещаният ѝ излаз на Адриатическо море, което било ограничено от действията на Австро-Унгария и Италия. Гърция също среща трудности по присъединяване на Егейските острови, с изключение на Крит, като трябва да ѝ се окаже помощ. Наложилото се напускане на албанското крайбрежие и Адриатическо море от Сърбия довежда до това, че не се установява обща граница с Гърция, за която те настояват. Българският проект включва присъединяването на цяла Македония (с изключение на Скопие, Куманово и Тетово), което не отговаряло на политически, географски и етнически съображения. От това следва, че България, Сърбия и Гърция е необходимо да преминат към нова и окончателна подялба на полуострова, която ще се установи на основата на ангажираните във войната сили и завзетите територии от всяка от тях. В текста на въпросната промемория се прави опит да се докаже, че щом Македония е освободена от сръбски и гръцки войски трябва да се разпредели между тях, че е необходимо да се установи обща граница между Сърбия и Гърция, както и да се действа на принципа за балканско равновесие. Според Ан. Тошев слабата сръбска аргументация е знак за вероломството на Белград и за постигнато съглашение с Атина против София. В същия ден българският пълномощен министър среща Угрон, който му казва, че „Сърбия систематично и трескаво се подготвя за война срещу България⁶²⁰“. Австро-унгарският представител, наблюдавайки обстановката по време на отсъствието на Ан. Тошев, стига до извода, че въоръжен конфликт може да се избегне само в случай, че България се откаже от земите, завзети от сръбските войски. По този повод Ан. Тошев пише до София

⁶¹⁹ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 240

⁶²⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1368, л. 10

следното: „Впрочем, всички сърби искрено изглеждат убедени, че нашите войски са вече некадърни за борба, че касите ни са празни, че обоза ни е никакъв и че нямаме нужните мунции. Това ги ободрява и насърчава. Слабото успокоение що се забелязва напоследък в сръбската преса, се дължи главно на вярата, че благодарение на сръбската сила, въпросът за поменатите краища безвъзвратно е решен в полза на Кралството⁶²¹“.

В същия ден приключва и посланическата конференция в Петербург, която решава гр. Силистра да бъде даден на Румъния, като се установява с точност къде ще минава границата. В замяна правителството в Букурещ трябва да даде обезщетение на българските поданици, живеещи в Силистра и територията, предоставена на Румъния, докато България се задължава да не издига укрепления по линията на установената граница Дунав – Черно море и да даде автономия на куцовлашките църкви и училища, които остават в границите ѝ.

Белградското правителство поддържа тезата, че условията и предпоставките, при които се сключва договора се променят в полза на България за сметка на Сърбия. Един от най-яроствните защитници на тази теза се явява Стоян Протич⁶²², който заявява, че Балканският съюз не би могъл да има успех и да победи общия противник, ако Сърбия бе извършила само формалните си задължения.

На фона на това петербургското правителство лавира между Белград и София. Докато отправя обещания към България, че договорът ще бъде изпълнен, Н. Хартвиг поддържа у сърбите вярата, че той ще бъде коригиран спрямо тяхното желание.

Междувременно сръбско-гръцките преговори насочени срещу България вече са се увенчали и с резултат, като още на 5 май 1913 г. в Атина е подписан таен предварителен протокол между Л. Коромилас и Бошкович, по силата на който до десетдневен срок ще се сключи съюзен договор между двете държави против България. Общата граница, която се отстоява е на запад от Вардар – Гевгели до Охридското езеро и в основата ѝ е заложен принципът на действителната окупация. В случай, че България не приеме посредничество или арбитраж върху този принцип, двете страни се задължават да си окажат военна подкрепа⁶²³.

На 13 май Ст. Данев и Т. Теодоров заминават съответно за Лондон и Париж във връзка с предстоящото подписване на мира. На път за своята мисия преминават през Белград, където се срещат с Ан. Тошев. Те споделят с него притеснения, че Сърбия може да се

⁶²¹ Пак там

⁶²² Стоян Протич (1857 – 1923) – сръбски политик. Участник в основаването на Народната радикална партия. Министър-председател на Югославия (1918 – 1919, февруари – май 1920).

⁶²³ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 198

откаже от арбитража и да ни нападне заедно с Гърция. Българският представител изказва мнение, че не вярва сърбите да се явят на арбитража в Петербург и като единствен вариант вижда възможността да се разберем с гърци и румънци, дори с цената на известни жертви и евентуално да потърсим приятелството на Турция⁶²⁴. Той отправя предупреждение към българското правителство, че веднага след подписването на договора Сърбия ще изпрати ултиматум за неговото преразглеждане. Като единствен изход от ситуацията той вижда прехвърлянето на български войски към западната граница⁶²⁵.

Сърби и гърци, в намеренията си да задържат Македония, не се спират пред никакви средства. На 14 май е подписана военна конвенция за взаимно оказване на помощ във война срещу България. В Югоизточна Македония се съсредоточава деветдесетхилядна гръцка армия, а 150 000 сръбски войници се насочват в посока към Гевгели, Велес, Куманово и Пирот⁶²⁶. Ан. Тошев ежедневно протестира пред Н. Пашич, който отговаря, че вече всичко зависи само от военните, но все пак ще проучи въпроса. По отношение на струпването на сръбски войски по долината на р. Вардар, министър-председателят уверява българския дипломат, че тези сведения са преувеличени и това са движения на войски от висшата военна власт, което не е повод за неблагоприятно тълкуване. На фона на това сърбите вече са абсолютно решени да се направи ревизия на съюзническия договор. Н. Пашич настоява пред българския представител, че е невъзможно да се остави без изменения постигнатото споразумение, като твърди, че се налага среща между ръководните кръгове на двете държави, за да се обсъди този въпрос. Българското правителство отново се изказва против подобна среща⁶²⁷.

На 14 май 1913 г. Ан. Тошев пише до министър-председателя с предупреждение за предстоящата опасност за България, породена от амбициите на съюзниците: „По сведенията ми, веднага след подписването на прелиминарния мир, сръбското правителство щяло да отправи към България искане да се ревизира договора. Имайки предвид трескавото военно приготвление, правено от сърбите на нашата граница, боя се да не би веднъж съсредоточаването на сръбските войски завършено, да бъдем поканени да дадем един бърз отговор на горното искане. Допустимо е, от друга страна, по силата на едно предварително споразумение между Гърция и Сърбия и да бъдем предизвикани по-

⁶²⁴ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 258

⁶²⁵ Марков, Г. България в Балканския съюз..., с. 401 – 402

⁶²⁶ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 200

⁶²⁷ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 259

рано от гръцка страна или едновременно и от двете⁶²⁸. Българският представител посочва още, че целта на Н. Хартвиг и Н. Пашич е чрез растящия ентусиазъм на общественото мнение в Сърбия да се посочи конфликтът като неизбежен, като се въздейства в Петербург за нови отстъпки от българска страна. Това е причината Ан. Тошев да съветва българските войски да се отправят към границата и възможно най-бързо да се решат споровете с Гърция. Вследствие на тези известия Ив. Евстр. Гешов се обръща към ген. М. Савов с молба да се вземат мерки против опасността от Сърбия. Отговорът далеч не е обещаващ. Ген. Савов заявява, че не може да се предприемат действия преди да се освободи армията ни срещу Турция⁶²⁹. Междувременно сръбските войски продължават да се средоточават по границата и българският представител търси мнението на Хартвиг по този въпрос. В отговор руският представител твърди, че това не е вярно, че Сърбия няма никакви агресивни намерения против България, не се опитва да избегне арбитража и не се готви нота за ревизия на договора. Подозренията на Ан. Тошев все пак се оказват верни. Още на същия ден Н. Пашич заявява на английския пълномощен министър, че сръбското правителство ще иска ревизия на договора, тъй като условията са променени и той се оказва невалиден, а самият арбитраж – излишен. След няколкократно заповеди да се направи нужното за защита при евентуално нападение от сръбска страна, ген. Савов успокоява Ив. Евстр. Гешов, че са взети мерки за прикриване на столицата⁶³⁰.

На следващия ден българският представител отправя молба към Ив. Евстр. Гешов да повика от Рим Д. Ризов, който по принцип е добре приет от сръбските управляващи кръгове, като последният се отбие „за някой ден“ в Белград, за да може Ан. Тошев, по негови собствени думи, да се отдалечи „временно...от поста под предлог на болест“. Министър-председателят одобрява идеята и два дни по-късно пише до Д. Ризов със съответните инструкции да се яви в София⁶³¹.

Междувременно зачестяват слухове за сключено сръбско-гръцко споразумение, което Ан. Тошев споменава в своя телеграма от 18 май. Получават се сведения от Русия, която изразява готовност, освен като между Сърбия и България, да изиграе тази роля и при решаване на българо-гръцкия конфликт⁶³².

На 21 май Ан. Тошев обядва при Ан. Неклюдов заедно с френския пълномощен министър Панафьо. Българският представител в Белград изказва своето възмущение от

⁶²⁸ Гиргинов, Ал., Народната катастрофа. Войните 1912/13, София, издателство „Армейския Военно-издателски фонд“, 1926, с. 139 – 140

⁶²⁹ Пак там

⁶³⁰ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 265

⁶³¹ Пак там, с. 264

⁶³² Пак там, с. 266

начина на мислене на своите колеги, които се оказват по-склони само да отбелязват съответните събития без да ги анализират и да вникнат в историческия контекст. Оставайки след обяда насаме с Ан. Неклюдов, Ан. Тошев прочита донесеното от полк. Романовски писмо от С. Сазонов, в което се настоява България да отстъпи на Сърбия Прилеп и „още някои места“, за да не се достигне до разрыв. Ан. Неклюдов изразява своето опасение от едно евентуално падане на кабинета на Ив. Евстр. Гешов, което, твърди руският дипломат, се желае от прогресистите и от цар Фердинанд, но посочва, че умереността на настоящия министър-председател е за предпочитане⁶³³. Само можем да предполагаме дали дипломатът споменава прогресистите единствено с цел да създаде допълнително напрежение в коалицията или винаги верните на Петербург фактори в Даневата партия наистина са споделили подобно мнение пред водача на руската легация, но вторият вариант, макар малко циничен, е съвсем реалистичен.

Същевременно Д. Ризов съобщава на Ив. Евстр. Гешов, че от посещението си в Белград стига до заключение, че цялото сръбско обществено мнение е вече окончателно настроено враждебно против България, непримиримо и непоколебимо в решението си за задържане на частта от Македония, окупирана от сръбски войски. На 26 май М. Спалайкович връчва нота на българския министър-председател, в която официално се изисква ревизия на договора и подялба на Македония, като цялата територия на последната следвало да бъде считана вече за част от „спорната зона“⁶³⁴. Още същия ден Ив. Евстр. Гешов извиква на разговор Д. Ризов, за да се обсъди отговор на нотата. След това българският министър-председател среща и с Ан. Тошев, като му споделя идеята, че е най-разумно да се направят известни отстъпки от „спорната зона“ в Македония с цел да се избегнат по-големи усложнения. Години по-късно, връщайки се към този разговор, Ан. Тошев изразява своето съжаление, че не е подкрепил тази мисъл на Ив. Евстр. Гешов, като отбелязва, че самият премиер се притеснявал да сподели тази идея с останалите отговорни фактори за нейното изпълнение. Остава неясна причината първият министър да споделя концепцията си само със своя представител в Белград. Трудно е да си представим, че има доверие единствено на него. По-скоро допускаме, че Ив. Евстр. Гешов се опитва да посее у Ан. Тошев желанието сам да издигне въпросната идея, за да може премиерът да не носи отговорност и да не пострада от очакваната негативна реакция на останалите министри, на военните, на царя и на българското общество.

⁶³³ Пак там, с. 270

⁶³⁴ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 201 – 202

Все така на 26 май българският дипломат присъства и на заседание на Министерския съвет, от което премиерът отсъства. В своите спомени Ан. Тошев отчита липсата на разбирателство между управляващите и какъвто и да е общ план за действие: „С истинска тъга и сега можах да констатирам, че и под угрозата на развиващите се събития нашите министри бяха в пълна безпътица. Никакво единомислие при това и следователно никакъв общ план за действие⁶³⁵“. Тази оценка от позицията на времето е единствената, която имаме по темата, така че можем да гадаем дали съвпада с вижданията на дипломата от военновременните години. Българският представител предупреждава кабинета, че зад действията на Н. Хартвиг за подкрепа на Сърбия стои или С. Сазонов, или някой силен държавник около цар Николай II. Именно заради руската подкрепа сърбите няма да се подчинят на арбитража, от което е сигурен, че предстои война с тях. Ан. Тошев съветва да се зальгват по някакъв начин сърбите докато българските войски успеят да се съсредоточат. Той изразява своето убеждение, че сърбите се подготвят за нападение над България, като аргумент за това привежда връчената нота на Ив. Евстр. Гешов от Спалайкович, в която се изисква в най-кратък срок българското правителство да отговори дали се съгласява на ревизия на договора⁶³⁶.

На 27 май се провежда среща между Ан. Тошев, Д. Ризов и Ив. Евстр. Гешов, на която се решава българският министър-председател да отговори на отдавна отправената покана от Н. Пашич за среща между тях. Този акт е посрещнат със задоволство от Т. Теодоров, който вижда една такава среща като идеален маньовър за забавяне на събитията, докато България премисля следващите си ходове. Сръбският държавник я определя за 31 май⁶³⁷. С. Сазонов, научавайки за това, пише до А. Неклюдов и ясно подчертава, че София трябва да се съобрази с желанието на Н. Пашич за ревизия на договора, за да може да се постигне какъвто и да е консенсус. Ясно проличава опитът на Петербург да „извива ръцете“ на българските управляващи, обвинявайки тях за напрежението и притискайки ги да отстъпят още и още територии на закриляната от руснаците Сърбия. Междувременно ген. Савов продължава да окуражава Ив. Евстр. Гешов да държи твърда позиция, като заявява, че българите биха имали надмощие при един въоръжен конфликт срещу сърби и гърци и настоява да се сключи сепаративен мир с Турция в случай, че съюзниците продължават да бавят подписването на мира от всички⁶³⁸.

⁶³⁵ Кишкилова, П. България 1913, София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1998, с. 17 – 18

⁶³⁶ Абрашев, П. Дневник..., с. 308 – 309

⁶³⁷ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 280

⁶³⁸ Марков, Г. България в Балканския съюз..., с. 422 – 423

На 28 май в София, чрез телеграма от белградската легация, е получена речта, държана от Н. Пашич пред Скупщината и публикувана във вестник „Самоуправа“⁶³⁹. С тази реч се опитва да внуши за пореден път, че промяната в обстоятелствата трябва да доведе до ревизия. Благодарение на факта, че съюзният договор не е публикуван, въпреки настояванията от българска страна, речта предизвиква заблуда в общественото мнение. Това предизвиква реакция и в някои от столиците на Великите сили. М. Маджаров съобщава, че в Англия не допускат съзнателно да се изопачава истината от отговорни лица като Н. Пашич и съветва, за да се неутрализира ефекта от декларацията на сърбина, да се напише от българското правителство още по-категорична такава. Още повече се усилва възмущението в България и Македония вследствие на речта на Н. Пашич. Официална Русия в своето държане позволява на сърбите да си мислят, че техните домогвания са основателни. Специалният сръбски делегат Генчич излага на руския министър-председател Владимир Коковцев⁶⁴⁰ сръбската теза за подялба на спорната зона от Македония, като последният го моли да се изготви мемоар с карта, на която да бъдат означени желаните от Сърбия граници⁶⁴¹.

Същевременно Румъния отново изисква от България ректификация на границата. Българският представител в Букурещ Г. Калинков обръща внимание на българското правителство, че би било разумно да се определи здраво и точно българското становище към претенциите на съседите от север, като моли да му се дадат незабавно инструкции по въпроса, за да не се изпусне моментът и да може да се работи преди Румъния да се реши на общи действия със Сърбия и Гърция⁶⁴².

В желанието си да видят България възможно най-изтощена, нейните съюзници продължават да си измислят поводи, за да се забави подписването на мира. Сръбските и гръцките делегати в Лондон се обръщат към турския посланик Тефик паша с увещания Империята да не сключва сепаративен мир с България, като обещаваат компенсации за сметка на последната. Междувременно ген. М. Савов отново изказва мнение за нуждата от сключването на такъв, за да може българските войски да се съсредоточат „там, дето висшите народни интереси ги викат“. Протакането на преговорите предизвиква недоволството на сър Ед. Грей, който заявява на балканските делегати, че тези от тях, които желаят да подпишат предварителните условия на мира, трябва да направят това

⁶³⁹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1369, л. 82

⁶⁴⁰ Владимир Коковцев (1853 – 1943) – руски политик. Министър на финансите (1904 – 1905, 1906 – 1914). Председател на Министерски съвет (1911 – 1914).

⁶⁴¹ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 282 – 285

⁶⁴² Пак там, с. 288

незабавно, а тези, които не желаят – да се чувстват свободни да напуснат Лондон. Това предизвиква недоволството на Сърбия и Гърция, които се виждат принудени да подпишат мира на 30 май. С този договор Балканската война се счита за приключена. Османската империя отстъпва на балканските държави всички свои територии в Европа западно от линията Мидия – Енос, с изключение на Албания, чиято съдба ще се реши от Великите сили. Друго изключение е остров Крит, който се отстъпва на Гърция, като на Великите сили остава да решат съдбата на Егейските острови и Атонския полуостров⁶⁴³.

Междувременно, с оглед насрочената за 31 май среща между Н. Пашич и Ив. Евстр. Гешов, българският министър-председател е изпратил Ан. Тошев и Д. Ризов в Одрин за „ден-два“, с цел да проучат настроенятия във войската и от името на правителството да помолят ген. Савов да се ускори прехвърлянето на българските войски на западната граница за отбрана на столицата. Те пристигат на 28 май и веднага се срещат с началника на Оперативния отдел при Главната квартира полк. Ст. Нерезов, който замества отсъстващия по болест ген. Фичев. Полковникът уверява пратениците на кабинета, че армията е готова за отговор в случай на нападение. Втората среща е с ген. Савов, който посочва, че са необходими 30 – 40 дни за окончателното съсредоточаване на българските войски, като посочва, че изключително важно е да се гарантира, че османците няма да нападнат. Българските делегати са поканени на вечеря заедно с ген. Георги Вазов⁶⁴⁴, ген. Пантелей Ценов⁶⁴⁵, ген. Симеон Янков⁶⁴⁶, полк. Ст. Нерезов, ген. Калин Найденов⁶⁴⁷ и др. Ан. Тошев отбелязва, че е необходим внимателен подход по отношение на сърбите и тяхната подготовка, защото в случай на война те ще се бият много по-ожесточено в името на това да задържат Македония⁶⁴⁸. Прави впечатление, че в тези невралгични моменти Ан. Тошев не е на поста си в Белград, а е привикан в София и след това изпратен в Одрин. Това изглежда е разглеждано, както от самия него, така и от кабинета, като начин да се тушира напрежението между България и Сърбия, при положение, че българският

⁶⁴³ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 202 – 203

⁶⁴⁴ Георги Вазов (1860 – 1934) – български офицер. Участва в Сръбско-българската война (1885). Един от организаторите на преврата на 9 август 1886 г. Началник на военните съобщения и транспорта по време на Балканската война (1912 – 1913).

⁶⁴⁵ Пантелей Ценов (1858 – 1926) – български офицер. Участва в Сръбско-българската война (1885). Инспектор на артилерията при щаба на Действащата армия по време на Балканските войни (1912 – 1913). Началник на I^{ва} софийска дивизионна област и началник на софийския гарнизон по време на Първата световна война (1916 – 1918).

⁶⁴⁶ Симеон Янков (1858 –) – български офицер. Инспектор на инженерните войски по време на Балканските войни (1912 – 1913). Началник на Варненския укрепен пункт по време на Първата световна война и завежда съобщенията в Македонската военноинспекционна област (1915 – 1918).

⁶⁴⁷ Калин Найденов (1865 – 1925) – български офицер. Командир на полубатарейата от I^{ва} артилерийски полк по време на Сръбско-българската война (1885). Помощник-началник на артилерията при Щаба на армията по време на Балканските войни (1912 – 1913). Военен министър (1915 – 1918).

⁶⁴⁸ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 295 – 296

представител е зле посрещнат от тамошните политически кръгове още при пристигането си и това отношение така и не се променя. Изпращането на Д. Ризов, който се радва на относителни симпатии там и фактът, че това е предложено от самия Ан. Тошев е силен довод в полза на тази хипотеза.

На 30 май Ан. Тошев се връща в София, където веднага е приет от Ив. Евстр. Гешов. Българският дипломат говори за настроенятия сред армията. Министър-председателят изслушва доклада внимателно. Години по-късно, описвайки събитията, Ан. Тошев посочва, че е видял Ив. Евстр. Гешов доста угрижен за развързката на събитията, „изоставен от Русия“, на която той е имал пълно доверие и дори уплашен от оптимизма в Главната квартира⁶⁴⁹. Първият министър разкрива още, че Сазонов съветва българите да отстъпят на Сърбия Струга, Крушово, Велес, Кратово и Егри паланка, но правителството е отказало. Така възникналият спор с Петербург, споделя премиерът, го провокирал да подаде оставка още в същия ден и да препоръча на цар Фердинанд образуването на ново правителство начело с дипломатическия ни представител в руската столица ген. С. Паприков, който, бидейки запознат с тамошните настроения и ползващ се с одобрението на Певчески мост⁶⁵⁰, единствен би могъл да намери изход от ситуацията и да спаси отношенията с Русия. Според Ан. Тошев причините, които Ив. Евстр. Гешов представя, за да обоснове своята оставка са основателни, но смята, че за тези негови действия допринася и Т. Теодоров. Ден по-рано последният съветва министър-председателя да се оттегли, защото става ясно, че войната със съюзниците е неизбежна и че румънците няма да се задоволят само със завземането на Силистра. Основателен мотив, според по-късните разсъждения на Ан. Тошев, е липсата на „необходимото пълно единодушие“ между ръководните фактори: министър-председателя, председателя на Народното събрание и Главното командване⁶⁵¹.

На 1 юни в Цариброд се провежда очакваната среща между Ив. Евстр. Гешов и Н. Пашич. Заедно с българския министър-председател от София тръгват Д. Ризов, М. Спалайкович и Ан. Тошев. За това пътуване последният споделя: „Обладани от мрачни мисли, ние почти не си проговорихме по пътя. Като че ли отивахме да присъстваме на погребението на Балканския съюз⁶⁵²“. Н. Пашич е поканен в българския вагон-салон. Целта на проведените разговори е да се намери начин за изглаждане на възникналите спорове. Въпреки опитите от страна на Д. Ризов да се поободри атмосферата и да се внесе

⁶⁴⁹ Пак там, с. 297

⁶⁵⁰ Неофициално название на руското външно министерство

⁶⁵¹ Кишкилова, П. България..., с. 136

⁶⁵² Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 299

добро настроение, преобладава чувството за фалш и студенина. Убеден в безплодността на срещата, с предварителното съгласие на Ив. Евстр. Гешов, Ан. Тошев предлага нова среща в Солун, на която да присъства и Ел. Венизелос. Н. Пашич и М. Спалайкович приемат идеята, като предлагат мястото да е Петербург, за да може да се съберат четиримата първи министри и арбитърът да се произнесе. Ив. Евстр. Гешов приема с уговорката да се посъветва със своите колеги⁶⁵³.

На 1 юни в Солун се подписва сръбско-гръцки договор против България, с което се нанася последният удар на Балканския съюз. Спрямо него те се задължават да не влизат в отделно споразумение с България при подялбата на територии, отстъпени от Лондонския договор, като главна цел си поставят прокарването на обща граница от Гевгели до Охридското езеро, а границата с България да се определи на принципа на ефективната окупация⁶⁵⁴.

Ан. Тошев, по инструкции на Ив. Евстр. Гешов, остава известно време в София. На 4 юни вечерта е приет от цар Фердинанд, който изказва съжалението си, че поради разногласията между Ал. Малинов, Н. Генадиев и останалите либерални водачи не е възможно формирането на коалиционен кабинет. Относно заминаването на Ст. Данев и Т. Теодоров в Петербург българският владетел се изказва скептично, защото е уверен, че руското правителство ще направи така, че да се избегне арбитража въпросът да бъде уреден в ущърб на Царството, като счита, че ще бъде благоприятно за българската кауза да се уредят поне отношенията с Гърция. Посочва още, че с голяма важност е постигането на разбирателство с Румъния⁶⁵⁵.

Мненията в Министерски съвет относно отношенията с досегашните ни съюзници продължават да са разделени. Ив. Евстр. Гешов заявява, че не може да продължи работата при положение, че предстои да се води втора война. От една страна Русия изисква да се правят постъпки в полза на Сърбия. От друга, Румъния има претенции за териториални отстъпки за неутралитета си в една война между съюзниците, като Австро-Унгария се застъпва за Румъния, а Русия се противопоставя на такова съглашение⁶⁵⁶. Идеята за война, особено срещу сърбите за спорната и безспорната зона, подкрепят Д. Христов, Н. Генадиев, ген. М. Савов, Ан. Тошев, Иван Пеев-Плачков⁶⁵⁷, както и всички от двореца. За

⁶⁵³ Пак там, с. 300 – 301

⁶⁵⁴ Марков, Г. Българското крушение, София, издателство „БАН“, 1991, с. 19

⁶⁵⁵ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 306

⁶⁵⁶ Абрашев, П. Дневник..., с. 325 – 326

⁶⁵⁷ Иван Пеев-Плачков (1864 – 1942) – български политик и просветен деец. Член на Народната партия. Действителен член на Българското книжовно дружество (1900). Министър на народното просвещение (1900)

войната, само в случай, че се наложи са Ст. Данев, Ал. Людсканов, Христо Тодоров⁶⁵⁸ и П. Абрашев, а Ив. Евстр. Гешов, Т. Теодоров и Д. Яблански виждат „във войната със съюзниците едно истинско злощастие за България⁶⁵⁹“. Включването на Ан. Тошев в групата, категорично подкрепяща военни действия, е озадачаващо, защото никъде в докладите си или по-късните си трудове, посветени на събитията, той не прави дори и намек за подобна позиция, камо ли твърда такава.

Русия вижда в изправянето на съюзниците един срещу друг заплаха за своето влияние между южните славяни. Това е причината руският император да се обърне лично до цар Фердинанд и крал Петър с призив за споразумение и заплаха, в случай, че се стигне до конфликт. Този ултиматум кара мнозина от сърбите да допускат, че ситуацията се развива в благоприятна за българите посока. От своя страна Н. Пашич заявява, че сръбското правителство ще се придържа към своята политика. В официоза „Самоуправа“ се пише целенасочено за обща ревизия на договора и телеграмата на император Николай II се тълкува в смисъл, че „царят задържа за себе си правото да съди и присъди целия спор, досъжно тълкуването и разбирането на договора и конвенциите“. Открито се говори, че Сърбия няма да напусне Македония и по всякакъв начин е необходимо да се вземат мерки против българските агитатори. Останалата част от сръбската преса се противопоставя на идеята за арбитраж. В България постъпката на руския император се тълкува сякаш е необходимо да се подчиним на едно решение, което не отговаря на договора, а ние продължаваме да се застъпваме за строгото му спазване. Относно сръбско-българския спор се изказва и сръбският престолонаследник княз Александър. Той твърди, че Сърбия не е предвидено по договора до оказва помощ на България, но въпреки това се е отзовала, като изтъква, че всъщност българите се стремят не към равновесие, а към своето надмощие над Балканите. Н. Хартвиг не остава безразличен към създалата се ситуация. Той пише до Н. Пашич, че Русия би стоварила цялата отговорност върху тази страна, която се опита за наруши мира. Според Ан. Тошев, руският представител, по заповед на Сазонов, предупреждава Сърбия да се въздържа от една военна акция, защото разчитат на нападение от българска страна, което да се използва в най-широк смисъл и вината за един нов конфликт на Балканите да се прехвърли изцяло върху нея⁶⁶⁰. Българският

– 1901, 1912 – 1913). Подпредседател на V Велико народно събрание и на XV Обикновено народно събрание (1911).

⁶⁵⁸ Христо Тодоров (1860 – 1927) – български политик. Член на Прогресивнолибералната партия. Клет на Шумен (1894 – 1899). Министър на народното просвещение (1902). Министър на правосъдието (1902 – 1903).

⁶⁵⁹ Абрашев, П. Дневник..., с. 326

⁶⁶⁰ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 317

представител изказва тази хипотеза в по-късните си трудове, което повдига въпроса дали това е позицията му от 1913 г. или е възникнала вследствие на последвалите събития.

Същевременно се сключва тайно споразумение между Сърбия и Черна гора, според което черногорските войски е необходимо да заместят сръбските в Албания, Новопазарския санджак и дори в някои вътрешни части на Македония. Идеята е да може всички сръбски войски да се придвижат по-близо до България⁶⁶¹.

Сръбското правителство продължава да настоява за ревизия на договора. Н. Хартвиг уверява Ан. Тошев, че намеренията на Сърбия са миролюбиви, въпреки че Н. Пашич непрекъснато се съвещава със сръбската Главна квартира относно военните приготовления против България. Сръбският политик провежда съвещание с шефовете на опозицията, на което е решено да се изиска от България възможно най-бързо отговор по дадената ѝ нота за ревизия на договора. В случай, че България отговори отрицателно, сръбското правителство ще анексира окупираните земи. Същевременно Сърбия обвинява България за провеждането на военни мероприятия, с които се увеличава опасността от избухването на война и ѝ предлага да разпусне $\frac{3}{4}$ от войските си. В полза на сръбските интереси Н. Хартвиг се застъпва пред чуждите дипломати в Белград, като застъпва тезата, че сръбските претенции е необходимо да получат пълно удовлетворение. Подобни съвети до София са отправени и от Атина, която от своя страна изтъква опасността от концентриране на български войски в Македония и затова настоява да пристъпим към демобилизация⁶⁶².

На 13 юни Сазонов изпраща до руските представители в София, Белград и Атина покана за заминаване на министър-председателите в Петербург, която веднага е приета от Ел. Венизелос. Н. Пашич също се отзовава, но в същия ден той неочаквано поднася оставката си, която още на следващата сутрин я оттегля по настояване на Н. Хартвиг⁶⁶³. Официално тази оставка се обяснява с настояването на България за ревизия на договора, което се счита за поражение на сръбската дипломация⁶⁶⁴. Отговор от София липсва, което Ан. Неклюдов обяснява така – Ст. Данев „както изглежда, желае да тръгне за Петербург, но го смущава неувереността в това – дали Сърбия би приела безусловно арбитража на Русия“. Ан. Неклюдов добавя още, че България е непреклонна относно условията на арбитража – „Сърбия трябва да отстъпи безспорната зона и незабавно да отиде на

⁶⁶¹ Марков, Г. Българското крушение..., с. 29

⁶⁶² Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 321

⁶⁶³ Марков, Г. Българското крушение..., с. 28 – 33

⁶⁶⁴ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 325 – 326

арбитража за спорната. Друг изход няма“⁶⁶⁵. Години по-късно, връщайки се към този момент, Ан. Тошев изказва мнение, че всъщност личният мотив за оставка е несъгласието на Н. Пашич да се стига до крайност в конфликта му с военните и за да се представи в Петербург като крайно трудно положението на правителството, за да не се стига до ревизия на договора⁶⁶⁶.

По това време в България оставката на Ив. Евстр. Гешов е приета и на 14 юни е назначено коалиционно правителство на Ст. Данев. Досегашният български пълномощен министър в Лондон М. Маджаров получава назначение в новия кабинет като министър на вътрешните работи, което налага неговото отпътуване за София. По пътя се отбива в Белград, където споделя своите впечатления. Той пише: „... в Белград ме лъхна друг вятър: войната сякаш започваше отначало. Навсякъде имаше движение на войници, товарене на муниции и всички заминаваха на юг. А когато се срещнах с нашия пълномощен министър в белградската легация Тошев, обхвана ме още по-голямо безпокойство“. Ан. Тошев разказва на М. Маджаров за нежеланието от страна на сърбите да спазят съюзническия договор и за намерението им да се обърнат към руския император, за да се произнесе по българо-сръбския спор спрямо своето лично усмотрение и в полза на сърбите. Това е разглеждано като голям проблем заради личността на водача на руската легация. Българският представител описва с гняв поведението на Н. Хартвиг, когото посочва като „истински неприятел на нашето отечество“. На фона на това Ан. Тошев подчертава много добрите отношения между българската и австро-унгарската легации. М. Маджаров си спомня: „Слушах всичко това и не можех да разбера как е станала тази коренна промяна в чувствата на нашите представители в Белград. Аз не видях никого от сръбските министри, но колкото можах да науча, и у тях настроението против България било твърде неприятелско. Сякаш една фатална буря се надигаше над нашия народ, който бе докарал погрома на Турската империя и който бе посрещнат тъй радушно от всички свободолюбиви народи“⁶⁶⁷.

От София настояват спорът ни с гърците да не се слива с разпратата ни със западните съседи, но Сазонов твърди, че не може да се пристъпи към арбитража преди да се е уверил, че ежбите ни с Гърция ще получат мирен изход. Това е причината да настоява

⁶⁶⁵ Марков, Г. Българското крушение..., с. 28 – 33

⁶⁶⁶ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 325 – 326

⁶⁶⁷ Маджаров, М. Дипломатическа..., с. 234 – 235

четиримата представители да се явят едновременно в Петербург и да се демобилизират войските⁶⁶⁸.

В среща на 17 юни между Н. Пашич и Ан. Тошев, когато българският представител е натоварен да предаде отговора на правителството от София относно демобилизацията, сръбският министър-председател споделя, че се чувства безсилен против засиленото военно течение в страната. Българският представител се доверява на тези думи, защото шовинистичните течения се засилват и все по-важен глас имат военните начело с престолонаследника. В отговора на българското правителство се казва, че изпращането на войски на сръбската граница няма нападателен характер и това е предохранителна мярка. Заявява се още, че трябва час по-скоро да се постигне мирно съгласие относно ликвидирането на кондоминиума в Македония и то да бъде предадено веднага на „предвидения в договора арбитър“. Изразява се готовност да се пристъпи към намаляване на $\frac{1}{4}$ от българските и сръбските войски, при условие, че до произнасянето на арбитъра ще се остави един смесен окупационен корпус, състоящ се от равно количество българи и сърби⁶⁶⁹.

На 18 юни Ан. Тошев съветва „още да се повиши тонът, за да се накарат сърбите да се опомнят“. Той не изключва възможността да се постигне съгласие по въпроса за кондоминиум. Както той, така и П. Хаджимишев дават сведения, че гърци и сърби се страхуват от войната и с ужас мислят за нея⁶⁷⁰.

На 20 юни С.С. Бобчев съобщава, че в Петербург ще се случат договорките и самата конференция ще приключи с върховен арбитраж⁶⁷¹. Отговорът на София допълнително заплита възела. Ст. Данев дава сведения, че българските искания по договора относно демобилизацията и арбитража не се приемат от Сърбия, Министерският съвет решава „да отклони поканата за срещата в Петербург“. Недоволният от това непокорство С. Сазонов игнорира тази телеграма на българският министър-председател и продължава настойчиво да го кани в Петербург, където всички тези висящи въпроси щели да се разрешат чрез арбитражния договор⁶⁷². Наред с това, руският външен министър се обръща към правителствата в София и Атина с предложение всяко от тях в четиридневен срок да изготви мемоар „с всички съображения в защитаваните от него домогвания“. Планирано е

⁶⁶⁸ Марков, Г. Българското крушение..., с. 33

⁶⁶⁹ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 331

⁶⁷⁰ Абрашев, П. Дневник..., с. 343 – 344

⁶⁷¹ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 211

⁶⁷² Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., 1931, с. 337

арбитражът по българо-гръцкия спор да се извърши едновременно и успоредно с този между България и Сърбия, който е предвиден още в съюзния договор⁶⁷³.

На 22 юни в двореца „Врана“ се провежда съвещание под председателството на цар Фердинанд и с присъствието на Ст. Данев, Т. Теодоров и ген. М. Савов⁶⁷⁴. Обсъжда се създаденото положение и заминаването на Ст. Данев за Петербург. Ген. М. Савов настоява правителството да вземе ясно и определено становище относно войната, като изразява своите опасения протакането на дипломатическите преговори да не доведе до внасяне на смут във войската. Взето е решение да се изиска от петербургското правителство решение по спора ни със Сърбия в срок от седем дни. След съвещанието Ан. Неклюдов съобщава на българското правителство, че Сърбия е приела арбитража без резерви и че се дава срок от четири дни на България и Сърбия да изготвят своите меморандуми за пред арбитра. Когато се споменава за седемдневния срок, пожелан от софийското правителство, Ан. Неклюдов настоява да се прибави още един ден отгоре. Главната цел на кабинета е да се ускори арбитражът и затова още на същия 22 юни решението на българското правителство е изпратено до С. С. Бобчев и Ан. Неклюдов. Реакцията на Петербург е отрицателна. Тамошните фактори са силно недоволни, че България си позволява да ги притиска. Самият император Николай II, разказва Ан. Тошев в един от по-късните си трудове, посреща поставения му ултиматум с гняв и решава да се разходи с яхтата си във финландските води, което недвусмислено показва отношението му към българските искания и очаквания. Външният министър С. Сазонов все пак дава вид, че работи по въпроса за предотвратяване на въоръжен сблъсък между съюзниците. На следващия ден, в противовес на настроенията сред отговорните фактори в Русия, С. Сазонов все пак изразява готовност да се пристъпи към арбитража и отново призовава българи и сърби да изпратят своите мемоари, като обещава те да бъдат разгледани внимателно и арбитражът да произнесе своето решение. Наред с това, външният министър предупреждава кабинета в София, че трябва да ускори и разрешаването на споровете си с Гърция. Руснаците не се ангажират със срок, в който ще дойде окончателната позиция на императора арбитраж, а и намесват въпроса с Гърция, въпреки че той засяга арбитража само косвено. Ясно проличават опитите на С. Сазонов, вероятно съгласувани с неговия господар, да протака, като по този начин поставя българите в ситуация те единствени да бързат, което евентуално да ги принуди да направят още по-големи отстъпки спрямо протежираната от руснаците Сърбия. Тази игра е ясна на Ст. Данев и затова още на 24 юни той се обръща

⁶⁷³ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 211

⁶⁷⁴ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 281

към императорското правителство с известието, че формулата за арбитража и осемдневният срок за произнасяне са последното българско предложение, направено като крайна отстъпка, за да може да се удържи положението на границата. Наред с това, в опит допълнително да ускори процеса, д-р Данев заявява, че София обмисля да отзове Ан. Тошев от сръбската столица. Няма конкретни податки, които да потвърждават истинността на това намерение, затова можем да сметем тази декларация просто като маньовър на българския премиер. Като потвърждение на тази теза идват и думите на самия него в мемоарите му⁶⁷⁵. Руснаците разглеждат това намерение на българското правителство като закана за скъсване на преговорите и, съвсем очаквано, отговорът е много остър. То е обвинено, че се оставя да бъде подстрекавано от Виена да пренебрегва руските решения. Д-р Данев отхвърля тези упреци и заявява, че винаги сме търсили и следвали съветите на Петербург и ако сега настояваме за разрешаване на въпроса в най-кратък срок, то само защото „ножът е опрял о кокала“. За да избегне по-нататъшно задълбочаване на спора, което да усложни дори още повече позицията на България пред така или иначе субективния арбитър, София все пак решава да смекчи тона. На 26 юни, чрез С. С. Бобчев, е изпратена телеграма, в която руското правителство е помолено да вземе под внимание желанието на България за ускоряване на решението и е съобщено, че засега се отлага отзоваването на Ан. Тошев⁶⁷⁶.

Междувременно Н. Пашич, след упорито настояване от руска страна, се подчинява и приема да заmine за Петербург. Това води до недоволство сред непримиримите към България остават военни и политици, подкрепяни от княз Александър. Следва поредна игра с подаване и оттегляне на оставки, в която Ел. Венизелос съзира опит на обиграния сръбски политик да удължи „критическото положение“ с още няколко дни. Ан. Тошев предупреждава Ст. Данев с телеграма от 25 юни, че не е изключено България да бъде предизвикана, само и само да се осуети арбитражът, като на Белград е добре известно, че Русия се старее да избегне последния⁶⁷⁷.

Сърбите и гърците срещат подкрепа в своите действия и от Черна гора. Н. Колушев предупреждава Ст. Данев, че черногорският министър-председател Вукотич заминава в Белград с цел да се разгледа въпросът за действията на Черна гора в случай на война на Сърбия срещу България. В сръбската столица премиерът се среща с царския представител и открито му заявява, че в случай на война по силата на договора, сключен със Сърбия,

⁶⁷⁵ Данев, Ст. Мемоари..., с. 231

⁶⁷⁶ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 341 – 343

⁶⁷⁷ Марков, Г. Българското крушение..., с. 53 – 54

черногорската армия е задължена да се включи⁶⁷⁸. Видно е, че въпреки всеизвестните негативни чувства на крал Никола към Караджорджевичите, за чиято роля начело сръбството той мечтае, в случая кралят съзира възможност да търси дивиденди, подкрепяйки оформящата се широка антибългарска коалиция.

На 26 юни е свикано тайно заседание на Скупщината, на което, според думите на Н. Хартвиг, „по принцип“ се приема позицията на кабинета на безрезервно приемане на арбитраж и заминаване на първия министър за Петербург. В последвалото на следващия ден публично заседание най-неочаквано се очертава подкрепа за отхвърлянето на тази идея. Заради това Н. Пашич се вижда принуден да отложи заседанието на Скупщината с още един ден, защото в противен случай той трябва безусловно да се оттегли от своя пост. В това, споделя Н. Хартвиг пред Ан. Тошев, проличава опит да се печели време. Същевременно мемоарът на сръбското правителство е изработен и е решено той да бъде предаден на руския представител, който да го изпрати до Петербург, но чак след като Скупщината гласува доверие на кабинета. Като допълнителен маньовър за печелене на време Н. Пашич използва оправданието, че така или иначе не може да замине по-рано от 3 юли, когато щял да пътува с Венизелос и Вукотич⁶⁷⁹.

На 29 юни, наред с приготовленията за заминаване на българската делегация за арбитража, Ан. Тошев предупреждава, че сръбските военни кръгове не виждат друг изход, като без изключение са „повече от всякога за една война против България...несравнено по-изгодно за Сърбия е да воюва днес против нас, отколкото след някоя и друга година, толкова повече, че войната рано или късно се явявала вече неминуема“. Освен с доста модерната си техническа база, сръбските войски впечатляват и със своя войнствен дух⁶⁸⁰.

След печално известния случай при с. Злетово и последвалото Тиквешко въстание⁶⁸¹, Царят дава устно разпореждане на помощник-главнокомандващия ген. М. Савов да отговори с военна демонстрация. В нощта срещу 30 юни II^{ра} и IV^{та} армия атакуват сръбските и гръцките позиции в Македония⁶⁸². Целта е по-скоро респектиране на бившите съюзници, отколкото обявяване на война. Акцията обаче дава на сърби и гърци нужния повод за започване на война⁶⁸³. На 30 юни сръбската легация в София отправя нота до Ст. Данев, в която се съобщава, че на 29 юни българските войски нападат сръбските по цялата

⁶⁷⁸ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 347

⁶⁷⁹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1371, л. 1

⁶⁸⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1371, л. 43

⁶⁸¹ Вж. Г. Марков, Българското крушение..., с. 56 – 65

⁶⁸² Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 282

⁶⁸³ Живков, Св. Прогресивнолибералната партия в България: С Русия политика не правим! 1899 – 1920, София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 328

линия в Македония, сраженията продължава и се изразява желание за прекратяване на бойните действия⁶⁸⁴. На 1 срещу 2 юли Ст. Данев съобщава съдържанието на сръбската нота на Ан. Тошев, споделя, че е направено необходимото за спиране на военните действия и натоварва българския представител да помоли Н. Хартвиг да настоява пред Н. Пашич да се дадат инструкции за прекратяване на действията на сръбския отряд северно от Щип. Руският представител „сухо“, по спомените на самия Ан. Тошев, отвръща, че вече нищо не зависело от Н. Пашич, а решенията се взимат от сръбското главно командване. В отговор на българската нота сърбите обвиняват войските на Царството, че именно те са започнали сражението в два часа след полунощ на 30 юни по план, който бил подготвен още предварително, в момент когато се търсел начин да се решат мирно спорните въпроси⁶⁸⁵.

Връщайки се към събитията по време на Балканските войни, години по-късно Ан. Тошев отбелязва, че издадената от ген. Савов заповед за нападение не му е известна и го обвинява, че колкото и да твърди, че подобно нападение се налага като единствено ефикасно и целесъобразно средство, за да се заставят сърби и гърци да напуснат заетите от тях принадлежащи на българите земи, както и да се застави Русия да побърза, неговата заповед е приета като добре дошла за Атина и Белград⁶⁸⁶.

На 30 юни ген. Хр. Хесапчиев, който е представител на българската армия при гръцката Главна квартира напуска Солун, след като са му причинени големи неприятности от официалните гръцки власти. След неговото заминаване българските войски са поканени в срок от един час да предадат своето оръжие. При последвалия отказ, гърците започват обстрел. Българското правителство се обръща към гръцкия кабинет със следните конкретни искания: 1. Да се възвърне положението като се допусне настаняването на български войски в Солун според съществуващото съглашение; 2. Да се освободят веднага насилствено откараните български войници, като им се върне оръжието; 3. Да се върнат всички помещения, които са били във владенията на българските войски в Солун; 4. Да се даде обезщетение на пострадалите; 5. Да се вдигне българското знаме над Солун с подобаващите почести. В Атина не обръщат внимание на българските искания, като учестват масовите арести, заточаванията и убийствата на българите в окупираните от гърците местности в Македония. На 30 юни Венизелос отговаря, че българите са тези,

⁶⁸⁴ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1371, л. 46

⁶⁸⁵ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 358 – 359

⁶⁸⁶ Пак там, с. 362

започнали войната и че гръцкото правителство не може да даде заповед за спиране на движението на своите войски докато не се възстанови демаркационната линия⁶⁸⁷.

На 1 юли Ст. Данев отново се обръща с молба към Ан. Тошев да съобщи на Н. Пашич, че българското правителство настоява за спиране на военните действия срещу България. Българският представител търси съдействие от Н. Хартвиг. Сръбското правителство отново подчертава, че нападението е започнато от българите, които тихомълком минали зад уговорената демаркационна линия и атакували сръбските войски. Това предизвикало нуждата от военни действия, които продължават три дни върху територия, заета от сърбите, т.е. сръбските действия са с цел отбрана⁶⁸⁸. В същия ден Ан. Тошев среща Спалайкович, който твърди, че „било недостойно от наша страна със стохилядна армия подло да нападнем ония сръбски войски, които проливали кръвта си нас“⁶⁸⁹.

На 2 юли Ст. Данев подава оставка. На следващия ден вечерта е свикан Коронен съвет, на който се разисква създалата се ситуация. На цар Фердинанд са представени възможните опасности, обсъждани са средствата за изкарване на страната от това положение, но не се стига до решение. Българският монарх обсъжда належащите въпроси и с опозиционните лидери, като съобщава след това на Ст. Данев, че оставката му не се приема и изразява своето доверие в политиката на правителството. Неприятни новини идват и от Белград, откъдето Ан. Тошев съобщава, че ген. Путник казва на Н. Пашич, че няма защо да се говори за прекратяване на военните действия, тъй като всички шансове са на страната на Сърбия⁶⁹⁰.

Ст. Данев продължава да прави постъпки пред сръбското правителство за прекратяване на военните действия. Според телеграмата, която Ан. Тошев получава от българското правителство на 3 юли, Ст. Данев издава заповед за прекратяване на действия от българската войска, въпреки че гърци и сърби продължават да нападат⁶⁹¹. Впечатлението, което се създава у отговорните фактори в Петербург, Париж и Лондон е, че българите се ориентират към Тройния съюз, която констатация особено радва съседите на Царството. В същия ден Ан. Тошев е натоварен да протестира срещу вероломното сръбското нападение над български отряд при Кочани. В отговор правителството заявява, че българските войски не само не са прекратили военните действия, а дори продължават нападенията и по

⁶⁸⁷ Пак там, с. 370 – 371

⁶⁸⁸ Пак там, л. 105

⁶⁸⁹ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 359

⁶⁹⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1371, л. 117

⁶⁹¹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1371, л. 119

нови пунктове⁶⁹². Тази постъпка съвпада с публикуването от белградското бюро на печата извлечение на една заповед, която е намерена в заловения от сърбите архив на XIII^{-ти} пехотен полк. В заповед № 2, която се приписва на командир на II бригада от IV дивизия се нарежда атаката против гърци и сърби да започне безшумно в три часа сутринта на 30 юни и да изненада неприятеля⁶⁹³. От София е заповядано на Ан. Тошев да отправи писмен протест, защото на 3 юли в осем часа вечерта един полк сръбска пехота с два ескадрона и артилерия преминава нахлува с старите граници на Царството и се установява на Църноок, което е на 25 км от Кюстендил⁶⁹⁴. Освен на бойното поле, сега войната вече се пренася и на фронта на пропагандата. Усилията на българския представител да протестира срещу тези инсинуации остават напразни.

Докато не престават взаимните обвинения за отговорника относно започналата война, военните действия взимат все по-голям мащаб. В една от своите книги Ан. Тошев, споделя, че в Белград непрекъснато пристигат влакове с ранени български и сръбски войници, много от които преминават в близост до Българската легация „Минутите, що преживяхме сега тук, бяха от най-мъчителните. Телефонните разговори със София станаха невъзможни. Трудно се дешифрираха и получаваните, вече със забава, телеграми. Тия телеграми нарочно биваха обърквани от сръбската власт⁶⁹⁵“. Междувременно, на 5 юли Венизелос официално прочита пред гръцката камара указа за обявяване на война на България. На следващия ден и Белград поема в същата посока. Сръбското правителство съобщава на българския представител, че от този ден скъсва отношенията си с България и отзовава от София своя представител, като предоставя защитаването на своите интереси на руската легация. Преди да напусне сръбската столица българският представител става свидетел на покъртителна гледка, при която 1000 пленници от злетовската армия са освиркани и пребити на сръбските улици⁶⁹⁶. В същия ден се получава от София и писмото за отзоваването му от Белград, като кабинетът поверява защитаването на българските интереси на руската легация. Тази съдба последва и българските представители в Атина и Цетине П. Хаджимишев и Н. Колушев, а на 14 юли – и Г. Калинков от Букурещ. На следващия ден Ан. Тошев е посетен от всички свои колеги от дипломатическия корпус. Малко преди обяд българският представител напуска легацията, заедно с целия персонал. В своите по-късни трудове, той споделя, че за почти шест години в Белград е преживял

⁶⁹² Пак там, л. 200

⁶⁹³ Пак там, л. 179

⁶⁹⁴ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 374

⁶⁹⁵ Пак там, с. 376

⁶⁹⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1371, л. 265

толкова горчиви разочарования, смесени понякога със слаби надежди, но винаги се е водил от горещо желание за истинска братска връзка и по-добро бъдеще за южното славянство. При изпращането на българите присъства и Н. Хартвиг, който „има куража трикратно да се разцелува с мен, повтаряйки, че сърцето му се късало от болка⁶⁹⁷“. В това българският дипломат вижда демонстрация пред света заради присъствието на кореспонденти на европейски вестници. С пристигането си в София той веднага прави разлика между настроенятия при първата война и настоящата „без разлика на партийно убеждение сега като че ли вълна от безкрайно униние бе заляла цялата страна⁶⁹⁸“.

На 8 юли Ст. Данев, чрез С. С. Бобчев, се обръща с молба към руското правителство да направи необходимото в Белград и Атина за спиране на военните действия. С. Сазонов реагира остро на това допитване, изтъквайки нелоялното поведение на София към Русия. Като атестат за това, руският първи дипломат посочва статиите в някои от българските вестници, включително и официоза „България“. където се говори против славянството, Русия и отказа на руския император да изпълни ролята си на арбитър. Руското правителство категорично заявява, че няма да се намеси в случай на нападение от Румъния и Турция, но предлага на Ст. Данев да инициира: 1. Незабавно преустановяване на военните действия и установяване на примирие между главнокомандващите; 2. Незабавно събиране в Петербург на четиримата представители, за да се установят условията на мира при благожелателното към всички посредничество на Русия⁶⁹⁹. Целта очевидно е да стане ясно, че настояването за примирие идва от България. С оглед на вече разгледаните ситуации, в които се наблюдават опити на руската дипломация да манипулира България, бихме могли да допуснем, че целта е този дирижиран призив за примирие да бъде привеждан като довод при очертаващите се мирни преговори, за да бъде притисната България допълнително. На 9 юли С. С. Бобчев телеграфира, че е разговарял със С. Сазонов, който изразява готовност да помогне на България, при условие да му предоставил широко посредничество. На следващия ден в друга своя телеграма водачът на българската легация в Петербург предупреждава за това, че Гърция ще бъде много взискателна, защото сме я предизвикали. С. Сазонов привидно смекчава позицията си по въпроса с евентуално румънско нападение, като изразява готовност да се застъпва за България пред северните ѝ съседи, но по въпроса с турците счита, че Царството е длъжно

⁶⁹⁷ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 394

⁶⁹⁸ Пак там, с. 395

⁶⁹⁹ Марков, Г. Българското крушение..., с. 112 – 113

веднага да отстъпи територията, която им е призната, с цел да се осуети всяка тяхна акция⁷⁰⁰.

Избухването на войната е посрещнато с радост в Букурещ. Румънците виждат шанс да се възползват от ситуацията и веднага изострят тона към българския представител Г. Калинков. В следващите дни Ст. Данев неколккратно се обръща към Петербург с молба да повлияе на румънското правителство да не се включва във войната. Резултат няма. С. Сазонов твърдо заявява, че, ако не иска да понесе тотален разгром, България трябва да задоволи териториалните претенции на всичките си съседи. Безпредметни остават и опитите на българския премиер да получи подкрепа от останалите Велики сили срещу заплахата от север.

Сръбските и гръцките войски усилват атаките си. В същия ден излиза руското предложение за прекратяване на военните действия. В отговор сръбите заявяват, че ще се отзоват, ако и гърците направят това, но под претекст, че военните не могат да се свържат със своя крал Константинос⁷⁰¹, който единствен може да даде такава заповед, гръцките действия продължават. Общото гръцко и сръбско мнение е да не се приема предложението за примирие с цел да се продължат военните действия до крайното изтощение на българските войски⁷⁰². В контраст с това, чувстващият се притиснат от всички страни Ст. Данев официално съобщава на С. Сазонов, че България приема руската идея⁷⁰³.

Междувременно турските войски напредват към Одрин. Турският представител в Букурещ изказва желание за участва в преговорите за мира. Румънското правителство отклонява турското намерение с обяснението, че въпросните преговори имат за цел да се „разменят територии между съюзниците“⁷⁰⁴. Настъплението към България продължава. На 12 юли в своя телеграма Н. Генадиев съобщава на Т. Майореску, че заминаването на българските делегати в Букурещ предстои и че дадените им инструкции са с цел да задоволят румънското правителство. Външният министър отбелязва още, че ако Сърбия се съгласи да спре военните действия, българското правителство ще издаде същата заповед с цел преустановяване на неприятелските действия. Направени са постъпки за спиране на военните действия и същевременно изпращане на гръцки и сръбски делегати в Букурещ.

⁷⁰⁰ Пак там, с. 116 – 117

⁷⁰¹ Константинос I (1968 – 1923) – гръцки крал (1913 – 1917, 1920 – 1922). Командва гръцката армия по време на Балканските войни (1912 – 1913).

⁷⁰² Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 390

⁷⁰³ Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 221

⁷⁰⁴ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 411

На 13 юли за Букурещ заминават Димитър Тончев⁷⁰⁵, Ив. Фичев, С. Радев, С. Иванчев и подполк. Константин Станчов⁷⁰⁶. Сърбия и Гърция отказват да подпишат примирието без предварително договорени условия за мир. Великите сили твърдят, че не може да бъде решен Тракийския въпрос без да бъде подписан предварителният мир. Българската делегация цели да узнае предварително възможните варианти за разрешаване на въпроса. Двете коалиции от Велики сили внимателно преценяват кои държави биха могли да привлекат като свои съюзници и с оглед това обмислят какви позиции да заемат по повод случващото се в Букурещ⁷⁰⁷.

На 13 юли Ст. Данев отново настоява пред цар Фердинанд за приемане на неговата оставка. В тази връзка в същия ден е свикан Коронен съвет, на който присъстват всички партийни водачи. Обсъжда се положението и се търси изход чрез съставяне на ново правителство. Преобладава мнението за образуване на ширококоалиционен кабинет с участието на т.нар. „Либерална концентрация“ (радославистите, стамболовистите и младолибералите), чиято външна политика е насочена към сближение с Австро-Унгария и оттам с Централните сили. Такъв е формиран на 17 юли само от въпросните формации, като ключовите фигури в него са министър-председателят д-р Васил Радославов, външният министър Н. Генадиев и вътрешният министър Петър Пешев⁷⁰⁸. Начело на военното ведомство застава героят от Одрин ген. Г. Вазов. В същия ден една турска армия преминава демаркационната линия Мидия – Енос и окупира почти цяла Одринска Тракия⁷⁰⁹.

На 18 юли Т. Майореску поема инициативата да се започнат преговори за прелиминарен мир, като предлага да се срещата да се състои в Букурещ. Идеята е одобрена от Н. Пашич и Ел. Венизелос. Същевременно българското правителство предлага на румънците териториите до линията Тутракан – Балчик, ако изтеглят войските си. Два дни по-късно румънският премиер отговаря на предложението, но иска линията да е по-прецизно уточнена, като са добавени още няколко километра на запад и на юг.

⁷⁰⁵ Димитър Тончев (1859 – 1937) – български политик. Един от лидерите на Либералната (радославистка) партия. Председател на парламента (1887 – 1888). Министър на правосъдието (1888 – 1891). Действителен член на Българското книжовно дружество от 1900 г. През 1904 г. основава Младолибералната партия, неин лидер до вливането ѝ в Националлибералната партия през 1920 г.

⁷⁰⁶ Константин Станчов (1870 – ?) – български офицер. Военно аташе в Букурещ (1905 – 1909). По време на Първата световна война служи като офицер за връзка в щаба на XI^{-та} германска армия и като офицер за поръчки в Оперативното отделение на Щаба на действащата армия.

⁷⁰⁷ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 413 – 414

⁷⁰⁸ Петър Пешев (1858 – 1931) – български политик, юрист и публицист. Действителен член на БКД/БАН (1884 – 1931). Председател на Софийския адвокатски съюз (1910 – 1912). Един от водачите на Радославистката партия. Народен представител в VII, VIII, X – XVIII ОНС. Министър на правосъдието (1894, 1899 – 1900, 1913). Министър на народното просвещение (1913 – 1918).

⁷⁰⁹ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 283

Относно изтеглянето на румънската армия се заявява, че не може това да се случи, защото чрез нейното настъпление се преследва бързото сключване на мирен договор. Румъния съветва, че ако България има желание за уточняване прелиминариите на мира, е необходимо да избере и изпрати свой делегат в Букурещ. Още същия ден външният министър Н. Генадиев отговаря, че българското правителство е далеч от мисълта за сключване на примирие с Румъния с цел да продължи войната с Гърция и Сърбия и приема предложението да изпрати свои делегати за водене на преговорите. За такива са определени ген. Ст. Паприков и Сава Иванчев⁷¹⁰. Румънското настъпление е спряно на 20 км от София, но сръбските и гръцките действия продължават. Това е причината цар Фердинанд още веднъж да се обърне към румънския крал с молба за спиране на сърби и гърци. Букурещкото правителство се отнася към Белград и Атина да се ускорят преговорите по военните въпроси в Ниш, като също се изисква от двете правителства да се обсъди и прелиминарният мир. В крайна сметка се решава всички въпроси да бъдат разгледани в Букурещ⁷¹¹.

На 30 юли конференцията за мир официално е открита от Т. Майореску. Той предлага военните действия да се прекратят в рамките на пет денонощия, като Румъния ще бъде „гарантка на примирието“. Руските делегати издигат идеята на външния министър С. Сазонов за граница между България и Сърбия, която да минава по водораздела между р. Вардар и р. Струма, като Щип остане в Сърбия, Кочани и Струмица в България. Той предлага границата между Гърция и България да минава така, че Сяр и Драма да останат за Гърция, а Кавала – за България. Сръбската делегация се изказва в полза на това границата с България да минава по течението на р. Струма, като се откъснат градовете Горна Джумая, Пехчево, Кочани, Щип, Радовиш, Струмица, Петрич и Дойран. С. Сазонов подкрепя сръбското желание, като се уповава на принципа за равновесие. Ел. Венизелос предявява претенции към цялата територия на изток до Макри, като за България остава само Гюмюрджина⁷¹².

Споразумение между България и Румъния е подписано на 4 август, но с условие румънските войски да напуснат територията на Царството едва след сключването на мира⁷¹³.

⁷¹⁰ Сава Иванчев (Иванчов) – български политик. Член на Либералната партия (радослависти). Подпредседател на X-тото, XVI-тото и XVII-тото ОНС.

⁷¹¹ Марков, Г. Българското крушение..., с. 145 – 146

⁷¹² Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 227 – 228

⁷¹³ Пак там, с. 230

Протоколите относно границите на България със Сърбия и Гърция са подписани на 7 август. Започват спорове за предоставянето на „реципрочни религиозни и училищни свободи“, което е предложено от гръцката делегация. България изразява своето съгласие, но с уговорката да се задължи и Сърбия да спазва същото. Тя от своя страна отказва, като настоява за „автономия на черковните общини и свобода на училищата“⁷¹⁴.

След продължителен натиск върху България на 10 август е подписан Букурещкия мирен договор. Границата между България и Румъния започва от Тутракан и достига до Екрене, тази между България и Сърбия в Македония започва от връх Патарица, следва границата между България и Османската империя, минава по водораздела между р. Струма и Вардар и се свързва при планината Беласица с гръцко-българската граница, която започва от гребена на същата и завършва при вливането на р. Места в Егейско море⁷¹⁵.

На 11 август цар Фердинанд издава заповед за демобилизация. Софийското правителство настоява за провеждане на международна анкета, която да разследва всяко по-крупно престъпление на воюващите и да произнесе публично своята морална присъда. На българската инициатива се отзовава американското отделение за международния мир, като средства за провеждането ѝ са отпуснати от Андрю Карнеги⁷¹⁶. Резултатите от проведената Карнегиева анкета опровергава тиражираните от Белград и Атина клевети и потвърждава основателността на българската национална програма⁷¹⁷.

С избухването на Междусъюзническата война турците виждат възможност да се настанят отново в Тракия, което се улеснява от ситуацията, в която България е поставена. Връщайки се към събитията години по-късно, Ан. Тошев разказва, че от думите на вътрешния министър Талаат бей⁷¹⁸ Сърбия най-много е насърчавала действията на турската армия. В тази ситуация на 19 юли Високата порта без да обявява война на България завземе територията западно от р. Марица, включително Одрин, като оправдава това свое решение в циркулярна нота до Великите сили, в която се казва, че само границата, която тръгва от Енос и следва на север по течението на р. Марица може да

⁷¹⁴ Пак там, с. 231

⁷¹⁵ Пак там, с. 232

⁷¹⁶ Андрю Карнеги (1835 – 1919) – американски бизнесмен. Построява първата си доменна пещ през 1870 г., а през 1890 г. застава начело на американската стоманодобивна промишленост. Подкрепя идеята, че богатите имат морален дълг да помагат на бедните. Основава стотици обществени библиотеки, научноизследователски центрове и фондове. Спонсорира Карнегиевата анкета, проведена след Междусъюзническата война (1913).

⁷¹⁷ Стателова, Ел., Грънчаров Ст., История..., с. 290

⁷¹⁸ Талаат бей (1874 – 1921) – османски политик. Член на комитета „Единение и напредък“. Избран е за депутат (1908). Вътрешен министър и министър на пощите (1909 – 1911). Един от членовете на т.нар. „Диктатура на тримата паши“. Вътрешен и финансов министър (1913 – 1917). Велик везир (1917 – 1918).

гарантира сигурността на Цариград и Дарданелите⁷¹⁹. Цар Фердинанд се обръща с молба към Великите сили за помощ, като протестира против турското нападение и настоява за спазването на Лондонския договор. Въпреки неколkokратните постъпки към Великите сили с апел да се намесят, България не среща нужната опора. След като се изчерпват всички средства, става ясно, че прякото споразумение с Високата порта е наложително и затова Н. Генадиев е натоварен със задачата да уведоми великия везир, че България е готова на такова, както по въпроса за границата, „тъй и по други политически и икономически въпроси, които има да се уреждат в интереса на двете страни“⁷²⁰.

Ако трябва да направим кратък обзор на дейността на Ан. Тошев в Белград, както и да ѝ дадем оценка, бихме могли да посочим, че през петте години и половина в сръбската столица българският дипломат неотклонно следва мисията си да защитава българските интереси. Той счита българо-сръбските отношения за изключително важни за развитието на Царството в международен план. Това е видно както от изключително интензивната му дейност в ролята му на български пълномощен министър в Белград, така и от множеството трудове, свързани със Сърбия и нейните контакти с Царството. Първият от тях, който ще бъде разгледан по-подробно в последната глава от настоящото изследване, той публикува през 1911 г., още по време на службата си в Белград, под заглавие „Поглед върху икономическото положение на Сърбия“. Следващите се появяват през 30-те и първата половина на 40-те години на XX век, т.е. след края на активната му дипломатическа кариера. Неговите изводи, анализи, както и представените факти са ключови за по-късните изследователи, някои от които се солидаризират почти напълно с позициите му.

Докато оглавява българската легация в сръбската столица, Ан. Тошев се старае да сътрудничи коректно на правителствата на власт в София през този период, които, макар произхождащи от различни политически кръгове, очевидно имат единомислие по въпроса дали Ан. Тошев е подходящ да управлява легацията ни в Белград. Единствено изключение в тези гладки и ползотворни отношения прави правителството на Ив. Евстр. Гешов, което умишлено крие от своя пратеник хода на преговорите със Сърбия за формиране на Балканския съюз, но дори това деструктивно поведение на управляващите не демотивира българския представител и не възпрепятства по-нататъшните му отношения с тях. Като основна причина за това заобикаляне, можем да посочим твърдата позиция на Ан. Тошев за запазване целостта на Македония, дори това да означава автономия, а не

⁷¹⁹ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 437

⁷²⁰ Пак там, с. 448

присъединяване към България. При все това, неговите идеи по-късно залягат в основата на общата позиция на съюзените държави за началото на военните действия, както и при формулирането на условията на мира. Авторството на тези документи е една от най-важните заслуги на Ан. Тошев към българската кауза през Балканската война. Същото бихме могли да посочим и за неговата концепция, че е добре да се работи за разкъсване на оформящата се гръцко-сръбска коалиция на антибългарска основа, чрез териториални отстъпки от българска страна, на която кабинетите на русофилските партии така и не обръщат внимание. Що се касае за отношенията с цар Фердинанд, през времето си като пълномощен министър в сръбската столица Ан. Тошев поддържа активна кореспонденция с монарха, неколkokратно се среща с него в София и нямаме никакви свидетелства между двамата да са възникнали някакви спорове или конфликти. Дори напротив, в някои от разговорите между двамата Царят се допитва до него за мнения и съвети по различни политически въпроси. Не толкова положителна е връзката на българския дипломат със сръбските правителства от този период, както и с винаги подкрепящия техните попъзновения руски пълномощен министър в Белград Н. Хартвиг. Строгата линия на защита на българските интереси, която Ан. Тошев прокарва още от първите си години в дипломатическата кариера като търговски агент в Битоля е широко известна и съответно никак не се харесва на управляващите в сръбската столица, които имат свои планове за отношенията с източната си съседка. Реакцията не закъснява и Ан. Тошев е посрещнат от сръбските политически среди с голямо неудоволствие и неуважение, което не престава нито за миг през петте и половина години до преместването му в Цариград. Остри вестникарски статии, груби изказвания на политически лица по негов адрес, повелително отношение от страна на Н. Пашич, който през по-голямата част от периода на Ан. Тошев в Сърбия е едновременно министър-председател и външен министър, обвинения към българския представител, че с поведението си е унищожил възможността за разбирателство между Белград и София и прочее примери. В какво обаче се корени „вината“ му? Обяснението е просто. Сърбите очакват примиренческо поведение от българска страна, защото Русия непрекъснато притиска русофилския кабинет в София, а вместо това се оказват срещу един дипломат, който е твърдо решен да брани интересите на страната си. В Белград няма как да са доволни и се принуждават да прибегват до гореспоменатите популистски маневри, за да очернят Ан. Тошев в очите на сръбския народ и на европейските политически кръгове. В подобен тон върви през тези години и комуникацията му с Н. Хартвиг. Очевидно получил картбланш да излага свободно позицията на Петербург за покровителстване на Сърбия, руският дипломат неколkokратно

си позволява да омаловажава ролята на Ан. Тошев и на представляваната от него държава в дипломатическите и военните събития в периода 1912 – 1913 г. Част от това самочувствие изглежда се диктува и от факта на изолацията на българския представител при преговорите за формиране на Балканския съюз и от очевидния за всички замесени русофилски уклон на кабинета на Ив. Евстр. Гешов. Нямаме податки Петербург да е изискал пренебрегването на Ан. Тошев при тази дипломатическа акция или дори замяната му с друг, по-удобен, дипломатически представител, но не би било никак учудващо такъв елемент да е присъствал в някой от неформалните разговори между българските и руските отговорни фактори на правителствено ниво. Що се отнася до позицията на самия български дипломат за поведението на сръбските властимащи по време на Балканската война, той в нито един момент не се поддава на опитите на тамошните управляващи да изнудват България или да опитват да я поставят в капан с нереалистични обещания, целящи да отслабят бдителността на българския представител, а оттам и на управленските кръгове в Царството. Ан. Тошев трезво преценява обстановката и неколkokратно алармира за опитите на Белград да подлъже България, съветвайки да се дава отпор на тези дипломатически игри и винаги да се мисли на първо място за интересите на България. Поведението, което самият той неотклонно демонстрира по време на службата си в сръбската столица и ще продължава да демонстрира и в следващите си назначения.

Назначението на Андрей Тошев Цариград и въпросът за българския неутралитет в началото на Първата световна война

Ан. Тошев остава встрани от активната дипломатическа дейност по-малко от два месеца. През това време е „прикомандиран на работа при Министерството на външните работи“⁷²¹. На 2 септември той и ген. М. Савов отпътуват към Цариград, за да участват в предложените от османците двустранни преговори, на които правителството в София се решава след отказа на Великите сили да се ангажират пряко с българо-турския спор.⁷²² България разчита, че те ще се намесят в преговорите, за да не се позволи на Империята да диктува мира, но получава само символична подкрепа от Виена и Петербург. Руснаците играят двойствена роля в ситуацията, защото официално застават срещу идеята Одрин да бъде върнат на турците, но същевременно не показват готовност да подкрепят оставането му в границите на Царството. Наред с това, С. Сазонов не успява да спечели подкрепата на съюзниците си в Антантата за отнемането на Одрин от турците и евентуалното му даване на България. София очаква Великите сили да накажат Империята, защото е нарушила Лондонския договор, но те изглежда нямат подобно намерение. В тази ситуация договарят изглежда обезсилен, което провокира руския външен министър да окуражи българите да се съгласят на двустранни преговори в Цариград⁷²³. Българските емисари потеглят към османската столица без да имат подробни и строго определени инструкции. В своите спомени С. Радев споделя, че Н. Генадиев решава да изпрати там именно доскорошния водач на белградската легация освен заради подкрепата относно водената от либералното правителство политика и пълното доверие, с което се ползва, но поради добрите лични взаимоотношения между министъра и дипломата. На царската спирка в Подуене (явно се има предвид Казичене, б.м., М.В.) влакът с българските представители спира и те имат среща с цар Фердинанд и князете Борис и Кирил. Монархът първо разговаря с ген. М. Савов и след това говори с Ан. Тошев, на когото споделя, че таи надежда за скорошно възстановяване на приятелските отношения с Османската империя. С пристигането на делегацията на следващия ден в Цариград, тя е приветствана от главния директор на политическия отдел на Министерството на външните работи Салих бей, от драгоманина на везирството и от главния директор на полицията. Към българските

⁷²¹ Велчев, В. Т. Из бурните времена на новата ни история. Записки и спомени, София, 2014, с. 411

⁷²² Калчев, К. Българо-турските военнополитически връзки и отношения (1913 – 1915), Велико Търново, УИ „Св. Св. Кирил и Методий“, 2010, с. 28

⁷²³ Иветич, Е. Балканските войни, София, „Сиела“, 2012, с.154

представители се присъединява Гр. Начович, който е изпратен още през юни в турската столица. На следващия ден делегацията е приета от великия везир принц Саид Халим⁷²⁴. Разговорите главно се провеждат от ген. М. Савов, като Гр. Начович подчертава нуждата от близко приятелство между двата народа. От своя страна Саид Халим изразява надежда за успешно приключване на мисията и загатва за възможността да се осигури към Дедеагач един коридор за българските търговско-стопански нужди. Тези думи на великия везир са ясен сигнал за решението на Османската империя да присъедини част от територията и по десния бряг на р. Марица. Последното съвпада с мнението на Ан. Тошев, че турците ще настояват за десния бряг на р. Марица, за да го използват като „разменна монета“ при обсъждането на съдбата на Лозенград⁷²⁵. Македония, която и след приключването на Балканските войни продължава да бъде основен приоритет на българската външна политика, е окупирана в по-голямата си част от сръбски и гръцки войски. Това автоматично означава, че тя престава да бъде проблем в отношенията между България и Османската империя. Следобед българските представители, по инструкции от кабинета в София, посещават последователно австро-унгарския посланик маркиз Йохан Палавичини⁷²⁶, германския представител барон Ханс Вангенхайм⁷²⁷ и накрая М. Гирс. Ан. Тошев споделя, че неговото впечатление е, че сякаш маркиз Палавичини и барон Х. Вангенхайм целенасочено съдействат повече на турците. Основните им наставления спрямо българските пратеници са за по-голяма отстъпчивост към Османската империя, като доста ясно в тези им постъпки прозира желанието както България, така и Турция да бъдат привлечени на страната на Тройния съюз. Българската делегация посещава и Негово Блаженство Екзарх Йосиф, който като познавач на турците им дава ценни съвети⁷²⁸.

Преговорите са започнати на 8 септември. За председател на конференцията е избран Талаат бей. Делегатите от турска страна са Талаат бей (министър на вътрешните работи), Махмуд паша (министър на флота) и Халил бей (председател на Държавния съвет)⁷²⁹. Турските представители се обръщат към българите, от които се очаква да формулират предложенията си, но отговорът е, че ще се изчака делегацията на домакините да представят своите идеи. Махмуд паша се изразява кратко и ясно, че всичко, което е

⁷²⁴ Саид Халим (1863 – 1921) – турски политик. Велик везир (1913 – 1917).

⁷²⁵ Марков, Г. Българското крушение..., с. 211

⁷²⁶ Йохан фон Палавичини (1848 – 1941) – австро-унгарски дипломат от италиански произход, член на прочутата италианската благородническа фамилия Палавичини. Пълномощен министър в Букурещ (1899 – 1906) и Цариград (1906 – 1918).

⁷²⁷ Ханс Вангенхайм (1859 – 1915) – германски дипломат. Посланик в Буенос Айрес (1901 – 1904), Цариград (1912 – 1915).

⁷²⁸ Калчев, К. Българо-турските..., с. 28 – 29

⁷²⁹ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 286

завзето от турската армия трябва да остане тяхно притежание, като Талаат прибавя, че трябва да отстъпим Одрин в знак на добра воля. Турските делегати повдигат въпроса за правата на мюсюлманското население в новите земи, като от българска страна се изисква писмени искания. След първите заседания на конференцията българската делегация е посетена от френския, руския, австро-унгарския и италианския посланици. Те съветват възможно най-бързо да се спогодим с Високата порта и да не се показваме непримирими по точките, които те настояват най-много – основно става дума за Одрин и Лозенград. Българските делегати допускат възможността за задържане на Софлу, Димотика, Ортакой (дн. Ивайловград) и Свиленград, като четиримата представители обещава подкрепа в рамките на възможното⁷³⁰.

На второто неофициално свиждане на 9 септември турските делегати поставят въпроса за окупираните от българите егейски области в пълна зависимост от разрешението на въпроса за новата ни граница, правото на мюсюлманите в България и др., като подчертават, че при един политически съюз може да се намери изход от трудното за България положение. Същият ден великият везир съобщава, че в турската делегация като цивилни влизат Салих бей (главен директор на политическите дела), Херант бей (юрисконсулт при Високата порта) и Едхем бей (директор на кабинета на министъра на външните работи), а като военни съветници полк. Джемал бей⁷³¹ (военен губернатор на Цариград) и майор Исмаил бей. Българската делегация е попълнена от Живко Добрев и Милан Попов. По това време е обявена и т.нар. Гюмюрджинска република⁷³², популистски експеримент, който просъществува по-малко от два месеца⁷³³.

Междувременно турските въоръжени части напредват в Родопите, като в Западна Тракия се настаняват въоръжени групи от преоблечени турски войници, освободени пленници и гърци. Българските опити да се спрат тези нашествия са отбивани, като в тези постъпки се виждат най-ефикасните средства за притискане на българското правителство за подписване на мир. На 11 септември е изпратено писмо от Н. Генадиев до българската делегация, че България има готовност за сключване на мир „стига това да ни обезпечи между другите изгоди и по-големи в определяне на границата“⁷³⁴.

⁷³⁰ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 453

⁷³¹ Джемал бей (1872 – 1922) – османски военен и политик. Един от членовете на т.нар. „Диктатура на тримата паши“. Министър на обществените работи (26 февруари 1914 – 11 март 1914). Министър на флотата от 11 март 1914. Назначен е за командващ на Четвърта армия в Палестина (ноември 1914).

⁷³² Марков, Г. „Балканизацията“..., с. 235

⁷³³ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 454

⁷³⁴ Пак там, с. 455

Турците започват да проявяват нетърпение, като особено проявено е то при военните начело с Енвер бей⁷³⁵, който се изкушава да се насочи с войските си към Южна България. Турската делегация настоява за политически съюз, като подчертава, че без такъв мирният договор няма да се подпише. На 11 септември са получени инструкции от Н. Генадиев да се настоява за Одрин и Лозенград в рамките на разумното, да се откъсне десният бряг на р. Марица, а ако е непостижимо граница да бъде самата река, то да се осигури поне проход по долината ѝ, за да се построи железница до крайния български пункт на линията на Дедеагач, а също местностите около Малко Търново да останат български. Външният министър съветва от София да не се протакат преговорите, за да може да се окупира егейските провинции без инциденти, като също се изрази готовност за политическо и търговско съглашение⁷³⁶.

На 13 септември при следващото официално заседание на конференцията българските представители излагат становището, дадено от София, което веднага е отхвърлено от Халил бей. Ан. Тошев се среща лично с Талаат бей и Джемал бей. Първо посещава Талаат, като го увещава в името на бъдещите ни добросъседски отношения Турция да направи някакви отстъпки по граничния въпрос и да не се създават препятствия в Източна Тракия. От своя страна Талаат изразява своите симпатии към българите и особено към македонските революционери и неговото най-искрено желание е да се постигне споразумение между двете държави. Лично заявява, че има желание да е по-отстъпчив към българските интереси, но е необходимо да се имат предвид и настроенята на военните. Споделя, че не само Атина, но и други столици насърчават Високата Порта да задържи не само Източна, но и Западна Тракия, но изразява своята вяра, че турците няма да се поддадат на тази „игра“⁷³⁷. Талаат отново повтаря, че е необходимо да се пристъпи към един политически съюз. Ан. Тошев моли турския политик да е по-умерен с границата, като му обещава, че ще направи зависещото от него. Втората среща, която българският делегат провежда е с Джемал бей, който се придържа към идеите на Талаат. Единствената разлика е по-голямата му настойчивост за политически съюз. В заключение Ан. Тошев долавя нюанс на внушения от Виена, за да се окажат българите заставени, срещу известни отстъпки в Западна Тракия и оттеглянето на турските войскове части в Източна Тракия, да започнат преговори с османците за сключване на политически съюз под егидата на

⁷³⁵ Енвер бей (1881 – 1922) – османски военен и политик. Един от членовете на т.нар. „Диктатура на тримата паши“. Военен министър (1914 – 1918).

⁷³⁶ Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 456

⁷³⁷ Пак там, с. 458

Германия и Австро-Унгария. Това се потвърждава и от нехайното отношение на австрийците към по-сетнешните български молби за посредничество.

На 15 септември се открива третото официално заседание на конференцията, като основната тема на обсъждане е уточняване на границата. Ген. Савов аргументира българската теза от военно гледище, но това не се взема под внимание от Махмуд паша. Той категорично заявява, че граничната линия трябва да започне от устието на р. Резовска, южно от манастира Св. Иван на Черно море, да продължи на север по течението на реката южно от Малко Търново, да завие на северозапад към старата ни граница, да върви по Дервишка могила, да завие в южна посока към една точка между селата Турско и Българско Левке, да продължи на юг между Свиленград и с. Чермен, да завие западно към Курткьой, след това на юг при селата Яйладжик, Гьолджук, Кайнакликьой, Хаджи Али, Баш Клисе и Мандра на р. Марица. След дълги обсъждания българската делегация се оказва принудена да отстъпи Лозенград и Димотика. По желание на турската делегация се повдига въпроса за правата на мюсюлманите в България, но тези права и привилегии са оценени като прекомерни от българските представители – главното турско мюфтийство да е като турско министерство на просветата и вероизповеданията в България. Наред с това, турците претендират за определени права на собственост по отношение на вакъфите и пр. Ген. М. Савов докладва относно последното заседание на Н. Генадиев и обръща внимание върху необходимостта да се въздържат българските войски от движения в Кърджалийско. В отговор Н. Генадиев изтъква, че за България е важно да има удобно железопътно съобщение за Дедеагач и това налага пътя от с. Чермен до Комарлии и долината на р. Казъл дели с Димотика да останат български. Във връзка с това Ан. Тошев посещава маркиз Палавичини с молба да внуши на великия везир да не се настоява за трудноприемливите турски желания относно правата и собствеността на мюсюлманите. Австро-унгарският посланик посочва, че трудно се водят преговори с младотурците и българите не бива да имат илюзии, че всички техни желания ще бъдат подкрепени от Великите сили. Палавичини съветва да не прекъсваме преговорите с Османската империя, защото това би я улеснило за присъединяване на егейските области и препоръчва тясно сближение между двете държави⁷³⁸. На българите става ясно, че Виена няма никакво намерение да влиза в спор с османците, за да защитава българските интереси.

⁷³⁸ Пак там, с. 459

Българският дипломат прави опити да убеди Джемал бей, че е в най-голям интерес за турците е да се покажат отстъпчиви пред Царството. Джемал бей уверява българския представител, че в Цариград е всеобщо желанието за съюз със София. Относно териториални придобивки биха могли да се отстъпят Ортакьой, Свиленград, Малкотърновско, както и егейските провинции, но не и Лозенград и Димотика. Ан. Тошев съветва правителството да се направят постъпки пред Великите сили, за да можем да придобием поне Димотика⁷³⁹. Самият той прави такива пред германския посланик, който обещава да защити българското желание пред великия везир⁷⁴⁰. Съветите, които дава Вангенхайм са: България да държи поведение, което да не подсказва скорошно сключване на съюз с турците; трасирането на границата да се възложи на смесена българо-турска комисия; да се обезпечим от турска страна относно таксите за преминаване на български параходи през Дарданелите⁷⁴¹.

На 17 септември окончателно се уточнява границата, като линията започва от устието на р. Марица по нейния десен ръкав, следва талвега на реката до една точка на десния бряг южно от с. Мандра, продължава до с. Курткьой през с. Чермен и стига до Черно море северно от Иниада. На следващия ден е подписан протоколът за границата и е окончателно приет въпросът за националностите. На 19 септември се телеграфира до българското правителство да се вземат мерки за незабавното окупиране на принадлежащите ни територии след подписването на договора⁷⁴². Междувременно османският кабинет умишлено протака подписването на мира. Талаат бей съобщава на Ан. Тошев, че Високата порта внушава на пристигналите в Цариград делегати, членове на Временното правителство на Гюмюрджинската република, да са по-въздържани и обещава на българския представител да го срещне с делегацията. На 24 септември ген. М. Савов провежда разговори с Джемал бей, като се стига да извода проектираният политически съюз да не е насочен срещу нито една от групировките на Великите сили и да има само отбранителен характер. Всъщност Османската империя изчаква момента за сключване на съюз с България, за да може да нападне Гърция. Германия от своя страна, с цел да предотврати подобно нападение, работи против българо-турското сближение и в полза на такова между гърци и турци. Тази комбинация се разкрива пред очите на българите на следващия ден, когато Ан. Тошев посещава Талаат бей, който му споделя, че самият той, Махмуд паша, Изет паша и Джемал бей са готови да се сключи съюз с

⁷³⁹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1374, л. 11

⁷⁴⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1391, л. 161

⁷⁴¹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1374, л. 38

⁷⁴² Тошев, Ан. Балканските войни, Т. II. ..., с. 461

България, но великият везир изразява колебания. Талаат бей обвинява за това германския посланик, който настоява пред Саид Халим за сближение с Гърция. Предвидена е среща между Талаат, неговите съмишленици и великия везир с цел да го убедят за едно сближение с България, след което Турция да поиска от Гърция островите, като в случай на отказ, ще бъде поставен ултиматум на Атина. Следва още една среща с Талаат бей на 26 септември, като на нея са поканени и гюмюрджинските делегати, на които османският политик заявява да не се надяват на помощ от Турция след подписването на мирния договор с България⁷⁴³.

На 27 септември Ан. Тошев и ген. М. Савов се срещат с Джемал бей. Генералът, като говори за едно приятелство с Турция, обещава и неща, които не се изискват от него. Предлага България да сключи заем за сметка на Турция и да купи един военен параход също за нейна сметка. Джемал бей съобщава за това, че се е постигнало съгласие между османските отговорни фактори по въпроса за съюза. Турският държавник остава още доволен, когато ген. М. Савов изразява готовността на България за сътрудничество⁷⁴⁴. Тук ясно си проличава контрастът между позицията на генерала за скорошно обвързване с османците и изчаквателната такава на колегата му в делегацията, споделяна и от кабинета в София. Ан. Тошев и министър Генадиев се опасяват, че веднъж стъпили в Западна Тракия по пътя към Гърция, османските войски не биха я отстъпили обратно, още повече, че вече са изразили искане тези земи да им бъдат предадени, ако България получи Битоля. Тези разнопосочни мнения се превръщат в повод за недоволство от страна на австрийския представител в София граф Тарновски, който се среща с В. Радославов, от когото иска да научи официалната позиция на правителството. Министър-председателят категорично заявява, че дори и делегацията в Цариград да приеме подобен проект, то кабинетът няма да го подкрепи⁷⁴⁵.

На фона на тези опити за сближение, се действа и на фронта на националноосвободителното движение. Със знанието на управляващите в София, представителят на Съюза на македонските културно-просветни благотворителни братства⁷⁴⁶ и член на ВМОРО Антон Димитров⁷⁴⁷ се среща с представители на турския

⁷⁴³ Пак там, с. 463 – 464

⁷⁴⁴ Пак там, с. 465

⁷⁴⁵ Златарски, В. Неискрените. България, Румъния и Централните сили (1913 – 1914), София, „Авангард Прима“, 2018, с. 85 – 86

⁷⁴⁶ Най-голямата обществено-културна организация на македонската емиграция в България (1912 – 1953).

⁷⁴⁷ Антон (Андон) Димитров Филахтечев (1867 – 1933) – български революционер, юрист и общественик. Един от основателите на ВМОРО. Сътрудничи на Младотурския комитет за революцията, проведена през 1908 г. Председател на Съюза на българските конституционни клубове (1908 – 1909).

таен комитет в Македония, като целта е да се преговаря за издигане на обща позиция относно даването автономия на областта. Ан. Тошев предупреждава Н. Генадиев, че подобен ход е рискован, при положение, че въпросът за Западна Тракия е все така висящ, отново привеждайки общите им притеснения, но все пак подкрепя идеята, защото самото провеждане на подобни разговори би следвало да стресне сърбите и гърците и да им покаже, че Македонският въпрос не е затворена страница⁷⁴⁸.

В същия ден Ан. Тошев посещава френския посланик Морис Бомпар⁷⁴⁹, който успокоява българския представител, че отношенията между Гърция и Турция са спокойни. Уверява, че Гърция не е уязвима, освен ако Турция не предприеме общи действия с България. Ан. Тошев отхвърля тази идея и изразява пред представителя на Третата република⁷⁵⁰ гореспоменатите свои притеснения, че ако в „непродължително“ време не се предостави възможност за завземане на егейските области от българите, турските войски може да преминат през тях към новата гръцка граница. Бомпар настоява, че е в интерес на българите да не участваме в подобна акция, както и да отричаме слуховете за споразумение с Турция⁷⁵¹.

На 29 септември са приети делегатите от Гюмюрджина, като се стига до положение за отказ от републиканските идеи. В същия ден е официално подписан мирният договор в зала Харджие във Високата порта. От българска страна своите подписи полагат Гр. Начович, М. Савов и Ан. Тошев, а от турска страна Талаат бей, Махмуд паша и Халил паша⁷⁵². Във финалния вариант очаквано са застъпени османските искания по граничния въпрос. „По силата на този договор новата граница почва от р. Резовска и следва на запад по една линия, която оставя Малка Търново в България, следва по-нататък с незначителни изменения старата граница, пресича Тунджа, оставя Сакар планина и южните ѝ склонове със Свиленград в България и по-нататък – по течението на р. Марица до устието ѝ, като частта от Одрин на десния бряг на Марица и една ивица по на юг с Димотика остава в Турция⁷⁵³“. Друг член от договора засяга малцинствата, като се посочва, че лицата, родени в земите отстъпени на България, имат постоянно местожителство в Царството, т.е. ще станат български поданици и имат срок от четири години да използват правото си на

⁷⁴⁸ НАБАН, ф. 175 К, оп. 2, а.е. 2, л. 1 – 2

⁷⁴⁹ Морис Бомпар (1854 – 1935) – френски дипломат и политик. Заема различни дипломатически постове в Черна гора, Тунис и др. Посланик в Петербург (1903 – 1908) и Цариград (1909 – 1914).

⁷⁵⁰ Условно название на периода 1870 – 1940 г. във френската история.

⁷⁵¹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1374, л. 171

⁷⁵² Калчев, К. Българо-турските..., с. 31

⁷⁵³ Георгиев, В., Трифонов, Ст. История на българите в документи 1878 – 1944, София, издателство „Просвета“, 1996, с. 219 – 224

оптация⁷⁵⁴. Според този член се получава правото за напускане на присъединените към България земи в рамките на тези четири години, като вземат движимото си имущество и запазят правата си върху недвижимото. В текста е записано, че българските общности ще се ползват със същите права като другите християнски общности. На българите отомански поданици, напуснали родните си места по време на „последните събития“, се признава правото да се върнат по домовете си в срок от две години и запазват цялото си движимо и недвижимо имущество, както и правото да се разпореждат с него свободно⁷⁵⁵.

Ан. Тошев е назначен на поста пълномощен министър в Цариград, считано от 9 октомври 1913 г.⁷⁵⁶. Това време съвпада със сериозното сближение между България и Турция, което предизвиква неспокойствие сред представителите на Съглашението в София. С. Радев посочва, че Ан. Тошев е избран да бъде назначен като пълномощен министър в Цариград заради качества като наблюдателност и маневриране, както и заради „общителния му темперамент“. Опитът, който Ан. Тошев има от консулството в Битоля, заради контакта с местните власти, му дава отлични познания за турската психология и похвати на управляващите⁷⁵⁷. Можем да допуснем, че важен фактор е и участието му в преговорите, довели до подписването на Цариградския договор.

В основата на българо-турските взаимоотношения в периода 1913 – 1914 г. стои проблемът за Западна Тракия⁷⁵⁸. С подписването на мирния договор между Турция и България, с водача на българската делегация ген. Савов е постигнато едно съглашение за безпрепятственото предаване на областта под българска окупация. Споразумението е сключено при посредничеството и гаранцията на някои османски държавни мъже, като в основата му стои даването на специални права на мюсюлманското население. Принципът за свободата на вярата е признат според договора, който включва още следните клаузи: 1. Назначаване на един окръжен управител; 2. Назначаване на мюсюлмани за околийски началници в чисто турските околии, а в другите – за помощник-началници; 3. Назначаване на стражари в милицията на временното правителство; 4. Да не се игнорират загубите, които последват от сраженията между временното правителство и българската войска и народ, както и от други военни действия. Обща амнистия; 5. Да се даде свобода на

⁷⁵⁴ Оптация – термин, който се използва в международното и конституционното право. С него се означава правото на избор на гражданство от лица с двойно гражданство или живеещи на територия, която е присъединена към друга държава.

⁷⁵⁵ Георгиев, В., Трифонов, Ст. История..., с. 219 – 224

⁷⁵⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 18, а.е. 322, л. 84

⁷⁵⁷ Радев, С. Лица..., с. 31

⁷⁵⁸ Калчев, К. Българо-турските..., 2010, с. 83

мюсюлманското образование и да се покровителства; 6. Да се допусне и турския език в съдилищата. 7. Да не се събира оръжието на мюсюлманското население⁷⁵⁹.

Все по-осезаем става натискът над българите в Източна Тракия, целящ обезбългаряването на тези земи. Въпреки че по-голямата част от прогонените оттам се насочват към Хасково, Ямбол и Стара Загора, учредените от българските власти бежански комисии започват да ги ориентират именно към Западна Тракия, което е меко казано спорна идея с оглед нестабилната обстановка, предизвикана от отказа на някои тамошни турски първенци да признаят българската власт в областта. Българското правителство полага усилия в родните домове да се върнат и някои от прогонените българи от Западна Тракия, но тези, които се съгласяват са много малко⁷⁶⁰. Веднага след встъпването си в длъжност, Ан. Тошев провежда разговори с управляващите кръгове в османската столица, както и с останалите дипломатически представители в Цариград. Още по време на Букурещката мирна конференция в обявената за присъединена към България Гюмюрджина е обявено автономно управление начело с българина мохамеданин Хафуз Сали. Местното мюсюлманско население се обявява срещу присъединяването на територията към Царството и дори изразява готовност за въоръжени бунтове срещу установяването на българска власт⁷⁶¹. Наред с това, произволите на турски чети над българското население в Западна Тракия са ежедневие. По време на обявената автономия са атакувани и разрушени най-малко 22 села, при което, по изчисления на проф. Любомир Милетич, загиват около 30% от тракийските българи в Европейска Турция⁷⁶². Ан. Тошев прави многократни постъпки пред великия везир, като обещания за ограничаване на тяхната дейност получава и от Талаат бей, и от Махмуд паша⁷⁶³. Реални усилия в тази посока така и не са положени. Вместо това, османските власти отправят контраобвинения, че българите имат чети, които действат в района на Малкотърновско. Министър Н. Генадиев уведомява своя представител в Цариград, че е наредил проверка и подобни упреци са абсолютно неоснователни. Ан. Тошев е инструктиран да предаде тази информация, както и да увери управляващите кръгове, че българската държава ще осигури „живота и спокойствието“ на турското население в заетите области, като идеята е да се намекне, че Царството очаква реципрочна реакция по отношение на българите в

⁷⁵⁹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1403, л. 25

⁷⁶⁰ Калчев, К. Българо-турските..., 2010, с. 90

⁷⁶¹ Пак там, с. 83

⁷⁶² Пак там, с. 90

⁷⁶³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1374, л. 318

османските земи⁷⁶⁴. Уверенията на Н. Генадиев не са взети под внимание. На 15 октомври Ан. Тошев докладва, че по информация на Високата порта един български пограничен офицер се отнесъл писмено до командира на турската погранична дружина, уведомявайки го, че български въоръжени селяни са инструктирани да се възпротивят, така че башибозуците „да не могат да правят пакости в непредадените още нам български села“. Остава да виси въпросът кой точно е дал тези нареждания, след като външният министър отрича официалната власт да има общо с каквито и да е чети. Естествено, турските власти използват повода и държат да тълкуват думите на българския офицер като доказателство, че нахлуването е по заповед от София. Наблюдавайки цялостното поведение на османските отговорни кръгове, Ан. Тошев достига до един важен извод, който споделя с външния министър – тези обвинения, затруднението на бежанците да се върнат по родните си места, както и прогонването на намиращите се в Турция българи са все елементи от предварително подготвен турски план, целящ да създаде хаос, който да прогони възможно най-много българи от тези земи. В тази връзка, за да има Царството механизми за противопоставяне на този план, българският дипломат съветва своевременно да бъдат изпратени официални български управляващи (консули, вицеконсули или управляващи) в Одрин и Лозенград⁷⁶⁵. Идеи за създаване на официални български институции дори в изгубените с Цариградския договор територии има и сред бежанците. Н. Генадиев дава сведения от София, че група от лозенградските бежанци, намиращи се в Бургас правят опити да се назначи смесена българо-турска комисия, която да се погрижи за настаняването им отново в родните места. Заставайки зад идеята и предвиждайки, че тя вероятно ще бъде само първата от поредица подобни инициативи със същите искания, външният министър инструктира Ан. Тошев да се позове на чл. 9 от Цариградския договор, който предвижда съгласие от Османската империя за назначаване на въпросната комисия⁷⁶⁶.

На фона на тези събития напрежението в Гюмюрджина продължава да нараства. Джемал бей и Талаат бей посещават Ан. Тошев, за да му съобщят, че първенците от града са решени да се подчинят на българската власт само при условие, че за окръжен управител ще бъде назначен мюсюлманин, който е български поданик и към него ще бъде прикрепен българин, който се води негов помощник, но всъщност ще бъде фактическият управител. Според Ан. Тошев, турските управляващи са доста настоятелни за тази схема, което още

⁷⁶⁴ Пак там, л. 323

⁷⁶⁵ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1375, л. 16

⁷⁶⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1374, л. 325

повече затвърждава неговата позиция, че те възнамеряват да разиграват картата с окупацията на Гюмюрджина във връзка с евентуалното подписване на военна конвенция, което се обсъжда активно⁷⁶⁷. На 28 октомври 1913 г. ген. М. Савов алармира, че е допуснато нарушение от българска страна, защото в Гюмюрджина е назначен за окръжен управител българин, а постановленията изискват да е турчин, български поданик от Стара България. Генералът съветва за бърза намеса, за да не даваме поводи на османците за нарушаване на договореностите⁷⁶⁸.

На следващия ден, в манифест към жителите на новоосвободените земи, българското правителство обявява, че официално поема управлението над Западна Тракия, както и Пиринска Македония със Струмишко, окупирани от Втора, Осма и Десета пехотни дивизии. Междувременно българска власт се установява и в Източните Родопи. Още в самото начало на българската окупация е постигнато споразумение на този етап оръжието от населението да не се прибира. Планирано е това да се случи едва след окончателното установяване на българската власт, чрез изискване местните кметове да се разпоредят въпросните оръжия да бъдат събрани и предадени в околийските центрове, където да се съхраняват. По този начин събраните оръжия трябва да се използват за въоръжаване на местните чети в Македония. Ан. Тошев съветва „за войските нищо да се не взема по реквизиция, а всичко да се плаща“. Също така напомня, че българските войски в никакъв случай да не се разполагат в квартири, а в казарми, а там където няма такива, да се строят бараки. Българският пълномощен министър съветва още през октомври да се отворят местните турски и български училища. Личи си, че Ан. Тошев настоява овладяването на въпросните територии да стане по-възможно най-мирен начин и без да се дава повод на турците да търсят каквито да е оправдания за обструкции. Съвсем в разрез с тази стратегия са претенциите на управляващите в Цариград, че местното гръцко и турско население в околностите на Ортакой (дн. гр. Ивайловград), Кошукавак (дн. гр. Крумовград), Кърджали и Одрин било тероризирано от български „паравоенни формирования (малобройни групи и чети)“, като се стига дори до нападение на турския пограничен пост⁷⁶⁹.

Не по-малко важен е казусът с бежанците. Конкретните преговори по въпроса започват скоро след подписването на мирния договор. На 19 октомври 1913 г. Талаат бей приема Ан. Тошев. На срещата присъства и одринският валия Адил Бей. На българския

⁷⁶⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1375, л. 61

⁷⁶⁸ Калчев, К. Българо-турските..., с. 93

⁷⁶⁹ Пак там, с. 88 – 89

представител е заявено, че всички семейства, които са напуснали Лозенград, можело да се върнат по домовете си и, че е дадена строга заповед за предотвратяване на всякакъв род насилия над българите в Тракия. Талаат дори обещава да разпорежи една анкета по този въпрос „в кръга на възможността”. Османският вътрешен министър предлага българските бежанци да се настанят в напуснатите турски села, тъй като всички турци били настанени в български села и извеждането им от там станало почти невъзможно. Ако отстъпените жилища се окажели недостатъчни, двете правителства биха могли да се споразумеят за построяване домове на пострадалите. На въпросната среща Ан. Тошев, следвайки инструкциите на министър Генадиев, повдига въпроса за образуване на смесена комисия, която да се занимае с решаването на бежанския въпрос⁷⁷⁰. По време на разговорите ясно си проличават позициите, които османците възнамеряват да отстояват. Те демонстрират, че не възразяват срещу завръщането на градското население. Тази отстъпка е незначителна, защото то е сравнително малобройно и съответно няма как да представлява заплаха за тях. Големият въпрос касае българите от селата на Източна Тракия. Тях османците нямат намерение да допускат отново по родните им места. На срещата с Ан. Тошев Адил бей съобщава, че всички избягали по-рано турци, както и онези от земите, отстъпени на България, се настанявали в Източна Тракия. В същото време той посочва, че българските семейства, които са принудени да се преселят били с над хиляда по-малко. Талаат бей и Адил бей преднамерено преувеличават броя на турските бежанци, като в същото време съзнателно намаляват числото на прокудените българи. На база тази манипулирана статистика те желаят да наложат размяна на населението, както и на неговите имоти⁷⁷¹.

На 31 октомври в Одрин започва работа смесената българо-турска комисия. Поведението на османските делегати категорично потвърждава вече засегнатата позиция, че градското население може и да бъде допуснато обратно, но за селяните не се допуска такъв сценарий. Отново е повторена тезата, че в селата в Източна Тракия не са останали никакви българи, защото османските власти са ги пренасочили към администрираните от Царството земи⁷⁷². Първото заседание ясно показва, че за българските делегати отправна точка ще бъде Цариградският договор, стига идващите от София насоки за работа по някаква причина да не казват друго. Точно това се и случва. Инструкциите от външното министерство са следните – ако българските делегати в Одрин не успеят напълно в

⁷⁷⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1374, л. 323

⁷⁷¹ Трифонов, Ст. Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот 1912 – 1915, София, издателство „Тракийска фондация „Капитан Петко войвода“, 1992, с. 163 – 165

⁷⁷² Стоянова, В. Българите в Турция (1913 – 1945), София, 2022, с. 31

мисията си да отвоюват връщане на изселилите се българи по домовете им, то да искат да се направи една оценка на заграбените имоти, за да могат българите да бъдат обезщетени или въобще да се компенсират по някакъв начин за изгубеното, като им се запази правото „да си продадат отпосле имотите”. Тази примирителна позиция е провокирана от факта, че към този момент кабинетът в София вече е възприел една позиция, изказана от Ан. Тошев, че прогонването на българското население от Източна Тракия е решен въпрос и щяло да бъде „илюзия да се вярва във възможността да се върнат прогонените в местата си”⁷⁷³. Категоричната позиция на Цариград все пак е смекчена след настоятелните постъпки на българското правителство, предадена от неговите делегати в комисията. Възприето е положение, при което тя се отнася само за българските села от Лозенградския и Одринския санджаци, докато българите от селата в Родостенско, Галиполско и Чаталджанско, както и гражданите от Лозенградския и Одринския санджаци могат да се завърнат по домовете си. Както вече беше отбелязано, тази отстъпка няма кой знае каква тежест, защото турците не виждат тези хора като заплаха за планове си. По наистина ключовия въпрос със селското население, фактическа промяна няма⁷⁷⁴. След дълги разисквания на 15 ноември 1913 г. е подписано Одринското съглашение, което се явява естествено продължение на Цариградския договор. В него са включени клаузи, които урегулират българо-турските отношения по бежанския въпрос. Въпреки, че такива присъстват и в самия мирен договор, ситуацията на тези хора остава все така сложна. Включената в документа османска концепция, спомената преди това и пред Ан. Тошев, за размяна на населението и на неговите имоти, касаеща селата в Одринския и Лозенградския санджаци реално представлява нарушение на Цариградския договор. Така Цариград успява да постигне целта си да обезсили част от така важния за българите чл. 9 от договора по-малко от месеца след подписването му⁷⁷⁵. Въпреки уверенията в добри чувства от турска страна, наложените от османците клаузи и върлуващия по тези земи терор практически изключват връщането на прогонените българи⁷⁷⁶. Пример за последното са оплакванията на семейства от Гюмюрджинско и Дедеагачко, които пристигат в Хасковско, заявяващи, че нямат желание да се връщат към родните си места, поради неприятните спомени от изгонването им⁷⁷⁷.

⁷⁷³ Трифонов, Ст. Тракия. Административна..., с. 167

⁷⁷⁴ Стоянова, В. Българите..., с. 31 – 32

⁷⁷⁵ Пак там, с. 33

⁷⁷⁶ Трифонов, Ст. Тракия. Административна..., с. 168 – 169

⁷⁷⁷ Калчев, К. Българо-турските..., с. 89

В края на ноември 1913 г. е организирана среща между Талаат паша и министър Генадиев на в Хебибчево (дн. гр. Любимец). Там се подписва проект за военна конвенция между България и Османската империя. След това в Цариград е получено пълномощно, подписано от цар Фердинанд и В. Радославов, чрез което на Ан. Тошев и полк. Н. Жеков⁷⁷⁸ се възлага да подпишат окончателния вариант на документа. Предвижда се при успешен за Империята край на една гръцко-турска война Западна Тракия да се присъедини към Турция, а земите между Марица и Струма – към България. В създалата се сложна международна ситуация и възможността от избухването на военен конфликт Ан. Тошев и полк. Н. Жеков посочват за най-разумно да не се стига до военнополитическо обвързване с Османската империя. Идеята е съгласувана с В. Радославов, като се постига съгласие за фиктивно продължаване на преговорите в Цариград и насочване на разговорите към сключване на търговски договор⁷⁷⁹. На 27 декември Ан. Тошев съобщава на българското правителство, че споразумението с Османската империя е завършено, но не изпраща текста за подпис, защото междувременно Енвер паша става министър на войната и желае да разгледа текста⁷⁸⁰. През февруари 1914 г. българският представител повтаря пред премиера тезата си, че най-добрият вариант е въпросът за конвенцията да се протака, с идеята в определен момент окончателно да отпадне, тъй като, счита Ан. Тошев, сключването ѝ би било единствено в полза на османците заради неспокойната ситуация в Западна Тракия, където младотурската пропаганда продължава. Във връзка с последното, българският дипломат настоява тамошният гарнизон да бъде удвоен до 30 000 души, което да наложи законност дори с цената на сила, докато се приеме официално, че тези земи ще останат в границите на Царството. Предупреждава още, че при един евентуален спор за областта никой няма да защити България, а нейните искания „ще бъдат разбити в ненавистта на Русия и нейните приятелки и в индиферентността на силите от Тройния съюз“. В. Радославов се солидаризира с позицията за умишлено забавяне на преговорите, отбелязвайки, че България може да сключи такава конвенция, ако ѝ е нужна и насърчава Ан. Тошев да продължава успешното лавиране, при което създава впечатление, че работи за по-тясно сближение с Цариград, докато всъщност отблъсква аспирациите на османците

⁷⁷⁸ Никола Жеков (1865 – 1949) – български военен. Участник в преврата на 9 август 1886 г. Началник щаба на II^{ра} армия по време на Балканската война (1912 – 1913). Министър на войната (юли – септември 1915). Главнокомандващ на Действащата армия по време на Първата световна война.

⁷⁷⁹ Калчев, К. Българо-турските..., с. 126 – 127

⁷⁸⁰ Радев, С. Лица..., с. 141 – 142

за такова. Тази линия ще се превърне в основна за политиката на либералния кабинет към Турция в следващите няколко месеца⁷⁸¹.

Сериозен проблем в българо-турските отношения се оказва извършеното по време на войната покръстване на българите мюсюлмани, което на места се случва насилствено и в разрез с църковните канони⁷⁸². До Цариград достигат множество писмени и устни оплаквания по въпросния проблем. Талаат бей отправя писмо до Ан. Тошев, в който се описват подобни ситуации. Българският дипломат се обръща с молба към правителството в София да изследва внимателно описаните случаи в писмото, като се вземат мерки, ако българите се окажат виновни. Той съветва кабинета да избягва в бъдеще подобни неприятности, защото това би довело до охлаждане на отношенията между двете държави⁷⁸³. От позицията на времето, цялата тази акция е преценена като стратегическа грешка. Следва да се отбележи, че военните по начало са против провеждането на тези процеси поради опасения от напрежение или брожение в тила на войската⁷⁸⁴. Именно тази тяхна позиция често пъти е привеждана като довод от по-късните критици на тази авантюра на Българската православна църква.

В първата половина на ноември 1913 г. идеята за едно гръцко-турско-румънско сближение става все по-популярна. При едно свое посещение в българската легация Талаат бей твърди пред Ан. Тошев, че сключването на съюз между Турция и Гърция е почти свършен факт, за което голяма роля има Таке Йонеску⁷⁸⁵. Българският дипломат съветва правителството в София да направи опит да осуети подобна комбинация⁷⁸⁶. Твърдението за активната роля на румънския политик се потвърждава и от думите на Палавичини при един негов разговор с българския му колега, като австрийският дипломат допълва, че в комбинацията може да бъде включена и Сърбия⁷⁸⁷. Същевременно германският пълномощен министър барон Вангенхайм продължава да насърчава българите да търсят все по-тясно сближение с Цариград, макар официалната позиция на Вихлелмшрасе⁷⁸⁸ да отхвърля полезността на такова. Към тези призови се присъединява и маркиз Палавичини, но кабинетът в София не им отдава особено значение, защото се

⁷⁸¹ Златарски, В. Неискрените... с. 118 – 119

⁷⁸² Елдъров, Св. Православието на войната, София, „Военно издателство“, 2004, с. 106

⁷⁸³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1395, л. 35

⁷⁸⁴ Елдъров, Св. Православието..., с. 111

⁷⁸⁵ Таке Йонеску (1858 – 1922) – румънски политик, журналист, юрист и дипломат. Външен министър (1920 – 1921). Министър-председател (1921 – 1922).

⁷⁸⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1375, л. 315

⁷⁸⁷ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2214, л. 7

⁷⁸⁸ Условно название на Министерството на външните работи на Германия до 1945 г., предвид факта, че сградите на ведомството и на седалището на канцлера (Райхсканцеларията) се намират на въпросната улица в Берлин.

надава на официални гаранции от двете империи при сключването на какъвто и да е съюз със съседни държави. Тази последна позиция е споделяна и от Ан Тошев. Все пак преговорите с турците продължават. За гладкия им ход министър Н. Геннадиев разчита много на качествата на българския представител в османската столица, когото приема за свой близък приятел и сътрудник, макар да не е член на Народнолибералната партия. Последният действа методично и много предпазливо, като е в непрекъсната комуникация с гореспоменатите представители на Виена и Берлин, преследвайки целите на управляващите в София, макар самият той да е резервиран към българо-турски договор без да се осигури „гърбът“ на Царството от север. През януари 1914 г. Ан. Тошев пътува до София, за да разговаря с Царя, министър-председателя и външния министър. Те подкрепят неговата идея, че непременно трябва да се искат гаранции от Германия и Австро-Унгария за ненамеса на румънците⁷⁸⁹. Недоверието към двете немскоезични Велики сили личи и в един анализ на Ан. Тошев, където той определя отношението на Централните сили към България просто като „привидно платоническо съчувствие“ и добавя, че Германия със сигурност ще защитава интересите на Гърция, сиреч не би допуснала тя да загуби желаните от България Кавала и Драма. Колкото до Двуетинната монархия, българският дипломат счита, че на нея не може да се разчита, защото тя е под силното политическо влияние на Берлин и няма своя собствена геополитическа стратегия. Ан. Тошев добавя, че не бива да се създават и илюзии за някаква подкрепа от Антантата, което може и да не показва открита враждебност към София, но, предвид връзките си със Сърбия и Гърция, надали би било склонно на отстъпки в нейна полза. Поради тези неизгодни външнополитически обстоятелства, пълномощният министър в Цариград посочва като най-важни фактори стабилизирането на обществото и изграждането на боеспособна армия, защото ситуацията сочи, че ще трябва да защитаваме каузата си съвсем сами⁷⁹⁰.

Извън територалните спорове и съпътстващите ги политически комбинации, Ан. Тошев обръща внимание на българското правителство и за нуждата от едно по-тясно сближение в търговията между България и Съединените американски щати. Американският представител в Цариград Хенри Моргентау⁷⁹¹ проявява интерес към подобни действия. Според Ан. Тошев, именно това е подходящия момент за откриване на американска легация в София и Генерално българско консулство във Вашингтон. Българският

⁷⁸⁹ Златарски, В. Неискрените..., с. 110 – 117

⁷⁹⁰ Пак там, с. 121 – 122

⁷⁹¹ Хенри Моргентау-старши (1856 – 1946) – американски адвокат и бизнесмен. Дипломатически представител на Съединените американски щати в Цариград (1913 – 1916).

дипломат привежда доказателства в полза на едно сближаване със Съединените американски щати. С подобно споразумение той вижда бързото и благоприятно уреждане на различни въпроси от търговски, емиграционен и политически характер. По този начин ще може да бъде привлечен интереса на държавата към България, като реално не съществуват въпроси при които между двете страни да има разногласия. Въпреки взетите мерки против емиграцията, не са малко българите, които заминават в Америка с цел печалба, но повечето от тях, не знаейки никакъв чужд език се превръщат в лесна мишена за експлоатация, което евентуално би било предотвратено, ако се създаде българско представителство⁷⁹².

Русия, в лицето на М. Гирс, продължава да настоява за възстановяване на българо-сръбските отношения, но среща твърдата позиция на Ан. Тошев, който изтъква няколко непреодолими пречки, които се явяват по пътя към истинското сближение с Белград: провалянето на Балканския съюз, постигане на споразумение с гърците зад гърба на България, опитите за внушения на турците да завземат не само Тракия, но и цяла Южна България, непрекъснатото преследване и оказвания натиск над българите в Македония. Недоволен от несъгласието на Ан. Тошев, руският посланик изостря тона и посочва, че бедите, извършени над българите биха могли да бъдат в още по-мощни размери, ако руснаците не оказали съдействие⁷⁹³.

С началото на 1914 г., между Гърция и Османската империя продължава да стои неразрешен и въпросът за островите в Егейско море. Ан. Тошев смята, че споразумение може да се случи, ако се добие временно разрешение островите Хиос и Митилен да останат гръцки, Додеканезите да се поделят, а островите в Дарданелите да се отстъпят на Турция⁷⁹⁴. Според българския дипломат опитите за едно пряко споразумение между Турция и Гърция са от особена важност, защото той допуска споразумението между Атина и Цариград да стане за сметка на българските интереси в Тракия⁷⁹⁵.

Тук за пореден път проличава широкият поглед на Ан. Тошев върху дипломатическата активност на Балканите и отвъд тях. При нито едно от предишните си назначения българският дипломат не се „затваря“ в конкретните си задачи, касаещи отношенията между България и страната, където е изпратен да я представлява и периодът му в Цариград не е изключение. Успоредно с непосредствените отговорности, с които е натоварен, той продължава да проучва международната обстановка, да анализира ролята

⁷⁹² ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1452, л. 1 – 3

⁷⁹³ Пак там, л. 10 – 12

⁷⁹⁴ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2281, л. 3

⁷⁹⁵ Пак там, л. 5

на страната ни в случващото се и все така да препоръчва своите виждания на отговорните фактори в София, в това число и на Царя.

В доклад от 25 януари 1914 г. Герхард фон Мутиус⁷⁹⁶, посланически съветник в германското посолство в Цариград, изпраща информация до канцлера граф Теобалд фон Бетман Холвег⁷⁹⁷, че при среща с Ан. Тошев, последният се изказва песимистично за положението на Балканите, като посочва, че не подлежи на съмнение, че мирът от Букурещ не би могъл да се задържи дълго. Българският дипломат посочва, че желанията на Сърбия са да се разшири териториално, както и да се развие икономически. Не отстъпва и Гърция от претенциите си за островите, които, в случай, че ѝ бъдат дадени от Великите сили, биха се оказали трудни за защита при евентуално нападение от турците. Германският съветник посочва, че в разговора ясно си проличава, че Ан. Тошев излага своите мисли, продиктувани от желанията си и признава, че думите на българина съдържат „известна истина“⁷⁹⁸. В средата на февруари Ан. Тошев получава задачата да успокои останалите дипломатически представители в османската столица относно появилите се слухове за сключена военна конвенция между България и Турция, както и по т.нар. помашки въпрос, свързан с правата на мюсюлманите в границите на Царството. Този слух се появява вследствие на едно изказване на Гр. Начович, който пред османски вестник споделя, че освен сключения официален мирен договор съществува и устно споразумение, според което България трябва да забави окупацията на Западна Тракия, защото в случай на война срещу Гърция тази област ще бъде мост за турското нападение. Претенциите на Турция относно Гърция към Западна Тракия се засилват, защото егейските острови остават притежание на последната. Още през януари 1914 г. ген. Р. Димитриев съобщава от Петербург за все по-засилващите се симпатии на тамошните управляващи кръгове към сърбите. Една от основните причини за това е слухът, пуснат от сръбската легация в руската столица, че България е подкрепена от Централните сили при сключване на съюз с Османската империя. Р. Димитриев настоява да се даде обяснение от българското правителство, защото в противен случай „ние рискуваме да хвърлим

⁷⁹⁶ Герхард фон Мутиус (1872 – 1934) – германски дипломат. Аташе в германското посолство в Париж (1903) и Петербург (1904 – 1905), съветник в Пекин (1908), Париж (1909), Цариград (1911). Германски пратеник в Петербург (1914), Осло (1918 – 1920), Копенхаген (1923 – 1927) и Букурещ (1927 – 1931). Дипломатически представител на генералното консулство във Варшава (1915 – 1917).

⁷⁹⁷ Теобалд фон Бетман Холвег (1856 – 1921) – германски политик. Канцлер на Германската империя (1909 – 1917).

⁷⁹⁸ ИИ БАН, кол. 20, оп. 17, а.е. 222, л. 532

окончателно ръкавицата на Русия и Тройното съглашение⁷⁹⁹“. В. Радославов изпраща инструкции с уверения, че България не е сключила договор и военна конвенция с Турция.

Междувременно Ан. Тошев е посетен от италианския пълномощен министър Камило Гарони⁸⁰⁰, пред когото потвърждава новината, че Турция съсредоточава войски в Одринския вилает. Гарони изтъква, като общо мнение на дипломатическия корпус, теорията, че с цел да се опровергае сключването на съюз между Царството и Османската империя и пропускането на турски войски през българска територия, се вдига шум около помашкия въпрос или „...с други думи софийското и цариградското правителство правили комедия с намерения да заблудят Европа“. Българският дипломат уверява италианския си колега, че не съществува съюз или конвенция между Империята и Царството и посочва, че помашкият въпрос е разрешен. От своя страна, италианският представител съветва да се проведе анкета от военни аташета, назначени от Великите сили на самото място, с цел да се разреши окончателно ситуацията с това население⁸⁰¹.

Все по-настоятелен става Талаат бей в разговорите си с Ан. Тошев относно сключването на конвенция. Българският дипломат настоява за необходимостта чрез задружни усилия да се спечели приятелството на Румъния и на поне една от Силите на Тройния съюз. Талаат бей заявява пред Ан. Тошев, че Йон Йонел Братияну⁸⁰² изявява желание да се срещнат в Букурещ, за да засвидетелства симпатиите на румънското правителство към Турция. Според българския представител създадената ситуация е доста подозрителна. Румъния би извлякла несъмнена полза, ако играе медиаторска роля при уреждане на въпроса за островите между Гърция и Турция. Ан. Тошев вижда в поведението на Букурещ опит да се привлече Турция към съществуващия вече блок и окончателно да се изолира България. Българският дипломат подозира, че зад посещението на Талаат бей в румънската столица би могло да се крие и опит да се получи разрешение за окупирането на Западна Тракия от турците⁸⁰³. На 16 февруари Ан. Тошев е инструктиран да заяви в Цариград готовност за уреждането на въпроса с помаците, защото според Търновската конституция религиозната им свобода е гарантирана. Великият везир

⁷⁹⁹ Марков, Г. Голямата война и българският меч над балканския възел (1914 – 1919), Кн.1. Заплитането, София, издателство „Захарий Стоянов“, 2016, с. 25 – 26

⁸⁰⁰ Камило Гарони Карбонара (1852 – 1935) – италиански политик и дипломат. Посланик в Цариград.

⁸⁰¹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 9, л. 35

⁸⁰² Йон Йонел Братияну (1864 – 1927) – румънски политик. Министър на обществените дейности (1897 – 1899, 1901 – 1902). Министър на външните работи (1902 – 1904, 1908 – 1909, 1916 – 1918, 1918 – 1919, юни – ноември 1927). Министър на вътрешните работи (1907 – 1908). Лидер на Националната либерална партия (1909 – 1927). Министър-председател (1909 – 1910, 1914 – 1918, 1918 – 1919, 1922 – 1926, юни – ноември 1927).

⁸⁰³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1450, л. 28

споделя на българския пълномощен министър желанието на младотурците за поддържане на добри отношения с Царството, като изразява надежда да започнат преговори за сключване на търговски договор и телеграфно-пощенска конвенция. Ан. Тошев прави постъпки пред турското правителство по повод оплакванията за струпване на турски войски в Одринско, но Високата порта отрича. Българският представител съветва правителството в София да се следи внимателно поведението на младотурците и особено на турския представител в София Фети бей, който без знанието на великия везир подава нота за преследване на мюсюлманите (в Западна Тракия)⁸⁰⁴. Забелязва се охлаждане на отношенията между България и Турция, което работи в полза на официалната германска линия, която, както вече беше казано, барон Вангенхайм пренебрегва. Османците започват да губят търпение от протакането на София и особено от обичайното оправдание, че българите държат в една евентуална комбинация да влезе и Румъния. За да форсира процеса, Портата търси позицията на Букурещ за евентуални отстъпки в полза на България на запад. Отговорът е категоричен – румънците не биха се съгласили на такива при никакви обстоятелства⁸⁰⁵. При все това, сред Великите сили започва да се заражда безпокойство, че България, макар и да не участва в евентуална война между Турция и Гърция, би осигурила преминаването на турски войски през Западна Тракия. В. Радославов изпраща инструкции на българските представители да се поддържа тезата за намеренията на България да не воюва⁸⁰⁶.

На дипломатически прием в Цариград на 3 март великият везир отново споделя с Ан. Тошев концепцията за един българо-турско-румънски съюз. Турският представител в Букурещ заявява, че единствено с участието на България се разглежда сближението между Империята и Кралството. Българският дипломат търси мнението и на маркиз Палавичини, който споделя, че е желателно да се създадат повече допирни точки между тези държави, с цел да се постигне едно по-голямо сближение между тях, но предупреждава, че самият той не вярва то да се реализира в близко бъдеще, особено пък за ревизия на Букурещкия договор. Ан. Тошев също е скептичен относно възможностите за ревизия, като добавя, ако се подвигне темата за такава, не само няма да се постигне нищо в създадите се политически условия, но и ще се осуети всяка инициатива за сближение. Това е причината поради която той съветва правителството в София да се насочи към търговско-икономическо споразумение и едва на по-късен етап да се работи по въпроса за съюз

⁸⁰⁴ Марков, Г. Голямата война... Кн.1., с. 27

⁸⁰⁵ Златарски, В. Неискрените..., с. 143 – 144

⁸⁰⁶ Марков, Г. Голямата война... Кн.1., с. 28

между трите държави⁸⁰⁷. С оглед нуждата България да изгради някакви стабилни връзки със своите съседи, Ан. Тошев смята, че е необходимо идеята за сближение между България, Турция и Румъния да бъде сред приоритетите на външната политика на Царството, защото към момента е по-реалистична от каквито да е постъпки към изглаждане на отношенията с Атина и Белград. В тази връзка той добавя, че е „...наивно да се вярва, че Сърбия и Гърция доброволно би ни отстъпили макар и нищожна част от заетите от тях територии. Пък и да би се съгласила един ден Сърбия да стори това, под натиска на Русия, всяка минимална отстъпка би ни била направена срещу задължения, които скъпо ни биха коствали“⁸⁰⁸.

Междувременно букурещкото правителство предприема мерки, които говорят за всичко друго, но не и за склонност към сближение със София. Приет е нов закон за организацията на Добруджа. По този повод В. Радославов инструктира Ан. Тошев да започне целенасочена пропагандна кампания срещу него, заедно с още „един или най-много двама от най-доверените ви приятели сред мирния печат“⁸⁰⁹.

Наред с това, Ан. Тошев алармира, че не е за пренебрегване посещението на румънския ген. Коанда в Цариград по път за Египет. В това българският дипломат съзира опит за директно сближение между Букурещ и Високата порта, с което България не само ще бъде „заобиколена“, но и би била пряко застрашена. Генералът носи със себе си частно писмо от Таке Йонеску, подкрепено от краля и Й. Й. Братияну, с предложение да се осигури посредничество между Турция и Гърция. Маркиз Гарони споделя с българския дипломат, че отбиването на румънския генерал е предварително съгласувано и е по желание на турското правителство. Сведенията, които има италианецът подкрепят тезата, че визитата е с цел румънско посредничество между гърците и османците по въпроса с островите. Него маркизът преценява като възможно в настоящата ситуация, защото техните желания са несъвместими. Ан. Тошев се среща и с великия везир Саид Халим, който не споменава въпросното писмо, което кара българина да смята, че или великият везир крие същността на мисията на ген. Коанда, или румънската идея не е успяла. При последвала среща с маркиз Палавичини след мисията на ген. Коанда, убеждението на австро-унгарския представител е, че зад тези действия стои Русия. Той вижда в румънската мисия опит за усиление на руското влияние на Балканския полуостров. Австро-унгарският представител посочва, че най-вероятно идеята на Чариков за балканска федерация е спечелила

⁸⁰⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1403, л. 67

⁸⁰⁸ Пак там, л. 78

⁸⁰⁹ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2284, л. 1

кръговете в Петербург, които преди не са я одобрявали. Впечатление правят и усилията на Русия да прокара своето влияние в Цариград в полза на Съглашението⁸¹⁰.

По повод посещението на ген. Коанда в Цариград Ан. Тошев се среща и с М. Гирс, който се опитва да убеди българския дипломат, че не може да става дума за специална мисия. Руският представител споделя, че са разменени единствено мисли с турските управляващи кръгове, за да се установи при какви условия може да се постигне споразумение с Гърция за островите. На коментара на българина, че ген. Коанда се изказва за едно съглашение между Румъния, Турция и Гърция, като България е посочена за „опасен елемент за мира на Балкана“⁸¹¹, руският му колега отговаря, че подобно споразумение между Цариград и Атина е невъзможно поради техните разногласия за островите. М. Гирс не пропуска възможността отново да напомни на Ан. Тошев за нуждата от едно сближение със Сърбия. Този лейтмотив е водещ и при предишната им среща. Тогава българският дипломат пита на каква база би се получило споразумение, на което М. Гирс отговаря, че това трябва да стане постепенно. Според него, не могло засега да става дума за териториални отстъпки, защото сърбите не биха отстъпили земи „гратис“, като посочва, че България би могла да получи територии от Кралството едва след неговото разширение за сметка на Австро-Унгария и евентуално на Албания. Провокиран от този разговор, Ан. Тошев обръща специално внимание на българското правителство, че Русия е решена да води по-активна политика на Балканите и особено в България и основната идея е да се възстановят българо-сръбските отношения⁸¹². Позицията му по кризата в сръбско-българските отношения не е променена и при настоящата среща с руския му колега. Българският представител категорично заявява, че дори при най-доброто желание от страна на София за постигане на споразумение, като се има предвид ситуацията в Македония, както и декларацията на Н. Пашич пред Скупщината, че от Белград не биха правили териториални отстъпки, това се оказва невъзможно.

В крайна сметка, Ан. Тошев стига до извода, че мисията на ген. Коанда е с цел да се влошат отношенията между Турция и България, за да може царството да остане изолирано. Българският представител смята, че зад всички тези действия се крие руската дипломация, която се опитва да накара България да се почувства сама и да „преколни глава и безусловно да се присъедини към другите“, т.е. целта на Петербург, разсъждава той, е да види всички балкански държави под свое влияние и да ги тласне да образуват

⁸¹⁰ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2336, л. 3 – 9

⁸¹¹ Пак там, л. 13 – 19

⁸¹² ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1403, л. 81

блок срещу Австро-Унгария и „германизма въобще“⁸¹³. Няколко дни по-късно ген. Коанда отново се връща в Цариград. Дори и ласкавите изказвания относно турските управляващи, както и отличната оценка, която той поставя за развитието на турската държава не са достатъчни, за да изпълни мисията си за посредничество. Според Ан. Тошев, този въпрос не би могъл да се разреши по миролюбив начин, защото от Цариград не биха пренебрегнали нито едно от средствата, които биха упражнявали някакво въздействие върху Гърция. Едно от ефикасните средства е системният антигръцки бойкот и организирането на изгонването на гърци от пределите на Османската империя. Българският дипломат посочва, че когато Турция е снабдена с достатъчно средства, за да се чувства сигурна в своето морско надмощие, тя несъмнено би се изправила срещу Гърция по въпроса за островите. Ан. Тошев смята, че към момента развитието на отношенията между балканските страни е задоволително за България, защото се наблюдава охлаждане както между Атина и Белград, така и между Букурещ и Атина⁸¹⁴.

При среща на Ан. Тошев на 21 март 1914 г. със съветника при Руското посолство Гулкевич се забелязва продължаващата тенденция за настояване от руска страна за подобряване на отношенията между Сърбия и България. Въпреки това, българският представител отбелязва и съществената разлика – този път се изисква първите стъпки към подобряване на отношенията трябва да се инициират от София, както и да се обмислят териториални отстъпки в сръбска полза. Той поддържа тезата, че от Белград не биха направили компромис дори за допускане на културно влияние на България във Вардарска Македония чрез църквата и училищното дело. Във връзка с това, представителят на руската легация чертае амбициозни планове за гореспоменатото групиране на балканските страни под руски контрол, при което можело да се говори за компенсация за България, състояща се от Драма и Кавала. Ан. Тошев не обръща внимание на тези абстракции и, оставайки реалист, категорично заявява, че докато сръбското правителство не даде окончателни доказателства за своята добра воля, отношенията „между двете страни могат да бъдат най-много коректни“⁸¹⁵. Идеята за сближение със сръбите продължава да поддържа и пристигналият в Цариград руски пълномощен министър в София Александър Савински⁸¹⁶, който предлага на българския дипломат евентуално руско посредничество. Ан. Тошев остава непреклонен, че българската позиция не би се променила, докато

⁸¹³ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2336, л. 13 – 19

⁸¹⁴ Пак там, л. 37

⁸¹⁵ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2303, л. 10

⁸¹⁶ Александър Савински (1879 – 1931) – руски дипломат. Пълномощен министър в Стокхолм (1911) и София (1913 – 1915).

сърбите не спрат своя гнет над населението в Македония. Той споделя на Ал. Савински, че още в Белград е забелязал, как Н. Хартвиг насърчава сърбите в антибългарската им политика и всъщност тези действия постепенно придобиват антиславянски характер⁸¹⁷.

През март Ан. Тошев посещава повечето от посланиците в Цариград с цел да провери мнението им относно руските въоръжения и да проучи нагласите им за отношението на Русия спрямо Германия и Австро-Унгария⁸¹⁸. Маркиз Гарони, М. Гирс и барон Вангенхайм се обединяват около мнението, че ситуацията не би следвало да се изостри, защото руските управляващи и военни си дават сметка, че трудно биха победили Германия, а и отговорните кръгове в Петербург се стремят да не създават предпоставки за едно евентуално избухване на недоволство вътре в страната. Този оптимизъм не се споделя от маркиз Палавичини и Бомпар, които смятат, че политическото положение в Европа е неопределено и съществува напрежение между двете европейски групировки. С всеки изминал ден положението ставало още по-заплетено. Според Палавичини, е желателно да се осигури стабилен съюз между Турция и България, който да бъде формално присъединен към Тройния съюз, като дори, при възможност, да се включи и Румъния⁸¹⁹. Точно тази карта разиграва и Ан. Тошев. В доклад от 23 април 1914 г. барон Вангенхайм предава свой разговор с българския си колега, който споделя, че под влиянието на Изволски Франция полага усилия да тласне България към Русия. Добавя още, че Царството ще се опита да удържи на натиска, но в случай, че не получи подкрепа от Централните сили, е сигурно, че Русия ще успее да свали либералното правителство в София и да предизвика смяна на курса. Българският дипломат изказва и мнение, че единствената възможност Царството да се спаси от влиянието на Русия е да се сключи въпросният съюз по оста София – Букурещ – Цариград под егидата на Тройния съюз, като Виена и Берлин ще гарантират на Румъния, че българите няма да оспорват границата си с нея, такава каквато е по Букурещкия договор. Ан. Тошев, цитиран от барон Вангенхайм, прогнозира, че ако Румъния бъде оставена сама, без да се обвързва с България и Турция, тя ще се насочи към Съглашението. По-късните събития ще покажат колко прав е бил. Като още един довод, че представената от него комбинация е единствената възможна за привличане на Румъния към Тройния съюз, българинът цитира изявлението на ген. Коанда, че Румъния не би сключила споразумение с Австро-Унгария⁸²⁰. По-ранни изказвания в този дух прави и самият крал Карол, който посочва като причина унгарския

⁸¹⁷ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2303, л. 31

⁸¹⁸ Пак там, л. 17 – 23

⁸¹⁹ Пак там, л. 37

⁸²⁰ ИИ БАН, кол. 6, оп. 63, а.е. 237, л. 685 – 686

гнет над румънското население на Трансилвания⁸²¹. Концепцията на Берлин за турско-румънско-гръцки съюз Ан. Тошев отхвърля като илюзорна⁸²².

Случващото се далеч не кореспондира с оптимизма, лъхащ от думите на българския представител. На 29 април той съобщава на българското правителство, че преговорите с Турция за сключване на търговски договор не вървят и правителството в Цариград непрекъснато изтъква на преден план различни видове претекст с цел забавянето им⁸²³. Тенденцията за засилващото се взаимно недоверие в българо-турските отношения довеждат до тревога у Ан. Тошев⁸²⁴. Българският представител споделя на С. Радев, че преговорите с Османската империя са необходими, защото само по този начин турците могат да се оттеглят от Западна Тракия и българите да се върнат по тези земи. Когато тази задача се постигне, е необходимо да се спрат преговорите, но не да се прекъсват, защото, според Ан. Тошев, османците се опитват да въвлекат България в опасна игра. Той се обръща с молба към правителството да пристигне в София, за да представи както пред министрите, така и пред цар Фердинанд опасността от подписването на политически съюз и военна конвенция с Турция. Междувременно австрийският посланик в София граф Тарновски продължава да настоява за продължаване на българо-турските преговори, като подчертава, че това споразумение би улеснило сключването на съюз между България и Австрия. В своя среща с него Ан. Тошев му разяснява рисковете за България от обвързване с Високата порта. Той предполага, че при сключена конвенция с България, турците ще предизвикат Гърция или ще се оставят да бъдат предизвикани от нея, като основната им цел е да влезнат в Западна Тракия и да останат в тези земи. Българският представител допуска, че Турция би обнародвала тайния договор с Царството, в който при бъдещото разпределение на териториалните придобивки се дават земите до р. Места на турците, а на българите – земите, които са на запад от посочената река. В такъв случай кабинетът на В. Радославов би се компрометирал и би бил заменен с правителство на русофилските партии. Според Ан. Тошев подписване на договор с Турция е най-малко опасно да се случи след изборите, както във външнополитически, така и във вътрешнополитически план⁸²⁵.

В. Радославов предупреждава Ан. Тошев, че са получени сведения от Д. Ризов от Рим, дадени нему от турския му колега, че Рифат паша, османски представител в Париж,

⁸²¹ Златарски, В. Неискрените..., с. 113

⁸²² Пак там, с. 182 – 183

⁸²³ ЦДА, ф. 313 К, оп. 1, а.е. 1090, л. 1

⁸²⁴ Радев, С. Лица..., с. 142

⁸²⁵ Пак там, с. 143 – 144

изпратил до Високата порта обстоен доклад за външната политика, която Империята трябва да следва. В него се препоръчва едно сближение между Турция, Румъния и Гърция, защото такова с България било ненадеждно⁸²⁶. Българският дипломат счита това за блъф от страна на Рифат паша (въпреки че последният не прикрива своите идеи за сближение с Гърция) и не допуска възможността идеята да се наложи над управляващите кръгове в Цариград.

В свой доклад от 1 май 1914 г. Ан. Тошев разказва за това, че пред генералния български консул в Цариград се явяват мухтаринът на с. Деркос, което попада в Чатаджанската кааза, придружен от двама селски първенци. Те отправят молба да се съдейства за изселването на 360 души. Като причина за тяхното желание да напуснат родното село се посочват зачестилите заселвания на мухаджири от Айтоска, Провадийска и Шуменска околии, които влизат в избрана от тях самите къща и се устройват. Местните власти и новозаселените не позволяват продажбата или изнасянето извън селото, което принуждава българите, временно настанили се в Семинарията в Цариград, да търсят помощ за заселването им в Бургас⁸²⁷.

На 4 май Ан. Тошев пише, че Талаат бей заминава с мисия в Букурещ с цел да разклати поддръжката на Румъния за Гърция. Неговото посещение не постига целта си, като дори усилва подозрението в Букурещ за сключен съюз между Османската империя и България. Това е причината С. Радев да бъде натоварен с мисията да увери отговорните фактори в северната ни съседка, че България няма желание по насилствен път да променя статуквото на Балканите⁸²⁸.

Централните сили действат в посока да се сключи съюз между Османската империя, България и Румъния с цел присъединяването им към техния лагер в случай на война. Тези намерения предизвикват недоволството на управляващите в Петербург, където С. Сазонов заявява пред ген. Р. Димитриев, че дори Румъния да се присъедини към този съюз, тя ще продължава да държи на добрите си отношения с Русия. Германският посланик в Цариград Х. Вангенхайм уверява Ан. Тошев, че скоро няма да избухне война, защото Великите сили не биха го позволили. Той съветва България да изчака момента за мирна ревизия на Букурещкия договор, като междувременно опита да се сближи с Втория райх. В свой рапорт от 15 май Ан. Тошев съветва сближение да се постигне с Турция и Румъния, защото биха последвали редица ползи за нас. Ако се сформира подобен съюз,

⁸²⁶ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2305, л. 14

⁸²⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1496, л. 75

⁸²⁸ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 31 – 33

разсъждава българският дипломат, ще се създаде внушителна сила на Балканския полуостров, вследствие от което Русия не би се решила да започне война не само на Балканския полуостров, но и в Азия, по-конкретно в Армения. Няколко дни по-късно българският представител се среща с Палавичини, който му съобщава, че великият везир му е заявил своето желание Империята да сключи съюз с Румъния и България, но при условие тази политическа комбинация да разчита не само на симпатиите, но и на ефективната подкрепа на Тройния съюз. Тази идея се потвърждава от Талаат бей, който е привърженик на идеята за сближение между трите балкански държави⁸²⁹.

Междувременно спорът за албанските земи се усложнява още повече от факта, че през февруари 1914 г. е създадено, със съгласието на Великите сили, т.нар. Княжество Албания, начело с германския принц Вилхелм де Вид⁸³⁰. Албанските събития не предизвикват изненада, както сред турските управляващи, така и сред чуждестранните дипломатически представители в Цариград. Великият везир Саид Халим смята, че „...една Албания като днешната не може и не трябва да съществува. Такава каквато е, т.е. при нейни „неестествени“ граници и начело с един християнски принц, той я оприличава на недоносче, на което липсват най-съществените органи, за да може да съществува⁸³¹“. Саид Халим допуска съществуването на Албания, единствено ако се включат и останалите области, населени с албанци и като управляващ бъде поставен мюсюлмански принц. Категорично отхвърля концепцията Албания да бъде поделена между Италия и Австро-Унгария, а като нейни наследници посочва гърци и сърби. Според Ан. Тошев събитията в Албания се посрещат със задоволство от турските управляващи кръгове, като имат надежда принц де Вид да бъде заменен с турски принц⁸³². Младотурците считат, че един от основните виновници за застигналите Империята бедствия са именно албанските движения. Това предизвиква турските управляващи да обмислят варианти за разширяване на влиянието си в Албания, като се уповават на религиозните чувства на местните. В засилването на своите позиции там, те виждат стъпка към по-лесно и по-успешно развитие на пропагандата си в Македония⁸³³.

М. Гирс, подобно на Саид Халим, също не е учуден от настъпилите събития в Албания, като посочва, че това са естествените последици от желанието на Австро-Унгария и

⁸²⁹ Маджаров, М. Дипломатическа..., с. 299 – 300

⁸³⁰ Вилхелм де Вид (1876 – 1945) – германски благородник и военен, който за кратко управлява Княжество Албания. Макар формално да е на престола до обявяването на Албания за република през 1925 г., той напуска страната още през септември 1914 г., за да се включи в германската армия и никога не се завръща.

⁸³¹ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2276, л. 6

⁸³² Пак там, л. 18

⁸³³ Пак там, л. 28

Италия за създаване на автономно княжество. Според него решаването на албанския въпрос може да се постигне чрез връщане на балканските държави към „старите политически традиции“⁸³⁴. Той посочва, че Русия не би могла да помогне на България и да окаже натиск в Белград по въпроса с македонското население, защото е необходимо България да докаже на практика, че не се търсят точки на тясно съприкосновение с Тройния съюз. Руският посланик обещава, че при сливането на Сърбия и Черна гора, в случай, че Царството е неутрално, би могло да получи Кочани и Щип, а при благоприятно развитие на събитията (под такова руският посланик разбира разделяне на Албания между гърците и сърбите) – България дори може да се надява на още територии в Македония. Верен на прокарваната от Петербург линия, М. Гирс използва и този повод, за да подчертае за пореден път колко важно се оказва българо-сръбското сближение, което според него се налага за защита на българските интереси. Той посочва, че удачен момент за това е споменатото евентуално сливане на Сърбия с Черна гора, като той съветва София да използва създалата се ситуация, за да направи първа крачка към сближение с Белград. Ан. Тошев отново контрира с вече познатия довод, че при едно споразумение със Сърбия, сключено по настояване на Русия, България не би имала никакви гаранции затова дали Кралството ще изпълни поетите ангажменти. Сключването на Букурещкия договор, заявява Ан. Тошев пред руския си колега, в най-ясна степен е разкрило подкрепата на руската дипломатия за Сърбия и готовността ѝ да навреди България в полза дори на Гърция⁸³⁵.

Италианският посланик Гарони намира събитията в Албания като преувеличени. Той посочва, че личното негово мнение е да се отстъпи по-голямата част от Албания на Сърбия, а Македония, заедно със Солун, да е за България. След разговора с италианския си колега Ан. Тошев стига до извода, че съществува ясно съперничество между Италия и Австро-Унгария, както по въпроса за ситуацията в Албания, така и за балканската политика като цяло. Х. Вангенхайм вижда изход от кризата чрез моралното и материалното подпомагане на принц де Вид, за да може да се образува една войска от наемници на негово разположение. Той не допуска разделението на Албания и посочва, че това може да се случи едва на по-късен етап, като тя трябва да бъде поделена между Италия и Австро-Унгария⁸³⁶.

⁸³⁴ Пак там, л. 11

⁸³⁵ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2303, л. 52 – 54

⁸³⁶ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2276, л. 19

Като изключим последната позиция, от срещите на Ан. Тошев с негови колеги от дипломатическия корпус и с отговорни фактори в Империята ясно проличава общият скептицизъм към Албанския въпрос. Макар да се изтъкват различни концепции за бъдещето на Албания, лайтмотивът е един и същ – новосъздаденото Княжество няма да как да оцелее и териториите му следва да бъдат поделени между вече съществуващи държави.

Успоредно с този казус, продължават и опитите на османците за постигане на сближение с Румъния. Посещението на Талаат бей в Букурещ през май предизвиква смут у С. Радев, който пише до своя колега в Цариград, че езикът, „държан от Талаат бей не вярвам да е произвел едно впечатление, от което българската политика да извлече полза“. Допълва още, че, вместо да донесат успокоение, изказванията на турския държавник относно несломимата българска жизненост и амбицията на българския народ са засилили дори още повече опасенията на Румъния за силата на Царството, както и подозрението за съществуването на някакъв съюз между България и Турция⁸³⁷. На последвалия дипломатически прием в Цариград няколко дни след завръщането на Талаат бей от румънската столица, Ан. Тошев разговаря с великия везир. Той уверява българския представител, че Румъния дала ясно да се разбере, че не би се присъединила към никакви политически комбинации с балканските държави, защото се опасява от ревизия на Букурещкия договор⁸³⁸. Подобни впечатления изказва пред българския си колега и маркиз Палавичини, който също осъществява визита в Букурещ. Добавя още, че „от краля до последния румънин всички непреклонно били убедени в решението на България да отмъсти при пръв удобен случай и да си вземе цяла Добруджа⁸³⁹“. Крал Карол открито говори пред австрийския дипломат, че на едно засилване на България той гледа като на голяма опасност. От друга страна, правят впечатление споделените от владетеля симпатии към Сърбия и забелязаните от маркиза опити на румънците по всякакъв начин да се откъснат от Австро-Унгария.

На фона на тези дипломатически сондажи на север, Османската империя продължава и с опитите си да въвлече България в конфликта си с Гърция за егейските острови. Енвер паша изразява пред Ан. Тошев желанието на турското правителство България да сътрудничи, като в замяна са ѝ обещани Драма и Кавала. Българският дипломат изслушва търпеливо тези отвлечени идеи, но това по никакъв начин не променя личната му позиция

⁸³⁷ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2335, л. 12

⁸³⁸ Пак там, л. 14

⁸³⁹ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2303, л. 56

по въпроса. Той категорично защитава идеята за неутралитет в очертаващия се конфликт и не закъснява да посочи това на кабинета в София. Разсъждавайки в свой доклад върху чутото и видяното, допълва още, че в настоящите опити на турците да ни обвържат на своя страна прозира страх, че ще последваме техния пример и да реокупираме Одрин⁸⁴⁰.

Опитите на Русия да отклони София от обвързване с османците, а оттам – и с Централните сили продължават. М. Гирс споделя с Ан. Тошев, че е в интерес на Царството да се запази нужното хладнокръвие в настоящата ситуация, като не създава впечатление, че желае да се възползва от евентуален гръцко-турски конфликт. Българският представител подчертава пред руския си колега, че София ще остане коректна в своето поведение и в случай на гръцко-турска война ще пази строг неутралитет⁸⁴¹.

С цел да се осведоми за събитията на Балканите, изтъкнатият френски учен Рене Пинон⁸⁴² предприема обиколка на столиците на полуострова. След среща с него Ан. Тошев споделя в доклад своето впечатление, че сърбите и гърците по много въпроси са успели да убедят неговия събеседник в своята правота. Въпреки уверенията в симпатии към България, опитният български дипломат улавя в съжденията на французина, че това не е искрено мнение. В полза на това, дипломатът привежда извадка от разговора си с него, в която цитира позиция на последния, че подвластните на сърбите македонски населения могли скоро и лесно да се асимилират, което показвало, че те са колкото сърби, толкова и българи. „Това щяло да стане толкоз по-скоро и по-лесно за туй, че интеллигентните сили, „мозъка“ на тия населения, се прехвърлили в България“. Р. Пинон подчертава необходимостта от сближение между София и Белград и настоява, че макар някои перспективи да изглеждат невъзможни към момента, важното е да се постави начало. В крайна сметка Ан. Тошев отбелязва, че идеите на неговия събеседник в голяма степен се припокриват с водената от петербургското правителство политика⁸⁴³.

В началото на лятото идеята за излизане на Османската империя от изолация и извличане на максимална изгода от един евентуален договор за съюз и приятелство с България дава своя израз в действията на турския военен аташе в Петербург Мунтас бей. Той повдига пред пълномощния министър Р. Димитриев добре позната вече концепция за един съюз между двете държави, с цел да се неутрализира Румъния, след което турската

⁸⁴⁰ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2275, л. 1 – 2

⁸⁴¹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а.е. 1403, л. 150 – 151

⁸⁴² Рене Пинон (1870 – 1958) – френски журналист и историк. Автор на множество книги и статии, касаещи международните отношения през първата половина на XX век.

⁸⁴³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 2, а. 1403, л. 132 – 135

армия да премине през Гюмюрджина и да настъпи в Македония, за да атакува сърби и гърци. В случай на успех османците ще задържат Гюмюрджинско и Кърджалийско до р. Места, като на България ще бъдат отстъпена Македония със Солун, Кавала и Драма⁸⁴⁴.

Сърбите усещат, че един гръцко-турски конфликт може да има последици и за тях и именно поради това Н. Пашич отправя съвети за изглаждане на отношенията, като се презастрахова, заявявайки, че Сърбия не би се намесила, ако действително избухне война. Османският министър на военноморския флот Джемал паша моли Ан. Тошев да се внуши на дипломатическите представители на Великите сили в София, че България не би останала безучастна в случай на война, но В. Радославов отказва и отново подчертава, че Царството се обявява категорично за запазване на строг неутралитет⁸⁴⁵.

На фона на тези събития на 28 юни 1914 г. в Сараево е убит австро-унгарският престолонаследник Франц Фердинанд. Физическият извършител е един сръбски студент на име Гаврило Принцип, който действа по заповед на организацията „Црна рука“. Смъртта на ерцхерцога и съпругата му се превръща в повод месец по-късно Дуалистичната монархия да обяви война на Сърбия.

След Сараевското покушение идеята за привличане на България към Централните сили става още по-приоритетна за тях, защото Царството би могло, по думите на австрийския посланик във Втория райх граф Ласло Сегени⁸⁴⁶, да „парализира сръбската опасност“⁸⁴⁷. Това далеч не означава, че Берлин и Виена са готови на големи компромиси към София. За да защитят интереси на теоретично близката до тях Румъния, германските отговорни фактори възнамеряват да поставят на България условие да зачита териториалното статукво на северната си съседка. Канцлерът Бетман-Холвег дори търси предварителното одобрение на крал Карол относно контактите с България. Обяснението от Берлин е, че Румъния е „стара съюзница“ с владетел от династията на Хоенцолерните, докато България и нейният цар „не вдъхвали доверие“⁸⁴⁸. Събитията в разгара на самата Първа световна война ще покажат, че цялото това старание на Германската империя да покровителства интересите на Румъния (а и тези на Гърция) ще се окажат абсолютно напразни и Берлин горчиво ще съжалява за тях.

Ан. Тошев пръв съобщава за обратата, настъпил в австро-унгарската политика и все по-приближаващата се възможност от избухване на въоръжен конфликт. Той предава думи на

⁸⁴⁴ Калчев, К. Българо-турските..., с. 34

⁸⁴⁵ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 34

⁸⁴⁶ Ласло Сегени (1841 – 1916) – австро-унгарски дипломат. Посланик в Берлин (1892 – 1914).

⁸⁴⁷ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 68

⁸⁴⁸ Пак там

Х. Вангенхайм, че Дуалистичната монархия ще получи не просто подкрепа от Германия в своите действия против Сърбия, а дори насърчение. В разговор с германския си колега българския дипломат получава настойчив съвет България да се присъедини възможно най-бързо към Централните сили, заедно с Турция и Румъния, тъй като от това би могла да извлече само ползи⁸⁴⁹. Това поведение на германския дипломат не е никак случайно, предвид гореспоменатите виждания на Виена за ролята на България за справянето със заплахата от Сърбия. Все в духа на идеята за привличане на българите към австро-немския съюз, маркиз Палавичини споделя с Ан. Тошев своите притеснения за опасните последици, пред които би могла да се изправи Виена със започването на една война. Възможните проблеми, които биха могли да възникнат в пределите на Дунавската монархия са антисръбското и антирумънското движение да се засилят още повече, като натрупалата се с годините ненавист против сърбите би могла да предизвика сериозни вътрешни безредици. Във външнополитически аспект, подозира маркизът, могат да се получат усложнения след формалната абдикация на крал Петър, при едно евентуално сливане на Черна гора и Сърбия, както и при наложено от странични фактори окончателно решение на албанския въпрос⁸⁵⁰.

Своето мнение по възникналия казус с връзките между балканските държави и двете големи европейски коалиции дава и М. Маджаров от Лондон. В телеграма от 5 юли до колегата си в Париж Д. Станчов той посочва, че отношенията между Царството и Империята трябва да бъдат добри, но за съюз с османците илюзии си прави единствено Ан. Тошев. Илюзии, от които щял да се отърси дори самият той в най-скоро време. Силно скептичен М. Маджаров остава и към възможността наистина да се реализира турско-румънски съюз. Такъв той вижда като нелогичен, предвид добрите отношения между Русия и Румъния, изградени на антибългарска основа. Все пак водачът на легацията ни в Лондон допуска, че сценарият може много бързо да се измени при стопяване на ледовете между София и Петербург. „Румъния – пише той до Д. Станчов – не се отказала нито от Германия, нито от Австрия. Тая врата тя пази отворена, за да се повърне в нея, когато види България в приятелство с Русия⁸⁵¹“. От това логично би последвало и стопяне на отношенията по оста Цариград – Букурещ. Можем само да гадаем по какво причина М. Маджаров си е въобразил, че неговия колега в Цариград настоява за съюз с турците, но от казаното дотук ясно си проличава, че Ан. Тошев не само не прокарва тази линия, а дори е

⁸⁴⁹ Пак там, с. 69

⁸⁵⁰ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2275, л. 4 – 7

⁸⁵¹ Маджаров, М. Дипломатическа..., с. 288

противник на подобни внушения и настоява за ненамеса в отношенията на Високата порта с другите балкански страни.

Още едно доказателство за тази твърда позиция на Ан. Тошев идва от негов доклад, последвал срещата му на 19 юли с великия везир Саид Халим. На нея турският първи министър поставя пред българския дипломат въпроса за евентуалното поведение на България в случай на война между Сърбия и Австро-Унгария и за пореден път отправя запитване за помощ от страна на Царството в една предполагаема османска акция срещу Гърция. В. Радославов натоварва своя представител да отговори, че България би се намесила във война само ако предварително е постигнато споразумение с Турция. Австрийците също търсят подкрепа от София. Маркиз Палавичини съветва Ан. Тошев българската армия да се намеси в една акция против Сърбия, като в замяна тя би получила Вардарска Македония. От своя страна, българският дипломат категорично отхвърля тази концепция и настоятелно съветва правителството не само да запази неутралитет, но и да иска „съответното възмездие“ за ненамесата си в случай на локализиране на конфликта и ограничаването му до австро-сръбска война⁸⁵².

Четири дни по-късно, на 23 юли, Ан. Тошев отново телеграфира до София, че великият везир с нетърпение очаква какво ще е поведението на България. Съобщава още, че маркиз Палавичини продължава да поддържа идеята да се направи всичко необходимо турците да не се насочат към Тройното съглашение. Българският представител възразява, защото посочва, че е странно да се очаква и изисква от София военно споразумение с Турция, докато Тройният съюз не проявява интерес към последната, считайки я за слаба⁸⁵³. Видно е, че Ан. Тошев няма намерение да се поддава на опитите за манипулация от страна на австрийския си колега и категорично защитава избраната за себе си позиция, която се опитва да лансира и пред кабинета.

На 25 юли, в разрез със съветите на своя представител в османската столица, българският министър-председател обявява готовността на България, вече сключила заема с „Дисконто Гезелшафт“ и спокойна, да се присъедини към Тройния съюз. Изненадващо за София, тази постъпка е посрещната от Германия и Австро-Унгария с препоръка да се спазва неутралитет. На следващия ден обратите продължават – сега изведнъж Х. Вангенхайм и маркиз Палавичини твърдят, че неутралитет на България би бил половинчатото решение и я окуражават да сключи бързо споразумение с турците и Тройния

⁸⁵² ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2275, л. 14

⁸⁵³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 10, л. 38

съюз за евентуални териториални облаги⁸⁵⁴. Въпреки този необясним натиск В. Радославов дава инструкции на българските представители в чуждите столици да заявят, че България ще се придържа към строг неутралитет. Това решение се приема радушно от представителите на Великите сили в Цариград. М. Гирс споделя на Ан. Тошев, че „...моментът е такъв, че министър Радославов може да стане най-популярната личност в България“, като всъщност намеква, че са възможни благоприятни за България поправки на границите, определени след Балканските войни⁸⁵⁵.

Междувременно австрийският и германският посланици посещават Ан. Тошев, като говорят за нуждата от сближение на България с Турция и Тройния съюз. Предложението на Х. Вангенхайм е да се сключи конвенция между българите и османците, според която, в случай, че конфликтът остане локален между Австро-Унгария и Сърбия, двете държави ще са неутрални, но ако се разшири, България и Турция се задължават да участват на страната на Тройния съюз. Въпросната конвенция би придобила сила, ако се ратифицира от Германия и Австро-Унгария, като се покани и Румъния да участва в нея. Подобен разговор е проведен и с великия везир⁸⁵⁶.

Великият везир изказва пред Вангенхайм желанието на Турция да бъде приета от Тройния съюз. Германският посланик отвърща, че в такъв случай Централните сили биха могли да гарантират „гърба“ на Османската империя откъм Русия. Саид Халим обяснява, че „засега въпросът се касае само до принципа“, но са необходими конкретни уговорки преди османците да преминат към конкретно действие⁸⁵⁷.

На фона на тези активни преговори отношенията по оста Виена – Белград достигат критична точка. На 23 юли е връчен австро-унгарски ултиматум към сърбите, включващ няколко искания: официално извинение от страна на сръбската държава; порицаване и уволняване на провинилите се в Сараевския атентат офицери; допускане на австрийски следователи на сръбска територия, които да разследват всякакви антиавстрийски действия на сръбска територия, разпускане на националистическата военна организация „Народна отбрана“ (тясно свързана с „Црна рука“) и забрана на великосръбската пропаганда. На сърбите е даден срок от 48 часа, за да изпълнят поставените искания. Очаквано, този протест среща отказ от страна на белградските отговорни фактори, които веднага получават подкрепа от закрилницата си Русия. В резултат от отказа, на 28 юли Дуалистичната империя обявява война на Сърбия. Н. Пашич се обръща с молба за

⁸⁵⁴ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 74

⁸⁵⁵ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2275, л. 17

⁸⁵⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 10, л. 95

⁸⁵⁷ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2227, л. 10

предложение за взаимна подкрепа към Атина. Оттам му отговарят, че Гърция ще остане неутрална, докато и България се придържа към това и не мобилизира.

С обявяването на войната първата стъпка към българското правителство е направена от Румъния, която предупреждава, че поведението ѝ зависи от действията на Царството. От Атина пристигат предупреждения, че в случай на българско нападение към Сърбия, гърците ще се принудят да защитят териториалното статукво съгласно Букурещкия договор. Въпреки това, българският пълномощен министър в Гърция Георги Пасаров⁸⁵⁸ дава сведения, че „както дипломатите, така и правителствените сфери смятат, че България държи в ръцете си мира на Балканите⁸⁵⁹“. Забавянето на австрийската армия да влезне в Белград дава време на сърбите да мобилизират. Категорично в тяхна подкрепа се изказва император Николай II. Това дава увереност на Н. Пашич, че от това ще произтече и защита от страна на Англия и Франция по линия на Съглашението.

На фона на това започва съсредоточаването на турски войски в Източна Тракия и на румънски в Добруджа. На запитването от страна на Ан. Тошев за частичната турска мобилизация е получен отговор, че това „се правело за всякой случай и главно от страх от изненада от руска страна⁸⁶⁰“. Османците открито признават, че се притесняват от атака срещу Проливите, предвид традиционните амбиции на руснаците да ги завладеят.

На 2 август В. Радославов предлага на германския представител Георг фон Михаелис⁸⁶¹ и австро-унгарския му колега граф Тарновски България да се присъедини към Тройния съюз, но поставя няколко условия. Първото от тях е да се гарантира територията на Царството при всяко нападение независимо от коя страна е то. На второ място министър-председателят иска централните монархии да подкрепят България в стремежите ѝ към териториални придобивки в области, в които има исторически и етнографски права и които са в пределите на държава, принадлежаща към изградената вече коалиция⁸⁶². Очевидно е, че с това искане българският първи министър се опитва да си осигури защитата на Берлин и Виена при териториални спорове с гравитиращата около тях Турция, както и с желаните за съюзници от тях Гърция и Румъния. В същия ден Ан. Тошев информира В. Радославов за мнението на великия везир, че предстои завършването на преговорите между Турция и Германия, като последната настоявала Империята да

⁸⁵⁸ Георги Пасаров (1874 – 1941) – български дипломат. Управлява българската легация в Атина (1914). Пълномощен министър в Берн (1921 – 1922), Рим (1922 – 1925), Мадрид, но със седалище в Рим (1923 – 1925). Главен секретар в Министерството на външните работи и изповеданията (1931 – 1935).

⁸⁵⁹ Марков, Г. Голямата война... Кн.1., с. 80

⁸⁶⁰ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2271, л. 1

⁸⁶¹ Георг фон Михаелис (1857 – 1936) – германски политик и дипломат.

⁸⁶² Калчев, К. Българо-турските..., с. 39

вземе категорична позиция в полза на Тройния съюз. Саид Халим паша обаче контрирал, че Турция предпочита политиката на неутралитет и не би се обвързала без България⁸⁶³. Българският представител има подозрения, че турците тайно мобилизират и съветва българското правителство да бъде много внимателно. Споделя още, че, по негово мнение, в случай на неутралитет от страна на Румъния, в най-голям интерес за България е да остане докрай неутрална⁸⁶⁴.

В Петроград⁸⁶⁵ българската легация е обградена от многохилядна тълпа, желаеща да научи позицията на правителството в разразилия се конфликт. Ген. Р. Димитриев държи прочувствена реч и заявява, че „в този исторически момент българското сърце ще тупти с руското“⁸⁶⁶. В. Радославов критикува изказването на пълномощния министър, защото в него би могло да се разчете отстъпване от официалната държавна позиция за строг неутралитет. Очаквано, руските отговорни фактори, вдъхновени от изказването на ген. Р. Димитриев, правят постъпки към България, в които се подчертава идеята за съвместни действия между двете държави, но, в типичен стил, се отправят и заплахи, че при евентуални български действия в Македония, те биха се разчели като провокация към Петроград. В тази насока са и проведените разговори между Ан. Тошев и М. Гирс, в които руският представител в Цариград се опитва да убеди своя български колега, че България би извлякла голяма полза от сключването на един съюз със Сърбия. На това Ан. Тошев категорично отвърща, че „днес не би се намерил българин да се бие за Сърбия“. Тази остра реплика провокира М. Гирс да заговори за нуждата от спазване на строг неутралитет, защото Съглашението планира действия към Протоците, на което Ан. Тошев отвърща, че приоритетно за България е да се постигне споразумение с Румъния. В Букурещ С. Радев заявява, че България би защитила интересите си дори и в случай на частична мобилизация⁸⁶⁷.

Успоредно с тази необмислена проява продължават и засилените контакти между Цариград и София, в които Ан. Тошев продължава да е главно действащо лице. На същия 3 август той изпраща телеграма до В. Радославов, в която предава позицията на Енвер паша, който желае възможно най-бързо да се стигне до споразумение между България и Турция, независимо от поведението на Царството спрямо Тройния съюз⁸⁶⁸. В разговор,

⁸⁶³ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2227, л. 12

⁸⁶⁴ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 10, л. 383

⁸⁶⁵ През 1914 г. името на руската столица е променено (практически преведено от немски на руски), като причина за това е официалното включване на Русия в Първата световна война на страната на Съглашението.

⁸⁶⁶ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 81

⁸⁶⁷ Пак там, с. 86

⁸⁶⁸ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 10, л. 382

проведен между двамата, става ясно, че взаимните интереси диктуват да се запази възможно най-дълго неутралитет, за да могат на по-късен етап двете правителства да защитават правата на своите народи. Енвер паша повтаря и пред българския пълномощен министър вече изказаното от великия везир намерение Империята да не предприема военни действия без споразумение с България. Зад това изказване Ан. Тошев ясно съзира войнствената нетърпимост на турския главнокомандващ. Енвер паша акцентира, че от страна на Тройния съюз трябва да се очаква постъпка към България за споразумение на една по-широка база между Румъния, България и Турция⁸⁶⁹. На следващия ден Ан. Тошев се среща и с великия везир, който отново му говори в същия дух. В доклада си от този ден българският дипломат подчертава и подозренията и недоволството на Саид Халим, задето България контактувала с Тройния съюз, без да държи Цариград в течение на това⁸⁷⁰.

На 5 август Ан. Тошев разговаря с Палавичини и Вангенхайм, които открито усилват натиска за вземане на окончателно решение. Маркизът предупреждава българския представител, че колебанието би могло много да струва на България и не е уместно Царството да се занимава с балкански комбинации, а трябва да мисли за голямата картина и да преговаря директно с двете централноевропейски империи. За него най-важната задача във външната политика на България в този момент е да се нареди до Турция и Румъния в едно споразумение с Берлин и Виена, насочено срещу Русия. Вангенхайм се изказва в подкрепа на думите на австрийския си колега, като добавя, че в случай на победа на България би се полагала цяла Сърбия, та дори и Солун. Дватама представители посочват, че ако България не се реши да действа, османците също няма да се включат във войната⁸⁷¹. В същия ден Ан. Тошев се среща и с М. Гирс, който продължава да държи на наивната концепция за едно споразумение със Сърбия. Българският представител отново заявява, че не би се намерило българин, който да се бие със сърбите, в отговор на което руснакът съветва, че най-добрата политика е да се пази неутралитет⁸⁷².

На 6 август идват нови, по-умерени, но същевременно носещи ултимативен характер, сигнали от страна на Тройният съюз. На България е дадено ясно да разбере, че основен приоритет за Двудинната монархия и Втория райх е привличането на Румъния и Османската империя, като се подчертава, че колкото и да е желателна намесата на България, то тя трябва да ограничи териториалните си претенции към тези две държави. Очевидно опитът на В. Радославов да си остави „вратичка“ за Източна Тракия и Добруджа

⁸⁶⁹ Калчев, К. Българо-турските..., с. 38

⁸⁷⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 10, л. 391

⁸⁷¹ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2227, л. 17

⁸⁷² Пак там, л. 18

е прозрян и париран⁸⁷³. На следващия ден българският министър-председател дава инструкции на Ан. Тошев за сключване на съюз между България и Турция и изразява своите надежди Централните сили да гарантират излаза на България на Егейско море и присъединяването на Вардарска Македония. Българският представител в Цариград никак не бърза и отново напомня, че турците целят да се доберат до Западна Тракия, „която няма да напуснат, щом веднъж влезнат там, но че при все туй, те не искат да ни се затвори съвсем пътят на Егейско море отвъд Места“. Първият министър в София се позовава на „боязливостта“ на Тошев „за извинение, че не работел бързо“⁸⁷⁴. Оказва се, че в българската легация в Цариград няма получена телеграма с директивен характер. От своя страна, след разговор с германския си колега, Ан. Тошев отново предупреждава, че турците целят да се установят окончателно в Западна Тракия и изтъква несигурното поведение на Германия спрямо Гърция („От думите на Вангенхайм можем да заключим, че Германия трябва да е поела или иска да поеме някакъв ангажимент спрямо Гърция, което не може да бъде освен на наша сметка“). Именно порази тези причини, той призовава към „крайна осторожност“ при преговорите с Централните сили: „Повече от очевидно е, че всичко се върши и щедро обещава, само и само да се нахвърлим върху сърбите“⁸⁷⁵.

На 7 август Ан. Тошев все пак получава инструкции от премиера и външен министър за започване на преговори за сключване на съюз с Турция, който да бъде обвързан с даване подкрепа на Централните сили⁸⁷⁶. Българският пълномощен министър е посетен от австрийския военен аташе, който изразява своето учудване относно българското забавяне по преговорите с османците и заплашва, че без помощта на турската армия българите биха били победени от гърци и сърби. Българският дипломат съобщава за този разговор в София, откъдето отново получава инструкции да се започнат преговори за сключване на приятелски съюз с Турция.

Проектът съдържа следните точки: 1. България и Турция, съзнавайки тъждествеността на своите интереси се ангажират с общи усилия да пазят интересите на своите територии в случай, че бъдат нападнати; 2. Двете държави се задължават да почитат неприкосновеността на своите граници. Съгласяват се при това да се откажат от въоръжен контрол на границите им, което би им позволило евентуално съвсем да дегажират последните; 3. Подписващите две държави при заплаха се задължават да не предприемат

⁸⁷³ Калчев, К. Българо-турските..., с. 40

⁸⁷⁴ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 88

⁸⁷⁵ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2227, л. 30

⁸⁷⁶ Пак там, л. 25

каквито и да е военни офанзивни действия против други държави без да се споразумяват предварително да тази цел. В случай, че техните интереси изискват подобна акция със специална военна конвенция ще бъде уговорено всичко, що се отнася до плана на действията, до числеността на войските, които трябва да извадят двете страни, количеството на артилерията, концентрацията и дислокацията на войските и пр.; 4. Ако извънредни политически събития изискват минаването на войските на едната от двете контактуващи страни на територията на другата, туй може да стане само с предварителното съгласие на държавата, през чиято територия ще има да минат войските на другата страна⁸⁷⁷.

Италия остава единствената от Великите сили, която не се включва във войната. Италианският представител в Цариград съветва Ан. Тошев да предупреди българското правителство да не се поддава на опасни игри и, че най-разумно би било да се запази докрай неутралитет. Талаат бей и Джемал паша посещават българската легация, като целта им е да получат отговора на българското правителство по следните въпроси: „1. Да чакаме ли – Турция и България – развитието на събитията за да определим нашето окончателно поведение или да действаме в най-непродължително време. Ако е да чакаме, докога да чакаме и кои са привидните мотиви, с които трябва да оправдаем пред Германия и Австрия нашето чакане. Ако ли е да действаме в най-непродължително време, то при какви комбинации трябва да сторим това; 2. Вярвате ли, че Румъния ще стои строго неутрална, докога и ако излезе от неутралитета си с кого ще върви и против кого?; 3. Вярвате ли да можем да образуваме един блок с Румъния, евентуално и с Гърция, върху базата на неутралитета?⁸⁷⁸“. Мнението на турското правителство по първата точка е да се пази строг неутралитет, докато един от лагерите не вземе превес, като не изключват възможност да се присъединят към Тройното съглашение. По втория въпрос турските управляващи смятат, че Румъния, подобно на Италия, ще стои неутрална. За третата точка те вярват, че би могло да се постигне споразумение с Румъния, по което ще започне да се действа максимално бързо.

В. Радославов поднася своя отговор в телеграма до Ан. Тошев. По първа точка той споделя мнението на османските си колеги; по втората съобщава, че, според думите на румънския пълномощен министър в София Джордже Деруси⁸⁷⁹, Румъния ще пази строг

⁸⁷⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 10, л. 531

⁸⁷⁸ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2227, л. 33

⁸⁷⁹ Джордже Деруси (1870 – 1931) – румънски политик и дипломат. Пълномощен министър последователно в София и Стокхолм, което назначение съчетава с управлението на румънските мисии в Осло и Копенхаген.

неутралитет и ще определи поведението си след развитието на събитията; по трета точка първият министър изказва мнение, че подобна комбинация е желателна, но без Гърция⁸⁸⁰. На 9 август Ан. Тошев представя пред Високата порта българския проект за съюстен договор с Османската империя. Според него, Царството и Империята се задължават да почитат неприкосновеността на общата си граница и да бранят взаимно териториалната си цялост⁸⁸¹. Двете държави се придържат към идеята за необходимостта от изчакване развитието на военните действия. В тази насока е и мнението на Ан. Тошев да се обсъдят обстойно взаимните интереси на България и Турция и едва след това да се предприемат евентуални действия.

На следващия ден проектите за съюзни договори са предоставени за одобрение от цар Фердинанд, който се оказва извън София. В същия ден руският представител в Атина се обръща с предложение към Г. Пасаров за оказване на помощ на „православната и славянска“ Сърбия. Българският представител дава да се разбере, че правителството в София не би подкрепило Сърбия само заради нейното славянство и православие, което не ѝ попречи да се съюзи с Гърция срещу България.

Централните сили стават все по-недоволни от пасивността на България и Турция. Царството получава съвети за намеса в създалата се ситуация против Сърбия, защото чрез българска помощ Тройният съюз би постигнал много по-бърз успех. Ситуацията обаче се усложнява от заканите на Гърция и Румъния, които заявяват, че нарушаването на неутралитета и мобилизацията на България биха могли да доведат до присъединяване от тях съответно на Западна Тракия и на земите до линията Русе – Варна.

Великият везир отказва пропускането през Босфора на германските кръстосвачи „Гьобен“ и „Бреслау“, които възнамеряват да обстрелват руските пристанища. Като довод той посочва, че преди Империята да се ангажира по какъвто и да е начин във войната, тя трябва първо да постигне споразумение с България. В. Радославов изпраща инструкции на Ан. Тошев да увери Саид Халим паша, че България ще действа заедно с Турция, при условие, че Високата порта няма тайни намерения към София. Въпреки непрекъснатите уверения на България за запазване на неутралитет, от Цариград се разпространяват слухове за това, че България ще нападне Сърбия, а Турция ще тръгне срещу Гърция⁸⁸².

Министър на външните работи (декември 1921 – януари 1922). Член на Консервативно-демократическата партия.

⁸⁸⁰ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2227, л. 36

⁸⁸¹ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 89

⁸⁸² Пак там, с. 94

Българският министър-председател подчертава още веднъж в Народното събрание решението за поддържане на строг неутралитет. Опозиционните партии подкрепят тази идея. Различията, които се наблюдават във външнополитическата ориентация са – трите либерални партии симпатизират на Централните сили, а техните противници подкрепят Антантата. Антивоенни настроения се поддържат от земеделците, радикалите, широките и тесните социалисти⁸⁸³.

На 12 август 1914 г. Франция и Великобритания обявяват война на Австро-Унгария, като отговор на нахлуването на войските ѝ на сръбска територия в същия ден. В следващите дни от Виена се отправят покани за военната намеса на България в конфликта, като се отправят предупреждения, че ако Царството остане неутрално, то няма да получи шанс да присъедини Вардарска Македония. От Берлин се правят опити за въвлечане на Османската империя с надеждата София да я последва. Съглашението прави опити енергично да противодейства на германските постъпки, но ежедневно е в готовност да напусне турската столица. Ан. Тошев подозира, че под влиянието и ръководството на германските военни Енвер паша би могъл да се увлече в някоя авантюра⁸⁸⁴.

В разговор, проведен между В. Радославов и граф Тарновски, българският министър-председател споделя своята несигурност относно настроението на Турция и Румъния. На 15 август в София е получена телеграма от Берлин, в която българският представител ген. Петър Марков⁸⁸⁵ докладва, че външният министър Готлиб фон Ягов⁸⁸⁶ е настоял пред него България в най-кратки срокове да определи своето поведение, като се гарантира спокойствие откъм Турция, Гърция и Румъния. Чрез телеграмата се предава и явната германска заплаха, че ако България не се намеси, Райхът би намерил други средства за защита на своите интереси, които не биха били в полза на София. На Вилхелмщрасе, предава ген. П. Марков, са силно недоволни от едно изказване на Ан. Тошев, в което се говори за изчаквателната тактика на България⁸⁸⁷. Българският представител предлага на турците да се забавят двустранните преговори, докато не се стигне до явно надмощие на някоя от коалициите, защитено с решителни победи на някой от фронтовете⁸⁸⁸.

⁸⁸³ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 297

⁸⁸⁴ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 11, л. 5

⁸⁸⁵ Петър Марков (1859 – 1943) – български дипломат и военен, генерал от кавалерията. Пълномощен министър в Берлин (1914 – 1915)

⁸⁸⁶ Готлиб фон Ягов (1863 – 1935) – изтъкнат германски политик и дипломат. Пълномощен министър в Люксембург (1907 – 1909) и Рим (1909 – 1913). Външен министър на Германската империя (1913 – 1916)

⁸⁸⁷ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 96

⁸⁸⁸ Златарски, В. Неискрените..., с.255

На същия 15 август барон Вангенхайм получава изпратения му от великия везир проект за тристранен турско-българо-румънски договор, изработен от Ан. Тошев и турски държавници⁸⁸⁹. Талаат бей и Енвер паша изразяват своето недоволство от позицията на българския дипломат и затова изказват намерение се насочат към директни преговори с правителството в София. Турските държавници заявяват категоричната си позиция да убедят България да мобилизира и да изпрати войските си по сръбската граница. При посещение на Джавид бей⁸⁹⁰ става ясно, че неговата позиция се различава от тази на Талаат бей и Енвер паша. Джавид споделя с Ан. Тошев, че, по негово мнение, Турция трябва да остане неутрална докрай. Добавя още, че Германия ще прави опити да я вкара във войната срещу Русия, но Империята не би могла да се справи поради липса на средства. Допуска намеса във войната, само при условие, че България се включи, както и при проява на слабост в съглашенските сили⁸⁹¹.

Въпреки желанието на правителството и царя да не се бърза, проектодоговорите с Виена и Берлин в крайна сметка са приети „по принцип“ на 16 август 1914 г. Монархът все пак настоява да се промени член 3, така че Германия да се съгласи България да получи не само Вардарска Македония, но и части от Егейска. Доста тежко е и условието, че границата между България и Румъния може да бъде изменена единствено ако последната се съюзи с Антантата и нападне Царството. На следващия ден граф Тарновски прави постъпки към българското правителство за мобилизация, но такава не е договорена. София посочва като довод липсата на обвързаност с Румъния и Османската империя. Концепцията на управляващите в София е съюзът с тези две съседки да бъде използван в една потенциална война с Русия и Гърция, каквато се предвижда, в случай че българската армия атакува сърбите, които вече са попаднали под ударите на Двуетинната монархия⁸⁹².

Подкрепен от Виена и Берлин, на 19 август Талаат бей пристига в София за финални преговори около съюзния договор. Ан. Тошев предварително е „подготвил почвата“ и остава да се уточнят само някои детайли. Още в същия ден е подписан и официалният таен договор за съюз и приятелство. Една от най-ключовите клаузи е, че двете държави се задължават да не предявяват териториални претенции една към друга. Договорено е, че при евентуално нападение от друга балканска държава трябва да си окажат взаимна помощ. Предвижда се евентуалното военно сътрудничество се уреди с отделна нарочна

⁸⁸⁹ Калчев, К. Българо-турските..., с. 43

⁸⁹⁰ Джавид бей (1875 – 1926) – османски икономист, журналист и политик. Депутат в Османския парламент (1908 – 1912). Министър на финансите (1909 – 1911, март – ноември 1914).

⁸⁹¹ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2279, л. 12

⁸⁹² Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 96 – 97

конвенция, както и да се търси споразумение между двете съюзяващи се държави, ако те решат да воюват срещу повече от един от балканските си съседи⁸⁹³. В крайна сметка договорът така и не е ратифициран от нито една от двете страни и никога не влиза в сила. Макар да има активна роля в изграждане на привидно добрите отношения между София и Цариград, които довеждат до акта от 19 август, Ан. Тошев първоначално не е информиран за конкретните му клаузи, а само, че всички въпроси са решени „благополучно и окончателно“⁸⁹⁴. Това е поредният, но не и последният пример за незачитането на българския представител от неговите висшестоящи в София, въпреки активната му съзидателна дейност.

Същевременно Антантата прави опити да обвърже Гърция. Отправени са покани към гръцката флота за участие заедно с англо-френската ескадра при Дарданелите, но предложението е отклонено, защото Атина не се чувства гарантирана от страна на България. На фона на тези събития Цариград продължава да бави прякото си обвързване с Централните сили, но това не означава, че не обмисля как да ги подпомогне неофициално. Османски части се готвят за действия в Албания и Вардарска Македония, с цел внасяне на затруднения в планове на Сърбия и Черна гора. Макар да е сътрудничил при подготовката на договора от 19 август, в свой доклад от 25 август Ан. Тошев съветва за ненамеса в тази акция, защото вижда едни евентуални съвместни действия с турците по тези земи като вредни за българската кауза. Германските предупреждения към България, че рискува да пропусне подходящия момент за намеса във войната продължават. На 27 август барон Вангенхайм заявява пред българския дипломат, че ако България се намеси когато вече всичко е ясно в хода на войната, тогава тя не би могла да разчита на облаги. Българският дипломат отговаря, че много по-голям риск е да се подложим на откритото враждебно отношение от страна на Атина и неопределеното поведение на Букурещ⁸⁹⁵. Талаат обяснява плахия подход на румънците със страха, че ако Антантата спечели войната, то Русия ще ги накаже жестоко за сметка на България. Ан. Тошев обобщава тази паника по следния начин: „Казано с две думи, румънската политика по отношение на България се свеждаше към това, че от една страна ръководните среди искаха да се покажат наши приятели, а от друга – отбягваха да минат и за наши съучастници, защото мислеха, че Русия няма да им прости ако влязат в заговор срещу нея“⁸⁹⁶.

⁸⁹³ Пак там, с. 98

⁸⁹⁴ Златарски, В. Неискрените..., с.257

⁸⁹⁵ Марков, Г. Голямата война...Кн.1, с. 102

⁸⁹⁶ Златарски, В. Неискрените..., с.257

В свой обстоятелен доклад до В. Радославов, Ан. Тошев защитава категорично политиката за продължаване на строг неутралитет на България. Той отправя съвети да се изчака, за да може воюващите държави да се изтощят, от което впоследствие България би имала най-голяма полза. Посочва като най-добър вариант въобще да не се налага Царството да влиза във войната, но в случай на необходимост, най-удачно би било да се намеси против най-слабия. Ан. Тошев съветва българското правителство да бъде изключително внимателно към своите съседи, особено към Турция, където настроенията се променят доста често⁸⁹⁷.

Ан. Тошев и пристигналият в Цариград пратеник на правителството Н. Генадиев са поканени на вечеря у Саид Халим, на която присъстват и четирите ключови фигури в османското правителство – Талаат, Джемал, Джавид и Енвер. Последният продължава да настоява за включване във войната, като посочва настоящата ситуация за най-удобна. Великият везир и Джавид напълно споделят българското гледище да се изчака. Те предпочитат да се воюва срещу Гърция, ако Империята все пак бъде принудена да се включи в бойните действия. Талаат до известна степен се съгласява с Енвер, като по-скоро неговата цел е да го обуздае. От тази им реакция българският представител съди, че са поели вече някакъв ангажимент към Германия, който не могат да си позволят да не изпълнят. Джемал се колебае каква позиция да заеме. Въпреки това, всички се обединяват около мнението, че без България няма да се воюва⁸⁹⁸.

На следващата сутрин М. Гирс посещава Ан. Тошев, за да му изкаже своето притеснение, че турците биха се увлекли във войната. Той посочва още, че тя би могла да им коства всичко. Хвали поведението на България и мъдрите решения, които се вземат в София и само по този път българите биха могли да обезпечат ония облаги, които им се полагат по право⁸⁹⁹.

Проектодоговорът с Германия, връчен от Михаелис, е разгледан от цар Фердинанд и той настоява за промяна относно придобивките за сметка на Гърция. Допълнително затруднение в преговорите с Виена и Берлин внасят неуспехите на австро-унгарската армия. Наред с това, българският монарх опитва да парира натиска върху страната си обявявайки, че тя не би могла започне военни действия срещу Сърбия, защото е възможно Русия и Гърция да използват това и да настъпят против Царството. В някакъв смисъл това опасение е подкрепено и от заявлението на Петроград пред българските отговорни

⁸⁹⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 11, л. 253

⁸⁹⁸ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2227, л. 45, ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 11, л. 357

⁸⁹⁹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 11, л. 358

фактори, че се водят преговори в Атина и Ниш, целящи да се направят териториални отстъпки заради спазването на неутралитет и на България се вменява задължението да се противопостави на Турция, ако Империята нападне. Логично е да вярваме, че след като в тези преговори се обсъжда отношението към неутрална България, то няма как да не се предвиждат и мерки срещу нея, ако тя вземе страната на Централните сили. Във все по-заплитащата се ситуация Ан. Тошев продължава да е непоклатим относно неутралитета на България и определя руското застъпничество за несериозно. В същото време руският представител в Атина Е. Демидов, в духа на руските опасения, че Цариград ще се съюзи с германците, загатва на българския си колега Г. Пасаров, че при разгром на Османската империя е възможно присъединяването на Одринско към Царството⁹⁰⁰. На 8 септември Н. Генадиев и Ан. Тошев се срещат с британския представител в Цариград сър Луи дьо пан Малет⁹⁰¹, която им заявява, че, ако България остане неутрална, то тя ще бъде възнаградена за своето поведение, но в следващ етап от военните действия, защото моментът бил неподходящ за натиск върху Сърбия за отстъпване на територии⁹⁰². Изказват се похвали за спазването на българския неутралитет и от страна на Италия. Очевидно стратегията на Антантата и на симпатизиращите ѝ държави се променя. Те осъзнават, че директното привличане на София е задача с повишена трудност и затова се стараят на първо време да насърчат неутралното ѝ поведение, обещавайки ѝ възнаграждения за него, с което да я отдалечат от вражеския лагер и да си създадат благоприятни условия за по-нататъшни преговори с българските отговорни фактори. Централните сили също не отстъпват в желанието си да привлекат Царството. От Берлин отново се дават уверения, че, ако България нападне Сърбия, няма опасност от намеса на Румъния и Гърция.

Ситуацията рязко се изостря, когато голяма група германски войници, пътуващи към Босфора получава разрешение да преминат през Румъния и България. М. Гирс предвидливо предупреждава, че с този акт Райхът подготвя османците за намеса във войната против Русия. Съглашението остро протестира и обявява преминаването през българска територия за явно нарушаване на неутралитета.

Междувременно управляващите в Цариград решават да се прекратят капитулациите⁹⁰³, като се планира това да бъде официализирано със султанско ираде. Австро-унгарският и германският посланици протестирали срещу тази стъпка и опитват да саботират

⁹⁰⁰ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 103 – 104

⁹⁰¹ Луи дьо пан Малет (1864 – 1936) – британски дипломат. Посланик в Цариград (1913 – 1914).

⁹⁰² Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 110

⁹⁰³ Капитулации – система от двустранни и международни договори, даващи на европейските държави редица привилегии на османска територия в различни аспекти, най-вече в икономически и юридически план.

публикуването на документа, като Палавичини съзира в тези действия опит от страна на Съглашението да привлече Османската империя към себе си⁹⁰⁴. Няколко дни по-късно Ан. Тошев среща великия везир, който споделя с българския дипломат, че турците „са възхитени от това свое дело и те вярват в скоро време да видят бюджета си уравновесен“⁹⁰⁵. Последвалите събития ще покажат, че опасенията на барон Вангенхайм и маркиз Палавичини са били безпочвени, защото най-засегнати от взетото решение се оказват именно държавите от Антантата. Отмяната на капитулациите е допълнена и със затваряне на Проливите за търговски кораби, повишаване на османските мита с 4%, закриване на чуждестранните пощенски станции и премахване на неосманските юрисдикции. Всички тези мерки са опит да се покаже сила пред Запада и да се удовлетворят шовинистичните залитания на определени среди в османското общество⁹⁰⁶.

На фона на военните действия в края на лятото, българските дипломати все така се стремят да защитават неутралитета. Сър Малет отново изказва задоволство от водената политика и съветва Ан. Тошев за поддържането ѝ, като пак заявява, че ненамесата на България ще бъде възнаградена, но едва след приключването на войната. М. Гирс все така упорито настоява пред българския пълномощен министър за споразумение между Русия и България, което изобщо не е реалистичен сценарий, предвид все още пресните лоши спомени от поведението на Петроград при кризата на Балканите от 1913 г. Междувременно от Цариград се изразява готовност за война, но се уточнява, че София трябва да продължава да провежда политика, която е съобразена с интересите на Царството. Вангенхайм посочва, че вече е невъзможно турските войски да бездействат и ако не се сключи споразумение за една обща акция с България, турците ще насочат своите действия в други направления. Ан. Тошев съзира в това заплаха към Царството⁹⁰⁷.

Съглашението отправя покана към Румъния за действия в Трансилвания, но оправданието от Букурещ е несигурното поведение на българите. Това подтиква съглашенските представители в София да търсят категоричен отговор от правителството за ненападение над северната ни съседка.

На фона на тази сложна дипломатическа и военна ситуация, в средата на септември е извършена ключова наглед промяна в кабинета. Военното министерство е поверено на

⁹⁰⁴ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2277, л. 1

⁹⁰⁵ Пак там, л. 3

⁹⁰⁶ Мантран Р., История на Османската империя, София, издателство „Рива“, 1999, с. 635

⁹⁰⁷ Пак там, л. 49

ген. Иван Фичев, който заменя ген. Климент Бояджиев⁹⁰⁸. Този ход е посрещнат със задоволство от представители на съглашенските държави в София, които виждат в ген. Фичев един „благоразумен човек“ в иначе клонящото към Централните сили правителство. Това обаче далеч не означава, че между лидерите на Антантата и София няма напрежение. С. Сазонов предупреждава българите да спрат да „кокетниchestват“ с Османската империя и да не се обвързват с нея. Той посочва като грешка едно евентуално нападение срещу Сърбия, както и това, че цар Фердинанд и либералното правителство разчитат на Австро-Унгария. В добавка на това, руският външен министър подава до софийското правителство нота с изискване то да се съгласи на свободен транзит по Дунава за руски транспортни кораби, превозващи с оръжие и снаряжение за Сърбия⁹⁰⁹.

С оглед ключовата позиция на Османската империя в разпалилия се военен конфликт, Ан. Тошев предупреждава, че ако в най-скоро време не настъпи обрат в полза на Централните сили, Турция ще изчака за своята намеса по-удобен момент, докато не види една от двете коалиции напълно победена. При една среща с италианския посланик маркиз Гарони в Цариград става ясно, че все по-разпространен е слухът за постигнато тайно споразумение между България и Турция за общи военни действия. Гарони предупреждава българския си колега за възможните рискове от намесата във войната, както и за евентуалните ползи от неутралитета. В заключението на доклада си до външния министър Ан. Тошев изказва мнение, че независимо каква е ролята на италианската дипломация и каква е силата на италианската войска, все пак е в интерес на Царството да се поддържа контакт с Италия, както и възможно най-добри отношения⁹¹⁰. От своя страна М. Гирс продължава да настоява пред водача на българската легация за удобното за Русия от сближение между София и Белград, като предлага посредничество на някоя от силите на Съглашението. Той споделя още, че Сърбия би се подчинила на условията, които ще ѝ бъдат диктувани под налягането на Антантата, защото „има сериозни морални задължения към Русия, Франция и Англия“⁹¹¹.

На 12 октомври Ан. Тошев изпраща телеграма до българското правителство с новината, че цялата турска флота е вече в Черно море. Тези действия подсилват тревогата на представителите на Съглашението в Цариград, които се опасяват от обявяване на война на Русия. Великият везир подчертава пред българския посланик, че няма нищо странно в

⁹⁰⁸ Климент Бояджиев (1861 – 1932) – български офицер. По време на Балканската война се сражава на Тракийския военен театър. Министър на войната (1913 – 1914). Началник на Трета военноинспекционна област (1914 – 1915). Началник на Генералния щаб на армията (април – септември 1915).

⁹⁰⁹ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 115 – 116

⁹¹⁰ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2279, л. 26

⁹¹¹ Пак там, л. 27

действията на Турция за изкарване на флотата в Черно море, защото тя има по-голяма територия в морето в сравнение с Русия. Всъщност, това, което притеснява правителството в Цариград е поведението на Румъния, защото в случай, че последната се намеси, османците ще се видят принудени да се включат във войната⁹¹².

С началото на есента неутралитетът започва да добива все по-голяма стойност. На 16 октомври Ан. Тошев посочва, че България заема челно място между неутралните държави, върху които се упражнява „същински морален гнет“. Той посочва, че това е повод за радост, тъй като показва цената ни като фактор на Балканите. Препоръчва „хладни политически сметки“ вместо „политика на чувствата“, всичко в името на реалните и жизнените интереси на нацията⁹¹³. Съветва да се внуши ползата за изгодите от ненамесата на България във войната вместо включването ѝ във военните действия. Посочва няколко мотива, които вижда като достатъчно убедителни и за които счита, че биха могли да действат в посока за запазване на позицията на Царството пред Германия и Австрия: 1. Несигурност от страна на Румъния и явна опасност от страна на Гърция, която неминуемо ще нападне България в случай на българска експанзия към Сърбия; 2. Опасност от обявяване на война от страна на Русия, ако България нападне Сърбия. Ан. Тошев посочва, че от гледна точка на Петроград дори не е нужно войната действително да се води, а би било достатъчно тя да бъде обявена, за да доведе до желаните сътресения в София; 3. Липсват достатъчно муниципии и оръжие; 4. Липса на парични средства⁹¹⁴. Най-голямата полза на неутралитета българският представител вижда в поддържането на еднакви връзки с двата съюза. Той съветва да се запази неутралитет до последния възможен момент, т.е. докато не стане напълно ясен изходът от войната. Като най-благоприятен изход Ан. Тошев посочва България въобще да не се включва във военните действия и да се сдобие с територия по мирен начин, като посочва евентуалното благоразположение на САЩ, Великобритания и Италия, ако уверено се поддържа тази политика. Съветва да се изработят кратки брошури, написани от компетентни лица, които да съдържат отбрани статии, носещи подписи на известни публицисти в някои чужди вестници в Европа и Америка. В тези страни би могло да се изпратят лица с авторитет, като българският дипломат предлага това да са професори или политически дейци. Със своите разсъждения Ан. Тошев се опитва да внуши на кабинета ползите от разумна и изчаквателна политика, но В. Радославов умишлено не поставя докладите му за обсъждане в Министерски

⁹¹² Пак там, л. 29

⁹¹³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 13, л. 22

⁹¹⁴ Пак там, л. 22 – 23

съвет⁹¹⁵. Факт, който е показателен за настроенятия сред управляващите в София. Според българския представител турците лъжат всички едновременно, което означава, че не би трябвало да се доверяваме напълно на техните думи. Централните сили се опитват да накарат България да напусне своето неутрално държане чрез привличането на Османската империя на нейна страна. Сър Малет предупреждава Ан. Тошев, че Съглашението може да си позволи да воюва с години докато Централните сили не биха издържали на подобно развитие на войната, като подчертава, че България би постъпила най-разумно като продължи своя неутралитет. Българският представител изтъква насилническите действия на сърби и гърци в Македония, което пречи на българското правителство да поддържа своята политика. Видни са сизифовските усилия на Ан. Тошев да измени посоката, в която очевидно залитат отговорните фактори в София, подкрепяни дори от монарха. С убедителни доводи той излага безспорните ползи от пасивния наглед, но всъщност доста рационален ход за запазване на неутралитета във все още неясния откъм баланс на силите военен конфликт.

Военните неуспехи на Австро-Унгария и Германия провокират българския представител в Белград Стефан Чапрашиков⁹¹⁶ да стигне до извода, че Съглашението ще победи и Русия ще чертае картата на Югоизточна Европа. Това означава да се спечелят симпатиите в Петроград, за да може да постигнем своето национално обединение. Сърбия не допуска варианти за териториални отстъпки, като Н. Пашич се обосновава с „Военната партия“, която би го свалила от власт. Сръбският политик отправя обвинения към България относно допускането на австро-унгарски параходи да се въоръжават с оръдия в Русе и Видин, целейки да нападнат руските кораби с военни материали за Сърбия⁹¹⁷. Румъния вижда в тези действия опасност от нападение, като опитва да отклони вниманието от обвиненията на Централните сили относно задържането на военни доставки за България и Османската империя. Гърция заявява, че щом България няма да мобилизира и тя също няма да го направи. От Цариград Ан. Тошев изказва своите притеснения, че включването на Османската империя може да не бъде полезно във военните действия, но да се окаже причината за присъединяването на Гърция и Румъния към Съглашението. След разговор с великия везир българският представител стига до следните заключения: „1. Турското правителство гледа да се препоръча пред Германия и

⁹¹⁵ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 125 – 126

⁹¹⁶ Стефан Чапрашиков (1876 – 1944) – български дипломат. Секретар на българската легация в Париж. Участва в Балканската война (1912 – 1913). Български представител в дипломатическата легация при подписване на Лондонския мирен договор (1913). Дипломат в Париж, Атина, Белград, Петербург и Берлин.

⁹¹⁷ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 114

Австрия готово да воюва, стига България да не се противи; 2. Великият везир с неколцина от министрите би желал съвсем да не воюва. Ако ли не – тогава да се воюва против Гърция, когато настъпи благоприятен момент за това; 3. Енвер, а с него донякъде и Талаат, благодарение главно на ангажиментите им към Германия, биха искали да се действа още сега против Гърция, отколкото против Русия, при условие, че и Германия ще воюва; 4. Не е съвсем изключена възможността германците „да форсират ръката на Турция“, възползвани главно от болезненото тщеславие на Енвер и неговите войнолюбиви съпартизани; 5. България не трябва абсолютно да се влияе от всички тия турски сметки и намерения и трябва да продължава да прави изключително оная политика, що ѝ налагат нейните истински и добре разбрани политически интереси⁹¹⁸“.

Вангенхайм смята, че рано или късно Турция и България ще бъдат принудени да се намесят във войната. От своя страна турците са почти готови и включването им е сигурно. Германският представител опитва да убеди българския си колега в надеждността на турската армия и финансовите възможности за военни действия на Високата порта. От думите на Вангенхайм Ан. Тошев прави извод, че може би в Германия се обсъжда вариант за избягване на дългото водене на войната. Българският дипломат допуска, че от Берлин съзнават допуснатата грешка поради недостатъчно добрата дипломатическа подготовка на войната, което не може да не се отрази неблагоприятно и върху военните действия⁹¹⁹.

На 21 октомври Ан. Тошев изпраща до българското правителство доклад, в който ясно посочва, че в най-скоро време Турция ще се включи във войната срещу Русия, както и че трябва да се внимава с благоразположението на Тройния съюз към България и с разногласията в турските управляващи среди. Великият везир споделя на Ан. Тошев, че Х. Вангенхайм и Й. Палавичини настояват за възможно най-бързата намеса на османците във войната, както и да се усили пропагандата между мюсюлманския свят, за да се предизвикат враждебни отношения против Съглашението. Двамата представители правят опити да убедят великия везир и Талаат бей, че непременно след включването на Турция във войната, много лесно ще се увлече България, а след нея и Румъния. Тези разсъждения не намират почва при управляващите в Цариград. Й. Палавичини прави опит да привлече Царството към войната, като си служи със същите аргументи, с които и пред турските управляващи и посочва, че единствената причина Турция да не обяви война е страхът ѝ от поведението от София⁹²⁰. Ан. Тошев продължава да се придържа към тезата, че

⁹¹⁸ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2227, л. 51 – 52

⁹¹⁹ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2275, л. 39 – 40

⁹²⁰ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2279, л. 33

неутралната политика, която Царството води е най-добрата позиция и страната може да я използва в своя полза след края на войната⁹²¹. Той стига до следните изводи: 1. Австро-Унгария и Германия чувстват нуждата от помощта на Турция; 2. Чрез поддържането на Турция, силите от Тройния съюз искат да наложат война на България; 3. Чрез поддържането на турско-българските чети се стремят да компрометират България и по този начин да я заставят да напусне поведението си на неутрална държава; 4. В Берлин и Виена искат да видят скоро края на войната; 5. Двете държави се боят да не би Румъния да се обяви против тях, особено след смъртта на крал Карол. Според Ан. Тошев най-важно е да се прецени какви са ползите и недостатъците за България от влизането на османците във войната за България. Като добра страна той посочва, че независимо от развитието на обстоятелствата, те биха излезнали от войната изтощени. От друга страна, негативните последици биха били много по-големи – България би се изправила пред голямо изпитание, защото Русия и нейните съюзници не биха се поколебали с всякакви средства да примамят Царството да се обяви против Турция⁹²². Действията на германския и австро-унгарския представители не остават незабелязани от дипломатите на Съглашението в Цариград. Британският представител сър Малет изразява своето възмущение, като заявява пред Ан. Тошев, че Турция би допуснала огромна грешка, ако се поддаде на германските игри, защото вече се усеща как от Берлин нямат търпение войната да приключи час по-скоро докато ресурсите, с които разполагат Русия и Англия позволяват да се воюва още известно време. Наред с това, той отново изказва пред българския си колега своята надежда Царството да запази неутралитет и да не се изкушава от примамливите перспективи, за което в края на войната ще бъде възнаградено⁹²³.

Руският посланик в Цариград не прекратява своите опити да привлече Ан. Тошев към идеята за присъединяване на България към Съглашението. М. Гирс неколkokратно подчертава пред българския представител, че нуждата от сближение със Сърбия е належаща. „В момента целия славянски мир като един човек е станал против германизма. Жалко е, че България не заеме онова място, което ѝ сочат традициите и бъдещето. Още по-жалко е като се има предвид, че без България славянското единение днес не е пълно, тъй като то си е лишено от най-жизнеспособния и най-трудоовия между балканските народи. ...Собствено мен ако питате, аз бих желал да видя веднага България в акция. Ако обаче, по една или друга причина, това е невъзможно тогава би трябвало да се усвои поне

⁹²¹ Радославов, В. Дневни бележки 1914 – 1916, София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1993, с. 72

⁹²² ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2279, л. 38 – 39

⁹²³ Пак там, л. 43 – 44а

едно поведение, което все таки да ви приближи към Тройното Съглашение⁹²⁴“. Според руския представител, в случай, че България гарантира благосклонен неутралитет към Сърбия, би могла да придобие територии до Вардар, а в случай на намеса с оръжие – ще може да присъедини цяла Македония. За сближение между Сърбия и България говори и италианският посланик маркиз Гарони, но с тази разлика, че той подчертава нуждата от положителни отстъпки от страна на Кралството. Създаването на една Велика Сърбия не би било в полза на Италия, защото в един такъв сценарий Рим вижда разширяване на руското влияние на Балканския полуостров. В поведението на италианския посланик Ан. Тошев разчита, че целта е да се избегне едно минаване на България към Германия и Австро-Унгария⁹²⁵.

Все по-вероятна изглежда намесата на Османската империя във войната. Маркиз Палавичини изказва мнение, че от първостепенна важност за турците е унищожаването на руската флота и пълното завладяване на Черно море. Според Ан. Тошев, при такава намеса, първата атакувана държава ще бъде Гърция, като едва след това османците биха повели война срещу Русия по море, но не и по суша. В разговора между двамата представители се оказва, че Австро-Унгария предпочита османската армия да се насочи към Сърбия, а не към сблъсък с Русия, за да се увлече и България, която да позволи пускането на турски войски през Тракия. Ан. Тошев съветва да не се оставя посочената област без нужното количество войски, както и да не се пропускат никакви турски четници в Македония, защото във всеки момент те биха могли да се обърнат срещу българите⁹²⁶.

На 29 октомври германски крайцери, плаващи под османски флаг, обстрелват Одеса, Новоросийск и Феодосия, което предизвиква силите от Съглашението да скъсат дипломатическите си връзки с Османската империя. На следващия ден Турция официално се намесва във войната на страната на Тройното съглашение. С. Сазонов се обръща към М. Маджаров, междувременно оглавил българската легация в Петроград, с предупреждение България да не заплашва Сърбия. Българският представител изказва мнение, че в случай на желание да се използват създадените обстоятелства ще се наложи постигане на разбирателство със Съглашението. Реакцията на българското правителство е за продължаване на политиката на неутралитет. На този фон Ан. Тошев предупреждава

⁹²⁴ Пак там, л. 47 – 47а

⁹²⁵ Пак там, л. 50 – 57

⁹²⁶ Пак там, л. 55 – 57

министър-председателя, че е наложително да се прекратят действията на сърби и гърци в Македония, защото това крие потенциал за още по-голямо усложняване на ситуацията⁹²⁷.

Съгласението полага усилия да убеди България да се присъедини към коалицията, като всяко забавяне би означавало Царството да остане без каквито и да е придобивки. Централните сили критикуват България, че не следва примера на Османската империя, на което реакцията на Ан. Тошев е, че „от България не трябва да се иска повече от онова, което е в състояние да даде“. Той предава следните думи на американския посланик, които определя като „неоспорима мъдрост“: „Ако успеете да останете докрай все тъй крепко на днешната позиция, вие не само ще спечелите адмирацията на целия свят, но ще се явите особено силни при ликвидацията, когато всички воюващи днес ще бъдат най-слаби“. Като подкрепя на тези думи, българският пълномощен министър добавя, че няма нищо „...по-износно днес за България, отколкото да се готви във всяко отношение и тъй подготвена, особено във военно отношение, да чака“, защото тогава „нейната акция, от каквото и естество да бъде тя, в какъвто и смисъл да се развие – ще има необходимата тежест“. Намирайки се вече на поста си в Петербург, М. Маджаров, известен с русофилските си възгледи, започва все по-явно да застъпва тезата за сближение. Той съобщава, че Царството е признато от тамошните управляващи кръгове за много важен фактор на Балканите, като все по-ясно ставало, че съдбата на Цариград и Протоците зависи от отношенията между Русия и България. Българският представител в руската столица изразява мнение, че интересите на Царството се приближават повече до тези на Съгласението и е убеден в победата на тези сили⁹²⁸.

Намесата на Османската империя във войната не само не променя становището на Ан. Тошев, но дори го затвърждава. Той още повече поддържа идеята за ненамеса на България, като отправя съвети към правителството в София за още по-голяма бдителност. Той посочва, че военната сила на Турция не би могла решително да наклони везните в полза на Тройния съюз. Ан. Тошев е категоричен в своята позиция: „В наш интерес е да продължаваме да държим очаквателно поведение и да се готвим, за да може по един най-целесъобразен начин да използваме събитията според тяхното по-нататъшно развитие и според облагите, които те могат да донесат. Когато нашите съседи започнат да се омаломощават, тогава и нашата ще бъде сравнително по-лесна. Ако пък дотогава видим, че обстоятелствата ни наложат жертви или с малки жертви да постигнем някакви съществени резултати – няма защо да не се възползваме. Ето защо на всички страни

⁹²⁷ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 129

⁹²⁸ Пак там, с. 132

старателно трябва да си пазим мостовете, избягвайки до тоя момент каквито и да е формални ангажименти⁹²⁹“. Позицията на Ан. Тошев не е никакъв каприз или желание да изпъква, като противоречи на общите настроения сред отговорните фактори в България. Видно е, че той всъщност не е противник на намесата във войната изобщо, а на ангажирането на България с някой от двата лагера в такъв ранен етап. Стратегията на изчакване би позволила на България да се ориентира по-добре в ситуацията и в идеалния случай накрая да постигне много с минимум усилия. Отново си проличават рационалното мислене и мъдростта на българския дипломат, качества така ценни за човек с неговата професия, особено в случай като този, когато говорим за представител в невралгична за международните отношения точка на света.

Османската империя отправя предложение към България да участва във военни действия срещу Сърбия, като се обещава Македония. Българският пълномощен министър вижда в това желанието на турците свободно да преминат през Западна Тракия към Солун, което би означавало българската армия да не може да настъпи в Източна Тракия: „Ние обаче нека да си знаем своето и да се ръководим изключително от своите интереси и нищо повече“. Не по-лесни са и отношенията с другия воюващ съсед – Сърбия. Въпреки опитите на Съглашението да посредничи за разбирателство между София и Белград, Кралството категорично отхвърля хипотезата за териториални отстъпки спрямо България във Вардарска Македония. В. Радославов инструктира както Ст. Чапрашиков, така и останалите български представители във воюващите държави да разиграват картата с неутралитета и да бъдат крайно внимателни „по отношение на придумването България да наклони на едната или другата страна“⁹³⁰.

На 12 ноември Ан. Тошев отбелязва своето притеснение, предизвикано от действията на турското правителство, целящи да се подбуди въстание против държавите от Съглашението. Най-интензивна се чувства намесата в Кавказ, Афганистан, Персия, Индия и др., където са изпратени емисари, снабдени с крупни суми от Германия. Те, чрез проповеди, митинги и образуване на тайни и явни дружества, както и чрез подкупи на влиятелни „шефове на полудиви племена“, се стараят да възпламенят религиозния фанатизъм и по този начин да привлекат мюсюлманския свят под знамето на исляма⁹³¹. Българският дипломат предупреждава, че подходът на Османската империя може да се окаже „нож с две остриета“, защото под знака на религиозната война всички християни са

⁹²⁹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 14, л. 1 – 3

⁹³⁰ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 135 – 136

⁹³¹ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2227, л. 58

врагове, начело с арменците. Българският пълномощен министър посочва опасността от съчетанието на панислямизма с пантюркизма. Подчертава още, че България не може да спазва безмълвен неутралитет и е необходимо да се действа в посока за придобиване на онова, което ни се полага. Препоръчва да се следи поведението на САЩ и Италия, като отново призовава да се придържахме към вариант за получаване на придобивки по мирен път⁹³².

От Лондон се правят предложения за териториално разширение до линията Мидия – Енос, но българският представител П. Хаджимишев поставя като приоритет Македония. Условието е Сърбия да получи чрез Босна и Херцеговина излаз на Адриатическо море. Конкретно предложение е връчено от британския представител в София Бакс Айрънсайд с вербална нота на 16 ноември, според което на България се обещава територията до линията Мидия – Енос и частта от Македония на изток от р. Вардар и на юг от линията спрямо Сръбско-българския договор – всичко това срещу задължението да започне действия срещу Османската империя. Военните неуспехи на Сърбия довеждат до опити на Съглашението за споразумение между Сърбия и България. Германия изисква от Османската империя изтегляне на армията и завземане на Суецкия канал, но от Цариград отказват подобни действия преди включването на България на страната на Тройния съюз. Ан. Тошев продължава да дава обяснения пред турските управляващи кръгове за поддържането на българския неутралитет, като изтъква и аргумента за неопределеното поведение на Румъния. Същевременно все така защитава пред правителството в София тезата за нарастващата цена на неутралитета и важността от съхраняване на силите⁹³³.

С включването на Турция във войната, в имперската столица започва масово насилие над сградите и персонала в легациите на Тройното съглашение, над френски и английски магазини, над руски църкви и пр. Османското правителство затваря всички английски, френски и руски учебни заведения, болници, приюти, като, според Ан. Тошев, основната цел е да сложи ръка върху всичко, което може да се задигне и най-вече капиталите, притежавани от тези държави на османска територия⁹³⁴.

Маркиз Палавичини все по-настойчиво отправя запитвания към българския представител дали са получени нужните инструкции, за да се започнат преговорите по ангажирането на България във войната. Австрийският пълномощен министър решава да провокира колегата си, като го пита дали войната би завършила по-скоро с намесата или

⁹³² ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 14, л. 80

⁹³³ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 137

⁹³⁴ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2279, л. 106 – 108а, 114 – 115

ненамесата на останалите неутрални държави. Ан. Тошев отговаря, че с включването на неутралните държави мирът би се отдалечил още повече. Той забелязва загрижеността на маркиз Палавичини за изхода от войната, както и за възможните усложнения, които биха настъпили с „пробуждането на азиатския дракон“ (имайки предвид непредвидимото поведение на Османската империя, веднъж впуснала се в „свещена война“)⁹³⁵.

На 24 ноември на В. Радославов е връчена колективна вербална нота от Великобритания, Франция и Русия, в която се предлага на България да запази неутралитет спрямо Румъния, Гърция и Сърбия, при което Съглашението гарантира значителни териториални придобивки, като се уточнява, че тези придобивки ще се увеличат, ако България нападне Османската империя и Австро-Унгария. Българският министър-председател отговаря, че „такива разтегливи обещания не струват“⁹³⁶. Два дни по-късно е направено ново предложение, според което се дават гаранции за България и се обещава разширение до линията Мидия – Енос и в Македония. В. Радославов отново посочва, че не са уточнени конкретните придобивки в Македония, което прави предложението твърде „общо“ и, още повече, крайно „неудовлетворително“. Реакцията на българския премиер и външен министър е отново да разпорежи на своите представители да не се ангажират с никакви преговори, а само да изслушват събеседниците си под претекст, че нямат инструкции от София⁹³⁷. Гореописаните съглашенски опити предизвикват посещение на маркиз Палавичини при Ан. Тошев със запитване дали е истина, че български войски ще преминат границата, за да окупира Македония. Българският дипломат заявява, че няма подобни сведения, което предизвиква недоволството на австро-унгарския му колега, който му заявява, че Царството трябва да завземе тази територия възможно най-бързо, за да не остане с празни ръце. Очевидно Виена и Берлин са непреклонни в намерението си да въвлекат Царството във войната и инструкциите към техните представители са да защитават докрай тази теза пред българските си колеги, та дори, ако се налага, да поставят ултиматуми, като този, граничещ със заплахата. Опитен дипломат като Ан. Тошев няма как да се поддаде на подобен натиск. Българският представител продължава категорично да поддържа тезата, че България ще получи това, което ѝ се полага и ще се включи в подходящ момент. На първо място той посочва необходимата защита, която да си осигури откъм Румъния⁹³⁸.

⁹³⁵ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2227, л. 71 – 74

⁹³⁶ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 143

⁹³⁷ Пак там, с. 143

⁹³⁸ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2275, л. 47

Османската империя уверява България в своите добри намерения, но въпреки това Ан. Тошев предупреждава, че съсредоточената в Източна Тракия и северно от Протоците турска армия може да нахлуе при първия удобен случай. Той съветва правителството неофициално да помоли Цариград за изтеглянето на част от нея на друго стратегическо място⁹³⁹.

В тази напрегната ситуация В. Радославов, който е и управляващ Министерството на външните работи, се решава на важно разместване в дипломатическия корпус. Той предлага Ан. Тошев да бъде преместен във Виена, като цар Фердинанд одобрява инициативата на своя първи министър и издава указ № 45 от 28 ноември 1914 г., с който промяната е официализирана. Четири дни по-късно новият български представител в Цариград Н. Колушев, досега ръководил българската легация в Цетине, заминава за турската столица, за да встъпи в длъжност⁹⁴⁰. Предаването на легация все пак отнема техническо време и Ан. Тошев задържа поста още няколко дни, в които продължават официалните и неофициалните срещи с колегите му.

На 5 декември Палавичини го посещава с новината, че от Виена „налагали“ България да воюва. Дунавската монархия обвинява отговорните фактори в Царството, че лавират „от претекст на претекст“, за да оправдаят пасивното си поведение. Българският представител опитва да докаже, че държанието на царя и кабинета е продиктувано единствено от стремежа да се избегнат необмислени решения и постъпки, които да доведат до отрицателни резултати. Опасността от такива, подчертава Ан. Тошев, е сериозна, защото, в случай на нападение над Сърбия, по никакъв начин не е осигурен гърбът ни откъм Румъния и Гърция. Ако румънските войски нападнат Австро-Унгария, българските могат да навлязат в Добруджа, тъй като победена Сърбия или слаба Гърция не биха били особена заплаха. Една такава кампания, счита българският дипломат, би следвало да се признае като голяма услуга от страна на България към Централните сили⁹⁴¹.

След първоначалните успехи на австро-унгарската армия, Сърбия бързо се съвзема от понесеното поражение и започва контранастъпление по целия фронт. Ан. Тошев изказва мнение, че загубите за воюващите групировки са печалба за неутралните държави, чиито

⁹³⁹ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 144

⁹⁴⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 18, а.е. 322, л. 96 – 100

⁹⁴¹ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2275, л. 48

сили са запазени за края на войната. Той съветва България да си осигури бъдещето с разни политически комбинации⁹⁴².

На 18 декември В. Радославов изпраща окръжно до всички легации, в което се посочва, че правителството ще продължава да защитава линията на неутралитет. В документа се посочват и конкретните територии, за които би претендирала България в Македония: от Сърбия – спорната и безспорната зона, а от Гърция – Кавала, Драма и Сяр. Българският министър-председател се обръща към Тройния съюз с молба за писмена декларация за нови предложения. На 5 януари 1915 г. Г. фон Михаелис и граф Тарновски връчват нота, с която се ангажират да признаят за български всички територии на Сърбия, които са завзети от български войски по силата на историческите и етнографските права⁹⁴³.

Отпътувайки от Цариград, Ан. Тошев оставя зад себе си поредния успешен период като български представител в критична точка от Балканския полуостров. Натоварен с тежката задача да отговаря за интересите на победена България пред едно от правителствата, които са главни фактори в нейния разгром през лятото на 1913 г., той успява да защити достойнството на Царството и дава да се разбере на тамошните отговорни фактори, че въпреки загубата и откъснатите територии то не се е отказало от националното си обединение и е готово да работи упорито в тази посока, без значение от обстоятелствата. Дори разминаването във вижданията между българския представител (настояващ за абсолютен неутралитет) и неговите началници в София (неофициално симпатизиращи на Централните сили) по отношение на поведението, която трябва да възприеме България в първите месеци след избухването на Първата световна война не променя факта, че Ан. Тошев се държи лоялно към либералното правителство и се стреми да изпълнява поставените му задания. Това не е никак учудващо, предвид факта, че българският дипломат вече има опит с това да работи за кабинет, чийто политически виждания и планове контрастират с неговите. При все това, налице са гладки отношения, дори след напускането на кабинета от Н. Генадиев, за когото се знае, че е близък приятел на българския дипломат. Дори в отношенията си с В. Радославов Ан. Тошев демонстрира безпрекословен професионализъм. Именно министър-председателят е този, който внася раздор с това, че целенасочено игнорира съветите на своя представител за поддържане на неутралитета и дори спира да представя докладите му пред Министерския съвет, с цел да заглуши позицията му, предвид планове България официално да се обвърже с Берлин, Виена и Цариград. Не на последно място, Ан. Тошев се стреми да отвоюва цивилизовано

⁹⁴² Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 145 – 148

⁹⁴³ Пак там, с. 151 – 153

уреждане на въпроса за настаняването на българската администрация в Западна Тракия и в някаква степен успява да го постигне. Ако трябва да разсъждаваме какво не съумява да постигне Ан. Тошев докато е на поста си в османската столица, то бихме могли да посочим три примера за явления, които в крайна сметка не зависят пряко от него, макар той да полага всички усилия да ги уреди. На първо място (и може би най-голям минус на периода му в Цариград) – така и не е уреден въпросът за връщането на прогонените българи, на второ – туширането на напрежението между двете страни, предизвикано от висящите въпроси, породени от Цариградския договор и на трето – възприемането от отговорните фактори в Царството на идеята за обективен неутралитет и изчакване на най-подходящия момент за включване в Първата световна война. С оглед постигнатите все пак успехи и при това назначение, никак не е случайно, че в тези ключови моменти Ан. Тошев отново е призван да защитава интересите на родината си на тежък и изискващ себепотдаване и последователна работа пост, като този във Виена.

Намесата на България в Първата световна война и позицията на Андрей Тошев. Назначенията във Виена и Берн

С поемането на легацията в началото на януари 1915 г. Ан. Тошев е призван да впрегне всичките си качества в извоюване на максимално добри условия при очертаващото се присъединяване на България към Германия, Австро-Унгария и Османската империя. Наред с това, той трябва да удържи на непрекъснатите искания на отговорните фактори в Двудеинната монархия за моментално включване на България във войната. Изпращането на доказал качествата си в критични ситуации дипломат, който е открит противник на идеята за българско участие точно в столицата, откъдето сякаш идва най-целенасоченият натиск върху София изглежда като доста рационално решение. Същевременно неутралитетът на България вече не е изгоден и за силите от Антантата, което кара и тях да ускорят опитите си да я въвлекат във войната. Направени са постъпки към Италия. Със съдействието на пълномощния министър там Д. Ризов и в негово присъствие, на 6 януари е проведена среща между Н. Генадиев и външният министър барон Сидни Сонино⁹⁴⁴. Последният прогнозира, че войната тепърва ще се заплита и изходът е много неясен, като съветва българското правителство да се сближи с румънското, все пак наблюдавайки внимателно поведението на Италия⁹⁴⁵. Н. Генадиев стига до извода, че изходът от войната няма да се реши единствено от сраженията и не е известно докога неутралните държави ще могат до поддържат тази политика. Той добавя още, че Тройното съглашение се опитва да вкара България във войната, но съветва да не се поддаваме на това внушение и да се задържи неутралитета докато не започне война на Балканите. Наред с това, изказва позиция, че колкото повече Сърбия се чувства застрашена, толкова по-големи отстъпки би имало за България⁹⁴⁶. Същевременно опитите на Съглашението не спират. От Париж са направени нови предложения от страна на външния министър Теофил Делкасе⁹⁴⁷ за придобивки не само в Източна Тракия, но и Македония до Вардар, което предизвиква недоволството на един от водачите на опозицията и бивш премиер Жорж Клемансо⁹⁴⁸.

⁹⁴⁴ Сидни Сонино (1847 – 1922) – италиански политик. Посланик в Мадрид, Виена, Берлин и Париж в периода 1866 – 1871. Финансов министър (1887 – 1891, 1893 – 1896). Министър-председател (февруари – май 1906, 1909 – 1910).

⁹⁴⁵ Радоева, Сн. Димитър Ризов..., с. 197.

⁹⁴⁶ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 161

⁹⁴⁷ Теофил Делкасе (1852 – 1923) – френски политик. Депутат (1889 – 1919). Министър на колоните (1894 – 1895). Министър на външните работи (1898 – 1905, 1914 – 1915). Министър на флота (1911 – 1913). Министър на войната (9 – 12 юни 1914).

⁹⁴⁸ Жорж Клемансо (1841 – 1929) – френски политик и журналист. Лидер на Радикалната партия. Министър-председател (1906 – 1909, 1917 – 1920).

На 29 януари Ан. Тошев уведомява император Франц Йосиф, че на българската армия не достигат боеприпаси, някои от които са задържани от Австро-Унгария, като посочва, че Румъния възпрепятства превоза им. Същевременно получава съвети от външния министър граф Ищван Буриан фон Райец⁹⁴⁹ за намеса на България и гаранция относно Вардарска Македония. В отговор българският пълномощен министър отново посочва, че не достигат оръжия и муниции и добавя, че съществува реална заплаха от Румъния и Гърция при евентуална българска намеса. Чувствайки се под натиск, на който не знае как да отвърне, Ан. Тошев призовава българското правителство да заеме категорична позиция и да посочи какви гаранции биха го удовлетворили, защото в противен случай не би могъл да направи постъпки във Виена. В отговор на искането за ясни инструкции, В. Радославов почти се кара на Ан. Тошев в една от телеграмите си до него: „Ще кажете на И. Буриан, че Тройното Съглашение е гарантирало на България срещу неутралитета ѝ компенсация Енос – Мидия и Македония – справедлива част. Австро-Унгария и Германия, оценявайки нашия неутралитет, трябва да бъдат към България по-щедри⁹⁵⁰“. Тук виждаме още една от причините, които могат да бъдат преценени като важен фактор за изпращането на Ан. Тошев във Виена. Както вече беше отбелязано, изглежда сякаш кабинетът в София разчита на неговите качества на преговарящ при едно евентуално присъединяване на Царството към лагера на Централните сили. Отговорът на българския дипломат на тези гневни забележки е отново да повтори, че в София трябва да се реши точно какви компенсации се искат и какви гаранции биха били достатъчни, за да запази България неутралитет и едва след това „мога да бъде оторизиран да направя от името на царското правителство официални постъпки пред Балплац⁹⁵¹. За още по-голяма тежест подобни постъпки биха могли да се направят и от Вас пред австрийския и германския пълномощен министър в София и от ген. Марков в Берлин“. Ан. Тошев предава, че му е заявено, че „не сме в правото си да искаме компенсации за нашия неутралитет, туй е очевидно, колкото и неоспоримо“. Според българския представител, тезата на Берлин и Виена, че неутралитетът на Царството не заслужава никаква награда е „...несъстоятелна, несправедлива и даже оскърбителна особено като ги виждаме да дават много голяма цена на неутралитета на изневерилите си съюзници Румъния и Италия, както и на Гърция,

⁹⁴⁹ Ищван Буриан фон Райец (1851 – 1922) – австро-унгарски дипломат и политик. Австрийски дипломатически представител в София (1887 – 1895), Вюртемберг (1896 – 1897) и Атина (1897). Министър на външните работи (април – октомври 1918).

⁹⁵⁰ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 165

⁹⁵¹ Балхаусплац (или накратко Балплац) – разговорно название на Министерството на външните работи на Австро-Унгария, идващо от факта, че през разглеждания период сградата му се намира на площада със същото име в центъра на Виена.

въпреки явните ѝ симпатии и услуги към Тройното Съглашение. Той разсъждава, че е възможен вариант Германия и Австро-Унгария да не се справят на бойното поле и ако не успеят да изпълнят поетите към България задължения, българите биха имали правото да подчертаят, че нищо не е направено за тях. Също така, дори и формално да се поеме към България задължението да се отстъпи известна територия срещу нейния неутралитет, все пак би имало известен практически резултат, защото ще се засили позицията на Царството, на което от Берлин и Виена много държат. Не по-малко важен е фактът, изтъква Ан. Тошев, че без българския неутралитет Османската империя не би поела задължения да воюва като част от Тройния съюз⁹⁵².

Няколко дни по-късно И. Буриан споменава пред Ан. Тошев за гръцките военни приготовления, на които не отдава специално значение, но изказва съжаление пред българския представител, че едно разбирателство между България и Гърция не би било възможно, колкото и желателно да е то. Липсата на такова, разсъждава унгарският благородник, не изключва възможността да се прави сондиране относно съгласуване на интересите на двете страни върху базата на националностите. И. Буриан споделя, че въпреки неговото желание да види България във войната, той все пак е против тласкането ѝ в тази посока, в случай, че това би се оказало опасно за нея. Тук той отново подчертава, че София не бива да се надява на компенсации срещу неутралитета си⁹⁵³.

Тъй като военновременните условия забавят отпускането на договорения 500-милионен заем, кабинетът в София е принуден да прибегне до аванси. На 31 януари е постигнато споразумение с „Дисконто Гезелшафт“ за аванс от 150 милиона лева, отпускан на няколко части в следващите два месеца. Средствата са необходими за военни доставки от австрийски и германски фирми⁹⁵⁴. Отпускането на този аванс и фактът, че България купува въоръжение от Австро-Унгария и Германия се разглеждат от Съглашението като отговор на поети от България ангажменти към Централните сили. Именно поради това, П. Хаджимишев, който междувременно е поел легацията в Лондон, е натоварен със задачата да увери управляващите във Форин офис, че отпускането на заем няма политически характер. Тази декларация е приета с голям ентузиазъм от отговорните фактори там. От британска страна се изразява готовност да се направят постъпки пред Русия и Франция за натиск върху Сърбия, с цел по-големи териториални отстъпки за България. На В. Радославов отново се налага да отхвърли слуховете за напускане на

⁹⁵² ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 218, л. 7

⁹⁵³ Пак там, л. 8

⁹⁵⁴ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 300

неутралитета, като изпрати ново окръжно до българските легации, в което се обяснява, че сключеният заем е само финансова операция без политически характер. По този повод Ан. Тошев изпраща рапорт от срещата си Джавид бей, който по път за Берлин, където трябва също да преговаря за отпускане на заем, се отбива за няколко дни във Виена. Бившият финансов министър споделя, че ако Турция не се била ангажирала във войната, то днес нейното положение във всяко отношение щяло да е добро, защото изобилната миналогодишна реколта е можело да се изнесе, да се превърне в злато, а и да останат непокътнати силите на Империята. Макар и всички евентуални негативни последици да не са за пренебрегване, Джавид бей посочва, че най-голяма е опасността, ако Германия и Русия стигнат до разбирателство. При такъв сценарий, освен загубата на Цариград, Джавид допуска, че може да се наруши и самостоятелното политическо съществуване на Империята⁹⁵⁵.

Междувременно продължава натиска върху Ан. Тошев във Виена. При една среща с И. Буриан на 24 февруари, последният отново му заявява, че никой не би получил възнаграждение заради своя неутралитет и че Централните сили могат да гарантират само териториите, които са фактически завзети от български войски. В отговор на това Ан. Тошев му предава думите на В. Радославов, че Съглашението дава като компенсация срещу неутралитета територията до линията Мидия – Енос и справедливата част в Македония, както и очакванията на последния Централните сили да са склонни на големи отстъпки. И. Буриан контрира с обвинение, че обещанията на Съглашението остават само устни. Виенският дипломат припомня за българския етнос в Северна Добруджа и възможността за присъединяване на тази територия към България. Заявява още, че Централните сили се надяват България да се включи във войната и да воюва срещу Сърбия. В. Радославов остава разочарован от отказа за писмени обещания за земите, населени с българи на цената на благосклонния неутралитет, спазван от София⁹⁵⁶. В началото на 1915 г. все повече изкрystalизира идеята, че България няма да получи нищо съществено, ако остане неутрална. Упоритите твърдения, предадени от изпратения в Рим Н. Генадиев, за присъединяване на Италия към Съглашението и слуховете, че Румъния и Гърция ще я последват са лоши новини за стратегията на В. Радославов да протака докато получи достатъчно привлекателно предложение. Обвързване на България с Антантата в замяна на несигурни малки компенсации не е адекватно решение в очите на министър-председателя. Нов шанс да разиграе картата с неутралитета той вижда през

⁹⁵⁵ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 248, л. 69

⁹⁵⁶ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 172

февруари, когато англо-френска ескадра атакува Дарданелите. Опирайки се на стратегическото разположение на Царството, първият министър отново опитва да извлече полза от продължаващата ненамеса на българските войски в бойните действия, но не постига нищо⁹⁵⁷. Неприятната за планове на В. Радославов перспектива е потвърдена и от Ан. Тошев в негов доклад от Виена – Германия и Австро-Унгария на всяка цена държат България да бъде въввлечена във войната. Българският дипломат препоръчва на правителството да следи поведението на гореспоменатите Италия и Румъния, чиито решения могат и вероятно ще имат пряк ефект върху съдбата на Царството. Той споделя извода, че е много възможно Османската империя да се застъпва за идеята на България да не се обещава нищо срещу нейния неутралитет, защото турските интереси диктуват Царството да се включи във войната. Според българския пълномощен министър, турците виждат в българите опасност, което е причината да се отнасят с недоверие към София⁹⁵⁸.

През месец март е приведен планът за форсиране на Протоците, като руският флот обстрелва укрепленията при входа на Босфора. На о-в Лемнос са докарани 40 десантни англо-френските кораба. Енвер паша заповядва да се прехвърлят дългобойните оръдия от Чаталджа около Мидия, където се очаква руски десант едновременно с този на Дарданелите⁹⁵⁹. Османската империя призовава Германия да се справи със Сърбия възможно най-бързо, за да се отвори пътят към Цариград. Енвер паша изказва своите притеснения за Източна Тракия и възможността от нападение от страна на България. Въпреки уверенията на В. Радославов за спазване на неутралитет от страна на Царството, притеснението в лагера на Централните сили не намалява⁹⁶⁰.

На 2 март Д. Ризов предупреждава, че ако англо-френската ескадра преодолее Протоците и успее да завземе Цариград, то на страната на Съглашението ще бъдат увлечени Италия, Румъния и Гърция, а заедно с тях и България. Друг вариант е да се победи Сърбия и австро-германските войски да окажат помощ на Османската империя. Трети вариант е съсредоточаване на руски войски в Източна Тракия и завземането на територията до Мидия – Енос и някои части от Македония от български войски. В потвърждение на тази теза, Лойд Джордж привиква П. Хаджимишев и предлага България да се включи във военните действия против османците, като помогне със 100-хилядна армия, за което би получила безспорната зона в Македония, част от Южна Добруджа и

⁹⁵⁷ Георгиев, Б. Миражът за „Велика България“. Животът и дейността на д-р Васил Радославов, София, издателство „Ивис“, 2021, с. 402 – 403

⁹⁵⁸ ЦДА, ф. 313 К, оп. 2, а.е. 32, л. 2

⁹⁵⁹ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 184

⁹⁶⁰ Пак там, с. 185

Източна Тракия до линията Мидия – Енос. Българският представител също получава уверения, че Италия, Румъния и Гърция ще се включат на страната на Съглашението, като се посочва именно настоящият момент като най-удачен за българска намеса. Реакцията на българското правителство е мълчание⁹⁶¹. Дарданелската операция води до активизиране и на българските представители в Петроград и Париж. Те настоятелно съветват правителството да подпомогне съглашенските войски, за да не пропусне момента да извлече бъдещи ползи. Тези призови са неутрализирани от В. Радославов с твърдата позиция, че България ще остане неутрална без значение от изхода на операцията. Като довод, първият министър изтъква факта, че отправените от Русия и Франция предложения носят предварителен и „частен характер“, като никъде не се говори за официално подписване⁹⁶². Прогнозата се оказва правилна. Т. Делкасе може и да обещава на България земите до линията Мидия – Енос срещу строг неутралитет⁹⁶³, но действително отказва да подпише официално предложение към Царството. Същото поведение държи и руският пълномощен министър в София Савински⁹⁶⁴.

На 4 март в Министерски съвет е прочетен рапорт на Ан. Тошев, в който са предадени думите на И. Буриан, че България може само с оръжие, а не чрез своя неутралитет да присъедини земите, към които има претенции⁹⁶⁵. Когато става ясно, че руският флот подготвя десант около Мидия, Н. Колушев съобщава от Цариград, че Дарданелите ще бъдат атакувани по-рано от предполагаемото. Ел. Венизелос предлага на крал Константинос, ако България се откаже от политиката на неутралитет едновременно с Гърция, да ѝ се отстъпи части от Югоизточна Македония с Кавала, Драма и Сяр, като Сърбия я обезщети с Дойран и Гевгели. От своя страна Гърция би получила територии в Мала Азия. Този план е отхвърлен от краля. Сърбия също се активизира. Н. Пашич предлага отстъпки на изток от Вардар⁹⁶⁶.

Със започването на бомбардировките на Дарданелите от англо-френската ескадра германският посланик във Виена Хайнрих фон Чирски⁹⁶⁷ изказва пред своя български колега неодобрение от политиката, водена от България. Ан. Тошев споменава и пред него нуждата от компенсации за България, тъй като Царството следва курса на неутралитет,

⁹⁶¹ Пак там, с. 175

⁹⁶² Георгиев, Б. „Миражът“..., с. 403 – 404

⁹⁶³ Марков, Г. Голямата война.. Кн.1, с. 176

⁹⁶⁴ Пешев, П. Историческите събития и дейтели от навечерието на Освобождението ни до днес, София, издателство „БАН“, 1993, с. 474 – 475

⁹⁶⁵ Пак там, с. 473

⁹⁶⁶ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 176

⁹⁶⁷ Хайнрих фон Чирски (1858 – 1916) – германски политик и дипломат. Министър на външните работи (1906 – 1907). Посланик във Виена (1907 – 1916).

изгоден за Централните сили. В свой доклад от 9 март българският пълномощен министър разказва, че германският дипломат подчертава, че с отпускането на заем от „Дисконто Гезелшафт“ Германия не допуска възможността за колебливост при българите. В добавка той упреква, че България става все по-взискателна, „понеже други писмено са обещали награда“ за неутралитета на българите. Накрая категорично отхвърля възможността да се приемат българските претенции до линията Мидия – Енос заради участието на Турция в коалицията. Ан. Тошев съветва българското правителство при бъдещо обсъждане на въпроса за компенсации срещу неутралитета на страната, да се поставя като приоритет гарантирането на настоящата територия на Царството. Наред с това изказва своето недоверие към добрите намерения на Централните сили спрямо България и смята, че неутралитетът е недостатъчен за силите от коалицията⁹⁶⁸.

От Берлин одобряват българския неутралитет, като посочват, че териториалните придобивки за България няма да бъдат само за сметка на Сърбия, но и на всички балкански държави, които воюват срещу Тройния съюз. Отново се подчертава условието, че е необходимо да се завземат тези територии с оръжие „преди края на войната“, а не „в момента на края на войната“⁹⁶⁹.

В свой рапорт от 16 март 1915 г. Ан. Тошев споделя, че османският посланик във Виена Хилми паша заявява, че очаква чрез посредничеството на Германия териториалните въпроси между Австро-Унгария и Италия да се разрешат. Той изказва и своето притеснение за Дарданелите и по-точно влиянието на България по въпроса с линията Мидия – Енос. Българският пълномощен министър го уверява, че политиката на България е базирана на идеята за добросъседски отношения с Цариград. Хилми паша споделя, че силите от Тройния съюз обещали с включването на Турция във войната, към съюза да се присъединят Румъния и България⁹⁷⁰. Турският посланик припомня, че още тогава е заявил пред отговорните фактори във Виена, че страната му ще воюва, само ако „ще бъде свободен пътят Берлин – Цариград“. Хилми паша критикува България, че със своето поведение не оправдава очакванията на Цариград и опитва да ѝ вмени вина, заедно с Империята, като единствена държава на Балканския полуостров, която воюва, е лишена от възможността на свободни съобщения на Запад. Българският пълномощен министър припомня, че България никъде и никога не е давала обещания да воюва⁹⁷¹.

⁹⁶⁸ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 249, л. 10

⁹⁶⁹ Марков, Г. Голямата война.. Кн.1, с. 178

⁹⁷⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 249, л. 22

⁹⁷¹ Калчев, К. Българо-турските..., с. 139

В заседание на Министерски съвет на 17 март Н. Генадиев предлага за обсъждане своя доклад с възможни хипотези. В случай на победа на Германия България не би получила териториално разширение, защото Централните сили не дават компенсация за неутралитета на Царството, като нападение срещу Сърбия е невъзможно поради заплахата от Румъния и Гърция. Ако Съглашението победи, българският неутралитет ще бъде възнаграден с териториите до Мидия – Енос, а в случай на нападение на Османската империя – също Безспорната зона, Югоизточна Македония и Южна Добруджа⁹⁷².

На 21 март от Лондон е направена нова постъпка към България, като се декларира, че при срещу съдействие в Дарданелската операция Съглашението е готово да отстъпи на България територията до линията Мидия – Енос, Безспорната зона в Македония и Кавала. Обещано е съдействие относно Южна Добруджа. П. Хаджимишев призовава за бърз отговор от българското правителство, като изказва мнение, че по-благоприятна ситуация за намеса не е имало. След няколко дни сър Едуард Грей отново извиква на разговор българския представител, като го уверява, че ще бъдат направени официални териториални предложения, стига София да покаже склонност да преговаря⁹⁷³. Управляващите кръгове в Петроград заплашват този план с несъгласието си по английските предложения. В началото на април Сазонов инструктира Савински до второ нареждане да не подкрепя официално обещанията на Лондон за отстъпване на Безспорната зона, заедно с Битоля⁹⁷⁴. Самият В. Радославов не отхвърля категорично обвързване с Антантата, но това, което го спира е липсата на официални предложения от нейна страна. В преговорите с нея той си позволява да постави твърди искания – Безспорната и Спорната зона, Южна Добруджа, Кавала, Сяр и Драма, при това без България да се отказва от позицията си за Мидия – Енос. Целта на тези максималистични искания е постигането поне на реалистичния сценарий България да получи Безспорната зона, малко разширение на изток и части от Южна Добруджа⁹⁷⁵. Предвид обвързаността на Сърбия с Антантата и стремежа на съглашенците да привлекат Гърция и Румъния, дори тази хипотеза изглежда нереализируема.

На 2 април железопътният мост при гр. Валандово е взривен от ВМОРО. Тази акция прераства във въстание на българи и турци. С. Сазонов предупреждава, че четническите действия биха могли да доведат до повторение на събитията от 29 юни 1913 г. В създалата се ситуация Н. Пашич се обръща към Румъния и Гърция за позицията им, ако България

⁹⁷² Марков, Г. Голямата война.. Кн.1, с. 180

⁹⁷³ Пак там, с. 181 – 183

⁹⁷⁴ Пешев, П. Историческите..., с. 459

⁹⁷⁵ Георгиев, Б. „Миражът“..., с. 408 – 409

нападне Сърбия. Събитията се посрещат със задоволство от Виена. Реакцията на Ан. Тошев е негативна, защото, според него, „ние носим вода на чужда воденица“. Той пише на В. Радославов, че е необходимо да се отправи предупреждение към ВМОРО, защото отговорността за техните действия пада върху правителството⁹⁷⁶.

На 3 април Ан. Тошев отново е посетен от Хилми паша, който твърди, че има уверения за започване на военна акция против Сърбия. Германският представител във Виена Х. Чирски твърди, че Германия и Австро-Унгария биха дали устни уверения на България за компенсация на българите срещу запазването на неутралитет от страна на Царството. Тези слухове се оказват неоснователни и преждевременни⁹⁷⁷. Става ясно, че Хилми паша не е наясно с хода на преговорите между Италия и Австро-Унгария, което идва като потвърждение на предупреждението от В. Радославов към Ан. Тошев, че турският дипломат е зле информиран.

Същевременно цар Фердинанд и В. Радославов провеждат разговори с полк. Лайпциг за поход срещу Сърбия. Условието на българите, изказано от царя пред германския пълномощен министър е, че ще мобилизират едва след форсиране на р. Дунав от германо-австрийските войски⁹⁷⁸.

На 9 април Ан. Тошев информира българското правителство за одобрението на Австро-Унгария относно Валандовската акция. Българският представител обръща внимание на действията на четите на ВМОРО и отново поставя под въпрос доколко те отговарят на интересите на Царството. Той оценява акцията като грешка и посочва, че ВМОРО би могла да постъпи по-разумно, ако се ограничи само до един сполучлив атентат на железопътната линия Гевгели – Скопие, което е възможно да се организира и извърши от местни хора, като по този начин не се намесва името на България⁹⁷⁹. В рапорта си от същия ден Ан. Тошев отбелязва още, че предвижданията, които са се правели във воюващите държави при избухването на Световната война не се оправдават. „Вместо бързи и решителни победи, на каквито се надяваше общественото мнение, днес света е свидетел по-скоро на безрезултатни, ако и безподобни по своята кръвопролитност сражения. Всички умове като да са заети не толкоз с мисълта какво трябва да предприемат, за да обезпечат такива или онакива придобивки, а какво трябва да направи всеки, за да запази собствената си кожа“. Липсата на военни материали и припаси, счита българският дипломат, съвсем естествено ще доведе до разочарование и обща умора,

⁹⁷⁶ Марков, Г. Голямата война.. Кн.1, с. 188

⁹⁷⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 250, л. 35

⁹⁷⁸ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 189

⁹⁷⁹ ЦДА, ф. 313 К, оп. 1, а.е. 1090, л. 44

която обхваща все повече обществени слоеве в Европа. Именно заради това, като логично последствие се прокрадва идеята за мир. Той допуска, че мирът най-малко се желае в Англия, защото тази държава е поставена в сравнително благоприятни условия на война и същевременно има интерес от това да види останалите участници изтощени. Като друга държава, която може да продължи по-дълго войната, Ан. Тошев вижда Германия, заради „нейния несъкрушим дух, безподобната ѝ организация и желязната дисциплина“. Най-склонни за сключване на мир са Русия и Австро-Унгария. Направените сондажи от страна на Русия към Дунавската монархия се оказват безрезултатни, защото ясно се подчертава, че към сключения мир трябва да се добави и Германия. Във Виена се счита, че едно непосредствено и сепаративно споразумение с Русия е не само невъзможно, но и опасно. Ан. Тошев посочва, че според него мирът е все още далече и докато се достигне до него „още много кръв ще се пролее и много злочестини ще се натрупат“⁹⁸⁰. Българският представител също споделя, че англо-французите бързат да преодолеят Протоците, за да могат първи да достигнат до Цариград. Той посочва, че всяка от неутралните държави опитва да запази своята територия и едва след това ще търси придобивки. Малко след това Д. Станчов съобщава от Париж, че преобладава мнението Цариград да се отстъпи на Русия, което би се улеснило от една намеса на Гърция. Тези разсъждения на Ан. Тошев идват твърдо в подкрепа на неговата нееднократно изказана позиция, че България трябва да остане неутрална и не бива да се поддава на красивите обещания и на натиска на Берлин и Виена. Българският дипломат прави блестяща „дисекция“ на състоянието на воюващите Велики сили и още веднъж съветва за отхвърляне на предложенията на т.нар. централни „монархии“. В създалата се ситуация, при която дори Австро-Унгария, страната, започнала бойните действия вече се чувства несигурна и потенциално търси изход от войната, Ан. Тошев не вижда никакъв смисъл България да се ангажира пряко и то особено в съюз със същата тази държава.

На 22 април, по време на дипломатически прием, граф И. Буриан предупреждава Ан. Тошев, че акцията срещу Сърбия ще се подготви когато му дойде времето и тогава щял да настъпи най-благоприятният момент за напускане на неутралитета. Българският представител посочва, че правителството в София следи внимателно развитието на събитията и не би пропуснало възможност, която би осигурила задоволяване на българския интерес⁹⁸¹. Ан. Тошев не поставя за обсъждане темата за компенсации от

⁹⁸⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 215, л. 44 – 47

⁹⁸¹ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 192 – 193

Централните сили, защото смята, че поведението на България трябва да се оцени достойно и навреме.

На 28 април Ан. Тошев споделя разговор, който провежда с фон Чирски, като основна тема е ходът на преговорите с Италия. Германецът споделя, че Австро-Унгария е отстъпила всичко, което би могло да се отстъпи и въпреки това италианското правителство продължава да е неутрално. Добавя още, че спорът с Австро-Унгария е свързан с предимно с вътрешната политика на Рим, защото там страхът от републикански и революционни течения е голям. Фон Чирски потвърждава пред българския си колега, че наистина от Русия се правят сондажи за мир, но все още неофициални и главно чрез неутрални държави⁹⁸².

Военните действия около Протоците продължават. Османската империя успява да съсредоточи дивизии и крепостна артилерия около Дарданелите. Цената на неутралитета на България нараства. При една среща, проведена малко след завръщането на Джавид бей от Берлин, последният споделя с Ан. Тошев, че останал поразен „от несъкрушимата германска мощ, нейната организация, от царящия дух на бодрост, както и от непоколебимата вяра на целия германски народ в неговата непобедимост“⁹⁸³. Българският представител предава, че турският политик му е доверил, че Германия още преди три месеца е запитала отговорните фактори в Цариград при какви условия са склонни да сключат мир с Русия. Отговорът, според Джавид, е бил, че това ще се определи от статуквото, но сигурно условие е невмешателство в турската политика. Това не се коментира повторно, като Германия е готова да сключи отделно мир с Русия, с Франция или с двете заедно. Джавид бей посочва, че в създалата се ситуация, частно за Турция, моментът е най-благоприятен за сключване на мир⁹⁸⁴. От проведените с османския пратеник разговори, българският представител стига до заключението, че Турция се страхува от бъдещото развитие на ситуацията, защото освен Италия, към Съглашението е възможно да се присъединят и някои от неутралните балкански държави⁹⁸⁵.

На фона на бойните действия, интересът към привличането на България нараства все повече. На 8 май В. Радославов връчва декларация на Г. фон Михаелис, в която се посочват желаните от България територии в замяна на неутралитета: цяла Вардарска Македония, части от Беломорска Македония и Добруджа, в случай, че Гърция и Румъния

⁹⁸² ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 252, л. 105 – 106

⁹⁸³ Пак там, л. 47 – 50

⁹⁸⁴ Пак там, л. 113

⁹⁸⁵ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 254

се включат към Съглашението. От Берлин Димитър Точков⁹⁸⁶ изпраща сведения, че в замяна на неутралитета ще бъдат отстъпени териториите до линията Крива паланка – Охрид, а остатък от териториите, за които Царството има претенции ще трябва да бъдат завзети с оръжие⁹⁸⁷. Британската империя отправя запитване към българското правителство какви са териториалните му аспирации и предупреждава, че с времето става все по-трудно да се дават обещания. София не се поддава на този опит за изнудване. В. Радославов посочва като желани територии за България Вардарска и Югоизточна Македония. Българският пълномощен министър в Лондон съобщава в София, че спорната зона в Македония трудно би могла да бъде обещана. От Румъния се изразява готовност за преговори с България, но като приоритет кабинетът в Букурещ си поставя присъединяването на Банат и Трансилвания без да прави отстъпки в Добруджа. Междувременно в австро-унгарската Главна квартира в Тешен са организирани съвещания относно Италия между германския император, имперския канцлер Бетман-Холвег, австро-унгарския външен министър И. Буриан и унгарският министър-председател граф Ищван Тиса⁹⁸⁸. В тази връзка Ан. Тошев съобщава на българското правителство, че поради обстоятелството, че България евентуално ще пожелае да остане докрай неутрална, този момент е подходящ да се изиска от Австро-Унгария и Германия Македония да бъде предадена на България при победа на Централните сили⁹⁸⁹.

На 15 май на Ан. Тошев е връчена директива да обоснове пред австро-унгарския външен министър и пред Х. фон Чирски, че в България партиите, подкрепящи Съглашението засилват военната агитация против Турция, както и че управляващите са упрекувани в „чрезмерно туркофилство“ и има възможност да се стигне до министерска криза. Разчитайки това да донесе дивиденди за него и за страната, българският министър-председател д-р Радославов опитва да демонстрира на Централните сили, че ако правителството падне от власт, то може да бъде заменено с такова, сформирано от съглашенофилски партии, което съвсем да унищожи възможността за сближение с австро-немския лагер. Като вариант, при който ще се избегнат такива усложнения, българският първи министър предлага територията до линията Мидия – Енос да се отстъпи на България в най-кратки срокове⁹⁹⁰.

⁹⁸⁶ Димитър Точков (1874 – 1941) – български икономист. Деец на ВМОРО. Участник в Балканската война (1912). По време на ПСВ е в Берлин и действа за намесата на България на страната на Централните сили.

⁹⁸⁷ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 199

⁹⁸⁸ Ищван Тиса (1861 – 1918) – австро-унгарски политик и учен. Министър-председател на Транслейтания (унгарската част от Австро-Унгарската империя) (1903 – 1905, 1913 – 1917).

⁹⁸⁹ Радославов, В. България и световната криза, София, издателство „Българска история“, 2019, с. 156

⁹⁹⁰ Калчев, К. Българо-турските..., с. 159

На 20 май Ан. Тошев изпраща рапорт до правителството в София, чиято основна тема е ролята на пресата след края на войната. Според него ще настъпи момент, в който се оценяват заслугите и да се определи на всеки заслуженото, което би следвало да закрепи трайния мир в Европа. Той оценява тази задача като изключително тежка, защото може да се стигне до несправедливости. Съветва българските управляващи да се подготвят за „вестникарската борба, която отдавна вече са започнали против България нейните закleti врагове“, като посочва за пример ролята на пресата по време на Втората балканска война. Като подходящо средство той счита да се изпратят достойни и способни хора в Европа, които да популяризират правата на българската кауза чрез спечелване на общественото мнение. Посочва настоящия момент като най-подходящ за подобна дейност, като се подготвят кратки статии и брошури по темата. Тези разсъждения за пореден път показват така ценната склонност на българския дипломат винаги да гледа в перспектива и много прецизно да предсказва превръщането на все още непопулярни или дори несъществуващи обществено-политически концепции в ключови фактори за бъдещото развитие на международните отношения.

Междувременно Италия денонсира Тройния съюз и обявява война на Австро-Унгария. Нападението и разгромът на Сърбия се превръщат в най-важната цел на Централните сили, но фелдмаршал Франц Конрад фон Хьотцендорф⁹⁹¹ отклонява настъпление към Кралството без българската намеса. Ан. Тошев отново говори пред И. Буриан, че в България се усилва агитацията за една акция против османците. Именно това затруднява действията на правителството и е съвсем възможно да се стигне до министерска промяна. Българският дипломат защитава идеята, че, с цел да се отслаби опозицията и да се подобри реномето на правителството, е необходимо на България веднага да се отстъпи линията Мидия – Енос. Отговорът на И. Буриан е, че интересите на София са съсредоточени в Македония, а не „отвъд Одрин“, като посочва, че в Цариград се правят внушения от страна на Централните сили да се отстъпи на Царството долината на река Марица. И. Буриан настоява пред българския представител, че е крайно време България да определи своето поведение: „Пред Вас стои алтернативата: с нас и като се споразумеете с Турция, Вие ще получите не само долината на река Марица, но и Македония. Ако вървите със Съглашението Вие нищо няма да спечелите. В случай, че Съглашението победи, в което ние не вярваме, то ще направи всичко за създаването на една Велика Сърбия и Велика Румъния. Никога Русия няма да се съгласи с проширяването на България в

⁹⁹¹ Франц Конрад фон Хьотцендорф (1852 – 1925) – австро-унгарски военен. Началник-щаб при върховния главнокомандващ по време на Първата световна война (1914 – 1918).

Македония“. Българският дипломат изразява мнение, че все още не е настъпил моментът, в който да се определи към кой лагер е най-подходящо да се присъедини страната ни. Той посочва, че приоритетно е да се изчерпат всички мирни средства и по възможност да се запазят силите непокътнати докрай⁹⁹².

В периода май – юни все повече се затвърждава убеждението на В. Радославов, че е необходимо България да се задоволи с по-малки териториални придобивки от Източна Тракия до линията Мидия – Енос. От друга страна, в свой доклад Ан. Тошев изпраща насърчителна информация относно максималните претенции на Царството. Тези твърдения са породени от разговор с египетския султан Хюсеин Камел⁹⁹³, според когото Империята трябва да прояви най-голяма отстъпчивост спрямо България, като ѝ отстъпи Одринския вилает, включително и самия град Одрин. Именно на базата на тези изказвания Ан. Тошев вярва в подкрепата, която може да получи България от страна на Австро-Унгария относно разширението до линията Мидия – Енос. Зад тази идея застават и някои опозиционни партии у нас, включително БЗНС. Пропагандите на всички държави се провеждат на пълни обороти. Ан. Тошев отново призовава да се активизираме в това отношение и предлага да се финансират отпечатани в Швейцария издания, които да представят и гледната точка на българите относно решаването на националния въпрос⁹⁹⁴.

Българското правителство се обръща с молба към Германия да посредничи за отстъпване от Османската империя на долината на река Марица и железопътната линия Чермен – Софлу срещу неутралитета на България. От Цариград не гледат ентусиазирано на българските претенции. Междувременно П. Хаджимишев предупреждава, че ако Съглашението успее да превземе Цариград преди България да е определила своята позиция, помощта ѝ ще се превърне в ненужна, като изразява мнение, че след намесата на Италия шансовете за успех на Централните сили намаляват. В средата на май започва струпване на германски войски срещу Сърбия, като предлогът е, че служат за отбрана. Подготвят се понтонни мостове на Дунав и Сава. Фон Ягов настоява да се извърши удара срещу руската армия в Галиция и Буковина и след това да се сключи конвенция с България. Цар Фердинанд отказва пряко обвързване⁹⁹⁵.

На 28 май барон И. Буриан се обръща към Ан. Тошев с изискване българското правителство да даде ясен и точен отговор относно включването на българската армия

⁹⁹² ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 254, л. 12 – 13

⁹⁹³ Хюсеин Камел (1853 – 1917) – египетски султан (1914 – 1917) по време на британския протекторат над Египет (1914 – 1922).

⁹⁹⁴ Калчев, К. Българо-турските..., с. 169 – 170

⁹⁹⁵ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 207 – 208

след нападението на германо-австрийските войски към Моравско и Вардарска Македония. Българският пълномощен министър продължава да поддържа изказаното от В. Радославов желание за неутралитет срещу териториални отстъпки до линията Мидия – Енос. Той подчертава на австро-унгарския представител, че България предпочита първо трябва да изчерпи всички мирни средства, за да получи полагащото ѝ се и то със съгласието на двете групировки⁹⁹⁶.

На следващия ден е връчена официална нота от Съгласението с предложение за българска намеса срещу Османската империя. Обещани са територията до линията Мидия – Енос, част от Вардарска Македония, Кавала и посредничества да уреждане на Добруджанския въпрос. Колебливостта на българското правителство относно тези предложения са, че водачите на Антантата предлагат земи, които не владеят. Граф Тарновски връчва нота, в която Австро-Унгария обещава Вардарска Македония като компенсация за запазване на неутралитета. Обещани са също земите, отнети по силата на Букурещкия договор в случай, че Гърция и Румъния се присъединят към Съгласението. Австро-унгарският посланик ясно подчертава, че тези допълнителни територии се гарантират като предпоставка за започване на преговори за включване на България на страната на Централните сили. В. Радославов отлага даването на отговор. Това принуждава Централните сили да изискват от Османската империя отстъпването на земи в Тракия. От Цариград са категорични, че изменения на границата може да се случат само по долината на р. Марица, но българският първи министър продължава да настоява за големи отстъпки⁹⁹⁷.

Според инструкциите, изпратени от българското правителство Ан. Тошев прави необходимите постъпки пред И. Буриан. Той посочва, че положението на българското правителство пред Камарата става непоносимо поради усиливащата се против него агитация от страна на привържениците на Съгласението, като добавя, че течението в полза на една акция против османците нараства. Подчертава дебело, че само едно доброволно отстъпване на Енос – Мидия като компенсация срещу българския неутралитет може да закрепи кабинета, а отстъпването само на долината на р. Марица не би задоволило „дори и най-отявлените противници на интервенцията срещу Турция“⁹⁹⁸.

Българският представител прави постъпки и пред фон Чирски, като обръща внимание върху затрудненията на правителството, както и за належащата нужда да се направят

⁹⁹⁶ Пак там, с. 209

⁹⁹⁷ Пак там, с. 213 – 215

⁹⁹⁸ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 255, л. 1

постъпки с цел да се заздравят неговите позиции. Той обръща внимание, че цялата опозиция застава в полза на линията Мидия – Енос и се оказва, че доброволното отстъпване на тази територия е най-доброто разрешение. Фон Чирски отбелязва, че напоследък става ясно, че България предявява претенции за тази линия по внушения на Съглашението, защото националните интереси на страната са в Македония⁹⁹⁹.

На 14 юни българското правителство отговаря уклончиво на съглашенската нота, като се отправя молба да се уточнят границите и условията за придобиване на някои от предложените територии. Междувременно отговорните кръгове във Виена правят внушения на Ан. Тошев, че при успех на Съглашението при Протоците и Цариград, България би имала като южен съсед Русия. Отправени са предупреждения, че Румъния и Гърция няма да последват примера на Италия, докато не са убедени в победата на Съглашението¹⁰⁰⁰.

На 4 юли 1915 г. е отправена телеграма от Бетман Холвег до българския цар. В нея се предлага на България да се включи на страната на Централните сили, за да може да осъществи своите национални идеали. П. Хаджимишев е извикан на разговор в Лондон, като британското правителство оценява българските желания като справедливи, но не се уточняват териториалните отстъпки. Българският представител уверява, че Царството би се намесило на страната на Съглашението, стига да са гарантирани всички негови желания¹⁰⁰¹.

С цел да се продължат българо-турските преговори, от Цариград е упълномощен Халил бей. Изказана е готовност за отстъпки за сметка на Турция, но отново единствено до левия бряг на р. Марица. Поставени са условия за териториалните отстъпки: пропускане на военни материали и муниции за Османската империя, сключване на съюз с Германия и намеса във военните действия. Българските представители не отстъпват от желанието за по-големи териториални отстъпки. Високата порта заявява, че е склонна на отстъпки в полза на България, но при условие териториалните придобивки в Тракия да са свързани със сключването на съюз с Германия¹⁰⁰².

На 14 юли граф И. Буриан отново се обръща с предупреждение към Ан. Тошев, че е важно в точния момент Царството да се включи във военните действия. Австро-унгарският политик посочва, че в зависимост от ползата от България ще се определят и облагите, които ще получи. Съветите, които дава към българското правителство са за

⁹⁹⁹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 254, л. 167 – 168

¹⁰⁰⁰ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 216

¹⁰⁰¹ Пак там, с. 223 – 224

¹⁰⁰² Пак там, с. 225

споразумения чрез взаимни отстъпки, за да са възможни максимални отстъпки за сметка на Сърбия. Българският представител отговаря, че на първо място за страната е следването на нейните интереси¹⁰⁰³.

Междувременно германските военни успехи и удържането на Дарданелите правят младотурците все по-уверени в успеха на Централните сили и все по-неотстъпчиви в преговорите си с България. Н. Колушев се обръща с молба към българското правителство за спиране на преговорите, а Халил бей настоява, че неутралитетът на България не може да бъде платен с териториални жертви. Възможността от прекратяване на преговорите води до натиск върху турското правителство да се постигне споразумение със София, според което срещу неутралитета на България ще бъдат пропускани муниции. Н. Колушев предупреждава, че колкото повече се проточват преговорите, толкова по-ниска цена би получила България¹⁰⁰⁴.

На 25 юли В. Радославов изразява готовност за започване на преговори за сключване на съюзни договори със страните от Централните сили. Подполк. Петър Ганчев¹⁰⁰⁵ е изпратен за изготвяне на военна конвенция. В Берлин се изготвя проектодоговор за съюз между Австро-Унгария, Германия и Османската империя от една страна и България от друга. Според него, България трябва да пропусне или заеме военните материали за Турция, задължава се да обяви обща мобилизация до 1 септември и да се намеси във военните действия най-късно до 15 септември. В замяна Централните сили гарантират териториалната цялост на страната, като за досегашния си неутралитет Царството ще получи безспорната и спорната зона във Вардарска Македония. В случай, че Гърция и Румъния се намесят на страната на Съглашението, българите ще получат още Южна Добруджа и Югоизточна Македония. За намесата във военните действия България получава присъединяването на Моравско и Тимошко в пределите на Екзархията. Германия и Австро-Унгария поемат задължението да изплатят първата и втората опция на 500-милионния заем¹⁰⁰⁶.

На 3 август 1915 г. е получена нота с отговорите на Съглашението относно поставените от В. Радославов въпроси. Обещана е безспорната зона и Кавала в зависимост от териториалното разширение съответно на Сърбия и Гърция. От Източна Тракия е

¹⁰⁰³ Пак там, с. 229

¹⁰⁰⁴ Пак там, с. 231

¹⁰⁰⁵ Петър Ганчев (1874 – 1950) – български офицер. Военен аташе в Белград (1904 – 1910) и Берлин (1910 – 1913). През 1914 г. е назначен за командир на Първи конен полк. От 1 август 1915 г. е определен за военен пълномощник към германския император. Участва в подписването на Брест-Литовския мирен договор като пълномощник на България.

¹⁰⁰⁶ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 237

гарантирана земята до линията Мидия – Енос. Направено е предложение за сключване на спогодба в най-кратък срок и започване на война срещу Османската империя. Силите от Съглашението правят постъпки в Белград с цел да се отстъпят на България земите от безспорната зона за сметка на разширението на Кралството в Босна, Херцеговина и Далмация. На Атина е обещано разширение в Мала Азия, ако отстъпи Кавала¹⁰⁰⁷.

На следващия ден в свой доклад Ан. Тошев отново привлича вниманието на правителството върху симпатиите, които Централните сили открито изразяват към Гърция. Особено впечатление правят усилията на германските и австро-унгарските вестници, които убеждават Гърция, че най-добре би било, ако не се присъедини към Централните сили, да остане неутрална. В подкрепа на тази теза се изтъква обстоятелството, че ако се съюзи с Антантата, ще трябва да направи териториални жертви, но ако остане неутрална би запазила земите си и дори би добавила Южна Албания. В тези действия българският представител разчита опити за спечелване на Гърция, като същевременно се усили антагонизмът между Атина и Рим¹⁰⁰⁸.

Падането на Варшава на 5 август нанася сериозен удар върху амбициите на Съглашението и по-конкретно на Русия. С. Сазонов настоява за включването на България при Дарданелите. В същото време граф И. Буриан продължава да убеждава Ан. Тошев за възможността за удар върху Сърбия и постигането на националния идеал. Българският представител остава непреклонен, като се придържа към ползите на неутралитета и отправя съвети към правителството да не се увлича по примамливите предложения и да не допуска взимането на прибързани решения¹⁰⁰⁹. На 6 август Ан. Тошев телеграфира до София, че Германия и Австрия настояват турското правителство да позволи на „Гьобен“ и други параходи да преминат през Дарданелите за Черно море. Двете държави настояват пред великия везир, че това желание и на България, и на Румъния, тъй като се явява защита на бреговете им откъм Русия. На следващия ден Джемал паша посещава българската легация в Цариград и заявява желанието на турското правителство да се споразумее със София относно подялбата на евентуалните териториални придобивки. Турският политик подчертава факта, че Империята може да воюва само срещу Гърция, което прави преминаването на армията ѝ през Западна Тракия наложително. Турското правителство настоява бързо да се състави общ план за концентрация на турските и българските войски, като за тази цел Джемал паша предлага да се изпратят двама офицери

¹⁰⁰⁷ Пак там, с. 240

¹⁰⁰⁸ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 256, л. 197

¹⁰⁰⁹ Пак там, л. 200

в София. Твърдото убеждение на Ан. Тошев продължава да бъде, че основната цел на турските действия е да се настанят трайно в Тракия. Българският представител съветва да се изпрати в Цариград полк. Жеков и предлага каквото и съглашение да се сключи, то да бъде подписано от германския посланик в Цариград¹⁰¹⁰.

В средата на август Ан. Тошев дава сведения от Виена, че се гледа спокойно на постъпките на Съглашението в София, като в пресата се застъпва мнението, че те ще останат без резултат, защото съглашенските сили не са в състояние на гарантират на България обещаното. Посочва се, че България не би се задоволила с част от Македония, че предстои споразумение с Турция и че Царството би завзело „само своето от Сърбия“¹⁰¹¹.

Междувременно Ан. Тошев разговаря с Джавид бей, който му споделя, че е получил уверения за подготовката на една съгласувана между Виена и Берлин обща акция против Сърбия най-късно до 28 септември. С настъпването на австро-германците се очаква и участието на България. След руските поражения в Полша се открива благоприятна възможност за нападение над Сърбия, което да доведе до разбиването на държавата и отриването на пътя към Цариград. Според управляващите в Берлин, Букурещ и Атина ще останат неутрални, но дори Румъния да иска да се намеси срещу България, тя ще бъде парализирана от германските войски. Българският дипломат съветва да се разсъждава върху думите на Джавид бей. Посочва още, че безспорно и двете воюващи групировки търсят съюзничеството на балканските държави. Антантата желае да си осигури сътрудничество с цел да усили своята акция, от което тя чувства нужда, като чрез привличането на балканските държави се стреми да увеличи силите си и оттам надмощието си над противниковия лагер. Българският посланик във Виена смята, че поради една или друга причина, ако не всички, то поне една част от балканските държави могат да се окажат неотзивчиви на отправените им от двете воюващи групировки призови, то ще трябва по някакъв начин тези балкански държави да се направят безвредни щом се окаже, че не могат да бъдат полезни. По този начин ще се положат всички усилия, за да се парализира всякакъв начин за споразумение помежду им с цел възобновяването на Балканския съюз. Поради своето географско положение България се намира в тежко положение, защото в случай на преминаване на германо-австрийски войски, Царството ще е длъжно да поеме военните действия със Сърбия докато войските на Централните империи преминат на друг военен театър. При една такава евентуална ситуация България се излага на големи рискове, защото не само че ще трябва да се бори със сръбските военни

¹⁰¹⁰ Радев, С. Лица..., с. 359

¹⁰¹¹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 256, л. 228

сили, но може да бъде нападната от Румъния и Гърция, като също е възможен десант на френските и английските войски на Беломорието. Ан. Тошев смята, че в подобна ситуация не е абсолютно сигурно как и с какво би могла да помогне Османската империя на България и дали помощта няма да се окаже твърде скъпа. Именно заради тези аргументи и евентуално развитие на събитията, в свой доклад от 12 август 1915 г., той съветва Царството да не се намесва във войната¹⁰¹².

Междувременно управляващите в София изолират от преговорите за сключване на съюз между България и Централните сили пълномощните министри във Виена и Берлин. Докато изключването на Ан. Тошев е предвидим ход, с оглед твърдата му позиция за неутралитет, то „заобикалянето“ на колегата му Дим. Ризов, който е отявлен привърженик на обвързването с Германия, е в голяма степен изненадващо¹⁰¹³. В обсъждания проект за договор се гарантира териториалната цялост на България и защита от непредизвикани нападения за срок от 15 г. Член 3 задължава България да се намеси в конфликта на страната на Централните сили против балканските държави, противници на Германия. Член 5 предвижда срещу неутралитета да се придобият териториите Вардарска и Югоизточна Македония, както и Южна Добруджа, ако съответно Гърция и Румъния се намесят срещу Райха. Член 6 предвижда срещу участието на България във военните действия да се отстъпят териториите до р. Морава, земите от Гърция, загубени по силата на Букурещкия договор, както и границата в Добруджа според Санстефанския договор. Германия предлага контрапроект, при който се повтаря концепцията за защита териториалната цялост и политическата независимост, които се гарантират срещу непредизвикани нападения. Включена е и клауза, постановяваща, че договорът е таен, като трябва да се ратифицира до осем дни и да остане в сила до 31 декември 1920 г. България се задължава да участва в нападение срещу Сърбия, като в замяна ще получи Вардарска Македония и земите до р. Велика Морава. В случай на нападение от страна на Румъния и Гърция, България ще си възвърне териториите, отнети по Букурещкия договор. Унията с Албания ще се определи от желанието на мнозинството от албанците. Германия се задължава да отпуска за четири месеца по 50 млн. франка, които България ще изплати след войната. Според проекта за военна конвенция България се задължава да участва в общата настъпление за разгромяването на Сърбия с „най-малко по 6 пехотни дивизии“ до

¹⁰¹² ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 257, л. 28 – 29

¹⁰¹³ През март 1915 г. ген. Марков е заменен от Димитър Ризов, на чието място в Рим е поставен досегашният пълномощен министър в Париж Димитър Станчов.

25 – 30 дни след подписването на конвенцията. Царството получава 200 млн. франка като военна помощ и за военни материали¹⁰¹⁴.

Военните победи на Централните сили се редят една след друга, което в някакъв смисъл убеждава София в правотата на решението и ускорява преговорите. На 29 август в София е изпратен херцог Йохан Алберхт, към когото се присъединяват фон Розенберг и Константин фон Нойрат¹⁰¹⁵. Представителите на Германия предпочитат бързото уреждане на териториалните въпроси между България и Османската империя. На следващия ден херцог Й. Алберхт и Фон Розенберг обсъждат проектите за съюстен договор и тайна спогодба с В. Радославов. Той поставя изисквания към вече съставените документи. Ако не се предприема военна акция срещу Сърбия, България да получи двете зони в Македония срещу своя неутралитет. Министър-председателят подчертава, че е необходимо по-ясно очертаване на границата в Моравско и заявява, че Царството отказва да се отстъпи Дойран и Гевгели¹⁰¹⁶.

На 3 септември 1915 г. германският посланик в Цариград княз Хоенлое-Лангенбург предава на германското външно министерство доклад, в който се говори за това, че турското правителство приема всички искания на В. Радославов, които са предадени от Н. Тюфекчиев^{1017 1018}. Правителството в България ясно разбира, че Сърбия и Гърция не биха направили отстъпки в Македония, което прави предложението на Съглашението неудовлетворително за Царството. Междувременно преговорите с младотурското правителство продължават, като Халил бей умишлено ги протака. Все пак Н. Тюфекчиев, без знанието на Н. Колушев, постига договорки с Талаат паша и Енвер паша България да се откаже от Лозенград срещу двата бряга на Марица с Одринското предградие Караагач. Въпреки устните споразумения, той няма правомощия да подписва споразумение и ситуацията продължава да е висяща¹⁰¹⁹.

В същия ден, когато се постига и съгласие между Турция и България, Ан. Тошев, пише доста подробен, но и доста скептичен доклад до София, описващ настоящата военно-политическа обстановка: „Днес и най-големите приятели на Антантата, дори и самата

¹⁰¹⁴ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 249 – 255

¹⁰¹⁵ Константин фон Нойрат (1873 – 1956) – немски политик, дипломат и офицер. Вицеконсул в Лондон (1903). Съветник на германското посолство в Цариград по време на Първата световна война (1914 – 1916). Посланик в Копенхаген (1919 – 1921), Рим (1921 – 1930) и Лондон (1930 – 1932). Министър на външните работи (1932 – 1933).

¹⁰¹⁶ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 260 – 261

¹⁰¹⁷ Наум Тюфекчиев (1864 – 1916) – български революционер. Един от основателите на Братския съюз (1894). Деец на ВМОРО. Един от организаторите на убийството на Стефан Стамболов (1895 г.) и на атентата в Градското казино в София (1915 г.).

¹⁰¹⁸ ИИ БАН, кол. 20, оп. 26, а.е. 241, л. 713 – 714

¹⁰¹⁹ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 249

Антанта, с принудени да признаят успехите на Централните сили. Ден се не минава телеграфът да не ни оповести някоя нова победа на Силите¹⁰²⁰“. След падането на Варшава, Ивангород, Новогеоргиевск, Брест-Литовск и други, българският дипломат вижда опасност и за самата руска столица. Тези загуби за Антантата правят нейното положение твърде сложно, което налага търсенето на нови съюзници в лицето на все още неутралните държави, като най-усилени действия се полагат в България. Това е причината да са дават щедри обещания на Царството, да се признават права, които преди му се оспорват, да се позволява признаването на територии, които били забранени доскоро. Като друга причина Ан. Тошев посочва, че силите от Антантата ясно осъзнават, че Цариград би могъл да падне само с намесата на България. Той счита, че въпреки даваните обещания за разширение на Царството в Тракия, е необходимо да участваме в превземането на Цариград от Русия, което отново означава да се пренебрегнат първостепенните интереси на националната ни политика. Като опасност Ан. Тошев посочва, че ако се впуснем във войната и победим, това би изтощило военните ни сили и би затруднило окупирането на Македония. Той счита за наивно да се допуска, че Съглашението би обявило война на Сърбия, за да ни предостави Македония. Не е за пренебрегване опасността, която съществува от Румъния, Гърция и дори от Сърбия. Той стига до заключението, че едно включване към страната на Съглашението е опасно, но в случай, че силите от Антантата превземат Цариград и позволят предварителното окупиране на Македония, това би довело до промяна в бъдещите перспективи. Ан. Тошев посочва кои са според него причините Германия и Австро-Унгария да търсят сътрудничеството на България: 1. За да не се увеличи броя на техните неприятели; 2. Да се отвори пътят към Цариград; 3. Да се заплаши и изгони, ако е възможно, Англия от Египет; 4. Да се засили и разшири германското влияние по възможност по-далеч; 5. Да се запази престижа на Дунавската монархия, пострадал при нещастieto в Сараево; 6. Да се отреже на София веднъж завинаги пътя за връщане в противниковия лагер и по възможност тя да бъде тласната за по-дълго време в конфликт с Русия и нейните съюзници; 7. За реализирането на отдавна замисления във Виена проект – влизането в Солун. Той посочва, че както Централните сили, така и Антантата предлагат да се включим към техните коалиции, но териториалните отстъпки в Стара Сърбия и Сръбска Македония е необходимо да се завоюват от самото Царство. Ан. Тошев обръща внимание на Гърция като фактор на Балканите, защото това е неславянска държава, която има близки фамилни

¹⁰²⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 257, л. 238

връзки с германския двор и се ползва с доверието и симпатиите на Централните сили. Той подчертава, че още по-големи са симпатиите на Германия и Австро-Унгария към Османската империя. В подкрепа на това, напомня изказаната по-рано позиция на двете страни, че само на турците може да се разчита на Балканите. Българският дипломат посочва, че преобладаващото мнение във Виена е Царството да потърси приятелството на Империята на трайна база. Въпреки опроверженията за намесата на Румъния във войната, Ан. Тошев предупреждава, че в един разговор с германския посланик е станало ясно, че най-вероятно „с единия крак поне румъните са на страната на Съглашението“. Той посочва, че неутралитетът на Румъния не се дължи на бойните успехи на Централните сили и днешното поведение на България, като парализирането на румънските действия против Дунавската монархия се разглежда от отговорните фактори във Виена като заслуга на българите. Прави впечатление, че не се говори, че в случай на нападение на Румъния към България, Германия и Австро-Унгария биха направили нещо повече от дипломатически сондаж и „нищо не ни гарантира, че при известни условия няма да бъдем оценени и като възможен гръмоотвод“. Българският представител стига до извода, че в случай на дилема между запазването на едно спокойно съседство с Румъния или да се защити с оръжие територията на Царството, Централните сили биха се решили по-скоро в полза на Румъния. Ан. Тошев отбелязва, че съществуват различия между Германия и Австро-Унгария, защото Дуалистичната монархия желае акция против Сърбия, докато Германия предпочита Цариград. Той стига до следното заключение: „Изобщо взето едва ли някога положението на Балканите и в частност на България, е било толкова по-трудно от днешното. Ето защо ни се налага най-голямо благоразумие. Едно прибързано решение може да ни изложи на ударите на повече от един неприятел. А неприятели много“. Посочва, че не е редно безусловно да се разчита на Германия, защото и тя има свои собствени близки и далечни интереси, които да защитава. Не по-малко важно, според него, е завладяването на територии, но подчертава следното: „При туй въпросът не е да вземем една територия, а да я задържим след като сме я взели. Добра и целесъобразна е политиката не на непосредствените и бързи резултати, а политиката на предвидливост. Но за нас съществува и друга една опасност. Ние трябва да бъдем сигурни, че като врагове на Сърбия ще има да воюваме не само с Гърция, па може би и с Румъния, но и с големите сръбски съюзници – силите на Антантата. Между тях земята ни е уязвима та задачата на неприятелите ни, сравнително би била лесна. А какъв ще бъде ефекта у нас, след като и Русия ни обяви война всеки може да си представи. Но нека допуснем, че Германия излезе победителка. Няма ли тя да стане опасна в такъв случай и за своите съюзници и приятели?

Още войната не е свършена и нейното надмощие тежи вече както във Виена и Будапеща, тъй и в Цариград. Ето един въпрос, който също заслужава внимание. Всъщност нашите интереси изискват да няма окончателно победена и победител, а по-скоро изтощение на воюващите групи. Хегемонията – откъдето и да се яви тя – ще бъде фатална. Особено за малките държави... Най-разумното следователно е да разчитаме и да се уповаваме преди всичко на собствените си сили и да чакаме търпеливо оня политически момент, който при най-малко рискове може да ни осигури най-големи облаги... По своето естество голямата война още дълго ще продължи, преди едната страна да се превие пред другата. А не сме ние, които можем да я ускорим с нашата интервенция... Политиката на неутралитета, която тъй щастливо проведохме навремето и която даде такива добри резултати за България, смело може да се продължи. Че неутралитета не е и не може да бъде вечен – по туй две мнения едва ли може да има. Както всички опортюнистични похвати и той има своите положителни и отрицателни страни. Ако е изоставен навреме той може да принесе полза, дважд по-голяма може да бъде вредата от неговото ненавременно нарушение... Както съм вземал смелостта да го кажа и друг път, по моето непреклонно убеждение непоправима ще бъде грешката, ако това сторим преди Румъния да се е не само определила, но и стъпила в акция... Трябва да търпим и да чакаме, защото една грешка днес може да ни струва много, може би всичко. Ще тръгнем, когато удари нашия час, когато ни подскажат нашите добре разбрани и истински интереси. Малка ли е услугата, която правим сега като мируваме? Умните и безпристрастни хора и от двата лагера не могат да не признаят това, защото благодарение именно на днешното наше държане се осуетяват ред балкански комбинации, които ако се осъществяха, биха могли много да накърнят интересите на воюващите групи... Що се касае да въоръжената ни намеса нямало да има никаква цена, след като Централните сили разгромят Сърбия или подир като Съглашението вземе Цариград – не е сериозно¹⁰²¹. Чрез този обстоятелствен анализ на моментната ситуация, касаеща вплитането на Балканите във войната, Ан. Тошев отново защитава твърдото си убеждение, че в настоящата ситуация България трябва да пази строг неутралитет и търпеливо да чака развитието на събитията преди да си позволи да заеме категорична позиция и да се присъедини към един от двата воюващи лагера. От думите на българския дипломат ясно си проличава недоверието му към големите обещания на Великите сили, стремящи се да привлекат София на своя страна. Определени по-късни събития ще докажат, че Ан. Тошев отново е бил болезнено прав в своите предвиждания –

¹⁰²¹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 257, л. 238 – 242, НАБАН, ф. 175 К, оп. 2, а.е. 4, л. 2 – 8

спирането на българското настъпление на гръцка територия в края на 1915 г., в опит да се привлече Гърция на страната на Централните сили, спорът за Северна Добруджа през 1917 г. и налагането от германците на решението за кондоминиум и пр. Неслучайно още тук той подчертава, че уповаването на която и да е от Великите сили би било грешка, че можем и трябва да разчитаме само на собствените си сили за отвоюване на изгубеното след 1913 г. Това, съчетано с избирането на точния момент, когато някой от двата лагера ще има най-остра нужда от помощта на Царството, е рецептата за успех, според опитния дипломат. Наред с това, той за пореден път окуражава кабинета да търси и изисква полагащите му се активи, задето с неутралитета си изключва едно пределно обтягане на отношенията на Балканите и съответно възникване на допълнителни усложнения пред воюващите сили. Прави впечатление упоритостта, с която той повтаря отново и отново тази своя концепция, прекрасно знаейки за проектираното присъединяване към Централните сили. Очевидно е, че той до последно таи надежда, че В. Радославов и колегите му ще проявят разум и няма да прибързат, а ще изчакат хода на събитията, за да се ориентират по-добре. Отделен е въпросът доколко България има възможност да лавира, дори да иска, след получаването на големия заем от „Дисконто Гезелшафт“, който е първата голяма индикация за нейната бъдеща ориентация и обвързаност към Централните сили. Не на последно място, разглеждайки този обстоятелствен доклад, трябва да отбележим и предупреждението на Ан. Тошев, че изчакването не бива да преминава в апатия към случващото се, за да не бъде изпуснат момента за намеса и България да проиграе позициите, които има в очите на водачите на двата воюващи лагера. Дълбоко впечатление прави, че българският дипломат успява да прозре реалните очертания на настоящите българо-германски отношения, въпреки че умишлено е държан настрана от течащите в София преговори и съответно няма как да е подробно информиран за обсъжданите условия.

В същия ден са изпратени сведения от херцог Й. Алберхт за готовността на България да подпише съюзнически договор. Въпреки това, Австро-Унгария изразява своето несъгласие за разширение на България в Тимошко и Моравско. Тези недоразумения бързо се уточняват. Междувременно новият пълномощен министър в Париж Александър Греков¹⁰²² информира за решението на френското правителство да се изпрати през Солун

¹⁰²² Александър Греков (1884 – 1922) – български дипломат, публицист и общественик, син на Димитър Греков. През 1913 г. участва в преговорите, довели до Цариградския договор. Пълномощен министър в Париж (1915), Стокхолм (1915 – 1918) и Берн (1918 – 1919). Представител на България на окупационните сили на Антантата (1919 – 1920). Един от основателите и първият председател на Народния сговор през 1921 г.

в Македония експедиционен корпус начело с ген. Морис Сарай¹⁰²³ с цел подпомагане на Сърбия¹⁰²⁴.

На 6 септември Царство България официално се присъединява към Централните сили. Неговата намеса е оформена с подписването в този ден на четири отделни документа – Българо-германски договор, тайна спогодба към същия, българо-турска конвенция (и трите подписани в София) и военна конвенция между Германия, Австро-Унгария и България (подписана в замъка Плес на територията на дн. Полша). Според тайната спогодба Германия гарантира на България придобиването и присъединяването на Вардарска Македония и земите до р. Велика Морава. В случай на непредизвикано нападение от страна на Румъния, България ще придобие Южна Добруджа, а ако е предизвикано от Гърция ще се върнат територии, отнети спрямо Букурещкия договор. Сключената военна конвенция задължава Австро-Унгария и Германия да започнат военни действия срещу Сърбия в срок до 30 дни, всяка с най-малко по 6 пехотни дивизии, а България – до 35 дни с най-малко 4 пехотни дивизии, като мобилизацията трябва да се извърши най-късно до 15 дни след подписването. Османската империя си запазва правото да се присъедини към конвенцията и да окаже помощ на България, като Царството поема ангажимента да пропуска войски и материали от Централните сили за Цариград. Конвенцията за ректификация на българо-османската граница предвижда поправката да започне от с. Константиново до десния бряг на р. Тунджа и следва на максимум 2 км източно от левия бряг на р. Марица до Егейско море, като се включва Караагач с железопътната гара¹⁰²⁵.

Без да знае за случилото се, седмица по-късно, на 13 септември, Съглашението отправя поредна нота до българското правителство. Според нея, безспорната зона ще се присъедини към България след приключването на войната, като условието е България в най-кратък срок да поеме задължение за военни действия срещу Османската империя. Сякаш в потвърждение на думите на В. Радославов от изминалите месеци, Антантата дава това обещание без предварително да го е съгласувала с Белград. Въпреки опитите да се убеди Сърбия за отстъпване на безспорната зона на България, те не се увенчават с успех. На 19 септември министър-председателят изпраща окръжна телеграма, в която се съобщава за обявяване на обща мобилизация за два дни по-късно. Крал Константинос

¹⁰²³ Морис Сарай (1856 – 1929) – френски военен. Командир на Трета френска армия по време на Първата световна война, като от октомври 1915 е назначен за командващ на съглашенските войски на Солунския фронт.

¹⁰²⁴ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 264

¹⁰²⁵ Пак там, с. 264 – 267

извиква Г. Пасаров, който му заявява, че Букурещкия договор „не почива на здрава основа“. Гръцкият монарх съобщава на българския представител, че от Атина няма да изпълнят съюзническите си задължения спрямо Белград, защото това означава да се воюва срещу Централните сили, но все пак е нужно български и германски войски да навлязат във Вардарска Македония. Гърция обявява обща мобилизация ден по-късно¹⁰²⁶.

Във втора окръжна телеграма В. Радославов пояснява, че България преминава във фаза на въоръжен неутралитет, но подчертава, че това не означава започване на военни действия. Интересна е и реакцията на българските представители в големите европейски столици. Въпреки уверенията на П. Хаджимишев пред Форин офис, че България няма агресивни намерения, но преминава към въоръжен неутралитет, Ед. Грей все пак изисква отзоваването на британския посланик от София и обявява мобилизацията за „неприятелски акт“. Д. Ризов приема с ентузиазъм новината за мобилизация, твърдо уверен в успеха на Централните сили. От Петроград М. Маджаров предупреждава правителството, че нападението над Сърбия ще се разтълкува като нападение над всички държави от Съглашението. Не закъснява и реакцията на Четворното съглашение. С. Сазонов извиква българския представител, за да му съобщи, че ще бъде изпратена 150-хилядна армия с цел да защити Сърбия от българско нападение и подчертава, че Гърция ще спази съюзническите си задължения¹⁰²⁷.

Въпреки френския успех на Западния фронт, Сърбия е възпряна от това първа да нападне България. На Източния фронт положението се развива с успех за Германия. Започва да се разпространява слух за правителствена криза в България, който бързо е опроверган от В. Радославов.

На 4 октомври пълномощните министри на Съглашението посещават В. Радославов, за да заявят, че всяко нападение срещу Сърбия ще се разчете, като провокация спрямо всички съглашенски сили. Срокът за решението на София е 24 часа. Българското правителство е принудено да отговори на предложението от 13 септември, като изисква отстъпването на безспорната зона и Кавала, а за Добруджа се изисква посредничество. Посочва се, че България има право да се защити срещу струпаните на границата войски, както и да защитава своите национални интереси. На следващия ден започва дебаркирането на съглашенската армия в Солун. Срокът на ултиматума изтича и Съглашението къса дипломатическите отношения с България. Българското правителство

¹⁰²⁶ Пак там, с. 274

¹⁰²⁷ Пак там, с. 276

заявява, че няма желание да преустановява отношения с Британската империя. Въпреки това, пълномощните министри бързат да напуснат София¹⁰²⁸.

Въпросът за назначаване на главнокомандващ става все по-спешен. В крайна сметка е избран ген. Жеков. Междувременно Гърция започва съсредоточаване на своята армия в Егейска Македония, а Румъния прави същото в Добруджа. Това е причината I^{ва} армия да се разположи по линията Видин – Белоградчик – Цариброд – Трън за действия против сръбските сили, II^{ра} армия да се разположи по линията Кюстендил – Горна Джумая – Неврокоп за действия срещу сърби и гърци, III^{та} армия да се разположи по линията Ряхово – Свищов – Русе – Варна – Бургас за нападение по р. Дунав и отбрана на Добруджа и Черно море, X^{та} Беломорска дивизия за охрана на егейския бряг и долината на р. Места. Изпратени са инструкции до българските войски да се изчака пристигането на XI^{та} германска и III^{та} австро-унгарска армия, които ще настъпят през р. Дунав, Сава и Дрина¹⁰²⁹.

На 14 октомври Царство България официално обявява война на Сърбия, за да поправи „голямата неправда“ и да освободи поробените сънародници¹⁰³⁰. Царят не прочита лично манифеста, в който се обръща към народа си, което е знак, че липсва ентузиазмът от октомври 1912 г. В същия ден е издадена заповед за преминаване в общо настъпление на I^{ва} и II^{ра} армия. На III^{та} армия е отредена ролята на резерв¹⁰³¹. На следващия ден Британската империя обявява война на България, като причина е посочена нападението на нейната съюзница Сърбия. Примерът е последван ден по-късно и от Франция¹⁰³².

На фона на тези събития Н. Генадиев обвинява царя и правителството, че са си послужили с измама, като са обявили война на Сърбия без одобрението на Народното събрание, което се явява нарушение на Търновската конституция, и по този начин са поставили опозицията пред свършен факт. Последната част практически е вярна, но заявлението, че е нарушен основният закон на страна не кореспондира с истината, предвид промените, въведени в него през 1911 г., според които правителството съобщава на Народното събрание за сключени договори (включително военни такива) само ако „интересите и сигурността на страната допускат това“¹⁰³³. Обявяването на война слага край на надеждите на опозиционните лидери за промяна на външнополитическия курс на страната. Прекратени са и опитите за разговори с двореца и кабинета. Вместо това, като

¹⁰²⁸ Пак там, с. 284

¹⁰²⁹ Пак там, с. 287

¹⁰³⁰ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 306

¹⁰³¹ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 292

¹⁰³² Пак там, с. 299

¹⁰³³ Любенов, М., Станев В. Българските конституции, София, издателство „Българска история“, 2020, с. 44

приоритет се извежда необходимостта да се поправи историческата несправедливост, наложена ни с Букурещкия договор и да се реализира така желаното национално обединение. Левите партии все пак продължават твърдо да защитават позицията, че България не е трябвало да се намесва в конфликта¹⁰³⁴.

В самото началото на бойните действия си проличава категоричното превъзходство на българските войски и в Стара Сърбия, и във Вардарска Македония. До края на октомври те овладяват Ниш, Пирот и Неготино, като скоро след това в техни ръце падат още Велес, Куманово, Щип, Охрид и Скопие. Активна помощ на II^{ра} армия оказват и четите на ВМОРО, както и дезертирали от сръбската армия македонски българи. Същевременно, макар и след дълго и мъчително настъпление, австро-германските части превземат Белград. Тази поредица от тежки поражения принуждава сръбската армия да се прехвърли отвъд Албанските планини, в посока Адриатическо море. Ключовите управленски фактори на Кралството също бягат. Правителството, кралят и престолонаследникът се установяват на о-в Корфу. Опитващите се да се притекат на помощ френски войски са отблъснати от части от няколко български дивизии след продължили над месец тежки сражения при Криволак, които костват огромни загуби и на двете страни. Забележителната поредица от победи на българската войска получава много висока оценка от австро-германското командване, но от това не произтичат никакви практически ползи. На българската войска е забранено да преследва изтеглящия се на гръцка територия противник, поради надеждите на германския император да привлече своя зет крал Константинос в лагера на Централните сили. Макар и недоволни от отнетата възможност и от неадекватните, според В. Радославов, условия на предоговорения военен заем, българите се съобразяват с инструкцията¹⁰³⁵. Разсъждавайки от позицията на времето, бихме могли да отбележим, че искането на Берлин и Виена България да жертва собствените си цели в името на общото благо може да бъде отчетено като ранна индикация за това как ще се развиват взаимоотношенията им с техния съюзник оттук нататък. Някак очаквано, този фактор се „загубва“ между радостните новини, идващи от бойните полета и управляващите в София не му обръщат достатъчно внимание.

На фона на военните успехи, правителството решава да подсили позициите си в една от неутралните държави и съобщава на Ан. Тошев, че оттук нататък ще съвместява досегашната си длъжност с тази на представител и в Швейцария. На 4 ноември 1915 г. той заминава за Берн, където да предаде акредитивните си писма, след което веднага се връща

¹⁰³⁴ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 307

¹⁰³⁵ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 333 – 334

на невралгичния си пост във Виена. Споделя, че е бил посрещнат много радушно от управляващите в швейцарската столица и подчертава изказаното от „председателя на конференцията“ желание за откриване на българско консулство в Женева¹⁰³⁶. Нямаме податки за реакцията на Ан. Тошев за случилото се на 14 октомври, но фактът, че правителството продължава да разчита на него на така ключовата позиция във Виена, като в добавка го натоварва да го представлява и в разглежданата като важен фактор неутрална Швейцария, показва, че по един или друг начин дипломатът се е солидаризирал с взетото решение и не се стигнало до конфликт. Мисията на Ан. Тошев като извънреден пратеник и пълномощен министър в Швейцария продължава по-малко от година. Причината за това е решението на цар Фердинанд за откриване на постоянна легация в Берн. На 23 октомври 1916 г. Ан. Тошев получава писмо от В. Радославов, в което е уведомен за намерението на владетеля и за това, че постоянният пост ще бъде поет от С. Радев¹⁰³⁷.

Бързото прегазване на Сърбия е отчетено като сериозен успех от Главното командване, но в началото на ноември войските се изправят пред много по-сериозен противник – дебаркиралата в Солун 125-хилядна англо-френска армия, ръководена от ген. М. Сарай. Българите успяват да удържат на натиска, но по нареждане на германското Главно командване настъплението е преустановено на гръцката граница, защото Берлин все още таи надежди да привлече Гърция на своя страна. Другата ключова причина е стратегическата нужда съглашенските войски да останат на Солунския фронт, защото при евентуален разгром, те биха били прехвърлени на Западния фронт. Очертаващата се изтощителна позиционна война унищожава първоначално натрупаното предимство на българите, поради факта, че съглашенците разполагат с повече хора и много по-добро снабдяване, което е ключов фактор при тези обстоятелства. Все повече изкрystalизира и позицията на Атина, след като на англо-френските войски е позволено да се настанят на гръцка територия, въпреки афиширания неутралитет. Спирането на българското настъпление от германска страна е зле посрещнато от Главното командване и още повече изостря конфликта с правителството, започнал още в началото на бойните действия заради въпроса с доставките. До края на 1915 г. тези спорове не стихват, като положението на кабинета е усложнено допълнително и от два други фактора: минорния, въпреки победите, дух сред войската, вследствие на големия брой убити, безследно изчезнали и тежко ранени, както и зараждащият се проблем с изхранването на населението. Наблюдава се

¹⁰³⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 392, л. 41

¹⁰³⁷ Цачевски, В. Швейцария. Толкова близо до нас, София, издателство „Студия Трансмедия“, 2017, с. 106

недостиг на стоки, както и нарастване на цените, провокирано в голяма степен от спекула и пр.¹⁰³⁸.

В началото на 1916 г. вече започва ясно да си личи, че по-доброто материално положение на Съглашението ще му дава все по-голям превес оттук нататък. На Южния фронт англо-френските войски продължават да резидират на гръцка територия, което е гаранция, че Атина няма как да се ориентира към Централните сили, а и те чувствително превъзхождат откъм въоръжение и снабдяване българо-германските части в Южна Македония, което блокира възможността да бъдат изтласкани. На фона на това избухват и пререкания между българското и германското командване относно последващите стъпки на фронта. Междувременно Румъния, добре ориентирала се в ситуацията, опитва сближение с Антантата и се ангажира пред нея да осъществи обща мобилизация най-късно до месец август.

Въпреки всички тези неблагоприятни обстоятелства, правителството в София продължава твърдо да вярва в краен успех на Централните сили и не спира да афишира своята позиция. Това се засвидетелства и от срещата между цар Фердинанд и кайзер Вилхелм II на 18 януари 1916 г., на която е препотвърдена неразривността на съюза между двете монархии¹⁰³⁹.

Неясното поведение на Гърция продължава да представлява важна неизвестна в българските планове. На 23 февруари Хилми паша съобщава на Ан. Тошев, че С. Скулудис казва на турския пълномощен министър в Атина, че ако е решена офанзива срещу Солун е необходимо да се побърза, защото Съглашението оказва натиск върху Гърция за формално включване в конфликта. Също така С. Скулудис добавя уверения, че крал Константинос заявява лично на Г. Пасаров, че „сътрудничество на Гърция със Съглашението било изключено“. Според Ан. Тошев след като навремето „не преследвахме битите и бягащи англо-френски войски“ в създалата се политическа и военна обстановка най-разумно е да ги „приковем“ в Солун, но без нападение. В това той вижда парализиране на една значителна част от неприятелските сили, като участието на българите е да допринесат за отслабването на Западния фронт, където Централните сили биха могли да постигнат решителна победа, която да ускори мира. Той посочва, че българска офанзива против Солун може да донесе големи жертви без да е с решаващ характер, защото макар и победени в там, англо-френските войски биха могли да се прехвърлят в някой друг пункт на балканското крайбрежие, което отново би наложило

¹⁰³⁸ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 309

¹⁰³⁹ Пак там, с. 310

извънредната намеса на българските войски. Добавя още, че въпреки уверенията, които се дават, реалната възможност Гърция да се присъедини към Съглашението става все по-голяма и допълва: „Всъщност атаката на Солун би била наистина оправдана, само ако сме сигурни, че заедно с нас и Гърция ще тръгне против Съглашението. Ако това е изключено или даже съмнително най-добре би било да се окопаем, гдето сме днес, като останалите си войски прехвърлим на румънската граница. Усилени по тоя начин, ние евентуално можем да предизвикаме Румъния да си разкрие картите¹⁰⁴⁰“.

Въпреки привидно добрите отношения с управляващите във Виена, В. Радославов подозира, че те ще опитат да го дискредитират и да провокират оставката му. Тази теза е отхвърлена от Ан. Тошев, който пише, че нещо такова би било „вредно за Централните сили“ и настоятелно съветва премиера да не се впуска в размисли за личното си положение, а да се концентрира върху държавническите си задачи: „Човек не може да бъде вечно на власт. Пък най-после има и умора, но преди всичко има дълг. Въпросът за оставката да бъде подхвърлян само като ефикасно средство за въздействие, но дотам¹⁰⁴¹“. Очевидно Ан. Тошев застава зад управляващите в София, въпреки личната си позиция за запазване на неутралитета и за предпазване от прибързани решения, която изобщо не е взета под внимание от тях. Чест прави на българския дипломат, че загърбва личните си виждания и егото си и продължава упорито да работи за благо на страната си, дори в ситуация, която той е съветвал да бъде избегната на всяка цена.

В един от следващите си доклади до д-р В. Радославов Ан. Тошев внимателно проследява желанията и надеждите на някои австрийски кръгове за евентуално посредничество между Берлин и Лондон. Той отбелязва, че австрийските стремежи за това се засилват все повече, като обръща внимание, че омразата към Англия е по-скоро изкуствена. „В случайните си разговори които имах напоследък, неведнъж ми се подметна, особено от лица, принадлежащи на висшите финансови сфери, че Монархията била повикана да изиграе голямата дипломатическа роля за прекратяване на европейската война, а именно като съединителна черта между Лондон и Берлин“. Посочва, че не е тайна, че много от германските умове стоят пред дилемата Лондон или Петербург. Именно заради това желанието да се поеме посредническа роля не се дължи само на нуждата да се прекрати тежката война. Наред с това, подобна посредническа роля на

¹⁰⁴⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 449, л. 51

¹⁰⁴¹ Марков, Г. Голямата война... Кн.1, с. 361 –362

Австро-Унгария би ѝ създала добра дипломатическа позиция на евентуалната бъдеща европейска конференция¹⁰⁴².

Българският представител следи и анализира внимателно не само позицията и отношението на Австро-Унгария към създадената военно-политическа обстановка, но също така проследява тенденциите и позициите на управляващите във Виена във вътрешнополитически план. Един от фактите, които той коментира в писмо до българското правителство е, че на 3 декември 1917 г. изтича т.нар. „компромис“ между Австрия и Унгария, а не изглежда да се правят опити за подновяването му от нито от двете страни. Все пак правителствата се съгласяват да започнат преговори за митнически и търговски отношения. Българският представител посочва, че новият „компромис“ трябва да осигури възможността на Монархията да започне с другите държави преговори, подкрепени с престижа на една неделима и изградена на здрави основи икономическа сила. „За да постигнат този резултат видните политико-икономисти на Монархията мислят, че не е нужно само едно обикновено пресъздаване и допълнение на предстоящия компромис. Напротив, те са на мнение, че трябва да се изостави днес следвания път и да се постигне онова, което предишните усилия не успяха да постигнат. Стремешът сега е с една обща администрация и законодателство да се създаде и закрепи единството в Монархията, без да се обръща внимание на националистичните тенденции, които нямат в случая авторитета да упражняват един подавяващ натиск. Между тях, едно разединение се е чувствало във всяко начинание на Монархията“. Като заключение Ан. Тошев посочва, че на базата на всички тлеещи конфликти и политико-националистически борби в Австро-Унгария, дори да бъде постигнат нов „компромис“, то той би имал по-скоро палиативен характер¹⁰⁴³.

След разгрома на Сърбия меродавните кръгове в Австро-Унгария обръщат внимание на бъдещето на Кралството. Графовете Ищван Тиса и Дюла Андраши¹⁰⁴⁴ подават отделни меморандуми до император Франц Йосиф в смисъл, че Сърбия може да бъде възстановена под австрийски контрол, защото е отслабена до такава степен, че да бъде обезвредена. Междувременно група изтъкнати австрийци подават контрамеморандум не само до Короната, но и до видни политически и военни личности. В него се споменава, че Сърбия трябва да изчезне като самостоятелна държава и да се подели между Австро-Унгария и

¹⁰⁴² ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 454, л. 134 – 137

¹⁰⁴³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 481, л. 8 – 11

¹⁰⁴⁴ Дюла Андраши – младши (1860 – 1929) – австро-унгарски политик и дипломат. Представител в парламента на Транслейтания. Министър на просветата (1893). Министър на вътрешните работи (1906 – 1910) в Транслейтания. Министър на външните работи на Австро-Унгария (24 октомври – 2 ноември 1918). През 1920 г. е безпартиен депутат в Унгарското национално събрание.

България, а останалата част да се присъедини към Черна гора, при условие последната да остане без излаз на Адриатическо море. Ан. Тошев отново подчертава, че в меродавните кръгове във Виена се отдава голямо значение на привличането на сръбския елемент в Империята на австрийска страна и не се жалят средства за постигането на тази цел. Целта е непрекъснато да бъде изтъкван контрастът между режима, на който е подложено населението в земите, подвластни на Монархията и положението на останали под български контрол територии, като тенденцията е да се подчертаят преимуществата, които носи австрийската власт. В тази дейност Австро-Унгария е подпомогната от много видни сърби¹⁰⁴⁵.

На 2 август 1916 г. Ан. Тошев изпраща доклад до българското правителство, в който се отразяват настроенията на пресата във Виена относно посещението на Н. Пашич в столиците на Антантата. Сръбският държавник е намерил добър прием в Париж и Петербург, но не и в Рим. Подобни сведения се появяват дори в сериозни германски вестници, в които се коментира враждата между сърби и италианци¹⁰⁴⁶.

Загадъчното поведение на Румъния продължава да е важна тема във Виена. Очертават се две тези за възможностите пред Букурещ. Според едната, колкото повече продължи румънската криза, толкова по-добре, като отговорните австрийски кръгове се уповават на закрепването на положението на Източния фронт и на прехвърлянето на български войници през северната граница, което със сигурност би подействало обезсърчително на Румъния. Подкрепящите втората теза по-скоро отричат значението и ефекта на времето и смятат, че дори Й. Й. Братияну да иска, не би могъл да се върне „назад“. По темата Ан. Тошев пише: „Прибягвайки към двойната маневра, а именно евентуалното руско нахлуване в Румъния и отпочване офанзивата на Сарай, Съглашението ще гледа чрез растящото разпалване на румънското обществено мнение да застави колебливия Братияну или да ускори крайните си решения, или да отстъпи мястото си на по-послушни елементи“. Въпреки това, преобладаващото мнение е, че е необходимо да се избегне всичко, което би могло да усложни обстановката. Ан. Тошев прогнозира, че Й. Й. Братияну ще изчака изхода от руската офанзива и ще вземе решение едва след това¹⁰⁴⁷.

На фона на войната, не по-малко важни са и дейностите на отделни личности или на научни институции, които изследват етнографската структура на населението на Балканите и още по-конкретно разграничаването на сърби и българи по различни белези.

¹⁰⁴⁵ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 454, л. 106 – 107

¹⁰⁴⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 455, л. 20 – 22

¹⁰⁴⁷ Пак там, л. 26

Относно тези процеси, Ан. Тошев пише: „При това известни автори, чийто трудове бидат по своето явно пристрастие, като че ли умишлено именно в настоящия момент се връщат на един стар вече проблем с прикритата тенденция да докажат основателността на ония аргументи, с които шовинисти като професорите Цвиич и Белич си служат, за да отстояват правотата на сръбската теза“. В някои от публикуваните статии ясно се подчертава недоверието, с което се посрещат твърденията и доказателствата за българския облик на Македония¹⁰⁴⁸.

Ан. Тошев споделя, че сред дипломатическите представители на неутралните държави във Виена все по-често се говори, че Гърция ще последва примера на Румъния¹⁰⁴⁹.

В края на август последната официално е привлечена на страната на Антантата. На 27 август Румъния обявява война на Австро-Унгария¹⁰⁵⁰. В отговор на това, Германия и Османската империя късат отношенията си с нея още на следващия ден. На 1 септември идва и обявяването на война от страна на България¹⁰⁵¹. В следващите седмици III^{-та} армия, командвана от ген. С. Тошев, подпомагана от германски и османски части, успява да нанесе няколко ключови поражения на врага. Превзети са Тутракан, Добрич, Кюстенджа и Черна вода, а обединена румъно-руска конница е разбита от водената от ген. Иван Колев конница при добричките села Карапелит и Кочмар. На фона на тези победи, доста странна и неуместна изглежда реакцията на министър-председателя В. Радославов, който вместо да насочи мислите и усилията си върху едно евентуално освобождение на Южна Добруджа, се концентрира върху искането за финансиране от съюзниците ни на разширяващите се военни действия, като се има предвид да не се връща дългът за военните доставки „предвид непредвидените жертви, които България сега трябва да дава“¹⁰⁵².

Съсредоточен в основната цел, Ан. Тошев пише от Виена, че смазването на Румъния би застрашило лявото руско крило на Източния фронт, което би довело до това Русия да търси разбирателство с Централните сили. С излизането на Русия от войната силите на Съглашението ще отслабнат и това ще ускори сключването на мира¹⁰⁵³. В разговор на българския представител с Халил паша, турският държавник му споделя, че може да се достигне до констатацията, че в Германия се желае мир с Русия, но все още до нищо

¹⁰⁴⁸ Пак там, л. 69 – 70

¹⁰⁴⁹ Пак там, л. 220

¹⁰⁵⁰ Мишев, Р. История на Австро-Унгария 1867 – 1918, София, издателство „Абагар“, 2005, с. 230

¹⁰⁵¹ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 312

¹⁰⁵² Марков, Г. Голямата война и българският меч над балканския възел 1914 – 1919, Кн.2. Разсичането, София, 2016, с. 9

¹⁰⁵³ Пак там, с. 45

конкретно не се е достигнало. Водачът на българската легация отбелязва, че по-изгодно за Турция и за България е едно споразумение с Англия, с което Халил бей се съгласява, но подчертава, че по-трудно би се получило разбирателство с Лондон и именно заради това германците все повече клонят към Русия. Българският дипломат отбелязва, че подобно течение се оформя и в Австро-Унгария, но допълва, че подобен сепаративен мир с Русия изглежда малко вероятен. Допуска възможност, при която след разгромяването на Румъния и създаването на неблагоприятна обстановка за Русия, последната да настоява пред своите съюзници за сключване на общ мир, като друга причина би могъл да се изтъкне и проблемът с прехранването на населението¹⁰⁵⁴.

В края на ноември цар Фердинанд посещава Виена по случай смъртта на император Франц Йосиф. В свой разговор с българския пълномощен министър, владетелят споделя, че Централните сили ще изгубят войната, но вече е късно за промяната в ориентацията. Ан. Тошев напомня на българския монарх, че е възможно сключването на сепаративен мир със силите от Антантата. Предложението е категорично отхвърлено от цар Фердинанд, който подчертава, че не би изменил на своите съюзници¹⁰⁵⁵. Любопитно е да се види как тази концепция, която през втората половина на 1918 г. ще стане особено актуална в българските политически среди, е лансирана като вариант от Ан. Тошев цели две години по-рано, далеч преди Царството да се вижда принудено да търси такова излизане от войната като най-безболезнен изход. Тук за пореден път си проличава вече пословичната прозорливост на българския дипломат и неговият нюх към това да предлага неортодоксални наглед решения, за които по-късни събития ще докажат, че са били съвсем на място.

На 13 декември 1916 г. българският представител изпраща подробен доклад до София, в който се описват неговите съждения, породени от обстановката и настроенията в Австро-Унгария и Германия. Той посочва, че смъртта на Франц Йосиф и наследяването на престола от Карл I¹⁰⁵⁶ все повече дава надежда на Германия да засили своето влияние в Дуалистичната монархия. Починалият монарх действа в посока да се разшири влиянието му на юг при католическите славяни, като по този начин създадената католическо-славянска империя да е в противовес на ортодоксална Русия. След смъртта му се явява нуждата от „голяма ръководяща идея“. Тази идея, според германската гледна точка, трябва да е пангерманската концепция, но това се оказва изключително трудно, защото

¹⁰⁵⁴ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 457, л. 94 – 95

¹⁰⁵⁵ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 73

¹⁰⁵⁶ Карл I (1887 – 1922) – последният император на Австро-Унгария (1916 – 1918) и последен притежател на всички прилежащи титли.

вследствие от усилията на предишния монарх националната идея е превърната в основа на политиката на Австро-Унгария¹⁰⁵⁷.

Същевременно военните действия на Балканите се разгарят още повече. В района на Свищов е съсредоточена германската Дунавска армия, която има готовност да прекоси р. Дунав и да нападне Букурещ. Румънската войска претърпява разгром по всички фронтове, допускайки австрийците да напреднат в Карпатите, но се струпва в защита на столицата си, като на помощ е предвидено да се притече и 40^{-та} руска дивизия. С цел да се подпомогне настъплението на Дунавската армия, фелдмаршал Аугуст фон Макензен¹⁰⁵⁸ разпорежда ген. Нерезов да прогони руската армия от Северна Добруджа, но последният отказва¹⁰⁵⁹. Въпреки този епизод, в крайна сметка походът на българо-германските части е успешен и в началото на декември Букурещ е предаден без съпротива¹⁰⁶⁰.

Чувствайки се в позицията на силния човек на деня Вилхелм II предлага на правителствата от Централните сили да се направи опит за започване на преговори със Съглашението с посредничеството на невоюващите държави. Изготвя се нота до неутралните и воюващите държави, която да се връчи на техните дипломатически представители. На 12 декември В. Радославов я прочита в Народното събрание, след което я връчва на дипломатическия корпус в София. В нея се предлага започването на преговорите за мир, но липсват прецизни условия за сключване на такъв. Последва остра реакция от страна на съглашенските държави. Предложението на Централните сили е оценено като „дръзка примка“, която е хвърлена с цел да се разколебае желанието за война до последно¹⁰⁶¹. Забелязва се, че тяхната идея е точно такава. Те клонят повече за продължаване на военните действия, защото всяка от тях има различни разбирания относно условията за сключване на мир. На 30 декември 1916 г. Антантата излиза със свои условия към противниковия лагер – да се възстанови независимостта на Белгия, Сърбия и Черна гора; изтегляне на германската войска от териториите на Франция, Русия и Румъния; връщане на Елзас и Лотарингия към Франция; признаване на правата на националностите с разпадането на Хабсбургската монархия и Османската империя¹⁰⁶². Нотата, съвсем очаквано, е отхвърлена от Централните сили като неприемлива.

¹⁰⁵⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 481, л. 73 – 74

¹⁰⁵⁸ Аугуст фон Макензен (1849 – 1945) – германски военен. Командва XVII^{-та} армейски корпус като част от VIII^{-ма} армия, общ главнокомандващ на германските, австро-унгарските и българските войски при войната срещу Сърбия, командва кампанията срещу Румъния по време на Първата световна война (1914 – 1918).

¹⁰⁵⁹ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 81

¹⁰⁶⁰ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 313

¹⁰⁶¹ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 99

¹⁰⁶² Пак там, с. 104 – 105

С цел да подобрят съюзническите отношения и да се обсъди настоящата ситуация, на 3 и 4 януари 1917 г. престолонаследникът княз Борис и ген. Н. Жеков отиват на посещение в Плес, където се срещат с Вилхелм II, фелдмаршал Паул фон Хинденбург¹⁰⁶³ и ген. Ерих Лудендорф¹⁰⁶⁴. Съюзниците заявяват желание военните действия да се продължат, щом като Антантата отхвърля предложението за мир. Разговори са проведени и за управлението на превзетите области, като е направена забележка за разполагането на българско комендантство в Кюстенджа. С пристигането си в София ген. Жеков предупреждава В. Радославов да се направят дипломатически постъпки за Добруджа, тъй като до сключването на мира германците разглеждат северната част като обща територия. Българският министър-председател отказва дипломатически постъпки, разчитайки на думата, дадена от Вилхелм II. Въпреки постъпките на Д. Ризов за това, че България не се е обръщала за помощ към Турция да воюва в Добруджа, Германия защитава тезата, че на Царството ще се отстъпи само Южна Добруджа¹⁰⁶⁵. Поведението на българското правителство и цар Фердинанд се следят изключително внимателно в Берлин, въпреки уверенията на българския монарх, че ще останем докрай верни на своите съюзници. В. Радославов предупреждава, че той не разполага с мнозинство в Народното събрание, което прави нестабилно неговото правителство. Задочният спор за Северна Добруджа трайно разстройва отношенията между Берлин и София и поражда взаимни подозрения.

Междувременно, като своеобразен лидер на неутралните държави, които са призвани за посредници в евентуалните преговори за мир, се очертава американският президент Удроу Уилсън¹⁰⁶⁶. Той предлага на воюващите държави да представят проекти за условията, при които би могло да се сключи мир. Във Вашингтон българският пълномощен министър Стефан Панаретов¹⁰⁶⁷ заявява желанията на България – Македония, Добруджа и Българското Поморавие. Централните сили заявяват, че подкрепят идеята за посредничество на американския президент за уреждане на европейския конфликт, като В. Радославов е призван от германците да изпрати подобна нота, в която София официално

¹⁰⁶³ Паул фон Хинденбург (1847 – 1934) – германски политик и военачалник. Началник на Генералния щаб по време на Първата световна война (1916 – 1918). Президент на Германия (1925 – 1934).

¹⁰⁶⁴ Ерих Лудендорф (1865 – 1937) – германски военен. Началник на доставките и администрацията на Втора армия на Западния фронт, един от водачите на битката при Таненберг, ръководител на военно-стратегическите операции (от август 1916) по време на Първата световна война (1914 – 1918).

¹⁰⁶⁵ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 115

¹⁰⁶⁶ Удроу Уилсън (1856 – 1924) – президент на САЩ (1913 – 1921).

¹⁰⁶⁷ Стефан Панаретов (1853 – 1931) – български дипломат. Преподавател на български език в Робърт колеж (1871 – 1914). Първият български пълномощен министър във Вашингтон (1914 – 1925). Участва в българската легация по време на Парижката мирна конференция (1919). Български делегат в Обществото на народите (1921).

да се солидаризира с позицията на Берлин, Виена и Цариград¹⁰⁶⁸. В резултат, на 20 януари 1917 г. българското правителство връчва във Вашингтон и на неутралните държави нота, в която се разясняват причините и отговорностите за продължаване на военните действия, като се съдържа обосноваване за териториалните претенции на България¹⁰⁶⁹.

В следващите дни и седмици дипломатическата активност не спада. В нота от 31 януари германското правителство представя на американския президент условията за мира: стратегическа граница на изток и сигурна граница на запад; връщане на окупираните френски територии срещу „поправка на границите“ и финансови обезщетения¹⁰⁷⁰. Място за преговори няма. Декларацията на Втория райх за тотална подводна война¹⁰⁷¹ ясно демонстрира на САЩ истинските намерения на управляващите в Берлин. Германският флот започва целенасочени атаки срещу американски кораби и дори опитва да заговорничи с Мексико срещу Вашингтон. Става очевидно, че надеждите на президента У. Уилсън за приключване на войната по пътя на дипломатията и без американска намеса са напразни¹⁰⁷². Нужни са конкретни действия и на 3 февруари САЩ обявява скъсване на дипломатическите отношения с Германия. Американският консул Доминик Мърфи¹⁰⁷³ съобщава на В. Радославов за тези действия, като го уверява, че Вашингтон изпитва симпатии към София и желае да се продължат приятелските отношения¹⁰⁷⁴.

Междувременно окупацията на Добруджа е факт и продължава задълбочаването на българо-германския спор за баланса на силите в северната част. Българското Главно командване изразява своето недоволство от извозването на продоволствени продукти от германските войски заради появилите се затруднения с изхранването на войските. Ген. Лудендорф съобщава на полк. Ал. Ганчев, че Цариград желае да участва в управлението на Северна Добруджа. На острата реакция от страна на българския военен, че не са провеждани преговори за установяване на турски войски в Добруджа, е обяснено, че те ще се настанят там, за да заместят германските. Всъщност не е сключвано и споразумение за германско управление в Северна Добруджа, а единствено за съюзническо управление начело с генерал-губернатор германец¹⁰⁷⁵. Тези събития сериозно обтягат отношенията

¹⁰⁶⁸ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 101

¹⁰⁶⁹ Пак там, с. 105 – 106

¹⁰⁷⁰ Пак там, с. 107

¹⁰⁷¹ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 313

¹⁰⁷² Харт, Б. Л. История на Първата световна война, София, издателство „Труд“, 2021, с. 338

¹⁰⁷³ Доминик Мърфи (1847 – 1930) – американски дипломат. Консул в Бордо (1905 – 1909), Санкт Гален (1909 – 1914), Амстердам (1914 – 1915), София (1915 – 1918) и Стокхолм (1919 – 1924).

¹⁰⁷⁴ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 108

¹⁰⁷⁵ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 111 – 112

между България и нейните съюзници и се явяват предвестник на предстоящи проблеми. На 12 януари 1917 г. е обявено образуването на административна област в Северна Добруджа под управлението на армейската група „Макензен“. Фелдмаршал Макензен се обявява за оставането на Северна Добруджа за Румъния, защото българското разширение е необходимо да се осъществява в Македония. Ген. Лудендорф се съгласява българското правителство и Главното командване да изготвят нов проект относно управлението на Северна Добруджа¹⁰⁷⁶.

С настъпването на новата година се наблюдават и промени в управлението на Дунавската монархия, като една от най-значимите е смяната на граф И. Буриан с граф Отокар Чернин¹⁰⁷⁷, извършена в последните дни на отминалата 1916 г. Във виенските управляващи кръгове се твърди, че настъпилата подмяна и тези, които се очакват в бъдеще не се дължат само на симпатиите на младия монарх, но също така и на политическите възгледи, които той възприема от покойния си чичо ерцхерцог Франц Фердинанд. Ан. Тошев обръща внимание на факта, че австро-унгарския император следва примера на бившия престолонаследник, чиято цел е създаване на Велика Австрия чрез изглаждането на чешко-немския спор и осъществяване на идеята за триализъм, като средство за разрешаването на вътрешните национални проблеми¹⁰⁷⁸. С възкачването на престола на Карл I тази концепция преживява ренесанс. Тя е особено популярна сред привържениците на покойния престолонаследник с разликата, че преди Балканските войни се визира обединението в едно кралство под скиптъра на Хабсбургите само на славянските народности в югозападните предели на Монархията, но към настоящия момент предвижданите територии включват части от Сърбия и Черна гора. Ан. Тошев посочва, че маджарите са най-големите противници на тази идея, защото Унгария би изгубила територии и би отслабнала в политическо отношение. Той смята, че реализирането на идеята за триалистична монархия не е в полза за България, защото при определени условия може да се окаже, че Царството е инструмент в чужди ръце. Българският представител вижда, че дори и по не съвсем еднакви причини, интересите и на маджарите, и на българите са да останат извън подобна комбинация. Именно заради това той смята, че една от основните задачи е непрестанно и грижовно поддържане на приятелски отношения между двете страни¹⁰⁷⁹.

¹⁰⁷⁶ Пак там, с. 116 – 117

¹⁰⁷⁷ Отокар Чернин (1872 – 1932) – австро-унгарски политик и дипломат от чешки произход. Пълномощен министър в Букурещ (1913 – 1916). Министър на външните работи (1916 – 1918).

¹⁰⁷⁸ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 655, л. 1 – 4

¹⁰⁷⁹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 654, л. 9

Посещението на граф Отокар Чернин в Плес и Берлин се превръща в повод за слухове, че са разглеждани въпроси за организацията на Полша. Ан. Тошев отбелязва, че самите поляци се придържат най-вече към идеята за персонална уния към Австро-Унгария, но самите унгарци не гледат с добро око на това. Тази идея не биха допуснали да се осъществи и от Берлин¹⁰⁸⁰.

Слуховете за нестабилност в Австро-Унгария се засилват на фона на вълненията около позициите на двамата първи министри – граф Хайнрих Клам-Мартиниц¹⁰⁸¹ и граф Ищван Тиса, които са на път да бъдат бламирани от опозицията в съответните местни парламенти. Друго обстоятелство, което отново разклаща положението на граф Тиса е аудиенцията на граф Андраши при император Карл I. Ан. Тошев отбелязва, че тя предизвикала безпокойство в кръговете на правителствената партия, защото владетелят разменил мисли с него относно вътрешнополитическото положение в Унгария¹⁰⁸².

На фона на тези събития избухва Февруарската революция в Русия, която все повече засилва вярата в успеха на Централните сили. При разговор на Ан. Тошев с австрийския министър-председател граф Клам-Мартиниц, последният му споделя, че събитията, случващи се в Русия ще провалят планове на Антантата за продължаване на войната. Той посочва, че е по-важно въвеждането на реформи, като не е за пренебрегване въпросът за изхранването на армията и населението. Допуска вариант, при който, ако Русия изяви готовност за сключване на мир, то нейните съюзници, искат или не, ще се окажат принудени да се откажат от проточването на бойните действия. Австрийският министър-председател посочва още, че това съвпада с желанието на държавите от Централните сили, но споделя с българския дипломат, че е необходимо търпение, за да не изглежда, че се проявява слабост. Силите от Антантата трябва да са наясно с обстоятелството, че ако условията за сключване на мир не удовлетворяват техните противници, то последните биха били готови да продължат войната. Според граф Клам-Мартиниц, заплахата от Съединените американски щати не е голяма, защото тя по-скоро ще се съсредоточи към подготовка за военни действия с Япония. Австрийският министър-председател допуска сътресения в Италия и посочва, че тя е много непредвидима в своите действия. Накрая той

¹⁰⁸⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 655, л. 7 – 9

¹⁰⁸¹ Хайнрих Карл фон Клам-Мартиниц (1863 – 1932) – австро-унгарски държавник. Министър-председател на Цислейтания (австрийската част от Австро-Унгарската империя) (декември 1916 – юни 1917). Не членува в нито от политическите партии.

¹⁰⁸² ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 655, л. 38 – 41

отново посочва изхранването на населението, както и поскъпването на някои продукти като оформящи се проблеми¹⁰⁸³.

Все по-голяма популярност придобива идеята, че заради Руската революция ще се отслаби Източния фронт и така ще се ускори процесът на мира. В свой доклад от 5 април Ан. Тошев изразява своето мнение, като не се съгласява с позицията на Германия, че намесата на САЩ няма да окаже влияние на хода на събитията. Той споделя, че е добра идея по заобиколен начин да се търсят контакти с доверени лица от неутралните държави. При среща с граф Ведел двамата постигат съгласие, че в създаденото положение Русия не би могла да продължи войната, като това би предизвикало и колебание в поведението на Франция и Великобритания¹⁰⁸⁴.

В същия ден (5 април) Главното командване изпраща до Министерски съвет проект на „Временната наредба за военно управление на Добруджанската област“. Според него върховната власт принадлежи на монарха и се упражнява от главнокомандващия, като ген. Жеков е упълномощен за „висш представител на гражданските и военните власти“ в Добруджа¹⁰⁸⁵.

На следващия ден САЩ обявяват война на Германия. Австро-Унгария и Османската империя късат дипломатически отношения с американците, като България също е поканена да стори това¹⁰⁸⁶. В. Радославов се колебае как да отговори на поканата, като все пак намира начин да запази официалните отношения с Вашингтон. Той използва като претекст това, че Вилхелм II не е спазил обещанието си цяла Добруджа да бъде българска, както и че Върховното германско командване настанява Германското губернаторство в Кюстенджа¹⁰⁸⁷. Българското правителство е подложено на натиск от страна на граф Оберндорф¹⁰⁸⁸ и граф Ото Чернин¹⁰⁸⁹, които настояват за скъсване със САЩ. В отговор, първият министър продължава да разиграва картата с искането за установяване на българско управление в Северна Добруджа. Подложен на продължителен натиск от съюзниците, той все пак се вижда принуден да приеме отлагането на Добруджанския въпрос¹⁰⁹⁰.

¹⁰⁸³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 655, л. 42 – 45

¹⁰⁸⁴ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 143

¹⁰⁸⁵ Пак там, с. 162

¹⁰⁸⁶ Пак там, с. 149

¹⁰⁸⁷ Пак там, с. 151

¹⁰⁸⁸ Алфред фон Оберндорф (1870 – 1963) – германски юрист и дипломат. Посланик в Осло (1912 – 1916) и София (1916 – 1918).

¹⁰⁸⁹ Ото Чернин (1875 – 1962) – австро-унгарски политик и дипломат от чешки произход. Посланик в София (1917 – 1918). Брат на външния министър и също изтъкнат дипломат Отокар Чернин. Вж. бел. 1076.

¹⁰⁹⁰ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 155

Междувременно Ан. Тошев изпраща информация до българското правителство, че ще бъдат изпратени и публикувани изявления от Виена и Берлин до всички неутрални държави, в които се изтъкват еднаквите схващания и желания на Централния съюз и руските предложения за сключване на мир. Българският дипломат също така е натоварен от граф Отокар Чернин отново да заяви на правителството в София, че е редно да се скъсат дипломатическите отношения със Съединените американски щати¹⁰⁹¹.

В края на април Ан. Тошев представя неофициални условия за мир, представени от руска страна сред дипломатическите среди: 1. Полша без Познания, Курландия, Естландия и Украйна да бъдат конституирани в автономна република в рамките на републиканска Русия; 2. Възстановяване на Румъния с две гранични поправки, а именно една в Буковина в полза на Румъния, другата във Влашко – в полза на Унгария; 3. Съединяването на Сърбия с Черна гора, без да се уточняват граници; 4. Възстановяване на Белгия, като Конго се отстъпи на Германия; 5. Елзас и Лотарингия да се неутрализират; 6. Интернационализиране на Дарданелите¹⁰⁹².

Наред с вътрешнополитическите сътресения в Австро-Унгария се забелязва и косвен ефект от Февруарската революция в Русия, като се наблюдава още по-силен стремеж към откъсване на Монархията от Германия. В политическите среди във Виена се гледа на водената от Германия политика като погрешна и лишена от нужната предвидливост. Неодобрително се гледа, както на вътрешните, така и на външните дела на Берлин. Въпреки изказаните уверения за подкрепа на новия режим в Русия, Германия не се отказва от анексионния принцип. Ан. Тошев признава, че позицията на Австро-Унгария е доста по-благоприятна. Той добавя: „Впрочем трябва да се признае, че условията били по-благоприятни за Австрия, тъй като тя можела да се ограничи в случая с отрицателни жестове, каквито били изоставянето на системата на патентите, както и решението да се тури край на аномалността що представляваше несвикването на Парламента. В негативен акт се изразява сега и политиката на Монархията и по отношение на Русия с отказването от анексионния принцип“. Посочва, че Австрия нищо не би могла да спечели от войната. Обстоятелството, че в състава ѝ влизат различни народи я поставя в ситуация, при която външните събития ѝ се отразяват по-силно в сравнение с Германия. Оказва се, че за Австрия дали ще сключи сепаративен мир с Русия или с всички държави от Антантата няма голяма разлика¹⁰⁹³.

¹⁰⁹¹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 661

¹⁰⁹² ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 602, л. 3

¹⁰⁹³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 655, л. 72 – 75

Междувременно обстановката на Балканите се променя. Последната неутрална държава на полуострова, Гърция, официално се намесва във войната. Правителството на Ел. Венизелос взема решение за обявяване на война на Централните сили, което е последвано от детронирането на крал Константинос в ползва на неговия син Александрос¹⁰⁹⁴, акт предизвикан от Съглашението. Месец по-късно Атина официално къса отношенията си със страните от Четворния съюз¹⁰⁹⁵.

В. Радославов посещава Берлин на 6 юни 1917 г. с цел да се обсъдят бъдещите действия в хода на войната. Българският министър-председател настоява за разсрочване относно погасяването на заемите, както и отстъпването на цяла Добруджа, но единствено успява да получи уверения за подкрепа при преговорите. Междувременно цар Фердинанд има среща с кайзера, но и тук разрешаването на Добруджанския въпрос отново е отложено. Наред с това, Берлин не се дава конкретни обещания и за Югоизточна Македония. Царят посещава и Виена, което съвпада и с пристигането на В. Радославов там. Въпреки направените от последния опити за спечелване на граф Отокар Чернин като посредник за уреждането на Добруджанския въпрос, австрийският външен министър не изглежда склонен да сътрудничи. Заради усилията за извоюване на българските права в областта, Ан. Тошев е оценен като „по католик и от папата“ относно бъдещето на Северна Добруджа¹⁰⁹⁶. Макар това определение да е по-скоро поднесено със сарказъм и раздражение, то все пак е показателно за последователната и твърда позиция на Ан. Тошев за защита на българския интерес, въпреки всички трудности, въпреки враждебното отношение на съюзниците и въпреки невинаги коректното поведение на кабинета в София към него.

В свой доклад от 26 юни 1917 г. българският представител във Виена обръща внимание на един страничен въпрос, който би могъл да се окаже важен в перспектива – това как се отразява в столиците на Германия и Австро-Унгария социалистическото движение и ролята, която то се опитва да се изиграе. Във Виена се смята, че контактите, които канцлерът Бетман Холвег инициира със социалистите са постъпка от тактическо съображение, като е разпространена идеята, че целта му е в случая да следва тона на либералните течения в Империята, да засили разцеплението в средата на самото движение, да го омаломощи по този начин и при нужда да го обезличи и компрометира както пред народа, така и пред международния социализъм (особено пред руснаците). С тези си похвати Холвег се противопоставя на намеренията на император Карл да

¹⁰⁹⁴ Александрос I (1893 – 1920) – гръцки крал (1917 – 1920). Умира на 12 октомври 1920 г. вследствие от ухапване от маймуна.

¹⁰⁹⁵ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 314

¹⁰⁹⁶ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 174 – 175

санкционира ролята на австрийските социалисти в политическия живот на империята, чрез преговори и припознаване на тяхното влияние сред народа. Като цяло, Ан. Тошев посочва, че австрийското правителство се намира в по-благоприятно положение, защото „партийните социалистически шефове са по произход и вкусове по-скоро буржоа“. Важно обстоятелство е, че австрийският социализъм, за разлика от разединения германски такъв, се развива с националистически смисъл. Въпреки че, австрийските социалисти са разделени на отделни фракции, те се обединяват при вземането на решения¹⁰⁹⁷.

Позициите на Централните сили се разклащат, което налага да се издаде комюнике, в което се обявява, че „България води война за обединение на всички българи в една държава“, като Германия гарантира за изпълнение за своите задължения спрямо съюзния договор. От Берлин се получават уверения, че съюзът се нуждае от силна България, което означава, че Райхът ще защити териториалните претенции на Царството. Д. Ризов настоява в Берлин, че щом България се намира в състояние на война с Гърция, това означава нейните действия да се последват от съюзниците¹⁰⁹⁸.

Между София и Берлин продължава обсъждането на принципите, върху които ще се осъществява управлението в Северна Добруджа. Германците все така настояват контролът да е в ръцете на германец генерал-губернатор, като на него е подчинен български генерал, който ще изпълнява функциите на негов помощник. От българска страна се държи на въвеждане на управление, изцяло контролирано от български военни и граждански власти¹⁰⁹⁹.

София се сблъсква и с друг тежък проблем – ширещата се в Европа антибългарска пропаганда. Тя принуждава правителството да реализира отдавна лансираната от Ан. Тошев и С. Радев идея за формиране на културна мисия с център Швейцария. В нея влизат учени и публицисти като проф. Анастас Иширков¹¹⁰⁰, Димитър Мишев¹¹⁰¹, акад. Йордан Иванов¹¹⁰² и др. Те организират издаването на пропагандни материали, брошури и книги в защита на справедливата българска кауза. Техните усилия се оказват силно недостатъчни,

¹⁰⁹⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 655, л. 130 – 132

¹⁰⁹⁸ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 181

¹⁰⁹⁹ Пак там, с. 182

¹¹⁰⁰ Анастас Иширков (1868 – 1937) – български учен, географ и етнограф. Основоположник на географската наука в България. Ректор на Софийския университет (1915 – 1916). Академик в Българската академия на науките.

¹¹⁰¹ Димитър Мишев (1854 – 1932) – български публицист, книжовник и политик. Дългогодишен секретар на Българската екзархия. Действителен член на Българската академия на науките. Член на Демократическата партия. Народен представител в IV ОНС (1884 – 1886) и XIV ОНС (1908 – 1911).

¹¹⁰² Йордан Иванов (1872 – 1947) – български литературен историк, археолог и фолклорист. Един от най-видните изследователи на Българското средновековие в културен и литературен план. Академик в Българската академия на науките.

сравнени с добре развитата пропагандна машина на съглашенофилските балкански държави, които по всякакъв начин опитват да внушат на европейското обществено мнение, че България е влязла във войната не заради справедливата кауза на националното си обединение, а в преследване на „империалистически стремежи“¹¹⁰³.

На 11 октомври 1917 г. Вилхелм II пристига в София. Посещението цели както подобряване на отношенията с Германия, така и да се покаже пред европейската общественост, че съюзът между двете страни е непоклатим. Върховното командване с изключение на ген. Лудендорф се съгласява по време на войната управлението на Добруджа да се отстъпи на България при условие Германия да запази своите стратегически и стопански предимства. Същевременно позициите на В. Радославов в Народното събрание продължават да бъдат все по-нестабилни¹¹⁰⁴.

Обстоятелствата рязко се променят, когато на 25 октомври 1917 г. болшевиките извършват държавен преврат и насилствено вземат властта в Русия. Тези събития довеждат до предложение към всички воюващи държави да се сключи мир без анексии и контрибуции. То е отправено от водача на новите управляващи Владимир Ленин¹¹⁰⁵ чрез т.нар. „Декрет за мира“. Граф Отокар Чернин изразява желание да се отзове на призива. Той предлага да се признае болшевишкото правителство и да се започнат преговори с него. В своя телеграма до легацията във Виена В. Радославов също споделя достигналата до него информация, че във Виена предложението на руския конгрес за сключване на мир е считано за полезно за Централните сили, като графът предлага да се изготви отговор, който да съдържа: 1. Признаване на новото руско правителство и готовност за преговори с него; 2. Признаване на суверенното право на руското правителство да урежда самостоятелно вътрешните работи в страната, както и че Русия признава правото на всички свои нации за самоопределение; 3. Признаване на суверенното право на България за уреждане на вътрешните ѝ работи самостоятелно и др.; 4. Приемане на руското предложение за сключване на мир без анексия на чужди земи и без обезщетения. Приемане на това руско предложение за тримесечно примирие с цел за сключване на мир и готовност да се изпратят български представители на неутрално място за започване на преговори. Българският министър-председател посочва, че все още не е коментирал изложеното по-горе с външния министър на Дунавската монархия, като натоварва своя

¹¹⁰³ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 314

¹¹⁰⁴ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 206 – 207

¹¹⁰⁵ Владимир Ленин (1870 – 1924) – руски политик. Един от организаторите и ръководителите на Октомврийската революция. Създател и лидер на Руската социалдемократическа работническа партия (болшевики). Първият министър-председател на Съветския съюз (1922 – 1924).

представител в австрийската столица да се информира дали е направено подобно предложение от Виена в Берлин и ако да, то дали са взети конкретни решения¹¹⁰⁶. Ан. Тошев изпраща сведения още на следващия ден, че германското правителство е на мнение да се изчака, за да се изясни ходът на вътрешните работи в Русия. На 13 ноември той съобщава, че Австро-Унгария цели да запази своите довоенни граници, което не съвпада с българското желание. Българският представител обръща внимание на своя министър-председател, че ако се стигне до изготвяне на отговор, трябва да се има предвид, че постигането на българското национално обединение няма нищо общо с понятието „анексия“¹¹⁰⁷. Отговорът на В. Радославов е, че ще се защитават целите, свързани с националните идеали. Впоследствие от София е изпратена телеграма, в която се обяснява, че телеграмата с искането за информация е погрешно изпратена до Виена¹¹⁰⁸. Целта е била Берлин, но все пак българският представител в Двудеинната империя прави нужните постъпки, за да се информира по темата.

На 19 ноември Ан. Тошев, след разговор с граф Отокар Чернин, предупреждава, че слуховете за нагласата на австро-унгарският външен министър са верни – той решително подкрепя идеята за мир без анексии и контрибуции. Последният опитва да убеди българския дипломат, че трябва да се възползваме от възможността за сключване на мир¹¹⁰⁹. Цар Фердинанд, който няколко дни по-рано посещава Виена е „неприятно изненадан от неуместния отговор“, както той определя принципното съгласие на Виена. Българският монарх изказва позиция, че „докато Русия няма стабилно правителство, е вредно [Централните сили да откликват на руското предложение, б.м. М.В.], понеже ще се изтълкува като наша слабост“¹¹¹⁰.

На 20 срещу 21 ноември в Брест-Литовск принц Леополд Баварски¹¹¹¹ получава подписаното от В. Ленин и Лев Троцки¹¹¹² предложение за мир, което трябва да се сведе до знанието на всички воюващи народи. Назначеният от болшевишкото правителство главнокомандващ Николай Криленко предлага преговорите за мир да започнат на 2 декември. Представител от българска страна е полк. П. Ганчев, който е упълномощен от монарха и правителството да води преговорите и да сключи примирието. Българският

¹¹⁰⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 602, л. 13 – 15

¹¹⁰⁷ Пак там, л. 16

¹¹⁰⁸ Пак там, л. 18

¹¹⁰⁹ Пак там, л. 22

¹¹¹⁰ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 220

¹¹¹¹ Леополд Баварски (1846 – 1930) – германски военен. Участва във Френско-пруската война (1870 – 1871). Командир на IX^{-та} немска армия (от 16 април 1915) по време на Първата световна война

¹¹¹² Лев Троцки (1879 – 1940) – съветски революционер и политик. След Октомврийската революция се присъединява към болшевиките. Един от основателите на Червената армия през 1918 г.

военен заминава за Брест-Литовск, където му съобщават, че преговорите ще са на базата на изработения по-рано проект. Главното командване не притежава този проект от май 1917 г., който е изпратен от полк. Ганчев на цар Фердинанд. Там се предлага примирие със срок от три месеца, като в този период Централните сили се задължават да не прехвърлят войски на Западния или на други фронтове. На 1 декември В. Радославов съобщава в Народното събрание, че България приема направеното предложение от болшевишката власт. Като причина за това той изтъква постигнатото национално обединение. В същия ден военните делегати на Централните сили се събират на предварително съвещание, в което се определя примирието да е с продължителност един месец, а денонсирането до седем дни¹¹¹³.

На 5 декември болшевишките делегати желаят прекъсване на преговорите за седем дни, защото германското правителство отхвърля забраната за прехвърляне на войските. Подписано е временно примирие за прекратяване на военните действия от Балтийско до Черно море и в Кавказ с продължителност от 7 до 17 декември. От Румъния се издига предложение за спиране на военните действия между р. Днестър и делтата на р. Дунав. За германски представител е назначен Курт фон Морген¹¹¹⁴, а от българска страна – подполк. Тодор Попов¹¹¹⁵.

Междувременно Ан. Тошев изпраща информация за свой разговор с германския представител във Виена, който му споделил, че прекаленото нетърпение на външния министър граф Отокар Чернин да се сключи мир с Русия е голяма слабост, защото се създава впечатление, че нуждата на Австро-Унгария от мир е изключително голяма. Проблем се оказва също така, че цялото нетърпение на австрийците е в ярък контраст на хладнокръвието и изчаквателното поведение от страна на Германия. Негативно впечатление пред Берлин оставят и думите на граф Отокар Чернин, че той самият той може да вземе участие в преговорите, както и политиката на Виена за фаворизация на сърбите за сметка на хърватите. Ан. Тошев споделя своето мнение, че сърбофилската политика в Унгария се засилва, „когато руското разпадане изпарява страха на Монархията, и в частност на маджарите, от Русия“. Въпреки че по-рано възстановяването

¹¹¹³ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 221 – 222

¹¹¹⁴ Курт фон Морген (1858 – 1928) – германски военен. Участва в експедиции в Африка (1885 – 1891). Военен аташе в Цариград (1897 – 1898). През 1898 г. изпълнява длъжността адютант на германския император при пътуването му до Палестина. Командва резервните корпуси по време на Първата световна война (1914 – 1918).

¹¹¹⁵ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 224

на Сърбия може да послужи като оръдие в руските интриги и политически замисли, в настоящата ситуация този страх не се наблюдава¹¹¹⁶.

На 7 декември 1917 г. се провежда първото заседание на мирната конференция в Брест-Литовск, на което ръководителят на румънската делегация ген. Лупеску отхвърля предложението за отделни преговори от Русия. Първото примирие, това с Румъния, е подписано два дни по-късно във Фокшани. Според него военните действия се спират, като войските остават на мястото, на което се намират. Преговорите за примирие са подновени на 13 декември в Брест-Литовск. Руските делегати се съгласяват след подписването на примирие да започнат преговорите за мир. Постигнато е споразумение по член 2, според който може да бъдат прехвърлени от Източния на другите фронтове само тези войски, на които е наредено придвижване преди деня на примирието. Ген. Жеков дава заповед за прехвърлянето на IV^{-та} Преславска и I^{-ва} конна дивизия на Южния фронт, което се налага заради изтеглянето на германски войски към Западния фронт¹¹¹⁷.

Протоколът за сключване на примирие е подписан на 15 декември от Централните сили и Русия. Българските делегати, които са избрани да участват на конференцията в Брест-Литовск са Христо Попов¹¹¹⁸, Рачо Косев¹¹¹⁹ и Иван Стоянович¹¹²⁰, а от Главното командване са назначени полк. П. Ганчев, кап. Милан Марков¹¹²¹ и кап. Недков. В следващите два дни се провежда Добруджанския конгрес в Бабадаг, от които се изпраща резолюция от името на 400 представители на населението от цяла Добруджа, в която се казва, че територията до устието на р. Дунав трябва да се присъедини към България, защото в противен случай народът ще окаже въоръжена съпротива. По-късно изразеното от делегацията съгласие Добруджанския въпрос да не се обсъжда в преговорите за мир ще бъде отчетено като фатална грешка от страна на българските преговарящи¹¹²².

Забелязва се разминаване в приоритетите на държавите от Централните сили при воденето на преговорите. При граф Отокар Чернин се наблюдава желание бързо да се

¹¹¹⁶ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 602, л. 42

¹¹¹⁷ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 225 – 226

¹¹¹⁸ Христо Попов (1862 – 1933) – български политик. През 1880 – 1881 преподава в Солунската мъжка гимназия. През 1883 – 1884 директор на Прилепското българско мъжко класно училище. Член на Либералната партия от 1894 г. Член на Върховния македонски комитет. Министър на правосъдието (1913 – 1918).

¹¹¹⁹ Рачо Косев (? – ?) – български общественик, вестникар и дипломат. По време на Първата световна война е главен секретар на В. Радославов в Министерството на външните работи.

¹¹²⁰ Иван Стоянович (1862 – 1947) – български политик и революционер. Активен член на БТЦРК и един от водачите на Съединението. Един от създателите на първата телеграфна агенция. Участва в Балканските войни (1912 – 1913) и Първата световна война (1914 – 1918).

¹¹²¹ Милан Марков (? – 1941) – български юрист и общественик. Един от основателите на Съюза на българските адвокати. Активен деятел в борбите за освобождение на Добруджа. Инициатор на първия Добруджански събор в Бабадаг през 1917 г., чиято цел е приобщаване на местното българско население.

¹¹²² Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 227

склучи мир с Русия при не особено тежки условия за нея, докато за Рихард фон Кюлман¹¹²³ е важно Четворният съюз да се възползва от създаденото положение. Тази позиция се превръща и в основна за съюзническите държави. Официалното откриване на конференцията за мир е на 22 декември 1917 г. От страна на Русия се настоява за мир без анексии и контрибуции, като болшевиките издигат предложение за провеждане на референдум сред населението в завзетите земи, така че самото то да определи към коя държава иска да се присъедини. Условията, поставени от Централните сили, са Русия да се отдръпне от Молдова, Румъния да бъде принудена да склучи мир, Русия да изтегли войските си от Западния и Източния фронт и да ги демобилизира, докато съюзническите сили държат в готовност своите армии¹¹²⁴.

Появяват се различия между съюзниците при съставянето на декларация в отговор на позицията на руската делегация. Българските преговарящи изказват притеснение, че концепцията за мир без анексии и контрибуции би могла да се яви като пречка за осъществяването на българските национални идеали. Получени са уверения от Централните сили, че присъединяването на България към този отговор по никакъв начин не би попречило за постигане на каузата ѝ, като се задължават да подкрепят Царството в исканията му. Правителствата на Централните империи изработват официална декларация, в която се обявява, че националното обединение на българите не се разчита като присъединяване на територии със сила. Въпреки това, не се приема идеята на Хр. Попов за вписване в протокола, който е изготвен като отговор на руското предложение, че българското национално обединение не бива да се разглежда като анексия. Граф Отокар Чернин прочита общия отговор на руското предложение, като се приема сключването на мир без насилствени териториални анексии и без военни обезщетения, при условие, че всички воюващи държави го спазват. Руският представител Адолф Йофе¹¹²⁵ държи да се впише в договора точно „мир без анексии“ и „право на самоопределяне на народите“¹¹²⁶.

Междувременно на Османската империя са нанесени поражения в Близкия изток, което я кара да поиска компенсации в Кавказ и на Балканите. Въпросът за мир без анексии също продължава да е на дневен ред. В. Радославов съобщава, че българските делегати са

¹¹²³ Рихард фон Кюлман (1873 – 1948) – германски дипломат. Посланик в Стокхолм (12 август – 2 октомври 1914). Организира германското новинарско бюро в Цариград (октомври 1914 – март 1915). Посланик в Хага (март 1915 – септември 1916) и Цариград (септември 1916 – август 1917). Министър на външните работи (1917 – 1918).

¹¹²⁴ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 229

¹¹²⁵ Адолф Йофе (1883 – 1927) – руски дипломат и политик. Водач на руската делегация по време на Брест-Литовската конференция. Посланик в Китай (1922 – 1924), Австрия (1924 – 1925).

¹¹²⁶ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 233

„третираны грубо и несъюзнически“, като дори са притискани да приемат всичко безусловно. Той заплашва с отзоваването на делегацията, но се получават уверения от съюзниците за защита на българските интереси. Министър-председателят решава да прочете пред Министерски съвет телеграмата от водача на делегацията и правосъден министър Хр. Попов, с която се съобщава, че българската делегация е приела „по принцип“ руското предложение за мир. То гласи, че войната между двете държави се прекратява и се възстановяват консулските, търговските и други договори. На България е обещано, че ще има представител на конференцията по решаването на Дунавския въпрос. Започва да се разпространява слух, че между България и Русия вече е сключен сепаративен мир¹¹²⁷.

На 8 януари 1918 г. У. Уилсън обявява пред Конгреса своята програма от 14 точки, в която се призовава за открито обсъждане на мирните договори. Съглашенските сили не се отзовават на поканата за участие в преговорите в Брест-Литовск. В създадената ситуация се налага сключване на отделен мир с Русия. Междувременно украинските делегати претендират за признаване на независимостта на тяхната държава. Представителите от Централните сили се съгласяват да проведат преговори с тях, но отлагат признаването на независимостта за след сключването на мира. Съветска Русия временно отлага преговорите, което се превръща в предпоставка за сключване на договори с Украйна. Граф Отокар Чернин оповестява, че е постигнато съгласие с украинските представители по основните принципи на мира. Опитите на Хр. Попов да започне преговори за Добруджа с украинската легация са стопирани от фон Кюлман¹¹²⁸.

Изготвен е доклад относно „Целите на България в Световната война“, в който от Берлин е обещана Вардарска Македония, като се уточнява, че макар и Добруджа да не е обещана в сключените договори, България се оказва като пречка за Румъния към Протоците. В посока на разширение към Моравско и Тимошко е необходимо да се установи граница с Австро-Унгария, като същевременно България не желае да отстъпва територии по долината на р. Марица, както и продължава да държи на земите до линията Мидия – Енос¹¹²⁹.

На 30 януари В. Радославов тръгва към Брест-Литовск, придружен от Ан. Тошев и Иван Стоянович¹¹³⁰. Като основна задача на българската делегация е оказване на съдействие без да се обсъждат въпроси за българските граници. Междувременно напрежението между

¹¹²⁷ Пак там, с. 234 – 235

¹¹²⁸ Пак там, с. 248

¹¹²⁹ Пак там, с. 251

¹¹³⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 602, л. 224 – 225

Русия и Украйна става все по-голямо, защото Л. Троцки твърди, че Централната рада¹¹³¹ може да преговаря за сключване на мир само с одобрението на болшевишкото правителство. Граф Отокар Чернин обявява, че Централните сили признават независимостта на Украйна и изразява готовност за водене на частни преговори единствено с техни представители¹¹³².

На 9 февруари е подписан договор между държавите от Централните сили и Украйна¹¹³³. Според договора германските войници се изтеглят от определените граници на Украйна, двете страни на договора се отказват взаимно от обезщетения, като слагането на край на войната ще бъде последвано от установяване на дипломатически и консулски отношения. Л. Троцки прочита декларация, в която се отказва подписването на „анексационистическия“ договор, но се прекратява състоянието на война с България, Германия, Австро-Унгария и Турция. Именно границите на Украйна предизвикват поредно сътресение в Двуетдинната монархия, изразяващо се недоволство в полския парламент, където остро е атакувана политиката на Централните сили спрямо Полша. Настоява се границата на последната и Украйна да се начертае от представители на двата народа. Украинците одобряват политиката на Централните сили, като дори публикуват становище, според което поляците нямат никакви исторически и етнографски доводи да претендират за исканите от тях Холмска губерния и Подлахия¹¹³⁴.

Същевременно В. Радославов продължава да посочва нуждата от уточняване на Добруджанския въпрос, като отговорът от Берлин е, че е необходимо Северна Добруджа да се отстъпи на съюзническите сили, железопътната линия Черна вода – Кюстенджа да стане германска, а Кюстенджа да се обяви за свободен град с германска военна база. Тези условия са отхвърлени от българския министър-председател. Германската армия настъпва по целия Източен фронт от Балтийско до Черно море. Принц Леополд Баварски и германското правителство получават знак за готовност за подписване на договор на мир, но въпреки това военните действия не са спрени, с условието руските войски да освободят земите от Прибалтика и Украйна¹¹³⁵.

Междувременно земите около делтата на р. Дунав са заемат от румънски войски. От Берлин се предлагат още по-тежки условия: Русия трябва да отстъпи не само линията „Хофман“, но и Финландия, Прибалтика, Украйна и османските провинции в Мала Азия;

¹¹³¹ Народното събрание

¹¹³² Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 255

¹¹³³ Мишев, Р. История на Австро-Унгария..., с. 241

¹¹³⁴ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 850

¹¹³⁵ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 257 – 259

руската армия трябва да бъде демобилизирана; руската делегация да се задължи да сключи мир с Украйна. Поставено е ултиматум предложенията да се приемат до 48 часа¹¹³⁶.

На 27 февруари в Брест-Литовск се събират делегатите, за да се приеме окончателният текст на договора. Розенберг казва на Ан. Тошев, че, считано от следващия ден, до три дни трябва да се подпише договорът с Русия, защото Германия има намерения да премести своите свободни дивизии на руска територия към Западния фронт¹¹³⁷. Ан. Тошев оценява договора като „приемлив“, а от своя страна В. Радославов изисква да се уточни въпросът с изплащането издръжката на военнопленниците. Българският министър-председател изтъква пред съюзническите сили, че включването на Гърция във войната налага по-голяма ангажираност на Южния фронт, т.е. България трябва да бъде компенсирана в Добруджа. Въпреки тези призови, германската позиция не се променя¹¹³⁸. Още на 16 февруари е представено становище на Министерски съвет и Главното командване. В него се изисква Добруджа да се отстъпи не на Четворния съюз, а директно на България. Второто искане касае постановленията, в които се разглежда съюзническият кондоминиум над Румъния. Българите желаят да се внесе корекция, която да уточнява, че правилата на съвместно управление не се отнасят до Добруджа. Накрая е повдигнато искане да бъдат признати българските училища и църкви в Бесарабия. Българските делегати, определени за участие в мирната конференция за подписване на договор с Румъния, са Иван Момчилов (подпредседател на Народното събрание), Иван Костов (депутат), Любомир Милетич¹¹³⁹ и ген. Петър Тантилов^{1140 1141}.

Временно преговорите за мир с Румъния са отложени, за да се изчака сключването на мир между Германия и Русия. Отлагането на преговорите довежда до подновяването на военните действия от страна на Германия. Австро-Унгария не се съгласява на въоръжена акция срещу Румъния, но от българска страна се дава знак за готовност за подкрепа при следните условия: отстъпване на цяла Добруджа на България, да се признаят

¹¹³⁶ Пак там, с. 262

¹¹³⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 849, л. 11

¹¹³⁸ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 850

¹¹³⁹ Любомир Милетич (1863 – 1937) – български учен. Учител в Софийската класическа гимназия (1885 – 1892). Преподавател по славянска филология в Софийското висше училище. През 1898 г. е член на Българското книжовно дружество и негов председател от 1926 до 1937 г. Един от създателите на Македонския научен институт.

¹¹⁴⁰ Петър Тантилов (1861 – 1937) – български офицер. Командир на V-та батарея на I-ви артилерийски полк по време на Сръбско-българската война (1885). Участник в контрапреврата срещу русофилите в Пловдив през 1886 г. Началник на артилерията на III-та армия по време на Балканските войни (1912 – 1913). Началник на I-ва дивизионна област по време на Първата световна война (1914 – 1918). Български представител при военното управление в Румъния (1916 – 1918).

¹¹⁴¹ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 271

икономическите български права в Румъния. Съюзниците не приемат условията, защото от Берлин продължават да държат на железопътната линия Черна вода – Кюстенджа, а Османската империя – на територия от долното течение на р. Марица¹¹⁴².

На 1 март е проведено първото пленарно заседание, в което не вземат участие досегашните ръководители на съюзническите делегации, които заминават за Букурещ за преговори с Румъния. Предложено е да се образуват три комисии – политическа, правова и икономическа. В същия ден вечерта делегатите отново се събират, за да чуят речта на Григори Соколников¹¹⁴³, в която се изразява възмущение против наложения мир чрез сила. Защищава идеята, че е невъзможно за три дни да се обсъдят условията за мир с Централните сили. Ан. Тошев показва готовност за подписване на договора от българска страна, като подчертава, че съюзническите сили по никакъв начин не се стремят да изнудват Русия¹¹⁴⁴.

На второто пленарно заседание, проведено ден по-късно, Соколников изразява желание да се състои среща само между председателите на делегациите, защото руската делегация би желала да направи известни заявления, като се обръща с молба да се връчат на членовете ѝ всички договори или формулировки, които не са получени от тях към момента. На заседанието на председателите Соколников посочва, че мирът се сключва не по взаимно съгласие, а е наложен от силата на оръжието, което кара руснаците да се чувстват притиснати. Розенберг възразява на това и контрира, че болшевиките са имали достатъчно време, за да обсъдят своите бъдещи действия. От своя страна граф Отокар Чернин потвърждава думите на Розенберг, но отново подчертава, че Монархията ще подпише договора, като едновременно остава вярна на принципа „без анексии и без контрибуции“. В крайна сметка Соколников предлага да се подпише временно германският текст за Германия, Австро-Унгария и България, а относно Османската империя да бъде възприет френският текст, като това предложение се приема от съюзниците¹¹⁴⁵. В заключителното заседание отново е изразено недоволството на Русия от това, че е принудена да сключи мир. Ан. Тошев подчертава, че идеята е да бъде сключен траен мир, а не да се зараждат нови проблеми, като подчертава, че водещ за съюзниците е „принципът на национално самоопределение“¹¹⁴⁶.

¹¹⁴² Пак там, с. 275 – 278

¹¹⁴³ Григори Соколников (1888 – 1939) – руски (съветски) политик и икономист. Член на Руската делегация в Брест-Литовск. Народен комисар на финансите на РСФСР (1922 – 1923) и на СССР (1923 – 1926)

¹¹⁴⁴ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 263 – 264

¹¹⁴⁵ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 849, л. 19 – 20

¹¹⁴⁶ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 264

Мирният договор е подписан на 3 март 1918 г. между българските представители и тези на съюзниците от една страна и представителите на Руската федеративна република от друга¹¹⁴⁷. Според договора за мир: 1. Състоянието на война е прекратено; 2. Руската армия се демобилизира, германските войски остават на изток от линията „Хофман“; 3. Полша (Варшава) и Прибалтика се отделят от Русия; 4. Украйна, Финландия, Персия и Афганистан са обявени за независими държави; 5. Към Османската империя се присъединяват провинциите Карс, Ердахан и Батуми; 6. Размяна на военнопленници; 7. Взаимен отказ от обезщетения за военни разходи¹¹⁴⁸.

На 12 март Ан. Тошев представя ходът на преговорите и препятствията преди сключването на мирния договор с Русия. Той разглежда договора като развитие на германския ултиматум, като изтъква положителните страни от мира с Русия и по-конкретно посочва изтеглянето на германската армия от Източния фронт и прехвърлянето ѝ на Западния. Според него отделният мир би упражнил въздействие върху държавите от Съглашението, които биха склонили да подпишат мир при по-благоприятни условия¹¹⁴⁹.

Както и се очаква, подписването на договора с Русия „отключва“ и преговорите с Румъния. Направени са постъпки от Централните сили без знанието на София и Цариград относно условията, при които ще се сключи мира. От Берлин В. Радославов се запознава с условията за мир с Румъния, според които Добруджа до южния ръкав на р. Дунав трябва да се отстъпи на съюзническите държави, железопътната линия Черна вода – Кюстенджа остава германска със свободно пристанище. Австро-Унгария настоява за поправка на границата в Карпатите, като Румъния получава за обезщетение Бесарабия и излаз през Кюстенджа. Тези условия са отхвърлени от българския министър-председател, но от Берлин настояват за възможно най-бързото сключване на мир с Румъния, защото Германия продължава военните действия¹¹⁵⁰. В крайна сметка 5 март 1918 г. се стига до подписването на предварителен договор за мир. Условията, наложени на Румъния са следните: тя отстъпва на съюзническите сили Добруджа до р. Дунав, като на румънците трябва да се осигури търговски път през Кюстенджа за Черно море; границата между Австро-Унгария и Румъния подлежи на ректификация; да се демобилизират осем дивизии, а останалите – след подписването на мира. Сложен е край на войната между Четворния съюз и Румъния, но се оставят за разискване в бъдеще някои от ключовите казуси¹¹⁵¹. Тези

¹¹⁴⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 849, л. 40

¹¹⁴⁸ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 264

¹¹⁴⁹ Пак там, с. 265 – 266

¹¹⁵⁰ Пак там, с. 267 – 270

¹¹⁵¹ Пак там, с. 295

разисквания ще доведат до сериозно обтягане на отношенията между България и нейните съюзници и ще покажат ясно на управляващите в София, че интересите на страната далеч не са приоритетни за Берлин и Виена, които преследват свои цели и не биха се посвенили да жертват българската кауза за тях.

На 29 март Ан. Тошев съобщава, че австрийската дипломация, винаги гъвкава и приспособима към условията в създадените ситуации, се чувства с развързани ръце след разгрома на Русия и поражението на Италия. Той посочва, че още от декември миналата година се наблюдават симптоми за това, че от Балплац се замислят сериозно върху румънския въпрос и по-точно за Добруджа, като основното притеснение е Румъния да не попадне изцяло под германска власт. Българският дипломат обръща внимание върху факта, че в официалния печат не е споменаван Добруджанския въпрос до публикуването на прелиминарния мир с Румъния. След това в печата се пише, че Добруджа, дори и отстъпена на всички съюзници, тя по право принадлежи на България заради етнически и политико-географски съображения. В тези изявления от Виена Ан. Тошев вижда връзката с нейните претенции в Неготинско. Всъщност основната причина поради която тя се застъпва Добруджа да е българска, е да не попада тя под властта на Германия, която „заседнала на Дунавските устия и в Кюстенджа, ...би се настанила здраво на целия изток“ за сметка на Австро-Унгария. Ан. Тошев изразява увереност, че австрийската външна политика ще се насочи към подобряване на отношенията с Румъния и Сърбия и ще се старае да затвърди тези с Турция и Гърция, защото подобни комбинации биха й послужили като залог против опасност от България. Той поддържа идеята, че не бива да се допускат разисквания по въпроса за турските претенции за сметка на България¹¹⁵².

Ан. Тошев пише, че на път за Берлин от Букурещ фон Кюлман споделя на германския посланик във Виена, че след преговорите в румънската столица въпросите между съюзниците ще се уредят. Големите трудности между Германия и България са изгладени, като подчертава, че приятелството и добрите отношения с Царството трябва да се продължат и в бъдеще¹¹⁵³. Това се оказва само пожелателно мислене от страна на германския външен министър.

Пред отговорните фактори в Берлин Д. Ризов заявява, че България няма да подпише договора за мир с Румъния, при който Добруджа се отстъпва на съюзническите сили, а не изцяло на нас. Българският представител в столицата на Райха остава изненадан, че В. Радославов е изразил готовност за отстъпки по поречието на р. Марица, макар и с

¹¹⁵² ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 838, л. 28

¹¹⁵³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 850

уговорката, че премиерът обосновава това свое решение, като „единствената и последна отстъпка, която България ще направи“¹¹⁵⁴. Ан. Тошев споделя, че виенските политически кръгове не одобряват действията на Д. Ризов, като в австрийската преса широко се тиражират негативни отзиви от неговото поведение. Конкретно раздражение предизвиква позицията на българския дипломат по отношение на албанския въпрос или „по-добре казано западните граници на бъдеща Велика България...Като най-добро разрешение на албанския въпрос Ризов вижда в това да се отстъпи албанската територия северно от р. Арда, южно от Шкумба на Гърция, като територията между тези две реки се предостави на България“. Особено силно впечатление сред австрийците се създава от настояването на Д. Ризов за възстановяването на Сърбия за сметка на окупираните от Монархията земи¹¹⁵⁵.

При среща на Ан. Тошев с депутата от загребския ландтаг д-р Хорват, последният му споделя, че при новосъздадените условия разрешаването на югославиянския въпрос е немислимо без прякото и косвено участие на България. В случай, че след войната не се наблюдава промяна, която да бъде съобразена с хърватските национални желания, се допуска създаването на федерация под ръководството на България, като абсолютно се отхвърля идеята за подчинение на Сърбия¹¹⁵⁶.

По време на изготвяне на проектодоговора с Румъния ген. Тантилов предлага на В. Радославов да се изготви нота, в която член 10 да се промени, така че Румъния да отстъпва Добруджа на България, като точно и ясно се опише границата между двете страни. Д. Тончев е изпратен да води преговори в този дух в Берлин, но те не се увенчават с успех. Затягането на отношенията между съюзниците дори принуждават В. Радославов да изпрати инструкции на Д. Тончев да оттегли българското съгласие за отстъпване на територии, получени през 1915 г. от Турция. За да не допусне намаляване на територията в Западна Тракия, България се оказва принудена да признае кондоминиум в Добруджа¹¹⁵⁷.

Неуредените отношения между България и Османската империя внасят смут в Берлин. В. Радославов изразява готовност от българска страна да се отстъпи до линията „Кюлман“, австро-унгарско-германско дружество да поеме железопътната линия Черна вода – Кюстенджа със свободно пристанище, като мините в Бор и Атън тепе се предоставят за експлоатация на Германия. Същевременно Народното събрание гласува 2 млрд. лева кредит за военни поръчки от Германия. Българското правителство поставя условието цяла Добруджа да премине към България, като не се предявяват повече

¹¹⁵⁴ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 302

¹¹⁵⁵ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 850

¹¹⁵⁶ Пак там

¹¹⁵⁷ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 313 – 314

териториални претенции от Османската империя. Това предложение на задоволява младотурското правителство. В крайна сметка окончателният договор с Румъния е подписан на 7 май в Букурещ. На България се отстъпва Южна Добруджа, с ректификация, която включва Кубадинската позиция и изключва железопътната линия Черна вода – Кюстенджа. Според договора Северна Добруджа остава под властта на съюзените държави¹¹⁵⁸.

Междувременно е разкрит неуспешен опит на Виена да подпише сепаративен мир с Антантата¹¹⁵⁹, който резултира в принудителната оставка на граф Отокар Чернин и завръщането на поста външен министър на граф И. Буриан¹¹⁶⁰. Ан. Тошев съобщава, че напускането на поста външен министър от негова страна и завръщането на тази позиция на граф И. Буриан не остава без влияние върху вътрешнополитическото положение на Австро-Унгария. Германofilските кръгове в Монархията твърдо осъждат мирните действия на известни неотговорни фактори, като подчертават симпатиите си към Германия и желанието да се задълбочават отношенията между двете държави. Все по-хаотично изглежда положението на Австро-Унгария във вътрешнополитически план, защото между славяни, немци и маджари се води ожесточена борба, породена от контраста в техните интереси, различните позиции относно войната, създадените неудобства заради прехраната и др¹¹⁶¹.

Все по-задълбочаващият се продоволствен проблем в Царството налага доставянето на храни от Украйна, което се осъществява бавно и в малки количества. На 12 юни В. Радославов изпраща инструкции към Виена и Берлин, съответно до Ан. Тошев и Стефан Никифоров, като последният е временно управляващ българската легация там след ненадейната смърт на Д. Ризов на 23 април. Те са призовани да настояват за изпращане на полагащото се на България количество храни, защото липсата ѝ би могла да доведе до големи проблеми¹¹⁶².

Напрежението около окончателното разрешаване на Добруджанския въпрос продължава да расте. Междувременно полк. Масов предупреждава цар Фердинанд, че дисциплината в армията намалява и се налага да се вземат незабавни мерки.

¹¹⁵⁸ Пак там, с. 314 – 315

¹¹⁵⁹ Т.нар. „Афера Сикст“.

¹¹⁶⁰ Мишев, Р. История на Австро-Унгария..., с. 242

¹¹⁶¹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 850

¹¹⁶² Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 354

Предупреждава, че българите са преуморени и изпитва притеснения от разпространяващата се болшевишка пропаганда¹¹⁶³.

Междувременно времето на либералното правителство изтича. Поредицата от министерски оставки, започнала още през 1916 г. води след себе си все по-голяма нестабилност в кабинета, но през 1918 г. положението е критично. Ширещата се криза в страната, очертаващата се загуба във войната, недоразуменията в отношенията със съюзниците и от все по-остро поведение на опозицията спрямо кабинета, както и ежбите в самата радославистка партия всяват смут вътре в самата коалиция и водят до нейния разпад. Всички тези фактори провокират цар Фердинанд да предизвиква оставката на В. Радославов. На 21 юни е съставено коалиционно правителство от Демократическата и Радикално-демократическата партия начело с Ал. Малинов, с цел да бъдат използвани известните на всички антантофилски позиции на демократичния лидер. Именно поради този фактор, след правителствената промяна се пораждат съмнения за изменение на външната политика на България. Проблемите за липсата на продоволствени продукти, както и уточняването на Добруджанския въпрос продължават да са водещи теми¹¹⁶⁴.

В същия ден Букурещкия договор е подложен на обсъждане в Германия. Видният политик и общественик Г. Щреземан¹¹⁶⁵ изразява мнение, че е редно да се отстъпи цяла Добруджа на България, щом Румъния се разширява към Бесарабия. От своя страна Кюлман уточнява, че кондоминиумът е временен и по никакъв начин не се оспорват правата на българите. Той защитава претенциите на Цариград за даване на компенсации от България, защото турците участват във военните действия в Добруджа, като уточнява, че става въпрос само за промяна на границата по р. Марица. При тези отстъпки би могло да се отстъпи на България владението на Северна Добруджа¹¹⁶⁶.

Правителството в Цариград си поставя три важни въпроса, свързани с разширяването на териториалните граници – Тракийския, Черноморския и Кавказкия. Забелязва се обвързване между Добруджанския и Тракийския въпрос, но все по-важно значение за младотурците има Кавказкия. Според договореностите, на Османската империя се полагат три окръга там – Батуми, Карс и Ердахан. Ал. Малинов настоява да не се извършват промени на българо-османската граница, на което Цариград отговаря, която заплашва да не признае Брест-Литовския договор, като основа, на която да се уреждат отношенията с

¹¹⁶³ Пак там, с. 355

¹¹⁶⁴ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 319 – 322

¹¹⁶⁵ Густав Щреземан (1878 – 1929) – германски политик. Основател и председател на Народната партия през 1918 г. Министър на външните работи (1923 – 1929).

¹¹⁶⁶ Марков Г. Голямата война... Кн.2, с. 375

кавказките републики. Според клаузите на договора, територията в Кавказ не се отстъпва безусловно на Османската империя, а е необходимо да се направи допитване до народа. Ан. Тошев пише до българското правителство за разговора, който има с И. Буриан, в който се обсъждат турските претенции относно Тракия. Както граф И. Буриан, така и берлинските ръководни кръгове останали на второто германско предложение, което е съобщено и в София. Съгласно това предложение почти половината от Източна Тракия е желателно да се преотстъпи на Турция. Това трябвало да стане в интерес на двете съседни и съюзени държави и за отстранение на всякакъв нов повод за бъдещи недоразумения между тях. Българският дипломат обстойно представя пред високия си събеседник мотивите, поради които България и при най-добрата си воля не би могла да удовлетвори това, колкото странно, толкова и неоснователно турско искане. Подчертава още, че именно в интересите на доброто съседство е османците да не предявяват претенции, които са в явно противоречие не само със здравия разум, но и със съществуващите договори. Също така посочва несъстоятелността и на тезата да се свързва Тракийския въпрос със съдбата на Добруджа, като особено набляга на обстоятелството, че последната е неразривно свързана с причините, заради които България се е ангажирала да участва във войната. Граф И. Буриан изказва мнението, че моментът за раздухване на спор с турците е силно неподходящ. Именно заради това, той намира за най-разумно да се протака работата и да се печели време, докато настъпел подходящ момент за окончателното и благоприятно за двете страни решение. Това би могло да стане, когато стигне до обсъждане и решаване въпроса за подновяване съюзния договор с Турция. Всички висящи въпроси биха могли да се уредят тогава, едновременно с преподписването. Лично граф И. Буриан изразява своето възмущение, че турците така преждевременно и така нетактично предявили тези свои претенции. По думите му тази своя грешка разбирали към настоящия момент и самите цариградски управници, но се оказва прекалено късно, за да се върнат назад. Ето защо всеки категоричен отказ от българска страна можел да предизвика оттеглянето на Талаат паша. Външният министър все пак изразява надежда, че от София щял да бъде проявен по-голям такт за избягване на нежелателни усложнения. Във връзка с горното, Ан. Тошев добавя, че от Империята идват индикации, че тя би могла дори да обяви война на България, ако не получи исканото¹¹⁶⁷.

Ан. Тошев смята, че колкото повече турците завземат от Кавказ, толкова по-добре. Тяхното увеличение би усилило омразата на руснаците, които рано или късно ще им

¹¹⁶⁷ НАБАН, ф. 175 К, оп. 1, а.е. 35, л. 20

потърсят сметка. Все пак той предупреждава, че „да се месим обаче в турско-руския спор относно Кавказ и да оказваме каквото и да е било съдействие на Цариградското правителство по този въпрос би било голяма грешка“¹¹⁶⁸.

На 5 юли Ан. Тошев дава сведения за официално съобщение, че сключеният с Русия мирен договор е ратифициран от австро-унгарското правителство. Прави впечатление, че в печата се подлага на съмнение дали политическата му част изобщо ще бъде представена пред Парламента¹¹⁶⁹.

На фона на това продължава вътрешнополитическото напрежение в Двуетинната монархия. Това се потвърждава от разговор, проведен между Ан. Тошев и министър-председателят барон Максимилиан Хусарек фон Хайнлайн¹¹⁷⁰. Последният го е уверил, че първа грижа за управляващите във Виена е разрешаване на вътрешните проблеми, въпреки че чехите официално са свалили доверието си от кабинета във Виена. Българският представител посочва, че конфедеративната концепция по отношение на Австрия се лансира тенденциозно. Според Ан. Тошев, основната идея е да внесе успокоение в недоволните славянски кръгове, да се обезоръжат до някъде техните вътрешни и външни агитатори и да се излезе с една теза, угодна на определени кръгове в Антантата, които не пропускат случая да изтъкват, че спасението на Монархията е само в нейното обновление чрез предложените реформи. Славяните в Австро-Унгария посрещат с недоверие този проект на Хусарек. Ан. Тошев обяснява с това с мнението им, че ситуацията е изкривена, за да се обезсили причината, поради която въстават – искането за равни права с двата досегашни водещи елемента в страната. Така съществуващият дуализъм всъщност би останал и за в бъдеще, а тяхната борба е насочена именно против него¹¹⁷¹. В друг свой рапорт българският представител споделя за тиражираната в пражкия вестник „Чех“ теория, че правителството на Цислейтания и близки до Императора лица смятат да преустроят Австрия в конфедерация. Тази тема се обсъжда и в лист „Мир“. В доклада се казва: „Докато общественото мнение във Виена се занимавало предимно със събитията около войната и с продоволствената криза, кръг от влиятелни личности безшумно работели върху проекта за преустройството и радикалното възобновяване на старинната Хабсбургска монархия. Най-добрите синове на всички нации в Австро-Унгария съвместно работели вече върху законното и конституционно регулиране

¹¹⁶⁸ ЦДА, ф. 304 К, оп. 1, а.е. 1680, л. 3

¹¹⁶⁹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 849, л. 94 – 95

¹¹⁷⁰ Максимилиан Хусарек фон Хайнлайн (1865 – 1935) – австро-унгарски благородник, военен и политик. Министър на просветата (1911 – 1917). Министър-председател на Цислейтания (юли – октомври 1918). Член на Християнсоциалната партия.

¹¹⁷¹ НАБАН, ф. 175 К, оп. 1, а.е. 35, л. 26 – 35

отношенията на народите в Австрия, съгласно изискванията на новото време... Политиците, занимавали се с това дело, били във връзки с отделни доверени лица от всички народи в Монархията. Прибягнало се именно до тоя начин на работа само предвид обстоятелството, че със своите конфликти Парламента бил неспособен да разреши тая задача“. Същевременно Ан. Тошев подчертава вътрешния разнобой сред самите чехи: „Нека прибързам да добавя, че поменатите съобщения на пражкия клерикален печат се посрещат със силно негодувание от останалата чешка преса. В материал, поместен във вестник „Вечер“ се изразява възмущение от съобщенията на „Чех“ и „Мир“ и се пита „кои са тия доверени личности на чехословашкия народ, които решавали сега неговите съдбини и ловели риба в мътна вода“. Цялостното впечатление у виенското общество е, че чехите имат принципно недоверие към методите, мотивите и качествата на управляващите да изградят държава от модерен тип. Един от поводите за това е подозрението в чешките среди, че картата с конфедерацията се разиграва, за да могат онези части от Бохемия, които са заселени с австрийски немци, да бъдат обособени в отделен политически субект и да бъдат присъединени към „немско-австрийската държава или област“, която ще се създаде в рамките на новата държавно-политическа система. Чехите, очаквано, са категорично против тези хипотетични домогвания и дори излизат с идеята да се преговаря не с управляващите в Цислейтания, а директно с бохемските немци, за да се намери компромис с това население, което може да представлява заплаха за мира в чешките области на Империята. Спорните въпроси „можело да се разрешат или от бъдещата мирна конференция или от един народен съд“. Раздорът между Прага и Виена толкова се задълбочава, че Ан. Тошев дори предава как дори „най-малкият неуспех“ на Централните сили „се посреща с видима радост във всяка чешка къща“. Повод за притеснение за управляващите в австрийската част на Двуетинната монархия представляват и доброволческите чехословашки бригади в съглашенските армии. Ан. Тошев отбелязва, че тенденция за тяхно активно участие в победите на Антантата „още повече затвърдява вярата на чехите в крайния и пълен успех на тяхната национална кауза“. Логично, Виена реагира остро на сформирането им. По темата българският пълномощен министър съобщава: „На упреците от немска страна, какво войниците и офицерите на чехословашките бригади били предатели, те отговарят, че по отношение на австрийската държава те наистина били такива, ала по отношение на своя народ те били най-верните негови синове. Те умирали по бойните полета, или като пленници загивали по австроунгарските бесилки за извоюването на една независима и самостоятелна чехословашка държава. Кой бил предател, кой не – това щяла да отсъди историята“.

Поведението на чехите и гореспоменатите съобщения във вестниците „Мир“ и „Чех“ внасят тревога в и без това напрегнатите „немски национални кръгове“ в Цислейтания. Ан. Тошев докладва, че в опит да оправдаят забавянето на планираното реформиране на Империята, „последните изтъкват край друго и финансовите трудности, които щели да се явят за Австрия в случай, че се преустрои в една конфедерация. Не стигали непреодолимите мъчности с Унгария относно квотата за плащане милиардите, разходвани за войната, ами трябвало да се притури и евентуалния отказ на чехи, поляци и южни словени за плащане разносните по войната“. Чехите, отбелязва българският дипломат, категорично отказвали да се съобразяват с този довод и твърдо заявявали, че „който отварял войната, той трябвало да плаща“¹¹⁷².

Идеята за преустройство на Австрия довежда до възбуждане не само немските кръгове. Ан. Тошев рапортува, че подобна тревога се забелязва и в унгарския печат, както и при много маджарски държавници, начело с граф Тиса. Те категорично заявяват, че ако Австрия стане конфедеративна държава, ще считат, че дуалистичният компромис от 1867 г. престава да бъде в сила. Това е придружено със закани, че унгарците ще опитат да си запазят сегашните коронни земи. От тази остра реакция, разсъждава българският дипломат „става кристално ясно, че отговорните фактори в Унгария трудно биха се примирили с планираните от Виена реформи“¹¹⁷³.

В последващ свой доклад Ан. Тошев споделя с българското правителство, че определени кръгове във Виена вярват, че с формулата на миролюбива политика Монархията е успяла да предизвика известна промяна в своя полза, като тази концепция е приета и от Германия. Австро-Унгария счита, че от Берлин се съгласяват на тази политика с цел да се осигури по-голяма свобода на действие в пределите на Райха. В случай на продължение на войната, ако Германия продължи да се налага над Монархията като водеща във военните действия, то тогава Австро-Унгария ще счита себе си за ръководещ фактор в дипломатията. В управляващите кръгове във Виена се посочва и съществуващото между различни кръгове в Германия разногласие относно мира, което оправдава нежеланието и недоверието на Антантата да влезне в преговори с Берлин¹¹⁷⁴.

Австро-Унгария все по-ясно осъзнава приближаващата загуба във войната, което става причина на 20 август И. Буриан да съобщи на Ан. Тошев и Хилми паша, че Монархията ще поеме инициативата да се обърне към всички воюващи държави с предложение да

¹¹⁷² НАБАН, ф. 175 К, оп. 1, а.е. 35, л. 77 – 104

¹¹⁷³ НАБАН, ф. 175 К, оп. 1, а.е. 35, л. 109 – 116

¹¹⁷⁴ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 655, л. 178 – 180

излъчат свои делегати за една мирна конференция¹¹⁷⁵. Целта не е да се започват преговори за мир, а само да се направи подготовка за такива¹¹⁷⁶. Ан. Тошев изказва своята позиция по предложението – да се възприеме идеята, но при условие, че тя бъде одобрена и от Германия. В създалата се обстановка на все по-желан мир, както от воюващи, така и от неутрални държави, българският дипломат не допуска да се отговори този път с мълчание или рязък тон, като дори да не се вземе някакво окончателно решение, инициативата би дала силен тласък да се върви към мир¹¹⁷⁷. Обратът във военните действия на Западния фронт прави 14-те точки на У. Уилсън да изглеждат все по-неприложими. Въпреки че Ал. Малинов е готов да се включи в преговорите, то окончателното решение би могло да се оповести едва след като от Берлин изложат своята гледна точка¹¹⁷⁸. Ан. Тошев докладва за свой разговор с германския посланик, от който става ясно, че предпочитанията на Берлин са тази инициатива да излезе от неутрална държава, като граф Ведел допълва, че моментът не е особено подходящ. В доклада си българският представител подчертава, че най-важно за Царството е да се стигне до споразумение между съюзниците, като съветва минималните и максималните стремежи на всяка от държавите да се определят възможно най-точно¹¹⁷⁹.

На фона на това, различията между Австро-Унгария и Германия се засилват. От известно време са започнати преговори в Залцбург относно бъдещите политико-икономически отношения между двете държави. Вместо да доведат до очаквания резултат, те, „вяло и неохотно“ водени от страна на Двойната монархия, се превръщат в още по-ясно доказателство, както за антагонизма между поддържаните от двете империи тези, така и несъвместимостта на техните интереси. Заедно с това, разговорите постепенно изкарват наяве и непреодолимите препятствия, с които се сблъсква опитът да се създаде така наречената „Средна Европа“. По темата Ан. Тошев пише: „Въпреки положените през две години усилия при воденето на преговори, не може се постигне очакваното споразумение върху основата, на която трябваше да се изгради сградата на бъдещите икономически отношения между двете държави. Оповестената нужда да се направи още по-тесен съюз по един тържествен начин, все пак трябва да се достигне до макар и минимален резултат. Вместо множеството делегати, които участват във водените по-рано преговори във Виена, Будапеща и Берлин, сега съвещанията и разискванията се водят от

¹¹⁷⁵ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 878, л. 1

¹¹⁷⁶ Малинов, Ал. Под знака на острастени и опасни политически борби, София, издателство „Христо Ботев“, 1991, с. 38 – 39

¹¹⁷⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 868, л. 179

¹¹⁷⁸ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 404 – 405

¹¹⁷⁹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 878, л. 6

ограничен брой представители и в голяма тайна. От друга страна, като че ли за да се подчертае политическото значение на преговорите четиримата германски делегати представляват само канцлера и министъра на външните работи. При все туй политическата страна на въпроса, която съставя прелиминарното условие на съглашението – изглежда далеч неустановена. От всичко личи, че основните гледни точки за преговарящите са твърде противоположни. Докато Австрия иска митнически протекционизъм за най-важните свои индустрии, т.е. едно положение, което не би имало нищо общо с един истински икономически съюз, германското правителство настоява за пълна митническа свобода. Всичко това показва, колко малко съвместими са интересите на двете държави¹¹⁸⁰.

Същевременно продължават да се задълбочават териториалните неуредици между българи и османци по Тракийския въпрос. Водачът на австро-унгарската легация в Цариград Палавичини изказва мнение, че би било добре за България да отстъпи част от Тракия, така че р. Марица да остане граница. Той свързва тази отстъпка с Добруджа. Ан. Тошев подробно му излага аргументи, с цел да обори връзката между двете. Маркиз Палавичини признава пред българския посланик, че концепцията за кондоминиум в Добруджа по начало е „една нещастна комбинация“, като посочва, че е най-уместно териториалните въпроси за след края на войната и първостепенно значение е мирът¹¹⁸¹.

Все повече се засилват миролюбивите чувства във Виена. На 8 септември 1918 г. Граф И. Буриан се обръща към Ан. Тошев, изказвайки теза, че Двуетинната монархия има належаща нужда от сключване на мир чрез неутрална държава.

На следващия ден е проведен обяд в Берлин, на който Талаат паша предлага на Ст. Никифоров да се инициират преговори с цел постигане на споразумение относно българо-турските разногласия. От Германия се изказват предложения България да отстъпи територията до р. Марица с гарата на Одрин, за да получи цяла Добруджа. Граф И. Буриан представя на съюзниците проект за нота до всички воюващи. Ал. Малинов изразява своето несъгласие, че Централните сили воюват единствено, за да запазят целостта и сигурността на своите държави. Той се изказва в подкрепа на германското предложение за постигане на мир чрез неутрална държава или намесата на холандската кралица с цел да се постигне мир¹¹⁸². На 14 септември Ан. Тошев се опитва да убеди И. Буриан в основанието на българския отказ на представената нота, но усилията му се оказват неуспешни.

¹¹⁸⁰ НАБАН, ф. 175 К, оп. 1, а.е. 35, л. 69 – 71

¹¹⁸¹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 878, л. 8

¹¹⁸² Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 419 – 420

Последният моли българския представител да се обърне към правителството в София от негово име да се приеме нотата с цел да се създаде контакт с неприятеля¹¹⁸³. Министърът посочва момента като ключов, заради което е необходимо да се побърза, като подчертава своята вяра в намесата на САЩ. Отзвукът от нотата във Виена е изцяло положителен, защото се посочват новите нюанси и възможности относно последствията за Дуалистичната монархия¹¹⁸⁴.

В същия ден започва и отдавна планираната офанзива на войските на Антантата срещу българите в Македония. Българските позиции са подложени на силен артилерийски обстрел, последван от пехотна атака. Численото превъзходство на врага е отчетливо, което му позволява да разгърне силите по цялата линия на фронта¹¹⁸⁵.

В свой рапорт до българското правителство, Ан. Тошев споменава за разговор с Джавид бей, който пътувал от Берлин за Цариград и престоял няколко дни във Виена. Османският политик засяга темата за спора с турците: „Той искрено съжалявал, че въпросът бил тъй неспокойно и тъй ненавременно подигнат. Впрочем, нямало да има днешните нежелателни недоразумения, ако от меродавни германски места на времето по един тъй лекомислен начин не били давани тъждествени обещания и на София и на Цариград“. По този повод българският дипломат представя на своя събеседник становището на София по въпроса, като се старае да му докаже, че за българите пограничен въпрос с Турция не съществува, просто защото турските искания освен несъстоятелни, са и в голяма разрез с доброволно сключения през 1915 г. между двете страни договор. Посочва му същевременно и липсата на всяка връзка между Добруджанския въпрос и турските претенции в Тракия¹¹⁸⁶.

От Виена съобщават, че премахването на кондоминиума може да се осъществи едва след като България отстъпи територията по източния бряг на р. Марица с гара Одрин. Централните империи се отказват от претенции в Добруджа и настояват за бързото решаване на този въпрос¹¹⁸⁷.

Междувременно съпротивата на българските войски на Южния фронт е сломена и на Добро поле е направен пробив. Ген. д'Еспре вкарва в действие свежи попълнения, което позволява съглашенското настъпление по долината на р. Вардар да продължи. Българското командване не разполага с резерви, а германските части вече са

¹¹⁸³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 878, л. 26

¹¹⁸⁴ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 420

¹¹⁸⁵ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 324

¹¹⁸⁶ НАБАН, ф. 175 К, оп. 1, а.е. 35, л. 155 – 160

¹¹⁸⁷ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 420

предварително изтеглени от Балканите. На 20 септември Ал. Малинов напомня чрез Ан. Тошев и Ст. Никифоров, че Централните сили са длъжни да ни отпуснат поне шест дивизии. Фон Хинденбург изразява своето съжаление, но не в отговор към министър-председателя, а към цар Фердинанд, че не би могъл да се отзове на българските молби¹¹⁸⁸. В същия дух е отговорът и от австрийското Главно командване¹¹⁸⁹.

Централните сили все по-трудно удържат натиска на Съглашението. Ал. Малинов приема посредничеството за сключване на мир да се осъществи чрез Холандия, като се нанесат поправки по нотата на граф И. Буриан. Българският министър-председател убеждава Берлин да се застъпи във Виена относно несъгласието на българите да се присъединят към наратива, че Царството воюва единствено заради запазването на целостта и сигурността на своите земи. Ал. Малинов се обръща с молба за незабавното решаване на Добруджанския въпрос, което би дало кураж за укрепване на положението на Южния фронт¹¹⁹⁰.

Н. Колушев е изпратен в Берлин, като веднага му е отправено предложение България да влезне във владение на Добруджа до три дни при условие, че се признае споразумението между Германия и Османската империя относно Кавказ, както и да се отстъпи източния бряг на р. Марица до нейния талвег¹¹⁹¹.

От София е съобщено, че е невъзможно да се установи единство във възгледите и пълно споразумение между всички съюзници. Изразява се готовност за изпращане на делегати за провеждане на преговори между воюващите държави, като отново се подчертава, че България влиза във военните действия с цел да постигне национално обединение.

На следващия ден българският представител в Берлин заявява, че няма да се даде съгласие за разрешаване на кавказките спорове, докато съюзниците не се откажат окончателно от Добруджа. Въпреки това, продължава натискът за територии по долината на р. Марица срещу цяла Добруджа, като гарата на Одрин остава в пределите на България. На 22 септември заседание на Министерски съвет обсъжда Добруджанския въпрос, като към Н. Колушев е изпратен проектопротокол за споразумение. Според него цяла Добруджа между Дунав и Черно море до ръкава на Св. Георги става част от България. Северна Добруджа трябва да се отстъпи след подписването на протокола и това да се

¹¹⁸⁸ Пак там, с. 438

¹¹⁸⁹ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 324

¹¹⁹⁰ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 443

¹¹⁹¹ Пак там, с. 443

осъществи до 15 дни. Царството отстъпва на Османската империя източния бряг на р. Марица до вливането ѝ в Егейско море¹¹⁹².

На 24 септември цар Фердинанд свиква Коронен съвет в Софийския дворец. Получават се известия за изпращане на I^{ва} германска дивизия и две германски бригади, след което и Алпийския корпус. Военните допускат, че след пристигането на още войски е възможно да се укрепи фронтът. Министрите от своя страна предпочитат търсене на възможност за примирие и сключване на отделен мир. Монархът подкрепя идеята за продължаване на войната. На 26 септември около Радомир се събират метежници и дезертьори от армията, като тяхната бройка непрекъснато се увеличава. От София са изпратени ген. Сава Савов¹¹⁹³, Александър Стамболийски¹¹⁹⁴, Райко Даскалов¹¹⁹⁵, Никола Сакаров¹¹⁹⁶, Александър Гиргинов¹¹⁹⁷ и Илия Георгов¹¹⁹⁸, с цел да успокоят бунтовниците¹¹⁹⁹. На следващия ден е нападната Главната квартира в Кюстендил и са прекъснати телеграфните и телефоните съобщения¹²⁰⁰. Двамата земеделски водачи използват възможността и не само не изпълняват задачата си, а оглавяват бунта, допълнително ожесточават метежниците, призовавайки ги да накажат виновниците в София, обявяват царя и правителството за свалени и страната – за република с председател Ал. Стамболийски и главнокомандващ на армията Р. Даскалов. В София се получава сведения за постъпката на двамата пратеници и за посоката на движение на бунтовниците – от Радомир, през Перник, към София. Това налага изготвянето на план за отбраната на столицата. Тя е обявена за защитена крепост, а за комендант е назначен ген. Ал. Протогеров¹²⁰¹.

Успоредно с тези събития, продължават и вътрешните сътресения в Дуалистичната монархия. От Виена Ан. Тошев споделя: „впечатление прави акцията на граф И. Буриан,

¹¹⁹² Пак там, с. 444

¹¹⁹³ Сава Савов (1865 – 1945) – български военен. Командва XI^{-та} рота от III^{-та} дружина на VII^{-ми} пехотен преславски полк по време на Сръбско-българската война (1885). Командва XXII^{-ри} пехотен тракийски полк по време на Балканските войски (1912 – 1913). Началник на V^{-та} пехотна дунавска дивизия по време на Първата световна война (1916 – 1918). Министър на войната (юни – октомври 1918).

¹¹⁹⁴ Александър Стамболийски (1879 – 1923) – български политик. Лидер на Български земеделски народен съюз. Министър-председател (1919 – 1923).

¹¹⁹⁵ Райко Даскалов (1886 – 1923) – български политик. Член на Български земеделски народен съюз. Министър на земеделието и държавните имоти (1919 – 1920). Министър на търговията, промишлеността и труда (1920 – 1922). Министър на вътрешните работи и народното здраве (1922 – 1923).

¹¹⁹⁶ Никола Сакаров (1881 – 1943) – български общественик. Член на БРСДП (т.с.), след това на БРСДП (ш.с.). Общински съветник в София (1911 – 1925). Управител на Българска земеделска банка (1931 – 1934).

¹¹⁹⁷ Александър Гиргинов (1879 – 1953) – български политик. Член на Демократическата партия. Вътрешен министър (1931 – 1934).

¹¹⁹⁸ Илия Георгов (1860 – 1945) – български политик, юрист и журналист. Член на Радикалната партия. Народен представител в девет ОНС (XII, XII, XVI – XXII), както и в V ВНС.

¹¹⁹⁹ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 471

¹²⁰⁰ Пак там, с. 472

¹²⁰¹ Пак там, с. 460

защото целият почти виенски печат почна да се занимава още по-интензивно с югославянския въпрос. Главната мисъл, която се прокарва е, че неговото разрешение било належащо и начело трябвало да се поставят самите отговорни фактори, докато било още време. Размерите, които взела напоследък безогледната югославянска пропаганда, налагала без друго реализирането на горната мисъл. Изниквайки обаче това, тукашното обществено мнение не пропуска случай да изяви опасенията си от разрешението на югославянския въпрос с унгарски смисъл. Докато в Будапеща д-р Декерле и граф Тиса бързали с въпросното разрешение, в Австрия ръководните кръгове били безсилни да прокарат своето чисто австрийско гледище. Знаменателни са в това отношение са думите на официоза, какво в случая австрийските интереси не се застъпвали достатъчно енергично.“ Това опасение особено се засилвало вследствие държането на общия финансов министър Фрайхер Шпицмюлер, чиято „усмихната обективност“ към Унгария рязко контрастирала със „строгата непричастност“ спрямо Австрия¹²⁰².

Положението на Южния фронт става все по-критично. Сведенията до Ал. Малинов са, че „разложението в армията става неудържимо“. Съглашенските войски правят пробив на 50 – 60 км широчина, като са пресечени пътищата на българските войски. Ал. Малинов свиква Министерски съвет, на който е решено да се иска примирие и сключване на мир от съглашенските сили. За делегати са избрани финансовият министър Ан. Ляпчев, полк. Ив. Луков¹²⁰³ и С. Радев. Наставленията, които получава делегацията са за следване на програмата от 14-те точки на У. Уилсън, спиране на навлизането на съглашенските войски на българска територия, включително гърци и сърби¹²⁰⁴.

Ситуацията е обсъждана от Върховното командване, като е решено да се изпратят към Южния фронт пет германски и три австро-унгарски дивизии. Ан. Ляпчев отправя молба към американския генерален консул Мърфи и аташирания към американската легация Арчибалд Уокър да го придружат до Главната квартира в Солун. Българската молба за прекратяване на войната е посрещната с радост от САЩ. Междувременно положението на фронта става все по-тежко. Ал. Малинов упълномощава П. Хаджимишев и Ал. Греков да се обърнат с предложение за сключване на примирие към представителите на САЩ, Великобритания и Швейцария, но тази постъпка не се увенчава с успех¹²⁰⁵.

¹²⁰² НАБАН, ф. 175 К, оп. 1, а.е. 35, л. 183 – 196

¹²⁰³ Иван Луков (1871 – 1926) – български военен. Военен аташе в Париж (1905 – 1907) и в Петербург (1907 – 1910). Участник в Балканските войни (1912 – 1913) и Първата световна война (1914 – 1918). Член на българската делегация, подписала Солунското примирие. Началник щаб на армията (1916 – 1917, 1918 – 1919). Председател на Съюза на запасните офицери (1921 – 1923).

¹²⁰⁴ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 462

¹²⁰⁵ Пак там, с. 463 – 465

От Берлин и Виена се отправят упреци към София в нелоялно поведение, но Ал. Малинов уточнява, че преговорите не се водят зад гърба на съюзниците. Обясненията на министър-председателя не задоволяват граф И. Буриан, който, чрез Ан. Тошев, определя решението на кабинета като „измяна“ и като „некоректна“, „необмислена“ и „прибързана“ постъпка¹²⁰⁶.

На 29 септември в Главната квартира на Източните армии в Солун ген. д'Еспре, Ан. Ляпчев и полк. Ив. Луков подписват конвенция за примирие между Съглашението и България. Според нея е необходимо незабавно изтегляне на българските войски от довоенните територии на Сърбия и Гърция, незабавна демобилизация с изключение на три пехотни дивизии и четири конни полка и да се съберат и складираат оръжията, мунициите и бойната техника под контрола на съглашенските сили. Според договорките е необходимо българските войски, които се намират западно от Скопския меридиан и принадлежащи на XI^{-та} армия да предадат своето оръжие и да останат като военнопленници. Централните империи до четири седмици трябва да изтеглят войските си от България, както и всички дипломатически и консулски представители. В тайните членове на конвенцията се уточнява за преминаването на съглашенските войски през българска територия, използването на железниците, пътищата, пристанищата и пощите. Великите сили завземат определени стратегически пунктове, като се уточнява, че тази окупация е временна и служи като гаранция¹²⁰⁷.

На 2 октомври Ал. Малинов събира в Народното събрание представители на всички партии. Водачът на делегацията Ан. Ляпчев прочита своя доклад, от който става ясно, че едно от условията на Антантата за сключване на примирие е било цар Фердинанд да абдикира в полза на престолонаследника. На следващия ден същият докладва и пред монарха, намеквайки му за това негласно условие. Реакцията на царя е отрицателна. Той дава вид на много обиден и угнетен от създалата се ситуация, но все пак подписва поднесения му от Ал. Малинов манифест за абдикация. В същия ден министър-председателят изпраща информация до легациите, че примирието е одобрено, военните действия се прекратяват, армията се демобилизира и цар Фердинанд официално се отказва от престола в полза на първородния си син княз Борис Търновски. Междувременно изтеглянето на германските войски от България е започнато, а Върховното командване признава, че не би имало сили да задържи Балканите. На 4 октомври е обявена обща

¹²⁰⁶ Малинов, Ал. Под знака..., с. 39

¹²⁰⁷ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 480 – 481

демобилизация на въоръжените сили с Царски указ № 1, издаден от новия владетел цар Борис III¹²⁰⁸.

На 7 октомври бившият монарх се среща с Лео Ледерер, балкански кореспондент на „Берлинер Тагелблат“. Пред него Фердинанд споделя, че обвинението в предателство е неоснователно, защото остава до края верен на съюза с Централните сили. Той оценява, че Ал. Малинов е принуден да се подчини на условията за неговата абдикация. Изказва позиция, че ролята на Ан. Тошев във Виена е „двусмислена“, но не пожелава да уточни какво влага в това определение¹²⁰⁹. Тази неясна реплика може да бъде тълкувана като контрапункт на ширещите се още по онова време в българската общественост упорити слухове, че поредицата от назначения на Ан. Тошев са свързани не с качествата и заслугите му, а с някаква негова тясна близост с Двореца. Атестат за несъстоятелността на тези обвинения е и фактът, че още през 1914 г. при едно обсъждане в НС на темата за влиянието на цар Фердинанд върху избора на дипломатически представители, лично министър-председателят В. Радославов подчертава, че Ан. Тошев е номиниран от правителството, за разлика от двама от своите колеги, за които официално се обявява, че са предложени от монарха¹²¹⁰.

Същевременно набеденият за „двуличен“ споделя, че във Виена се наблюдава успокоение в обществото, за което голяма роля има вярата в приближаващия мир. Въпреки това, борбата на национална почва е точно в разгара си, като междувременно централната власт продължава да „чака някак по инерция“. Поведението и настроенията, които преобладават в Унгария водят до възмущение, като все по-често се чуват мнения за присъединяване на различните народности към Германия¹²¹¹.

В средата на месеца българският представител във Виена предупреждава, че е възможно отцепване на Австро-Унгария от Германия, ако последната не се съгласи с условията на Антантата. Преобладаващото мнение в управляващите австрийски среди е, че всяко протакане на Виена може да бъде фатално за Монархията, особено при опасността от Сърбия и Румъния. Кайзер Карл получава уверения от Вашингтон, Лондон и Париж, че не трябва да бърза с решаването на националния въпрос, за да се отнеме възможността на немските елементи в Австро-Унгария да пожелаят да се присъединят

¹²⁰⁸ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 325

¹²⁰⁹ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 499

¹²¹⁰ Златарски, В. Неискрените..., с. 206

¹²¹¹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 890

към Германия. Ан. Тошев подчертава в своя рапорт, че това са непроверени факти, които трябва да се приемат с известна резервираност¹²¹².

Българският представител посочва, че макар положителните настроения към миролюбивите идеи да преобладават, се забелязва и опозиция в лицето на австро-германските националистически кръгове и при военните. Една от причините за нежелание да се постигне мир е страхът, че ако бъде постигнат при примирителните условия, на които изглеждат готови управляващите във Виена, то това може да доведе до разрешаване на националния въпрос в Монархията по начин, неизгоден на пангерманските кръгове¹²¹³. Все пак на 16 октомври император Карл I предприема голяма стъпка и обявява трансформирането на Цислейтания във федерална държава. Макар тази концепция да има положителни страни и потенциал да бъде полезна за успокояване на страстите, тя е безвъзвратно закъсняла. Решението на владетеля предизвиква масово недоволство сред подчинените народи и се превръща в катализатор на отдавна тлеещите сепаратистки настроения сред тях. Националният съвет в Трансилвания обявява присъединяването си към Кралство Румъния, Чешкият национален съвет оповестява създаването на една Чехословашка република, хърватите прокламират присъединяването си към оформящата се съюзна държава с център Белград, която по-късно ще се превърне в Кралството на сърби, хървати и словенци. Своего отцепване от империята заявяват и галичките украинци. Дори назначението на граф Андраши, който работи в посока на сепаративен мир с Антантата, не успява да спаси разпадащата се Хабсбургска монархия. На 3 ноември е подписана и капитулацията на имперските войски, а осем дни по-късно император Карл се обръща към народа с манифест, в който се отказва от упражняване на пряката си власт и признава априори бъдещата конституция, но не абдикира официално от престола¹²¹⁴. В друг свой обстоен рапорт Ан. Тошев докладва на българското правителство, че с публикуването на императорския манифест за абдикация от 11 ноември, престава да функционира и общият имперски кабинет под председателството на проф. Хайнрих Ламаш¹²¹⁵. След това съобщение българският представител представя на вниманието на кабинета свой подробен анализ на някои от събитията и причините, довели до краха на

¹²¹² ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 878, л. 197

¹²¹³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 655, л. 227 – 232

¹²¹⁴ Мишев, Р. История на Австро-Унгария..., с. 243 – 245

¹²¹⁵ Хайнрих Ламаш (1853 – 1920) – австрийски юрист, професор по криминално и международно право. Член на Международния трибунал в Хага. Участник в Хагските конференции (1899 и 1907). Съветник на ерцхерцог Франц Фердинанд по юридически въпроси. Министър-председател на Цислейтания (27 октомври 1918 – 11 ноември 1918). Първият и единствен министър-председател на Цислейтания, който не е с благороднически произход.

отивашата си империя: „Повикан да състави кабинет на 27 октомври т.г. в най-трудните и решаващи за Монархията времена, проф. Ламаш, макар и с много...надежди, се опита да спре разлагането на Монархията и да сглоби в името на една обща икономическа идея нейните съставни части, използвайки личните симпатии, с които се ползуваше между чехите и южните славяни, той се потруди в последния момент да им внуши, че федеративната идея е единствено спасителна за техния народ. От Прага, Загреб и Любляна му се отговори обаче, че централната австрийска власт е закъсняла с цяла година и половина. И той, прононсиран пасифист, враг на съюз с Германия и твърдо уверен в жизнеспособността на австрийската държавна идея, 24 часа след поемането на властта, бе принуден сам да заяви, че наистина нищо не може да спре процеса на разложение на Хабсбургската монархия. В една реч на 29 октомври пред председателите на партийните клубове от бившия австрийски Райхстаг, проф. Ламаш откровено заяви, че той смята своето министерство¹²¹⁶ за ликвидирано и настоя за запазването поне на реда и общите интереси на австрийските народи. Покани и парламентът на продължи своята работа. Тая обаче идея бе осуетена... Против Ламаш се нахвърлиха с най-голямо ожесточение австрийските немци, обвинявайки го, че с поисканото на 27 октомври примирие от Антантата Монархията изменила на Германия. Според тях не други, а кайзер Карл и Ламаш и славяните била причината и за рухването на Монархията. Между тях, както се знае, причините за провалянето на двойната монархия са много и отколешни. Австро-унгарският проблем занимаваше не само руските панслависти и западноевропейската политическа мисъл много по-рано от настоящата война. В действителност тъй привлече вниманието на европейското обществено мнение още със сключването на Тройния съюз. В актуалната си фаза обаче влезе тъй във време на анексионната криза. Тогава се засили именно и течението за еманципирането на австрийските славяни, както и на находящите се такива под унгарската хегемония. Насърчавани от панславистите, които особено се раздвижиха след сключването му Антантата, а така също и от многобройните си западни приятели, поменатите славяни с утроена енергия почнаха да отстояват своите национални права и да ратуват за пълна самостоятелност. Начело на тия големи процеси се поставиха чехите. Опрени на своята икономическа мощ, здраво организирани и умело ръководени от своите държавници, те започват както вътре тъй вън от Монархията интензивна планомерна работа, знаейки че докато Австро-Унгария е в съюз с Германия, всеки опит за самостоятелен политически живот, дори и за федерация, би бил осуетен, те си поставиха

¹²¹⁶ В смисъл на „правителство“

за цел...работата против тоя съюз. Между другото те отказаха да гласуват всички военни кредити във виенския Райхстаг, а в делегациите не се умориха да критикуват и жигосват най-безпощадно съюз с Германия. ...Успоредно с чехите в същото направление и със същия почти темп работеха и горните славяни. Особено...се очерта тяхната дейтелност след 1908 г., т.е. от анексионната криза насам. Вместо да [задуши] славянското течение в Монархията, рухването на руския царизъм дойде да го усили. Всички социалдемократи в редовете на славяните се приближиха към националистичния елемент и решително застанаха на неговото гледище. Горния резултат се постигна за туй, защото именно руския царизъм със своите прояви, както и официалния панславизъм, отблъскваха социалдемократите от всички ония среди симпатизиращи на тоя царизъм и на славянската идея, както тя, както я разбират в правителствените руски кръгове. Между тях, истината е, че пред тържеството на славянската идея тукашните словени преследваха преобразуването на Монархията по скоро една конфедерация, в чиито рамки всяка нация да намери своето пълно равноправие. Тая основна идея виждаме изразена и в декларацията от 31 май 1917 г. Без да се засяга анализът на всички исторически и политико-економически мотиви, както в своята съвкупност тласкаха Монархията към неминуема провала – мотиви, на които неведнъж съм имал случай да се спирам в предните си рапорти – трябва да се изтъкне, че един от най-главните от тях лежи в дуализма и залитанията на Германия да се запази тъй на всяка цена. Устоите на съюза между Виена и Берлин по своето естество бяха такива, че в тях се разбиваха всички начинания, произхождащи дори и от австро-немски далновидни политици, преследващи обновлението на Монархията като средство против нейното неминуемо разложение. Тоя дуализъм още на времето освети и обезпечаваше немско-маджарската хегемония в явен ущърб на всички останали народности в рамките на хабсбургската монархия. Това го разбираха и много прозорливи немски умове, но и те се указаха безсилни да прокарат своите възгледи. Толкоз беше закоравяла абсолютистичната система, опряна на миналото, черковата и бюрокрацията. Последни ярки и предизвикателни представители на тая отживяла века си система бяха графовете Карл фон Щюрм¹²¹⁷ и Тиса – и двамата трагично загинали като жертви на своето безогледно потисническо управление¹²¹⁸. Един от светлите умове, които отдавна разбра, че спасението на Монархията е в нейното

¹²¹⁷ Карл фон Щюрм (1859 – 1916) – австрийски благородник и политик. Министър на просветата (1909 – 1911). Министър-председател на Цислейтания (1911 – 1916).

¹²¹⁸ Граф Щюрм е застрелян на 21 октомври 1916 г. от член на Социалдемократическата работническа партия Фридрих Адлер, а граф Тиса е нападат и убит от нахлули в дома му в Будапеща войници на 31 октомври 1918 г.

обновление чрез федерацията, бе и университетския проф. Ламаш. Дълго време обаче неговия глас, както и гласа на мнозина негови другари и съмишленици, остана нечул. Намиращите се в един вид вълшебен кръг управници, било от упоритост, липса на характер или късогледство, не само че се отнасяха с пренебрежение към тия гласове, а всячески се стараеха да ги заглушат. Между тях със съвременното прокарване на федеративния принцип, въпросът, колкото и заплетен вече, не бе от неразрешимите. Беше време, когато тая формула отговаряше на исканията почти на всички. Ако манифестът на кайзера Карл от 14 октомври т.г.¹²¹⁹ се бе явил по-рано, например по време на коронацията, шансовете да се преустрои Монархията бяха сравнително големи. Тоя манифест обаче, както и всички други мероприятия на висшата власт, дойде много късно. За това с нищо не можа да спомогне и просветлението на д-р Ламаш. Поел властта в дванадесетия час, той тутакси трябваше да залезе от хоризонта. Пред планината от непреодолими мъчнотии, и най-големият политически гений не бе в състояние да преустанови развиващия се с враголомна бързина процес на разложение. Всички опити, всички усилия, всички позиви за взаимопомощ и сплотеност се оказаха безпредметни. По силата на нещата на повърхността на развълнуваната страна се явиха левите течения. От средата на последните, както и от оная на немските националисти, се състави настоящето пранителство начело с държавния консул Карл Ренер^{1220 1221}“.

Националният въпрос не престава да занимава общественото мнение в загиналата Австро-Унгария, което кара Ан. Тошев да продължава да разсъждава по него. Той обяснява, че революционните актове, случили се в края на октомври в Прага и Загреб са резултат от дългите национални борби с цел да получат освобождение и създаване на свои държави. Активна дейност се наблюдава в Прага, Загреб, Любляна, Сараево, но не и от поляците, които са най-многочислени. Като главни отличителни черти на поляците българският представител посочва липсата на съгласие, на веротърпимост и на единомислие. Въпреки съществуващия антагонизъм между хървати и сърби, не спира установяването на Югославия¹²²². Ан. Тошев остава впечатлен от бързината на чехите и устройването на държавата им. „В Прага се чувства здравия пулс на един силен народ,

¹²¹⁹ Ан. Тошев изглежда визира гореспоменатия манифест за превръщането на Цислейтания във федерална държава.

¹²²⁰ Карл Ренер (1870 – 1950) – австрийски политик и юрист. Член на Социалдемократическата работническа партия. Създател и редактор на партийното списание „Борбата“. Министър-председател на непризнатата република Германска Австрия (30 октомври 1918 – 21 октомври 1919). Министър-председател на Австрия (21 октомври 1919 – 7 юли 1920; 27 април 1945 – 20 декември 1945). Президент на Австрия (20 декември 1945 – 31 декември 1950).

¹²²¹ НАБАН, ф. 175 К, оп. 1, а.е. 35, л. 271 – 284

¹²²² ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 1086, л. 13

който знае защо е страдал, защо се е борил и докъде може да достигне неговото териториално разширение. Ала чехите не учудват само Антантата. Те повдигат завистта и на своите врагове: немци и маджари¹²²³. Не толкова гладко протичат процесите във Виена и Будапеща, където заседава Националното събрание на Немска Австрия, но до конкретни решения не се достига¹²²³.

Дори и след подписването на Солунското примирие Добруджанският въпрос все още е причина за спорове и неуредици. В Северна Добруджа продължава да съществува германско управление като се държи железницата Черна вода – Кюстенджа с пристанището. Тулчанският окръжен управител се обръща с молба германците да напуснат областта. В началото на ноември 1918 г. германските войски започват изтегляне, но на тяхно място се настаняват англичани, които завземат железопътната линия Черна вода – Кюстенджа. Следва искане от командващия окупационния корпус ген. Кретиен българските войски и администрация да опразнят Южна Добруджа, с което практически да се възобновят границите от 1913 г., като на тяхно място също постепенно се установяват британски части¹²²⁴. Ал. Малинов остро протестира, припомняйки, че това е нарушение на клаузите на Солунското примирие, но резултат няма. Това провокира лидера на демократите да подаде оставката на кабинета на 19 ноември. Страната остава без правителство цели десет дни. Едва на 29 ноември е назначено ново правителство начело с Т. Теодоров и съставено от народняци, прогресисти, демократи, широки социалисти, радикали и земеделци¹²²⁵. Новият министър-председател опитва да изтегли войските до границата, определена от Букурещкия договор от 1918 г., но се появяват румънски войски, които обявяват, че ще превземат цяла Добруджа. Получават се сведения, че окупацията ще се осъществи от съглашенските войски и се настоява за бързото изтегляне на българските. Като външен министър, новият премиер се уповава на своите лични връзки с френския първи дипломат Стефан Пишон¹²²⁶, към когото се обръща с призив за съдействие за възстановяване на дипломатическите отношения и установяване на мир на Балканите. Надеждата на българите е да се спазят принципите, залегнали в 14-те точки на У. Уилсън¹²²⁷.

На 27 февруари 1919 г. с Указ № 4 на цар Борис III Ан. Тошев е освободен от длъжността си на български пълномощен министър във Виена по свое собствено желание,

¹²²³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 3, а.е. 1193, л. 1 – 6

¹²²⁴ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 507

¹²²⁵ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 327

¹²²⁶ Стефан Пишон (1857 – 1933) – френски журналист, политик и дипломат. Посланик в Пекин (1897 – 1900). Външен министър (1906 – 1911, март – декември 1913, 1917 – 1920).

¹²²⁷ Марков, Г. Голямата война... Кн.2, с. 509

считано от 1 март с.г.¹²²⁸ Нямаме индикации какво провокира това решение на българския дипломат, но изглежда доводите му са сериозни, защото той изглежда непреклонен и своевременно изпълнява нужните стъпки. Ако трябва да обобщим работата му в столицата на Хабсбургите, която роля съвместява с водачеството на легацията в Берн, бихме могли отново да изтъкнем няколко запомнящи се елемента. Някои от тях не са новост и са познати от предходните му назначения, но ги виждаме неизменно и тук – впечатляващата способност да „чертае“ изключително точно развитието на международните отношения в перспектива, както и все така непреклонния му професионализъм. Последният се изразява най-вече в редовното изпращане на обстойни доклади, в активната непрекъсната комуникация с колегите му от дипломатическия корпус и с отговорните фактори във Виена и Берн, както и в готовността във всеки един момент да предложи съвет или своя теза по належащите въпроси, дори и да противоречат на официалната линия, прокарвана от София. Това е доказателство, че по никакъв начин не може да бъде обявен за конформист, който само повтаря нареденото му и акламира началниците си. Виждаме един дипломат, който е далеч и от представата за „пощенска кутия“, която само препредава съобщения в двете посоки без да предлага своя позиция и без сам да инициира срещи с ключови лица от управлението и от колегията. Напротив, Ан. Тошев е твърдо решен да вложи максимума от себе си във всеки един аспект от служебните си задължения и дори отвъд тях, без да отчита моментите, въпреки че неговите висшестоящи на моменти се отнасят с недоверие и неуважение към работата му и личността му. Тази философия на Ан. Тошев не се променя, дори когато настоятелните му съвети за спазване на неутралитет са погазени, което може да бъде посочено като причина за следващата неколегиална проява на министър-председателя В. Радославов към него – умишленото му „прескачане“ при преговорите за съюз с Австро-Унгария и Германия. Знак за професионализма на Ан. Тошев е и фактът, че никъде не виждаме той да си позволява да влага лични емоции, които биха могли да изкривят обективната му преценка. Каквото и да е било личното му отношение към висшестоящите фигури, с които работи по време на службата си, то остава несподелено в официалните документи и нямаме основание да смятаме, че е изиграло роля при служебните му ходове. Именно по тази линия трябва да се отбележи, че няма податки българският дипломат да хвърля вината за краха на националния идеал през септември 1918 г. и последвалите тежки месеци конкретно върху някое от управлявалите през Първата световна война правителства или върху цар

¹²²⁸ ЦДА, ф. 176 К, оп. 18, а.е. 322, л. 121

Фердинанд. Важно е да се подчертае, че тази страна от поведението му се наблюдава не само при последното му назначение, но и предишните такива от 1903 г. насам. Колкото до конкретните измерения на дейността му във Виена, заслужава си да припомним неговата напредничава идея България да търси сепаративен мир при нужда, изказана още в 1916 г., когато тази концепция е разглеждана като невъзможна от Царя и кабинета в София. Общо погледнато, прави впечатление, че Ан. Тошев нито за миг не си позволява да забрави защо е пратен на един от най-невралгичните постове по време на световния конфликт и във всяка една ситуация се стреми да извлече максимума за България.

Глава трета.

Встрани от политическия живот.

Андрей Тошев през периода 1919 – 1935 г.

В периода 1919 – 1935 г. Ан. Тошев не заема никакви официални постове в българската администрация или управленски структури. Това в голяма степен обяснява факта, че податките за този период са сравнително оскъдни. Въпреки доброволното си оттегляне от дипломатическата кариера, будният дух и нестихващият патриотизъм не му позволяват да остане безразличен към борбата на българските малцинства, останали извън пределите на Царството след Ньойския мирен договор, която сега се оказва първостепенна задача на външната политика на страната. В началото на 1932 г. Ан. Тошев е един от подписалите от българска страна албанско-български протокол за взаимна защита на съответните малцинства в двете страни. Предвижда се отваряне на училища с преподаване на съответния език и дори сключване на търговски договор, който да скрепи отношенията между София и Тирана. Въпреки успешните преговори и подписаната спогодба, албанската страна, под давлением на Югославия, отказва да ратифицира документа, с което опитът за сближение между България и Албания пропада¹²²⁹.

През 1933 г. Ан. Тошев на два пъти е активен участник в дипломатически събрания, които се занимават с темата. През месец март той е поканен в българската делегация за конференцията на Съвета на Балканската конференция¹²³⁰, където бившият дипломат активно се включва в дискусиите, а в края на май заминава за Монтрьо като делегат на Българското дружество за Обществото на народите и участва в една среща с румънски представители и в изработването на меморандум за защита на съответните малцинства в двете държави, който впоследствие е представен за одобрение на Международната конференция на националните организации на Обществото на народите¹²³¹. В крайна сметка тези постъпки пред световната организация остават напразни, защото тя така и не обръща внимание на въпроса, макар изначалната идея за създаването ѝ да е била намесата в точно такива казуси и разрешаването им по мирен път. Наред с тези ангажменти, Ан. Тошев самоотвержено се включва и в поредица „конференции на свободни хора, където потъпканите меншества отправяха позив към света за защита на обещаните им права“,

¹²²⁹ Paskal M., Albania and the Balkan Entente – Balkan Studies 39 (1), Bulgarian Academy of Science, 1998, p. 110 – 111

¹²³⁰ В. „Ново единство“, Добрич, бр. 240, 17.03, 1933 г.

¹²³¹ В. „Източна мисъл“, Варна, бр. 15, 28.05.1933 г.

където българският народ се стреми да популяризира каузата си, която не среща разбиране и симпатии от отговорните фактори в Европа. Бившият дипломат е търсен от инициаторите на участието на български делегации в такива мероприятия заради опита си в света на дипломатията и „дълбокото му познаване на българските въпроси“¹²³².

Никак не е изненадващо, че човек с качествата и опита в дипломатическите преговори като Ан. Тошев е желан участник във всякакъв род събития и явления, посветени на така ключовия за българския народ малцинствен въпрос. Като добавим към този очевиден фактор и неговите лични виждания по темата, които нееднократно изразява още по време на активната си служба, то с абсолютно основание можем да заявим, че макар и встрани от официалното политическо представителство на своята родина в чужбина, Ан. Тошев остава един от най-важните посланици на българщината пред външния свят и един от най-яроостните защитници на правата на попадналите под чужда власт сънародници.

¹²³² Радев, С. По пътеките на историята, София, 2017, с.183

Отново в голямата политика.

Андрей Тошев като министър-председател (април – ноември 1935)

На 19 май 1934 година в България е извършен преврат от политическия кръг „Звено“ и Военния съюз. Начело на безпартийния кабинет застава бившият министър в първото правителство на Андрей Ляпчев и настоящ лидер на „Звено“ Кимон Георгиев¹²³³. Новите управляващи разпускат XXIII ОНС и си присвояват неговите законодателни функции, като започват да издават наредби, имащи силата на закони, които са издавани на основата на член 47 от Търновската конституция, в който се казва, че „ако би държавата да се заплашва от някоя външна или вътрешна опасност, то Министерският съвет...може да издава наредби и да прави разпореждания, които имат задължителна сила като закон“¹²³⁴. Основната цел е централизация на властта и налагане на пълен контрол в управлението. Водени от концепция за поставянето на обществото и съществуващите медии под прекия контрол на режима, властимащите учредяват т.нар. „Дирекция за обществена обнова“, състояща си от три отделения: първите две контролират работата на печатните издания и налагат строга цензура, а третото отговаря за т.нар. „обществено възпитание“. Също с цел концентрация на властта в ръцете на кабинета е въведено ново териториално-административно деление на страната, като досегашните шестнадесет окръга са преобразувани в седем области – Софийска, Врачанска, Бургаска, Плевенска, Шуменска, Пловдивска, Старозагорска¹²³⁵. Реформите на правителството нанасят силен удар върху местното самоуправление, като са разширени правомощията на местната власт. Един от новите моменти в управлението е идеята за организиране на населението казионни съсловни организации на работниците, на индустриалците, на търговците, на селяните и пр. От тези организации, според представата на новите властимащи, трябва да се излъчат представителите на бъдещия парламент и управляващите на местно ниво. Наред с тези планове, кабинетът на К. Георгиев решава да се разправи категорично и с потенциалните си политически противници. Най-важната промяна, наложена от новия режим, идва на 14 юни 1934 г., когато с наредба-закон са разпуснати всички съществуващи политически

¹²³³ Кимон Георгиев (1882 – 1969) – български военен и политик. Участва по време на Балканските войни (1912 – 1913) и Първата световна война (1915 – 1918). Участва в организирането на Девестоюнския преврат (1923). Министър на железниците, пощите и телеграфите (1926 – 1928). Лидер на политическия кръг „Звено“ (1927). Участва в организирането на Деветнадесетомайския преврат (1934), след което става министър-председател (1934 – 1935). Активен участник в преврата от 9 септември 1944 г., като отново след него заема министърпредседателския пост (1944 – 1946).

¹²³⁴ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 521

¹²³⁵ Божинов, В. Управлението на деветнадесетомайците (19 май 1934 – 22 януари 1935 година), София, издателство „Арка“, 2017, с. 153 – 161

партии и всичките техни подчинени организации. На партиите е забранена всякаква по-нататъшна политическа дейност, а имуществото и архивите им са конфискувани. Заедно с това, практически се премахва свободата на словото, защото партийните вестници (с някои единични изключения, като в-к „Мир“, принадлежащ на народняшкото крило в Демократическия сговор) са спрени¹²³⁶.

Макар деветнадесетомайското правителство да твърди, че при налагането на реформената си програма се уповава на гореспоменатия член 47, издаваните наредби противоречат на традиционните конституционни норми и постепенно разрушават изградената държавна уредба. Сред българското общество възниква въпроса за съдбата на Търновската конституция. Възникналите противоречия в крилата на Военния съюз, изразяващите недоволство забранени политически партии водят до належащата намеса на монарха¹²³⁷.

През есента на 1934 г. напрежението между цар Борис III и управляващия кабинет ескалира. Междувременно във Военния съюз се оформят различни крила, като военният министър и председател на организацията ген. Пенчо Златев¹²³⁸ все повече се ориентира към Царя и по-младите офицери, които се противопоставят на прорепубликанските възгледи на Дамян Велчев¹²³⁹. Неговата идея е да се състави кабинет с „военна фасада“, при която освен министър-председателя да има още трима или четирима военни. На 21 януари е проведено заседание на Централното управление на Военния съюз, но не се стига до единодушно решение. След оттеглянето на Д. Велчев и К. Георгиев останалите се събират в дома на ген. П. Златев, където е решено настоящия министър-председател да поднесе оставката на кабинета, Д. Велчев да бъде отстранен от поста си във Военния съюз и съставянето на новото правителство да бъде възложено на председателя на съюза. Още на следващия ден е назначен кабинет, начело с ген. П. Златев, обикновено посочван от историците за първия от т.нар. „преходни“. Целта е да се концентрира цялата политическа власт в ръцете на цар Борис III и неговото обкръжение, което се смята за начало на

¹²³⁶ Пак там, с. 129 – 132

¹²³⁷ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 521

¹²³⁸ Петко (Пенчо) Златев (1883 – 1948) – български военен и политик. Председател на щаба на армията по време на Петричкия инцидент (1925). Министър на войната (19 май 1934 – 21 април 1935). Министър-председател (22 януари – 21 април 1935).

¹²³⁹ Дамян Велчев (1883 – 1954) – български военен и политик. Част е от VII^{-ма} пехотна рилска дивизия по време на Балканските войни (1912 – 1913). По време на Първата световна война (1915 – 1918) е ротен командир XXVI^{-ти} пехотен пернишки полк, след това е дружинен командир в XXII^{-ри} пехотен тракийски полк. Един от основателите на Военния съюз през 1919 г. Участва в организирането на Деветоюнския преврат (1923) и Деветнадесетомайския преврат (1934). Министър на войната (1944 – 1946).

авторитарен личен режим на българския монарх¹²⁴⁰. Бившият първи министър Н. Мушанов¹²⁴¹ пише следното по въпроса: „Царят поиска да играе ролята на голям държавник. За целта си намери постоянни сателити в наши висши чиновници, които правеше министри и ги водеше, както си иска¹²⁴²“.

Краткото управление на ген. П. Златев е белязано от политическо напрежение, както вътре във Военния съюз, така и провокирано от преценяваната като най-силна от забранените партии – Народното социално движение, оглавявано от бившия министър-председател проф. Александър Цанков. Цар Борис III умело се възползва от конфликтите във Военния съюз, за да разруши политическото влияние на организацията и да наложи окончателно контрола си върху управлението¹²⁴³. Без да са желали, подкрепа в тази насока му оказват и бившите първи министри К. Георгиев и Ал. Цанков, които, всеки по свои причини, критикуват яростно кабинета на ген. Златев. Първият се чувства изигран от доскорошните си военни другари и от монарха и неколнократно дава публични изявления, в които осмива наследника си на поста и неговия управленски екип. Цанков, макар и спомогнал за формирането на кабинета, съгласявайки се в него да влязат двама негови сподвижници – Любен Диков¹²⁴⁴ и Янаки Моллов¹²⁴⁵, сега изведнъж дава инструкция към съмишлениците си за стягане на редиците за „прибиране на армията в казармите“, което е явно неуважение към личността на министър-председателя и към неговите колеги от Военния съюз, които влизат в Министерския съвет и едновременно с това ясна заявка за поемане на властта. Реакцията на управляващите е да интернират двамата бивши премиери на о-в Св. Анастасия, което, очаквано, предизвиква недоволство сред техните привърженици и сред велчевистите във Военния съюз. Царят вижда прекрасен шанс да се възползва от ситуацията и след подадените оставки на двамата министри цанковисти

¹²⁴⁰ Стателова, Ел., Грънчаров Ст. История..., с. 531 – 533

¹²⁴¹ Никола Мушанов (1872 – 1951) – български политик и юрист. Един от лидерите на Демократическата партия. Министър на народното просвещение (1908 – 1910). Министър на вътрешните работи (1910 – 1911). Министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството, министър на железниците, пощите и телеграфите и министър на вътрешните работи и народното здраве (1918 – 1919). Министър-председател (1931 – 1934).

¹²⁴² Никола Мушанов, Дневник. Спомени. Автобиография, София, издателство „Изток-запад“, 2017, с. 417

¹²⁴³ Марков, Г. Парола „Сабя“. Заговорите и превратите на Военния съюз, 1919–1936, София, издателство „Наука и изкуство“, 1992, с. 125

¹²⁴⁴ Любен Диков (1895 – 1973) – български юрист и общественик. Ректор на Софийския университет (1933 – 1934). Министър на правосъдието (22 януари – 21 април 1935). Член на Българската академия на науките. Народен представител в XXIV и XXV ОНС.

¹²⁴⁵ Янаки Моллов (1882 – 1948) – български агроикономист и политик. Министър на земеделието и държавните имоти (1923 – 1926). Народен представител в XXI – XXIII ОНС. Министър на народното просвещение (1934 – 1935). Министър на народното стопанство (22 януари – 21 април 1935).

успява да убеди външния министър Константин Батолов¹²⁴⁶ да стори същото и практически прави оставането на кабинета на власт невъзможно¹²⁴⁷. Осъзнавайки това, на 18 април ген. П. Златев поднася оставка¹²⁴⁸. На другия ден в двореца са извикани ключовите фигури във Военния съюз ген. Тодор Радев¹²⁴⁹, ген. Крум Колев¹²⁵⁰, полк. Виктор Найденов¹²⁵¹, полк. Рашко Атанасов¹²⁵² и Георги Тановски¹²⁵³ с цел да се намери кандидат, който да продължи започнатата политика, но без да е партийно ангажиран или пряко свързан с армията. Военните издигат кандидатурата на пълномощния министър в Белград Димо Казасов¹²⁵⁴, но Царят не я одобрява, заявявайки, че намира Казасов за „крайно неудобен“. Неговият избор пада върху опитния бивш дипломат Ан. Тошев. Идеята среща остра съпротива от гореспоменатите лигари, които го имат за „министър на външните работи на ВМРО“ и съответно се опасяват от пряко влияние на Организацията върху държавните дела на Царството¹²⁵⁵. След като е уведомен за задачата, с която ще бъде натоварен, някогашният пълномощен министър провежда редица срещи с видни общественици, на които предлага министерски постове, сред които са бившият министър проф. Л. Диков, бившият депутат от Демократическия сговор (Ляпчев) и настоящ

¹²⁴⁶ Константин Батолов (1878 – 1938) – български политик и дипломат. Кмет на София (1910 – 1911, 1920 – 1922). Народен представител в XIV, XIX и XXI ОНС. Пълномощен министър в Париж (1931 – 1934, 1935 – 1938). Временно изпълнява длъжността в Мадрид (1932 – 1934) и Брюксел (1933 – 1934). Министър на външните работи и изповеданията (23 май 1934 – 21 април 1935).

¹²⁴⁷ Марков, Г. Парола „Сабя“..., с. 126 – 127

¹²⁴⁸ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 538

¹²⁴⁹ Тодор Радев (1887 – 1957) – български военен и политик. Командир на батарея в Македоно-Одринското опълчение по време на Балканската война (1912 – 1913). Служи в щаба на Планинската дивизия, в щаба на II^{-ра} пехотна тракийска дивизия и в Оперативния отдел при Щаба на действащата армия по време на Първата световна война. Преподавател във Военното училище (1922 – 1928). Военен аташе в Берлин, Букурещ и Лондон в периода 1931 – 1932.

¹²⁵⁰ Крум Колев (1890 – 1970) – български военен. Командир на рота в V^{-ти} пехотен полк по време на Балканската война (1912 – 1913). Командир на дружина в XII^{-ти} пехотен полк по време на Първата световна война (1915 – 1918). Един от ръководителите на Военния съюз. Участва в Деветнадесетомайския преврат (1934). Началник на Военното училище в София (1934 – 1935). Министър на вътрешните работи и народното здраве (1935).

¹²⁵¹ Виктор Найденов (1891 – 1935) – български военен. Полковник от артилерията. Участва в Балканските войни (1912 – 1913) и Първата световна война (1915 – 1918). Политически секретар на Военния съюз (1935).

¹²⁵² Рашко Атанасов (1885 – 1945) – български военен. По време на Първата световна война (1915 – 1918) е командир на дружина в I^{-ти} пехотен полк и старши адютант в V^{-та} пехотна дунавска дивизия. Преподавател във Военното училище (1921 – 1923). През 1935 г. е повишен в генерал-майор и назначен за инспектор на пехотата. Председател на съюз „Юнак“ (1935 – 1940) и след това на Българския олимпийски комитет (1941 – 1944).

¹²⁵³ Георги Тановски (1883 – 1944) – български военен. Участник в Балканските войни (1912 – 1913) и в Първата световна война (1915 – 1918). Командир последователно на I^{-ва} пехотна софийска дивизия и VIII^{-ма} пехотна тунджанска дивизия (1935).

¹²⁵⁴ Димо Казасов (1886 – 1980) – български политик и журналист. Народен представител в XVIII, XXI и XXVI ОНС, както и в VI ВНС. Член на БРСДП (1902 – 1903), БРСДП (ш.с.) (1903 – 1926). Министър на железниците, пощите и телеграфите (1923 – 1924). Създател и първи лидер на политическата партия Социалдемократическа федерация (1926 – 1927). Един от създателите и член на политическия кръг „Звено“ (1927 – 1934). Член на Народното социално движение (1934). Пълномощен министър в Белград (1934 – 1936). Министър на пропагандата (1944 – 1946). Министър на изкуствата и информацията (1946 – 1947).

¹²⁵⁵ Марков, Г. Парола „Сабя“..., с. 127

ръководител на дирекция „Храноизнос“ Г. Каназирски¹²⁵⁶, както и уважавания историк проф. Петър Мутафчиев^{1257 1258}. Наред с това, мандаторът на монарха посещава премиера в оставка, за да потърси неговото мнение и да почерпи опит за онова, което му предстои. Ген. Златев засипва наследника си с комплименти за дългогодишната му дипломатическа дейност и изказва увереност, че той, като отдавнашен общественик, запознат подробно с политическата картина у нас, би се радвал на солидна обществена подкрепа, за разлика от предходните два кабинета. Важно за Ан. Тошев е и отношението на армията, като ген. Златев отвърща, че предвид присъствието на тримата военни в проектирания Министерски съвет (ген. Р. Атанасов, ген. Т. Радев и ген. Стефан Цанев¹²⁵⁹) подкрепата от лоялното на короната крило на Военния съюз също би следвало да е налице. Накрая досегашният първи министър уверява Ан. Тошев и в своите лични добри чувства към него и евентуалния негов кабинет¹²⁶⁰.

Официалното назначаване на правителството идва на 21 април 1935 г. Все пак не липсва напрежение дори в последните часове преди завършването на начинанието. След като рано сутринта провежда срещи с гореспоменатия Г. Каназирски и с в полк. Вл. Заимов, които очевидно е счел за безплодни, Ан. Тошев се отправя към двореца, за да върне връчения му мандат, но след допълнителни разговори с цар Борис и с стеклите се в двореца политически лица и военни, в крайна сметка правителство е съставено¹²⁶¹. В спомените си бившият министър-председател Н. Мушанов пише: „Свиканите в двореца политици не са пускани да излизат преди да състави правителството на бившия дипломат, като повечето влизат в него¹²⁶²“. Прави впечатление решителността, която показва монархът да отстоява избора си за първи министър¹²⁶³. Той в нито един момент не се поддава на натиска на лигарите за назначаване на Д. Казасов. Очевидно Царят се стреми да покаже авторитет и да демонстрира на Военния съюз, че вече няма политическа тежест, като наложи лоялна нему личност, която същевременно да не е обвързана с никоя от

¹²⁵⁶ Георги Каназирски (1887 – 1939) – български химик, общественик и политик. Един от основателите на дирекция „Храноизнос“. Кмет на Бургас (1923 – 1931). Депутат в XXIII ОНС.

¹²⁵⁷ Петър Мутафчиев (1883 – 1943) – български историк и общественик. Преподавател в СУ (1923 – 1943) и Военната академия (1924 – 1936). Декан на ИФФ на СУ (1936 – 1937).

¹²⁵⁸ в. „Борба“, Пловдив, бр. 4196, 20 април 1935 г.; в. „Борба“, Пловдив, бр. 4197, 21 април 1935 г.

¹²⁵⁹ Стефан Цанев (1881 – ?) – български военен. Интендант в щаба на IV^{-та} пехотна преславска дивизия, както и командир на III^{-та} рота и VII^{-ми} пехотен полк по време на Балканската война (1912 – 1913). Командир на дружина в VII^{-ми} пехотен полк по време на Първата световна война (1915 – 1918). Министър на войната (21 април – 23 ноември 1935).

¹²⁶⁰ Марков, Г. Парола „Сабя“..., с. 127 – 128

¹²⁶¹ в. „Борба“, Пловдив, бр. 4198, 22 април 1935 г.

¹²⁶² Никола Мушанов, Дневник..., с. 414

¹²⁶³ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 539

забранените политически партии¹²⁶⁴. Тази негова постъпка е по същество контра преврат срещу деветнадесетомайците, който представителите на Военния съюз не успяват да предотвратят¹²⁶⁵, макар да не липсват опити за конспиративни действия от страна на т.нар. „умерено“ крило в организацията¹²⁶⁶. „Тройката“ от членове на Централното управление полк. К. Колев, полк. Р. Календеров и полк. В. Найденов остро възнегодуват срещу проектирания кабинет още преди назначаването му. Това води до напрегнато заседание на недоволните и тяхното обкръжение на 20 април, където е решено да се снесе доверието от управляващия орган на организацията и съответно от председателя ген. Златев, като полк. В. Найденов да бъде провъзгласен за водач на Военния съюз до провеждането на конгрес. Разколът е факт. Още на ключовия 21 април отцепниците започват подготовка за насилственото сваляне на току-що назначения кабинет. Като първа стъпка в техния план, в Държавната печатница нахлува група млади офицери, подвластни на идеите на гореспоменатата „тройка“, в опит да се осуети отпечатването на Манифеста за назначаване на правителството. Считаното за промонархическо крило на Военния съюз, водено от ген. Златев, застава зад решенията на Царя, изказва подкрепа за кабинета, с което конфронтацията с подготвящите метеж се задълбочава. Последният, от позицията си на председател на организацията и на досегашен първи и същевременно военен министър, неколkokратно разговаря със заговорниците в рамките на същия ден, в опит да попречи на планираната авантюра, която категорично би унищожила и без това нестабилните позиции на армията в обществено-политически план. В крайна сметка напрежението е овладяно и, поне привидно, се стига до консенсус. Особена роля в тези събития изиграват велчевистите, които едновременно са противници на новия кабинет, определян за подвластен на Царя, но и поне първоначално се противопоставят на умерените лигари, които тръгват срещу монарха и лоялните нему¹²⁶⁷. Затишието, постигнато след намесата на ген. П. Златев все пак не може да скрие факта, че във Военния съюз е налице дълбоко разделение на три обособени групи и организацията няма как да функционира гладко оттук нататък.

Изненадващият избор за назначаване на пенсионирания дипломат Ан. Тошев като министър-председател се обяснява с факта, че той е идеалната за случая компромисна фигура – от една страна е уважаван заради дългогодишната си дипломатическа и научна

¹²⁶⁴ Мигев, Вл. Утвърждаване на монархофашистката диктатура в България 1934 – 1936, София, издателство „БАН“, 1977, с. 88

¹²⁶⁵ Петрова, Д. Александър Цанков и неговата партия (1932 – 1944), София, издателство „Дио Мира“, 2011, с. 156

¹²⁶⁶ Никола Мушанов, Дневник..., с. 414

¹²⁶⁷ Марков, Г. Парола „Сабя“..., с. 129 – 137

дейност, тоест достатъчно утвърдено име е, от друга – никога не е бил обвързан с която и да е конкретна политическа партия и съответно никой не би могъл да обвини Царя, че показва уклон към някоя от тях и от трета – опозицията на Военния съюз е срещу неговата кандидатура и налагането ѝ недвусмислено показва, че владетелят отнема политическия авторитет на военните. Именно в този дух говори самият монарх пред британския пълномощен министър Чарлс Бентинк¹²⁶⁸ по време на една среща през май 1935 г.¹²⁶⁹. Назначавайки кабинет по свой почин, цар Борис III ясно показван намерението си да се намеси пряко в съдбините на страната и да изолира влиянието на деветнадесетомайските управляващи, макар никъде да не се говори за възстановяване на партийно-парламентарния режим, на което се надяват дейците на забранените партии, повечето от които посрещат с възторг категоричната намеса на монарха в политическия живот на страната¹²⁷⁰. В Манифеста за назначаване на правителството за пръв път открито се поставя под въпрос основният закон на Царството – Търновската конституцията от 1879 г.: „В близко бъдеще всички тези набелязани преобразувания ще намерят израз в една одобрена от народа конституция, в която ще бъдат зачетени националните традиции от времето на Възраждането, както и идеите на 19 май, понесени с такъв идеализъм от армията ни. Народът ни, преситен от вътрешно разединение, спъващо напредъка на страната, може да бъде уверен, че връщане назад в никой случай не ще се допусне¹²⁷¹“. Последната фраза бързо развенчава надеждите на партийците, че техният час отново ще настъпи.

Важна задача на кабинета Тошев, поне теоретично, е да подготви оздравяването на политическото положение. Събитията ще покажат, че по-скоро се върви в посока утвърждаване водещата роля на цар Борис III в политическия живот на страната. Като важен казус за разрешаване се счита да се припомни на офицерите „техният дълг“ да стоят далеч от политиката¹²⁷². Това е и основната причина издигането на бившия дипломат за министър-председател да се приема с възмущение от определени кръгове в армията. Н.

¹²⁶⁸ Чарлс Бентинк (1879 – 1955) – британски дипломат и духовник. Генерален консул в Мюнхен (1924 – 1925). Пълномощен министър и генерален консул в Адис Абеба (1925 – 1929). Пълномощен министър в Лима и Кито (1929 – 1933), София (1934 – 1936), Прага (1936 – 1937) и Сантяго (1937 – 1940). След пенсионирането си от дипломатическия корпус встъпва в духовен сан.

¹²⁶⁹ Архивите говорят том 43. Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция. Том II (1934 – 1941), София, 2007, с. 42

¹²⁷⁰ Георгиев, В. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934 – 1939, София, издателство „Наука и изкуство“, 1971, с. 153

¹²⁷¹ ДВ., бр. 91 от 22 април 1935 г.

¹²⁷² Николаев Н. П., Трагичната съдба на един цар. Четири ескиза от живота и царуването на Борис III, Цар на българите (1894 – 1918 – 1943), София, издателство „Montecchi Editore“, 2009, с. 69

Мушанов счита, че с това си решение Царят подбива допълнително и без това намалелия си авторитет пред тях¹²⁷³.

Безпартийният бивш дипломат оглавява правителство, в което участват представители на различни политически течения, политически неангажирани експерти в съответните ресори и няколко офицери, избрани от монарха сред лоялното му крило от Военния съюз¹²⁷⁴. В новия Министерски съвет влизат: досегашният началник на Канцеларията на Царя и дипломат с богат опит Георги Кьосеиванов¹²⁷⁵ – министър на външните работи и изповеданията, ген.-майор Р. Атанасов – министър на вътрешните работи и народното здраве, ген.-майор Тодор Радев – министър на народното просвещение, председателят на Върховния касационен съд Ангел Карагьозов¹²⁷⁶ – министър на правосъдието, ген.-майор Ст. Цанев – министър на войната, считаният за един от водачите на забранената ляпчевистка партия Стойчо Мошанов¹²⁷⁷ – министър на народното стопанство, известният журналист и деен член на НСД Тодор Кожухаров¹²⁷⁸ – министър на железниците, пощите и телеграфите, юристът Никола Йотов¹²⁷⁹, който е считан за близък до БЗНС „Врабча 1“ – министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството и досегашният управител на БНБ и изтъкнат финансист Марко Рясков – министър на финансите¹²⁸⁰. В мемоарите си последният разказва, че още при първия си разговор с новия председател на Министерския съвет е поставил изрично условие, че не желае да остава на поста повече от шест месеца, защото счита време за достатъчно „за извеждане на страната от финансовия хаос“. Ан. Тошев се съгласява на това, като заедно с това поема и ангажимента да освободи опитния banker от всякакви „странични задължения“ и да му окаже твърда

¹²⁷³ Никола Мушанов, *Дневник...*, с. 54

¹²⁷⁴ Николаев, Н. П. *Трагичната...*, с. 69

¹²⁷⁵ Георги Кьосеиванов (1884 – 1960) – български политик и дипломат. Част е от българския дипломатически корпус в Рим (1912), Цариград (1913 – 1915), Берн (1918 – 1920), Берлин (1920), Париж (1923 – 1924) и Букурещ (1925). Пълномощен министър в Гърция (1926 – 1931), Румъния (1931 – 1933), Югославия (1933 – 1934) и Швейцария (1940 – 1944). Министър-председател в шест поредни правителства в периода 29 ноември 1935 – 15 февруари 1940 г.

¹²⁷⁶ Ангел Карагьозов (1875 – 1961) – български юрист. Председател на Върховния касационен съд (1927 – 1938). Министър на правосъдието (4 юли 1936 – 21 май 1937).

¹²⁷⁷ Стойчо Мошанов (1892 – 1975) – български политик. Член на Демократическата партия. Участва в Балканската война (1912 – 1913). Член е на Висшия партийен съвет на Демократическата партия. Част от Военната лига и масоните (1920 – 1923). Председател на XIV ОНС. В началото на август 1944 г. е изпратен на дипломатическа мисия в Турция, а след това в Кайро. На 26 октомври 1947 г. е интерниран в Търговище, след което през 1954 г. е осъден на 40 месеца затвор.

¹²⁷⁸ Тодор Кожухаров (1891 – 1945) – български журналист и политик. Артилерийски офицер по време на Балканските войни (1912 – 1913) и Първата световна война (1915 – 1918). Избиран е четири пъти за народен представител. Министър на железниците, пощите и съобщенията в кабинета на Георги Кьосеиванов (4 юли – 23 октомври 1936).

¹²⁷⁹ Никола Йотов (1892 – 1961) – български юрист и политик. Член на БЗНС. Народен представител в XXIII и XXIV ОНС. Министър на правосъдието и главен прокурор (14 ноември 1938 – 23 октомври 1939).

¹²⁸⁰ в. „Борба (Пловдив)“, бр. 4198, 22 април 1935 г.

подкрепа в плановите му за финансово стабилизиране на страната¹²⁸¹. Един от първите големи казуси, на които обръща внимание новият финансов министър е тревожната тенденция заплатите на държавните и общинските чиновници да се изплащат със закъснение от цели три месеца. М. Рясков получава от своя нов началник пълен картбланш за намиране на решение и посреща с адмирации факта, че точно тази тема е първата, с която новият титуляр на финансовото министерство избира да се заеме. Последният получава поздрави и от останалите си колеги от Министерския съвет за своята решителност да се справи с този сложен социален проблем¹²⁸².

Тенденцията българският монарх да назначава кабинети, които са изцяло под негово ръководство и съдържат в себе си неполитически лица, които са експерти в съответния ресор се утвърждава и дава анонс за онова, което предстои в плановите му. В случая не тези фигури са повод за поредната вълна на недоволство от страна на военните. Издигането на ген. Ст. Цанев за военен министър е пореден ход на Царя, който е посрещнат зле от умерените среди от Военния съюз и от велчевистите. В свой по-късен разговор с Н. Мушанов, Д. Велчев казва за новия министър на войната: „Той е прост офицер и не отговаря за сегашното време“. Промените направени от ген. Цанев в армията и уволненията на определени офицери още повече обтягат отношенията му с лигарите. Военните от споменатите две крила не приемат с ентузиазъм и назначенията на ляпчевиста Ст. Мошанов и на цанковиста Т. Кожухаров. Първият е определен от Д. Велчев като „непостоянен и партизанин, макар и инак да е симпатичен“, докато вторият – като „надменен и своеобразен“¹²⁸³. В дните до края на месец април се наблюдават плахи опити от страна на „тройката“ да потърси компромис с Д. Велчев и обкръжението му и да ги увлече в една евентуална борба против кабинета като такъв и против цялостната политическа концепция на Царя, стояща зад назначаването му. На фона на тази тенденция, някак странно звучи изказването на полк. В. Найденов, направено пред премиера и министрите, станали ябълка на раздора Ст. Мошанов и Т. Кожухаров, че няма да допусне да се лее българска кръв, за да стане Д. Велчев министър-председател¹²⁸⁴. Наред с напрежението в крилата на Лигата, политическият кръг „Звено“ запазва своето неформално съществуване, което също е предпоставка за нови боричкания за властта.

¹²⁸¹ Марко Рясков. Спомени и документи, София, 2006, с.83

¹²⁸² Пак там, с.84

¹²⁸³ Никола Мушанов, Дневник..., с. 56

¹²⁸⁴ Мигев, Вл. Утвърждаване..., с. 90

В тази напрегната обстановка Ан. Тошев, с одобрението на Царя, отправя апел към народа за национално единство и законност¹²⁸⁵. Още в първите си официални изявления той се ангажира със задачата правителството му да върви „по пътя на примирieto, единението, за да стигнем до пълно умиротворение“¹²⁸⁶. В свои изказвания от 23 и 24 април пред редица чужди кореспонденти, Ан. Тошев отново се опира на Манифеста за назначаване на правителството, в който се обещава продължаване на делото на 19 май и повтаря концепцията за вътрешен и външен мир. По отношение на външната политика той подчертава, че страната ни ще продължава да бъде неутрална и да ратува за разбирателство със съседите си, при все „висящите“ въпроси, които той вижда като възможни за разрешаване. Спира се по-конкретно на въпроса за взаимоотношенията с Югославия, споделяйки, че гледа на тях като на естествено продължение на шестте години, прекарани в Белград в качеството му на пълномощен министър, от които е останал с „най-добри спомени“ и с „отлични приятели“. Изказва още и увереност, че от другата страна на границата е налице същото желание за сближение, което го кара да е „убеден в хубавото бъдеще на българо-югославянските отношения“¹²⁸⁷. Наред с това, той изтъква като други първостепенни задачи на новия кабинет подпомагането на „бедстващите слоеве на населението“, както и стабилизирането на икономиката. Още тук новият премиер засяга и конституционния въпрос, който ще се превърне в лийтмотив на цялото управление на правителството¹²⁸⁸.

Правителствената промяна предизвиква благоприятно впечатление в чужбина. Вестник „Тан“ се изказва положително за Ан. Тошев и неговия екип и подчертава решителното им намерение да следват политика на „повдигане“ съобразно възгледа на българския владетел. Особено добро впечатление сред френските отговорни кръгове прави избирането на Г. Кьосеиванов за външен министър, предвид на факта, че той е познат като категоричен радетел за българско-югославско сближение. От това назначение може да се заключи, разсъждава френският вестник, че се очаква сближение между София и Белград. „Тан“ стига дори по-далеч, като изказва надежда, че прокламираното придържане към пакта на ОН е ясен сигнал за едно бъдещо присъединяване на София към Балканското съглашение¹²⁸⁹. В подобен дух се изказва и вестник „Републик“, който подчертава, че затоплянето на отношенията е тенденция, започната още от деветнадесетомайците и е

¹²⁸⁵ Царица Йоанна. Спомени, София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1991, с. 94 – 95

¹²⁸⁶ в. „Борба“, Пловдив, бр. 4198, 22 април 1935 г.

¹²⁸⁷ в. „Варненски новини“, Варна, бр. 3900, 23 април 1935 г.

¹²⁸⁸ в. „Борба“, Пловдив, бр. 4201, 25 април 1935 г.

¹²⁸⁹ в. „Варненски новини“, Варна, бр. 3902, 25 април 1935 г.

главно тяхна заслуга, като пожелава на България вътрешното ѝ положение да бъде „тъй ясно, както международната ѝ насока“. Будапещенският вестник „Петер Лойд“ също гледа с одобрение на прокламираната програма за вътрешно умиротворяване и също изказва надежда за форсиране на сближението между Царството и западната му съседка¹²⁹⁰. Положителен е и тонът на германската преса, която подчертава приятелското настроение на германския народ спрямо България и посреща идеята за конституционна реформа с одобрение. „Франкфуртер цайтунг“ изказва подкрепа относно намерението да се придържа към линията на 19 май, сиреч да се продължи изолирането на партиите от политическия живот и да не се посяга върху „авторитетното устройство на държавата“. Германското обществено мнение одобрява факта, че в кабинета влизат двама изявени германофили в лицето на Т. Кожухаров и М. Рясков. От кореспонденцията на тогавашния германски пълномощен министър в София Ойген Рюмелин¹²⁹¹ става ясно, че финансовият министър редовно го информира за ставащото в правителството¹²⁹². Добри думи за новите управляващи пишат и в съседните Югославия, Гърция и Румъния. Белградският „Правда“ изказва позиция, че новият кабинет ще се постарее да изглади „недоразуменията“ и ще създаде условия за политическа промяна вътре в страната. Като непосредствена задача на Ан. Тошев и неговия екип, авторът на статията вижда засилване износа на български земеделски продукти, с което съществено би се подобрило „тежкото стопанско положение“ на Царството¹²⁹³. Атинският „Проия“ и в букурещкият официоз „Вийторул“ изказват задоволство от факта, че е препотвърден външния курс, подет още от предишните кабинети, а именно търсенето на общ език с околните държави и изглаждането на задочните конфликти с тях¹²⁹⁴. Новият кабинет предизвиква смесени чувства у италианския пълномощен министър в София Джузепе Сапуно. В свой доклад, в който коментира състава, той отбелязва, че новият премиер се радва на подкрепата на „националистите и македонците (имат се предвид българите, прозихождащи от Македония, б.м., М.В.)“ и проявява интерес към фашистка Италия, тримата генерали в листата били близки на двореца, М. Рясков бил германофил, а Т. Кожухаров – приятел на фашизма. Малко по-колеблива е позицията относно други двама министри. Ст. Мошанов, е считан на франкофил, но все пак свързан с определени италиански дружества, развиващи дейност в Царството и проявяващ интерес към социалните реформи в Италия.

¹²⁹⁰ в. „Борба“, Пловдив, бр. 4202, 26 април 1935 г.

¹²⁹¹ Ойген Рюмелин (1880 – 1947) – германски дипломат. Пълномощен министър в София (1923 – 1939).

¹²⁹² Златарски, Вл. Райхт и Царство България. Германското присъствие в България (1933 – 1940 г.), София, издателство „Българска история“, 2020, с. 100 – 101

¹²⁹³ в. „Мир“, София, бр. 10433, 26 април 1935 г.

¹²⁹⁴ в. „Мир“, София, бр. 10436, 1 май 1935 г.

Г. Кьосеиванов пък е представян като радетел за сближение с Югославия. В доклада липсва каквато и да е оценка за министър Н. Йотов. Макар да изглежда доволен от избора на някои от личностите в кабинета и да адмирира намесата на Царя в политическия живот, италианският дипломат не пропуска и да подчертае разочарованието сред забранените партии от царския манифест, с който страната продължава по пътя, начертан от превратаджиите от 19 май 1934 г.¹²⁹⁵.

Правителството продължава практиката на предишните два кабинета да издава закони под формата на наредби. Един такъв любопитен пример е приетата още на 23 април Наредба закон за учредяване на длъжността „председател на Министерски съвет – министър без портфейл“¹²⁹⁶, вследствие на факта, че Ан. Тошев е първият редовен министър-председател в българската история, който не оглавява нито едно ресорно министерство. Наред с това, още в първите дни от управлението си новото правителство приема и Наредба закон, касаеща наченатата от запазилия поста си в Министерство на просвещението ген. Радев инициатива за учредяване на фонд за построяване на училищни сгради, за която той работи още по време на управлението на ген. П. Златев¹²⁹⁷. Въпреки тази активност, в гореспоменатия разговор с Ч. Бентинк Царят, с явно неудоволствие, определя кабинета като склонен към „мудност“. Британският дипломат добавя още, че монархът се опасява, че „при положение, че нищо не се върши, хората ще бъдат обхванати от безпокойство“. „Царят – четем още в доклада до Форин офис – не може безкрайно да играе ролята на единствената връзка между правителството и народа, нито пък може безкрайно да управлява по начина по който управляваше покойният крал Александър в Югославия“. Като извод от беседата с Борис III Ч. Бентинк извежда тезата, че „Н.В. се е обвързал с настоящото правителство и ясно осъзнава, че ако то не отбележи управленски успехи, репутацията на Короната е под заплаха“¹²⁹⁸. Още тук си проличава, че монархът има известни резерви към работата на назначения от него управленски екип, които с времето изглежда все повече ще се задълбочават.

През юни 1935 г. е издадена и Наредба закон за изменение и допълнение на прословутата такава от година по-рано за разтуряне на политическите партии, което довежда до удар върху по-прикритите форми на тяхното съществуване и върху опитите за

¹²⁹⁵ Димитров, Ил. Българо-италиански политически отношения 1922 – 1943, София, издателство „Тилиа“, 1996, с. 210

¹²⁹⁶ ЦДА, ф. 284 К, оп. 1, а.е. 6174, л. 1

¹²⁹⁷ Пак там

¹²⁹⁸ Архивите говорят том 43. Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция. Том II (1934 – 1941), София, 2007, с. 42 – 43

пропагандни прояви. Предвижда се дори съдебно преследване на провинилите се лица¹²⁹⁹. В приемането на това допълнение прозира опитът на кабинета да блокира евентуално „надигане на глава“ от страна на забранените партии и още повече засилване влиянието на „Звено“. Наред с това, управляващите нанасят и един целенасочен удар на своите предшествениците във властта, като закриват Дирекцията на обществена обнова, смятана за най-амбициозния и важен ход на деветнадесетомайското правителство¹³⁰⁰. Закриването на „Обновата“ не пречи на кабинета малко по-късно да възприеме един от нейните водещи методи на работа и да предприеме конкретни мерки в полза на засилване на цензурата върху печата в някои от големите градове. В едно постановление на МС, прието на заседанието на 15 август 1935 г. четем: „Предварителният преглед на печатните издания (вестници, списания и пр.), излизащи в Пловдив, Варна, Бургас и Русе да се извършва от специални органи – политически инспектори, назначавани от Отделението за Национална Пропаганда при Министерството на Вътрешните Работи и Народното Здраве, – които същото отделение ще постави за целта в пряко подчинение на Началника в Отдела на Печата и Контрола по Печата при Министерството на Външните Работи и на Изповеданията¹³⁰¹“. Макар кабинетът да е обявил, че ще защитава принципите на 19 май, все пак са явни опитите да се заличат всички потенциални фактори, които биха могли да дадат възможност на „Звено“ отново да бъде адекватен конкурент за властта. В тази посока се работи и чрез спирането на звенарското сп. „Възход“ и отнемането на позициите на К. Георгиев и съмишлениците му във в-к „Нови дни“¹³⁰². През същия месец е начената и доста амбициозната инициатива на министър М. Рясков за мащабна реформа, която да опрости данъчната система и „да я направи по-справедлива¹³⁰³“. Част от нея е и премахването на твърде високия, по мнение на министъра, акциз върху бирата, с цел приоритизирането и привилегироването на лозарско-винарската индустрия. В едно от заседанията на Министерски съвет дори възниква спор точно по тази тема между М. Рясков и колегата му в МС Н. Йотов, с оглед близостта на последния до земеделските политически среди. В крайна сметка доводите на финансовия министър са приети от колегията и намалението на акциза е прието „без разисквания, при особено мнение само на Йотов¹³⁰⁴“. С Наредба-закон за изменение на допълнение на съществуващата такава за акцизите е облекчена и процедурата по получаване на патент за питейните заведения по

¹²⁹⁹ в. „Борба“, Пловдив, бр. 4249, 27 юни 1935 г.

¹³⁰⁰ Петрова, Д. Александър Цанков..., с. 158 – 159; в. „Борба“, Пловдив, бр. 4233, 5 юни 1935 г.

¹³⁰¹ ЦДА, ф. 284 К, оп. 1, а.е. 6245, л. 2

¹³⁰² Георгиев, В. Буржоазните..., с. 173

¹³⁰³ в. „Борба“, Пловдив, бр. 4231, 3 юни 1935 г.

¹³⁰⁴ Марко Рясков. Спомени..., с.89

морските курорти¹³⁰⁵. Наред с това, все в същия дух на данъчни реформи, малко по-късно е приета и Наредба-закон за облагането на търговията със суров манипулиран тютюн, като се нормират цените на дребно на цигарите и на тютюна за лули¹³⁰⁶, както и се променя схемата на облагане на фирмите, занимаващи се с търговията с въпросната суровина. Въвежда се и правило въпросният данък да бъде платен предварително, т.е. „преди тютюнът да бъде изнесен от складовете“, както се изразява министър М. Рясков в мемоарите си¹³⁰⁷. По мнението на самия министър, наред с въпроса с чиновническите заплати, той наследява и друго „крайно пакостно за интересите и моралния кредит на държавата положение“, а именно забавянията на плащанията за държавни доставки. Това предизвиква нужда доставчиците, останали без капитал, да теглят кредити от частни банки срещу задължението да прехвърлят на последните своите вземания от хазната. Това натоварва бюджета на доставчиците с лихви и допълнителни разноски, което ги кара да поставят доста по-високи цени на стоките си, когато се отнася за държавни доставки. За да се излезе от този порочен кръг, който уронва „престижа и кредита на държавата“, финансовият министър предприема мерки за своевременно изплащане на дължимото към различните доставчици и за недопускане натрупването на нови дългове от такова естество¹³⁰⁸.

Все така през юни правителството се показва и социално ангажирано, като взима решение да се отпуснат извънредни помощи на пострадалите от обществени бедствия в страната. Вследствие на серия от градушки и унищожаването на реколтата, МС обявява за „пострадали от глад“ и отпуска помощи на Бургаска област (300 хил. кг царевица), Шуменска област (300 хил. кг царевица) и Брезнишка околия (30 хил. кг царевица). Подпомогнати са и пострадалите от наводнения в района на градовете Червен бряг и Луковит, както и в селата Копривец, Дряновец и Широково в района на Белене^{1309 1310}. Към края на месеца е проведена среща между първия министър и областните директори, за да се коментират ключови въпроси, свързани с акцията и със състоянието на реколтата из страната¹³¹¹. Друга социална мярка на кабинета е приемането на Наредба-закон за учредяването на служба за оплаквания, чиято цел е да проверява и разглежда сигнали срещу злоупотреба с власт от държавни служители и неизпълнения на служебните им

¹³⁰⁵ в. „Борба“, Пловдив, бр. 4232, 4 юни 1935 г.

¹³⁰⁶ ЦДА, ф. 284 К, оп. 1, а.е. 6224, л. 1

¹³⁰⁷ Марко Рясков. Спомени..., с. 90

¹³⁰⁸ Пак там, с. 91

¹³⁰⁹ ЦДА, ф. 284 К, оп. 1, а.е. 6208, л. 2

¹³¹⁰ в. „Борба“, Пловдив, бр. 4237, 11 юни 1935 г.

¹³¹¹ в. „Борба“, Пловдив, бр. 4249, 27 юни 1935 г.

задължения¹³¹². Предвиждат се общо осем бюра – централно в столица и по в седемте области на страната. За началник на Централното бюро се предвижда да бъде избран генерал от запаса, а неговият подгласник да бъде член на Върховния административен съд. Те трябва бъдат подпомагани от финансов инспектор командирован при службата от Министерство на финансите¹³¹³. През юли помощите за засегнатите от природни бедствия са разширени. С решение на МС са отпуснати сериозни количества от държавния запас от царевица на пострадали от градушки райони във Врачанско, Фердинандско, Горноджумайско и Русенско. Наред с това, са отпуснати и финансови средства за възстановителни строителни дейности, като 50 хил. лева, отпуснати на град Луковит за укрепването на брега на река Панега, разрушен при скорошното наводнение¹³¹⁴.

Очаквано, една от основните критики към правителството от страна на политическите му противници е фактът, че то така и не възстановява Народното събрание. Отговор на тези упреци е даден в една реч на министър-председателя, произнесена на 2 август в Бургас пред тамошни първенци. В нея той заявява, че политическата система, която е съществувала до 19 май е превърнала НС в „едно безчувствено умряло учреждение, което не можа да се задържи на висотата, дадена му от Конституцията, като губеше всеки ден своето значение“. Първият министър се ангажира с обещание, че „в не особено далечно бъдеще, българският народ ще има едно ново Народно събрание, очистено от недъзите на Народното събрание до 19 май“, което той описва като „сборище от партизани“. В „преходното“ време преди да бъде приета обещаната нова конституция и да бъде свикано то, казва Ан. Тошев, правителството има задачата не само да управлява страната, но и да съблюдава интересите на народа „с най-голямо внимание“, за да осъществи „оная хармония между управляващи и управлявани, която при всички системи на управление е насъщна необходимост“¹³¹⁵. Тази последна концепция за е често срещан елемент в изказвания на премиера пред медиите и в речи на официални събития още от първите му дни на поста и остава такава до оставката му през месец ноември. Обещанието за нов парламент е посрещнато с ентузиазъм от някои политически кръгове. В своя статия Михаил Маджаров изказва задоволство от поетия ангажимент за свикване на ново НС и за внимателна защита на интересите на народа, но съветва Министерския съвет търпеливо да

¹³¹² в. „Борба“, Пловдив, бр. 4251, 29 юни 1935 г.

¹³¹³ в. „Борба“, Пловдив, бр. 4256, 5 юли 1935 г.

¹³¹⁴ ЦДА, ф. 284 К, оп. 1, а.е. 6227, л. 1

¹³¹⁵ в. „Варненски новини“, Варна, бр. 4000, 2 август 1935 г.

проучва всяка една позиция и едва тогава да предприема конкретни действия, за да не изпадне в положение да защитава каузата само на определена част от обществото¹³¹⁶.

С оглед лайтмотива за нов основен закон, който да укрепи централната власт, се забелязва и активизиране на идеята за ролята на казионните професионални организации в налагането на царската воля в обществено-политически план. На 26 юли се създава Съюз на българската младеж, чиято основна задача е да бъде „авангард на обновяването на народа и държавата“. Прави впечатление играта с терминологията. Новото правителство създава организация, която в немалка степен следва принципа на Дирекцията за обществена обнова, наследена от деветнадесетомайския кабинет, но едва след като е закрила самата нея и съответно е изключила възможността К. Георгиев и неговото обкръжение да могат да си припишат каквито и да е заслуги. През октомври, все така в същия дух, се провежда учредителен конгрес на Български работнически съюзи, като по това време излиза и Наредба закон за създаване на Земеделско-стопански задруги. Предвидените мерки не подминават и политическия спектър. Постепенно се издига идеята за Държавна партия и за една „Обществена сила“, която да служи като опора за управляващите среди. Надеждата на правителството е да намери подкрепа от някои представители на БЗНС, от определени среди в забранената ляпчевистка партия и др., но тази идея не се осъществява. Създаден е нов орган, наречен Законодателски съвет, чиято цел е да се произнася предварително по законопроектите¹³¹⁷.

На фона на тези събития из страната се носят слухове, че Висшият военен съвет към военното министерство е взел неназовани решения, както и за планирани промени в състава на кабинета. Такива слухове ще се появяват периодично, но винаги ще бъде последвани от официално опровержение от страна на Съвета¹³¹⁸. Реакцията на министър-председателя е да осмее журналистите, задето произвеждат и разпространяват невярна информация, целяща раздори в управлението. Той се ангажира да постави пред МС задачата да се вземат мерки за разнищване на „веригата от разпространители на тия слухове“. Накрая Ан. Тошев заявява: „Ние работим, занимаваме се с въпроси, които вълнуват народа без да се смущаваме от слуховете¹³¹⁹“. Докато тези решения и стъпки на военното ведомство изглеждат са били само журналистически фантазии, то стремежът към обезкървяване и асимилиране на Военния съюз от страна на министерството, ръководено от верните на царя генерали Ст. Цанев и Вл. Дипчев, който е началник на канцеларията на

¹³¹⁶ в. „Мир“, София, бр. 10514, 4 август 1935 г.

¹³¹⁷ Петрова, Д. Александър Цанков..., с. 158 – 159

¹³¹⁸ в. „Мир“, София, бр. 10571, 14 октомври 1935 г.

¹³¹⁹ в. „Борба“, Пловдив, бр. 4237, 11 юни 1935 г.

институцията, е факт. Още през май над 140 офицери, членуващи в Съюза, получават нови назначения из цялата страна. Лигата не реагира, което провокира близките до Двореца обществени среди да я обявяват за сломена. Известният публицист Д. Крапчев пише, че с нея „е свършено“ – в смисъл, че тя не е боеспособна и вече не е в състояние да се противопостави на планове на Борис III. Наред с разместванията е издадена и министерска заповед, която задължава всички офицери на граждански постове да се върнат в армията, а част от тях, в това число членовете на „тройката“ К. Колев и Р. Календеров, са пенсионирани¹³²⁰.

Същевременно опитите на „тройката“ и нейното обкръжение да привлекат велчевистите за каузата за обсебване на властта във Военния съюз и за силова опозиция на кабинета не дават особени резултати. Още през май конспираторите получават индикация, че трудно ще се намери общ език с техните някогашни другари, които сега оформят промонархическото крило и съответно властовия лагер. Д. Велчев провежда две срещи с вътрешния министър ген. Атанасов, които не само, че са безплодни, но и предизвикват гнева на министър-председателя¹³²¹. През лятото умерените и крайните понасят някои тежки удари. На 21 юни пристига новината за ненадейната смърт на „двигателя“ на конспирацията срещу правителството полк. В. Найденов. Още веднага из София тръгват упорити слухове, че полковникът е починал при „много съмнителни обстоятелства“¹³²². Междувременно, Д. Велчев, който е в немилост, моли вътрешния министър ген. Атанасов за нова среща, но последният, вече наясно с мнението на началника си в кабинета за подобни авантюри, отказва тактично¹³²³. Изгубил и последния си шанс за легални действия в посока овладяване на Военния съюз, Д. Велчев решава временно да се установи извън България, в опит поне да си спести непрекъснатото следене от страна на полицията. На 6 юли той съвсем легално напуска страна, като не пропуска дори на изпроводяк да напомни за конспиративното си минало, давайки вид, че ще се отправи към Франция, но установявайки се в Белград. Скоро замисълът му е разкрит и той отново е поставен под наблюдение, макар и намиращ се в сръбската столица. Опитите за някаква консолидация във Военния съюз не престават. На конгреса в средата на юли ген. Вл. Заимов опитва да прокара нов устав, който да осигури така лелеяното унифициране на съюзното ръководство с това на армията и оттам да доведе до успокоение на страстите, но инициативата му се натъква на непреодолима пречка. Читаният от съюза за враг ген.

¹³²⁰ Мигев, Вл. Утвърждаване..., с. 97 – 98

¹³²¹ Марков, Г. Парола „Сабя“..., с. 151

¹³²² Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 545

¹³²³ Марков, Г. Парола „Сабя“..., с. 151

Цанев би трябвало да бъде избран за председател по право. Както вече беше отбелязано, последният систематично прочиства армията от привърженици на умерените и велчевистите, с което ясно демонстрира, че няма никакво желание и намерение да се церемони с опозиционерите в Лигата. Надеждите на ген. Заимов за загърбване на конфликтите са попарени. Не само това, но през август от армията са уволнени двата останали от знаменитата „тройка“ Колев и Календеров, както и още седмина техни сподвижници¹³²⁴. Това е прието от умерените и велчевистите като открита провокация.

През септември 1935 г. упорито се заговаря за готвен опит за преврат от малка група офицери, водени от отсъстващия полк. Д. Велчев, съставена от умерените и крайните във Военния съюз¹³²⁵. За подобна опасност споменава и Ан. Тошев пред своите колеги в Министерски съвет, както разказва бившият финансов министър М. Рясков в един разпит, проведен през 1951 г., когато последният е арестуван от Държавна сигурност¹³²⁶. Към края на месеца министър-председателят получава още сведения в тази посока, като се посочва и конкретна дата за акцията – 3 октомври¹³²⁷. Властта използва това като претекст, за да „стегне редиците“ и да пристъпи към окончателното обезвреждане на двете лигарски групи. Д. Велчев е повикан от своя довереник майор Кирил Станчев¹³²⁸, за да „въдвори ред в организацията и да повдигне нейния дух“. Полковникът се съобразява с този призив и на 1 октомври преминава нелегално границата, но на следващия ден е арестуван в Сливница в изпълнение на издадено още в средата на миналия месец нареждане на Дирекция на полицията да бъде вкаран в ареста, ако се завърне на българска територия. На считания за ключов 3 октомври властта, с цел да се презастрахова, обявява военно положение в цялата страна, което остава в сила повече от три седмици и в тази връзка се отменя честването на годишнините от възшествието на Цар Борис III и от обявяването на Независимостта. В свое изявление пред български и чуждестранни журналисти, министър-председателят информира за задържането на Велчев, за взетите важни решения относно честванията и военното положение, както и за очакваните арести на „известния бандит“ Дочо Узунов и на бившия дипломат Коста Тодоров¹³²⁹. За

¹³²⁴ Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 545

¹³²⁵ Николаев, Н. П. Трагичната..., с. 69 – 70

¹³²⁶ АМВР, следствено дело № 1566, л. 38 – 40

¹³²⁷ Марков, Г. Парола „Сабя“..., с. 159

¹³²⁸ Кирил Станчев (1895 – 1968) – български офицер. Командир на II^{-ра} армия по време на Втората световна война. Един от основателите и ръководител на „Движение на капитаните“ – прорепубликанска организация в рамките на Военния съюз. Активен участник опита за преврат от 1935 г. и в преврата от 9 септември 1944 г.

¹³²⁹ Коста Тодоров (1889 – 1947) – български революционер, дипломат, политик и журналист. Член на ВМОРО. Пълномощен министър в Белград (1920 – 1922).

последните двама се счита, че са приближени на Белград и също са част от заговорниците, готвещи преврат. В заключение, Ан. Тошев заявява, че правителството твърдо стои на позиция, че приоритет трябва да е защитата на „правата и свободите на нашия народ“ и че няма да има компромис в отношението към заловени превратаджии¹³³⁰. В друго свое изказване, той призовава българските стопански деятели да не се обезверяват от последните събития, а да „напрегнат всичките си морални и материални средства“, за да не позволят на слуховете за преврат да разстроят стабилизирането на икономиката, което е постигнато с толкова много усилия¹³³¹. Извършени са масови арести – над 200 души са заловени и подложени на разпит. Сред тях са бившият министър-председател К. Георгиев, бившият финансов министър П. Тодоров, бившият директор на закритата Дирекция на обновата П. Попзлатев, както и други видни звенари. Под ударите на властта попадат и някои от водачите на БЗНС – Пладне и на протогеровисткото крило на теоретично закритата ВМРО¹³³². В следващите две седмици из страната плъзват упорити слухове, че властта е хиперболизирала опасността от преврат и така си е създала претекст за масови арести, които всъщност са извършени на политическа основа, с цел кабинетът да неутрализира свои противници, които смята за заплаха. Тази позиция се споделя и от италианския пълномощен министър Дж. Сапуно, който по-късно я предава и на началниците си в Рим¹³³³. В опит да се парират тези неприятни за властимащите спекулации Военно-съдебната част към войската публикува официална позиция, че разследването на планирания преврат е към края си и предстои да бъдат оповестени важни детайли около събитието. Това е и повод за М. Маджаров да посъветва властите да побързат да освободят доказано невинните арестанти, без значение от политическата им принадлежност, за да не дават „храна“ на клюките за нечисти помисли при акцията от началото на месеца¹³³⁴. Военното положение, вдигнато на 25 октомври, е преценено като политическа грешка и по-късно ще се превърне в един от основните доводи за нуждата от оставка на Ан. Тошев¹³³⁵. Предвид факта, че Велчев се завръща от Югославия, което кара определени кръгове да спекулират, че идеята е преврат е вдъхновен от тамошните власти, Ан. Тошев има среща с югославския пълномощен министър Ал. Цинцар-Маркович, която после описва пред журналистите като рутинен разговор: „Г[осподин] Маркович дойде да се информира във връзка с последните събития, по повод на които му дадох някои

¹³³⁰ в. „Борба“, Пловдив, бр. 4331, 3 октомври 1935 г.

¹³³¹ в. „Борба“, Пловдив, бр. 4333, 5 октомври 1935 г.

¹³³² в. „Мир“, София, бр. 10563, 4 октомври 1935 г.

¹³³³ Димитров, Ил. Българо-италиански..., стр. 210

¹³³⁴ в. „Мир“, София, бр. 10573, 16 октомври 1935 г.

¹³³⁵ Марков, Г. Парола „Сабя“..., с. 168

осветления¹³³⁶“. Отново с цел да разсее слуховете за разрыв между двете страни, министър-председателят заявява пред журналисти категоричното желание на кабинета да поддържа приятелски отношения с всички съседни държави и особено с тази от запад: „Може да се каже, че политиката на сближение и приятелство с Югославия е алфата и омегата на нашата външна политика. Ние сме поставили точка на миналото и сега се движим по ясно определен път и нищо не е в състояние да ни отклони от него“. Макар хиперболата да е очевидна, тази позиция на първия министър е разбираема и нужна, с оглед опитите за всяване на раздор между София и Белград на определени среди от двете страни на границата. Наред с това, той коментира обвинения на „някои белградски вестници“, че бил свързан с михайловистите¹³³⁷, заявявайки: „Без да се спирам на това, мога да кажа, че пръв съм осъдил акцията¹³³⁸ на Иван Михайлов¹³³⁹“. Следват още арести на считани за приближени на Д. Велчев военни, както и на политици и общественици, които са заподозрени в съучастие с умерените и крайните във Военния съюз в заговор, насочен срещу властта и подкрепящото я промонархическо крило на Лигата¹³⁴⁰. Подготвя се и шумен съдебен процес, който се превръща в централна тема в страната.

Британският пълномощен министър Ч. Бентинк счита, че още в самото начало на октомври Борис III „надушва“ нещо нередно и затова предсрочно прекратява командировката на Г. Кьосеиванов в Западна Европа, като го призовава максимално бързо да се завърне в София и да започне сондажи за нов кабинет. На връщане към столицата външният министър се отбива и в Белград, в опит да изглади възникналото напрежение между премиера и пълномощния министър Д. Казасов. То е породено от несъгласуваното със София изказване на последния пред управляващите, че Царството не възразява полк. Д. Велчев да остане в Белград и не вижда нужда той да бъде интерниран в Далмация, каквито са планове на югославяните. Нямаме податки дали импровизираната умиротворителна мисия е имала успех, но в София упорито се твърди, че Ан. Тошев бил възмутен от поведението на своя представител, наредил му да се яви веднага в София и отказал да се ръкува с него на гарата. На фона на тези събития Царят предприема консултации с някои от своите министри, но под формата на индивидуални срещи. Това

¹³³⁶ в. „Борба“, Пловдив, бр. 4333, 5 октомври 1935 г.

¹³³⁷ Едно от крилата на ВМРО, обособили се след убийството на лидера на организацията Тодор Александров, оглавено от бившия му секретар Иван Михайлов.

¹³³⁸ Очевидно се има предвид убийството на югославския крал Александър Караджорджевич от приближения на Иван Михайлов Величко Керин (известен още като Владо Черноземски) през октомври 1934 г.

¹³³⁹ в. „Борба“, Пловдив, бр. 4337, 10 октомври 1935 г.

¹³⁴⁰ Недев, Н. Три държавни преврата или Кимон Георгиев и неговото време. София, издателство „Сиела“, 2007, с. 396 – 402

провокира някои чуждестранни наблюдатели да спекулират, че Царството е на прага на политическа криза¹³⁴¹. В опит да успокои обстановката и да запази достойнството на страната пред външния свят, на 17 октомври правителството, чрез Българската телеграфна агенция, публикува следното официално съобщение: „Разпространените от някои чужди агенции слухове за възможност от близка правителствена криза в България не отговарят на истината. [У]пълномощени сме да заявим, че в кабинета владее пълно единодушие¹³⁴²“.

Ч. Бентинк докладва на своите висшестоящи, че ситуацията около планираното разследване на разкрития заговор е обезкуражила евентуалните наследници на Ан. Тошев във властта и бившият дипломат запазва поста си, макар да се носят упорити слухове, че е в задочен конфликт с вътрешния министър и един от водачите на промонархисткото крило във Военния съюз ген. Р. Атанасов¹³⁴³. Въпреки гръмките обвинения за подготвяно сваляне на Царя и кабинета, за обявяване на република¹³⁴⁴ и дори за обмисляна екзекуция на царското семейство по примера на събитията от 1918 г. в Русия¹³⁴⁵, разследването не показва никакви доказателства за конкретна подготовка на въоръжен пуч, което идва в подкрепа на теорията, че подбудите за арестите са политически. Силно съмнително доколко е реалистичен един сценарий, при който велчевистите, подкрепяни от определени хора от умереното крило на Кр. Колев и Р. Календеров, наистина имат ресурс за завземане на властта с оръжие, при положение, че в изминалите месеци от управлението на Ан. Тошев промонархическото крило на Лигата е наложило влиянието си върху разклоненията на организацията, а и режимът се ползва с подкрепата на Съюза на запасните офицери и този на запасните подофицери. Все пак е планиран процес, на който обвиняемите да отговарят пред съда. Довод в посока на теорията, че целият този сценарий не е дело на министър-председателя, а той участва в него само в ролята на изпълнител на нечия друга воля е фактът, че на 23 ноември, току-що подал оставка, той е причакан от журналисти пред двореца и е запитан какво смята за организирането на подобно съдебно преследване, на което вече бившият първи министър директно отговаря: „Това повече не ме интересува¹³⁴⁶“. Провеждането на процеса съвпада с първите месеци от управлението на наследилния Тошево правителство кабинет на Г. Кьосеиванов и в крайна сметка

¹³⁴¹ Архивите говорят том 43. Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция. Том II (1934 – 1941), София, 2007, с. 53 – 54

¹³⁴² в. „Борба“, Пловдив, бр. 4344, 18 октомври 1935 г.

¹³⁴³ Архивите говорят том 43. Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция. Том II (1934 – 1941), София, 2007, с. 53

¹³⁴⁴ Мигев, Вл. Утвърждаване..., с. 111

¹³⁴⁵ Архивите говорят том 43. Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция. Том II (1934 – 1941), София, 2007, с. 53 – 54

¹³⁴⁶ Марков, Г. Парола „Сабя“..., с. 169

завършва с двадесет присъди, като смятаните за водачи на конспираторите Д. Велчев и К. Станчев получават смъртни присъди, които по-късно са заменени с доживотен затвор¹³⁴⁷. Съдебни и административни мерки са предприети и извън основния процес, срещу други членове на Военния съюз, както и срещу политици, които симпатизират на идеята за преврат. Повечето от тях са арестувани за кратко, а мнозина просто са интернирани в провинцията. Останалите живи членове на „тройката“ от ЦУ на Военния съюз полк. Колев и полк. Календеров са наказани по-тежко, предвид ролята им в опозицията срещу кабинета на Ан. Тошев. Те също получават смъртни присъди, но подобно на случая с гореспоменатите двама крайни, скоро мярката е променена на доживотен затвор¹³⁴⁸. Дори тази отстъпка от страна на Царя може да бъде разглеждана като атестат, че в крайна сметка преследваната цел е неутрализирането на опозиционните нему крила на Военния съюз и лишаването им от политическа тежест, а не физическото унищожение на дейците им. При положение, че планът е изпълнен, монархът и подчинените му управляващи преценяват, че изпълнението на смъртни присъди би било не само нецелесъобразно, но направо контрапродуктивно за лелеяния вътрешен мир и още повече – за образа на Царство България пред външния свят. Тези доводи не за първи път провокират Негово Величество да избягва тази най-крайна мярка за наказание.

Във външнополитически план правителството на Ан. Тошев се стреми да избягва обвързване със съществуващите официални и неофициални политически лагери, като целта е да се поддържат адекватни отношения със съседите и техните покровители сред Великите сили. В този дух е сключената с Турция търговска спогодба, която не постига скритата си цел да подобри връзките между двете страни в политически план. Нещо повече, откриването на паметник на автора на поемата „Арменци“ Пейо Яворов през август 1935 г. в София е използвано от Анкара като повод да претендира, че българските власти организират арменски събори, насочени против Турция¹³⁴⁹. Още деветнадесетомайците достигат до идеята да се търси помощта на СССР по въпроса за сближение с югоизточната ни съседка. Макар правителствата на К. Георгиев и ген. П. Златев да не постигат резултати в тази посока, Ан. Тошев и неговият екип продължават с опитите. Новият български пълномощен министър в Берлин Тодор Христов¹³⁵⁰ уверява

¹³⁴⁷ Недев, Н. Три държавни..., с. 405 – 406

¹³⁴⁸ Пак там, с. 405 – 410

¹³⁴⁹ Спасов, Л. България и СССР 1917 – 1944, Велико Търново, издателство „Фабер“, 2008, с. 274

¹³⁵⁰ Тодор Христов (1890 – 1940) – български дипломат, поет, публицист. Пълномощен министър в Берлин (1935 – 1936), Анкара (1936 – 1940) и Москва (1940).

своя съветски колега Яков Суриц¹³⁵¹, че новият кабинет в София иска да живее в мир и приятелство с Анкара и че спорни въпроси от съдбовно значение няма. С това България ясно показва, че няма териториални претенции към Турция. Позицията на Москва е съдържана и тамошните управляващите избягват поемането на ангажменти¹³⁵². Най-важната причина за това са подозренията им, че България има намерение да се обвърже с Германия в политически и военен аспект. На българския пълномощен министър в Москва проф. Димитър Михалчев¹³⁵³ му се налага неколkokратно да отхвърля тези подозрения и, по инструкции от Г. Кьосеиванов, да подчертава, че Царството няма желание да участва в никакви политически комбинации, а просто се стреми към разбирателство с всички. Друг повод за напрежение са обвиненията на съветската страна, че срещу развиващите пропаганда живеещи в България белогвардейци не се предприемат никакви наказателни мерки. Управляващите в Москва не са доволни и от затоплянето на отношенията с Полша, която е смятана за категоричен противник на съветската политика за изграждане на система за колективна сигурност. През лятото на 1935 г. българо-полското дружество в София, ръководено от министър-председателя Ан. Тошев, организира чествания по повод годишнината от битката при Варна, в която загива полско-литовският крал Владислав III. В своята реч по време на церемонията първият министър много елегантно „подава ръка“ на Анкара, заявявайки, че безкрайните войни, породени от религиозен фанатизъм и национална непримиримост сега вече са в миналото. Добавя още, че както е било възможно в миналото толкова много нации да се обединят срещу мюсюлманите, така понастоящем международната солидарност и сътрудничество трябвало да бъдат насочени в служба на мира и културното развитие, като в това дело трябвало да се привлекат и народите срещу които е воювал крал Владислав¹³⁵⁴. Всички тези фактори, но най-вече подозренията спрямо българската позиция към Германия водят и до прекратяването по искане на Народния комисариат на външните работи на СССР на преговорите за закупуване на съветско оръжие. Развитие получават само преговорите за сключване на пощенска конвенция. Подписаното през юли 1935 г. от Д. Михалчев и Максим

¹³⁵¹ Яков Захарович Суриц (1882 – 1952) – руски/съветски политик и дипломат. Пълномощен министър в Кабул (1919 – 1921), Осло (1922 – 1923), Анкара (1923 – 1934), Берлин (1934 – 1937), Париж (1937 – 1940) и Рио де Жанейро (1946 – 1947).

¹³⁵² Спасов, Л. България..., с. 272

¹³⁵³ Димитър Михалчев (1880 – 1967) – български философ и дипломат. Пълномощен министър в Прага (1923 – 1927), Москва (1934 – 1936, 1944 – 1945). Председател на Българската академия на науките и изкуствата (1944 – 1947).

¹³⁵⁴ Архивите говорят том 43. Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция. Том II (1934 – 1941), София, 2007, с. 47

Литвинов¹³⁵⁵ споразумение скоро е одобрено официално от правителството, а през октомври същата година е и ратифицирано¹³⁵⁶.

С оглед на тесните икономически връзки между България и Германия не е изненадващо, че при управлението на Ан. Тошев политическите контакти между двете страни продължават да са все така интензивни. Дори тази честота все пак не довежда до допълнително политическо сближение, като по-скоро се поддържа добър тон, целящ ангажиране на отсрещната страна в перспектива. Една от главните цели на София е да си осигури доставки от германската военна индустрия, идея третирана от отговорните фактори в Берлин с резерви, предвид „нервниченето“ на съседните страни, както се изразява германският държавен секретар Бернхард фон Бюло¹³⁵⁷. Като важен момент в двустранните отношения по време на мандата на кабинета Тошев може да се третира осъществяването през май 1935 г. посещение на германския комисар по въздухоплаването Херман Гьоринг¹³⁵⁸, който се явява дясна ръка на фюрера Адолф Хитлер¹³⁵⁹ и в управлението на държавата, и в Националсоциалистическата германска работническа партия¹³⁶⁰. Важно е да се подчертае, че то се превръща и в пореден повод за недоволство от страна на съветския външен министър М. Литвинов, в отговор на което българският пълномощен министър в Москва проф. Д. Михалчев дава уверения, че визитата има частен, а не политически характер¹³⁶¹. Макар тази формулировка да цели успокояване на страстите, тя реално не е далеч от истината. Проведените от госта разговори с министри, депутати и с цар Борис III не довеждат до никакви конкретни резултати, а по-скоро катализират смекчаването на позицията на отговорните фактори в Берлин, които са доволни от топлото посрещане на Х. Гьоринг, относно военните доставки за българската армия. Самият той претендира, че идва с мисия от своя началник, но няма конкретни податки, които да потвърждават това като факт и по-скоро можем да го сметем като самоизтъкване. На фона на тези събития, германските управляващи все пак остават

¹³⁵⁵ Максим Литвинов (1876 – 1951) – руски/съветски политик и дипломат. Дипломатически представител в Лондон и Вашингтон (1918). Пълномощен министър в Талин (1920 – 1921). Извънреден пълномощен министър във Вашингтон (1941 – 1943). Народен комисар на външните работи (1930 – 1939).

¹³⁵⁶ Спасов, Л. България..., с. 273 – 279

¹³⁵⁷ Бернхард Вилхелм фон Бюло (1885 – 1936) – германски дипломат. Държавен секретар в Министерството на външните работи на Германия (1930 – 1936).

¹³⁵⁸ Херман Гьоринг (1893 – 1946) – германски политик, военен и авиатор. Един от водачите на Националсоциалистическата германска работническа партия. Председател на Райхстага (1932 – 1945). Ръководител на военновъздушните сили на Германия.

¹³⁵⁹ Адолф Хитлер (1889 – 1945) – германски политик. Лидер на Националсоциалистическата германска работническа партия. Министър-председател (райхсканцлер) (1933 – 1945) и президент (райхспрезидент) (1934 – 1945).

¹³⁶⁰ Златарски, Вл. Райхът..., с. 102 – 103

¹³⁶¹ Спасов, Л. България..., с. 272

внимателни по отношение на всякакви официални проявление на сближение с Царството, което се доказва и от факта, че при разширяването на обхвата на столиците, в които Райхът изпраща свои военни аташета София умишлено е пропусната¹³⁶².

Може би най-ключовата инициатива през краткото управление на Ан. Тошев е подготовката на нова конституция. Предшестващият кабинет също се занимава с темата, което показва приемственост по още един важен въпрос. В свое изявление от края на февруари, ген. П. Златев коментира конституционния въпрос и повтаря концепцията за съсловен парламент, която още деветнадесетомайците са прокарали и която Ан. Тошев ще продължи да лансира¹³⁶³. Формулировката, че в новия основен закон „ще бъдат зачетени националните традиции от времето на Възраждането, както и идеите на 19 май“ поставя пред кабинета трудната задача да върви, по думите на самия премиер, „по диагонала“¹³⁶⁴ между тези две наглед несъвместими политически концепции. По думите на първия министър, приемането на нов основен закон „ще даде възможност на народа за едно истинско, фактическо, а не само въображаемо участие на народа в управлението“¹³⁶⁵. Това изказване е открита атака към изоставената след 19 май концепция за партийно-парламентарна система чрез приписване на определени несъвършенства на Търновската конституция, която на практика е неин плод. В свое изказване пред журналисти първият министър се ангажира с обещание, че бъдещият нов основен закон няма да бъде натрапвана на народа чрез приемане с указ, а ще плод на разглеждане и евентуално одобрение от едно свикано специално за целта Народно събрание, което ще има характера на учредително такова¹³⁶⁶. Алюзията със събитията от февруари – април 1879 г. е очевидна. В началото на ноември първият министър засяга темата и в една своя реч в Габрово по повод честване на годишнина от откриването на Априловската гимназия. Там тоя уверено заявява, че конституцията е вече готова и предоставена за преглеждане на членовете на Министерския съвет, след което ще бъде предадена на една комисия от „сведущи лица“ – юристи, политици и общественици. Пояснява, че след като проектът бъде прегледан ще бъде върнат в МС за одобрение, след което ще бъде обнародван. Народът ще бъде призван да проучи представения му текст и да го гласува чрез свои избраници, определени по новия изборителен закон¹³⁶⁷. Прави впечатление, че Ан. Тошев умишлено не споменава термини като „парламент“ или „Народно събрание“, за да не

¹³⁶² Златарски, Вл. Райхът..., с. 103 – 107

¹³⁶³ в. „Варненски новини“, Варна, бр. 3846, 28 февруари 1935 г.

¹³⁶⁴ Мигев, Вл. Утвърждаване..., с. 93

¹³⁶⁵ в. „Варненски новини“, Варна, бр. 4007, 10 август 1935 г.

¹³⁶⁶ в. „Варненски новини“, Варна, бр. 4012, 14 август 1935 г.

¹³⁶⁷ в. „Борба“, Пловдив, бр. 4356, 2 ноември 1935 г.

може после да бъде обвинен, че е дал обещания, които Двореца няма намерение да подкрепя. Изглежда, че от там все пак е последвала реакция, защото в един разговор с един от кореспондентите на френския вестник „Льо Пти Журнал“ виждаме един доста по-умерен Ан. Тошев, който отново връща конституционния въпрос на фаза изграждаща се концепция, заявявайки още, че бъдещият основен закон ще почива върху „широките основи“ на Търновската конституция, като просто отстрани „недъзите на миналото“, осъзнати с взимането предвид на „повелите на времето“. Тук отново срещаме вече познатите концепции за „хармонията между управляващи и управлявани“ и за „ефективния“ начин на участие във властта на народа, който щяла да даде новата конституция¹³⁶⁸. Едва тук всъщност става ясно, че проектът не представлява изцяло нов основен закон, а просто корекция на вече съществуващия такъв. Изглежда, че Царят и назначения от него кабинет осъзнават колко зле би била приета фронтална атака срещу темела на българската държавност, приет от заслужено смятаните за „строители на съвременна България“ делегати на Учредителното събрание в Търново през 1879 г. В подобен дух са и думите на премиера пред в. „Зора“. На тенденциозно зададения въпрос, че нему, който е израснал с Търновската конституция, се приписва желанието да я замени със съвършено нова такава, той отговаря остро – „Това не е вярно. Поради неосведоменост или пък злоумишлено се разпространява, че готвим съвсем нова конституция. Касае се само за промени в старата Търновска конституция, промени, съобразени с новото време“. Наред с това, напомня, че подобни ходове на модернизация на законодателството са предприели почти всички държави и добавя „...Народните свободи няма да се накърняват. Само ще се засилят компетентността на народните представители и изпълнителната власт“. Идеята за еволюция, а не за революция в законодателен план променя коренно позициите, от които тръгва планираната промяна. Новината, че по-скоро се касае за повтаряне на процесите от 1893 г. и 1911 г., когато са внесени определени промени в Търновската конституция е приета радушно от политическите кръгове. В оцелелите печатни издания, свързани с някогашните партии се заговаря за „окончателно изясняване на нещата“, за „идването на дългоочакваното време“ и за едно цялостно нормализиране на обстановката, към което „гледа“ и самият министър-председател, съдейки по едно негово изказване от 10 октомври¹³⁶⁹. В своя статия бившият министър проф. П. Стайнов окуражава министър-председателя и неговия екип възможно най-скоро да оповестят какви промени ще бъдат внесени, за да може процесът по

¹³⁶⁸ в. „Мир“, София, бр. 10595, 13 ноември 1935 г.

¹³⁶⁹ Мигев, Вл. Утвърждаване..., с. 114 – 115

приемането на новия основен закон да бъде завършен по-бързо¹³⁷⁰. Личи си, че надеждата на някогашните партийни среди за завръщането им на политическата сцена в едно бъдещо Народно събрание все още е жива, макар в последната година и половина да е понесла много удари от страна на монарха и на трите кабинета от 19 май насам. Доказателство за това са и публичните изявления на редица партийни дейци, явно вдъхновени от усещането, че щом се говори само за префасониране, а не за отричане, на съществуващия основен закон, то политическата обстановка би следвало да се нормализира в определена степен. Като пример можем да приведем една статия на бившия министър Ив. Пеев-Плачков, наречена „Разведряване“, в която самият автор изказва надежди за успокоение и загърбване на радикализма, а и съобщава за думи в подобен дух на редица партийци от различни краища на политическия спектър у нас¹³⁷¹. Бъдещето ще покаже, че тези надежди няма да бъдат оправдани.

През 30-те години на XX век конституционният въпрос се разглежда и в европейските авторитарни държави. Създалата се политическа обстановка след преврата на 19 май 1934 г. до голяма степен поставя като актуален въпроса дали са необходими поправки в Търновската конституция или българската държава се нуждае от изцяло нова такава. Съдбата на основния закон в България през разглеждания период предизвиква интерес и сред редица български историци. Величко Георгиев изследва факторите, които влияят върху политическите среди за необходимите промени в конституцията между двете световни войни. Обнародва и т.нар. „неизвестен проект“ за конституция¹³⁷², който, според сравнителното изследване на Костадин Паев, всъщност е проект, който е публикуван още през 1938 година¹³⁷³. Валери Колев анализира предложените два правителствени варианта, като посочва нововъведенията в държавното устройство на страната и промените, които предвиждат проектите. Разгледани са и проектите на опозиционните кръгове, каквито са тези на проф. Стефан Баламезов¹³⁷⁴ и проф. Стефан Киров¹³⁷⁵ за конституция¹³⁷⁶.

¹³⁷⁰ в. „Мир“, София, бр. 10597, 15 ноември 1935 г.

¹³⁷¹ в. „Мир“, София, бр. 10599, 18 ноември 1935 г.

¹³⁷² Георгиев, В. Неизвестен проект за конституция на България от 1935 г. – „Известия на Държавните архиви“, София, 1992, кн. 64, с. 31

¹³⁷³ Паев, К. Конституционният проект на професор Стефан Киров от 1935 и 1938 година. Сравнително изследване. – Модерният свят на българина. Търновската конституция от 1879 г., с. 219

¹³⁷⁴ Стефан Баламезов (1883 – 1960) – български юрист и дипломат. Работи в Министерството на външните работи и изповеданията (1906 – 1922). Част е от дипломатическия корпус на българските легации в Санкт Петербург, Париж и Прага. Декан на Юридическия факултет на Софийския университет (1926 – 1927). Ректор на Софийския университет (1929 – 1930, 1944 – 1945).

¹³⁷⁵ Стефан Киров (1861 – 1941) – български юрист. От 1894 г. е преподавател по право в Софийския университет. Ректор на университета (1906 – 1907, 1912 – 1913). Декан на Юридическия факултет в университета (1900 – 1901, 1909 – 1910, 1911 – 1912, 1925 – 1926). От 1907 г. е действителен член на Българското книжовно дружество.

Тежестта за изготвяне на проект за нов основен закон пада лично върху министър-председателя и върху министъра на правосъдието Ангел Карагъзов, на които колегите им от МС официално делегират тази задача още в първото официално заседание на новия управленски екип¹³⁷⁷. Те се обръщат за консултации към широк кръг от държавни дейци. Свои идеи изпращат закритата скоро след това Дирекция на обществена обнова и Министерството на външните работи и изповеданията. Предложенията са свързани със засилване ролята на изпълнителната власт и отслабване на контролните функции на законодателните органи¹³⁷⁸.

Изработени са два варианта на правителствения проект: с еднокамарна и двукамарна система. Забелязва се запазване на старите текстове от Търновската конституция, но същевременно в някои от членовете са направени и поправки по примера на 16 новоприети европейски конституции от началото на 30-те години на XX век – португалската, полската, шведската, югославската, холандската, белгийската, албанската и др.¹³⁷⁹

Първият вариант, точно в духа на казаното горе, предвижда увеличаване правата на монарха. Той е носител както на законодателната, така и на изпълнителната власт, а от негово име действа и съдебната власт, която си остава недобре регламентирана. Царят има право по време на война да назначава главнокомандващ на армията, който от своя страна е отговорен пред монарха за положението и действията на армията. Последният има правото на суспензивно вето при обнародване на приетите закони, което може да бъде преодоляно само с мнозинство от 2/3, но с това се създава възможност за разпускане на парламента. По-големи правомощия получава и престолонаследникът. При отсъствие на Царя от страната, той е длъжен да назначи за свой наместник именно престолонаследника, ако е пълнолетен. В случай, че не е или липсва такъв, за наместник се назначава Министерски съвет¹³⁸⁰. Въвежда се промяна, според която унаследяването на престола е възможно и по женска линия. Въвеждането на подобна мярка е очаквано, защото към момента на съставяне на проекта за конституция цар Борис III все още няма син¹³⁸¹. Разглежда се избирането на регентство. В проекта за конституция отпада условието

¹³⁷⁶ Колев, В. Конституционният въпрос в България през 1935 г. – Сборник в чест на 80-годишнината на проф. дин Димитър Сирков, с. 101

¹³⁷⁷ в. „Варненски новини“, Варна, бр. 3901, 24 април 1935 г.

¹³⁷⁸ Колев, В., Конституционният..., с. 94

¹³⁷⁹ Пак там

¹³⁸⁰ Методиев, В., Стоянов Л. Българските конституции и конституционни проекти, София, издателство „Петър Берон“, 2003, с. 138

¹³⁸¹ Колев, В., Конституционният..., с. 94

Регентството да се утвърждава от Великото народно събрание. По модела на югославската конституция, чл. 28 е допълнен в смисъл, че всеки един от тримата регенти има свой заместник. Ако някое място в регентството се освободи и няма заместник, който да го заеме, едва тогава ВНС получава правото да избира регенти¹³⁸².

Допълва се начинът, по който се приемат законите. Допълнението гласи: „Всеки законопроект, преди да бъде окончателно гласуван от Законодателното събрание, трябва да се разгледа от Законодателния съвет. Неговата функция е да подпомага съгласуването на законите и тяхното кодифициране и да дава мнение по съставянето на общите правилници за прилагането на законите.“ По примера на полската конституция е допълнено, че Царят получава правото да върне закон за преразглеждане в рамките на тридесет дни. В случаи, че законът отново бъде разгледан и гласуван без изменение с 2/3 от членовете на събранието, Царят или го утвърждава, или разпуска Законодателното събрание¹³⁸³.

Разгледан е и член 47, според който е постановено какво точно се разбира под „изключителни мерки“: обявяване на военно положение; временна отмяна или ограничаване на гражданските свободи; издаване временни наредби и закони в цялата област на държавното законодателство, с изключение изменението и отмяната на конституцията; продължаване на мандата на законодателното събрание до нормализиране положението в страната за провеждане на нови избори; определяне работата на законодателното събрание, възможност то да се свиква в намален състав, избран от самото законодателно събрание, за решаване на въпроси от компетентността на цялото събрание¹³⁸⁴.

Проектът за конституция разглежда въпроса за военната служба, като член 71 е допълнен „всекой, навършил двадесет години не може да заеме или запази държавна или обществена служба, ако не е отбил военната си или трудова служба“¹³⁸⁵.

В дела „За личната неприкосновеност, за неприкосновеност на жилищата и кореспонденцията“ член 77 е променен така: „частните писма, телеграми и телефонни разговори съставляват тайна и се считат за неприкосновени, с изключение на случаите при углавно преследване, военно положение, мобилизация и война“ (по модела на югославската конституция)¹³⁸⁶.

¹³⁸² Методиев, В., Стоянов Л. Българските..., с. 103

¹³⁸³ Пак там, с. 105

¹³⁸⁴ Пак там

¹³⁸⁵ Пак там, с. 108

¹³⁸⁶ Пак там

В делът за народното учение член 78 е променен като задължително и безплатно става основното (дотогава началното), като не се допускат такси и налози в основните училища. Предвижда се чрез фондове да се набавят учебници и пособия за бедните ученици от основните училища¹³⁸⁷.

Според проекта, при еднокамарна система Законодателното събрание се състои от 90 представители, избрани за четири години от избираемите членове на общинските съвети. Въведена е промяна да се дават мандати и на представители по право, които са между 30 – 60. Те включват бившите представители на Министерски съвет, Ректорът на Университета, председателят на БАН, управителите на БНБ и БЗКБ, първите председатели на ВКС и ВАС, председателят на Висшата съдебна палата, председателите на индустриалните, занаятчийските и земеделските камари, генералите от запаса, които са били най-малко три месеца командващи армията по време на война, генералите от запаса, които в мирно време са били началници на Генералния щаб при Министерството на войната или инспектори на армията, като броят им е до четирима. При представителите, които получават мандат по право, той продължава докато трае положението им. Общият брой на избираемите и по право представители трябва да е между 120 – 150 души. Повишена е възрастта на пасивното изборително право от 30 на 35 години. Събранието няма законодателна инициатива, но си запазва правата си за изработването на бюджета¹³⁸⁸.

При проекта с двукамарната система ОНС и ВНС се състоят от две камари. При ОНС има опция двете камари да заседават и едновременно, и поотделно, докато при ВНС заседават винаги едновременно¹³⁸⁹. В състава на ОНС Долната камара се състои от 120 души за четири години, като изборително право за гласуване за членове на общински съвети имат всички български поданици от мъжки пол, навършили 21 години, отбили военна или трудова повинност. Избираеми за членове на общинските съвети може да са всички избиратели с първоначално образование, навършили 30 години и са плащали преки данъци на държавата или общината не по-малко от 5 години и продължават да плащат такива. Пасивното изборително право за представители в долната камара принадлежи на всички избиратели с прогимназиално образование, които са родени в страната, навършили са 35 години и са плащали преки данъци на държавата или общината не по-малко от 10 години и продължават да плащат такива. Горната камара предвижда членове по право и по избор. Към членовете по право, представени в проекта за

¹³⁸⁷ Пак там, с. 109

¹³⁸⁸ Пак там, с. 110

¹³⁸⁹ Колев, В. Конституционният..., с. 95

конституция по еднокамарната система е добавен по право да участва и пълнолетния престолонаследник. Към членовете, които се избират се дават възможности на бивши и настоящи министри, членове на БАН, бивши съдии от ВКС, ВАД, бивши управители на БНБ и БЗКБ и др. Общият брой на членовете по избор е 30 души. За да бъдат избрани, трябва да имат навършени 45 години, да са плащали преки данъци на държавата или общината не по-малко то 10 години и продължават да плащат такива. Мандатът за член от Горната камара е 12 години, като всеки 4 години се подновява с 1/3¹³⁹⁰.

Правата на гражданите в основни линии следват традициите на Търновската конституция, но относно изборите са въведени редица ограничения: двустепенни избори, 35 години за пасивно изборително право, избиращите да са родени на територията на страната. При провеждане на изборите кандидатите се явяват като отделни личности, което изключва асоциирането им с определена политическа партия.

Променен е член 114 според който се увеличава броят на необходимия минимум на представители, за да се гласува даден закон. На заседанието трябва да присъстват три четвърти от състава на събранието. Въведено е и правилото, че, ако член на законодателното събрание отсъства три пъти последователно или пет пъти в месеца без уважителни причини, губи правото да е член на събранието¹³⁹¹.

Министерският съвет има увеличени правомощия. Той трябва да се ръководи и председателства от министър-председателя. Според Търновската конституция това може да е един от министрите по избор на монарха, подобно на предвиденото в по чл. 87 от гръцката конституция и чл. 71 от чехословашката конституция. Премахва се регламентираният брой на министерствата. Министрите се назначават и уволняват от Царя по предложение на министър-председателя. Докато са на служба членовете на правителството не могат да упражняват никаква професия, нито да участват пряко или косвено в ръководството на някое частно предприятие¹³⁹².

Двата проекта за конституция от 1935 г. предлагат редица промени в държавното устройство на страната, което е повлияно от приетите конституции на страни с авторитарни режими. Предвижда се засилване на властта на монарха и се разширяват правомощията на изпълнителната власт. Парламентът е лишен от законодателна инициатива и от доста от досегашните си прерогативи и права. Гражданските права също са ограничени, като при изборите е наложен имуществен, възрастов и образователен ценз.

¹³⁹⁰ Методиев, В., Стоянов Л. Българските..., с. 125 – 127

¹³⁹¹ Пак там, с. 113

¹³⁹² Пак там, с. 118

Реакцията на съвременниците не е никак ласкава. Според Н. Мушанов, инициативата за изработване на нов основен закон е поета, за да бъдат задоволени определени среди от обществено-политическия спектър в България и за да се парират аспирациите на военните за нова пряка намеса в политическия живот¹³⁹³. Години по-късно Ал. Цанков описва в своите мемоари една среща с министър-председателя, който му разказва за проекта за изменение на Конституцията и го представя като свой. Ал. Цанков оценява, че той „се беше заел с непосилната за него задача да измени Конституцията и ме уведоми, че работел над проектираните промени и нововъведения“. Деветоюнския министър-председател отвърща, че по негово мнение конституцията не би трябвало да се променя и съветва Ан. Тошев да я „остави“, защото „тъкмо сега е най-неподходящото време и скоро няма да има по-благоприятни условия, но не е необходимо да се промени из основи тя“. Въпреки разговора им, министър-председателят не се отказва от идеята и му изпраща проект за нов основен закон. Ал. Цанков е доста рязък и в мемоарите си определя проекта като „работа крайно несъстоятелна, приличаше повече на слаба семинарна работа на някой студент по държавно или конституционно право¹³⁹⁴“.

Междувременно не се случва нищо, с което да се върне парламентарният режим, което става причина лидерите на разпуснатите „партии на реда“ да се държат все по-резервирано към правителството¹³⁹⁵. Някои стигат дори по-далеч. В дните след идването му на власт Атанас Буров¹³⁹⁶ прави публично изявление, че кабинетът на пенсионирания дипломат е „най-неудачният и няма по-лош избор от този“. На 17 май 1935 г., по-малко от месец след назначаването му, той отново атакува остро, като си позволява да обяви пред делегация от Враца, че Ан. Тошев и екипът му са пред оставка. За тази тенденция той посочва две причини: колебанията относно промяната на Конституцията и позицията на някои партийни среди, че някогашният български представител в Атина, Белград и Цариград е всъщност авангард за изкачването на Ал. Цанков до най-високите позиции на властта¹³⁹⁷. Последното може да е изглеждало възможно в първите седмици след 21 април, но скоро и самият професор се обявява против Тошево управление, което от само себе си отхвърля възможността бившият дипломат да е назначен с такава цел. Лидерите на

¹³⁹³ Никола Мушанов, Дневник..., с. 416

¹³⁹⁴ Цанков, Ал. Моето време. Мемоари, издателство „Прозорец“, с. 410

¹³⁹⁵ Никола Мушанов, Дневник..., с. 416

¹³⁹⁶ Атанас Буров (1875 – 1954) – български политик, дипломат и финансист. Член е на Народната партия и след това е част от умереното крило на Демократическия сговор. Министър на търговията, промишлеността и труда (1913, 1919 – 1920). Министър на външните работи и изповеданията (1926 – 1931).

¹³⁹⁷ Цветков Ж., Атанас Буров. Живот за България, София, издателство „БАН“, 2016, с. 309

забранените партии, сред които Ат. Буров, Ал. Малинов и Димитър Гичев¹³⁹⁸ се обединяват около идеята, че кабинетът на Ан. Тошев би следвало е свързан с опит на Царя да възстанови парламентарнодемократичния ред. Както вече беше отбелязано, стъпки в тази посока не само не са предприети, но и кабинетът открито обявява, че ще следва политическата линия на деветнадесетомайците по отношение на разпуснатите насилни партии. В очите на партийните водачи това е опит на владетеля да замаскира характера на намесата си във властта, прокламирайки едно, а реализирайки друго. Реакцията на партийците е да изготвят позив към българския народ, в който се изискват връщане на гражданските свободи, премахване на цензурата, произвеждане на свободни избори и съдене на онези, които суспендират конституцията и издават закони без парламент¹³⁹⁹. Не са гладки и отношенията между кабинета и назначилия го да защитава интересите му монарх. През октомври, докато е министър в оставка, М. Рясков информира германската легация, че положението на правителството е много тежко и Царят е недоволен от пасивността на своя първи министър, като обмисля да го замени с Г. Кьосеиванов¹⁴⁰⁰. Индикации, че последният е подготвян да оглави кабинета има още през септември 1935 г., когато Ч. Бентинк споделя с Форин офис, че „Цар Борис следва своя политика и желае да помогне на Кьосеиванов, който не е партийна фигура, да установи контакти и да натрупа опит в чужбина¹⁴⁰¹“. Тази предполагаема загуба на доверие по-късно ще бъде посочена и от гореспоменатия италианския пълномощен министър Дж. Сапуно основна причина за падането на бившия дипломат от власт¹⁴⁰². Все пак Ан. Тошев запазва властта и продължава с опитите за стабилизация на политическия живот. Това далеч не означава, че партийните среди са готови да смекчат отношението си. Даже напротив. На 22 септември водачите на някогашната ляпчевистка партия разпространяват окръжно до своите съмишленици, съставено от Григор Василев¹⁴⁰³, в което остро се изказват против правителството, твърдейки, че се наблюдава „премного недоволство“ от управлението на Ан. Тошев и осъждат безотговорността на него и на екипа му, които издигали преграда

¹³⁹⁸ Димитър Гичев (1893 – 1964) – български политик. Член на БЗНС. Министър на земеделието и държавните имоти (1931 – 1932). Министър на търговията, промишлеността и труда (1932 – 1934). Министър без портфейл (2 септември – 9 септември 1944).

¹³⁹⁹ Цветков, Ж. Атанас Буров..., с. 310

¹⁴⁰⁰ Златарски, Вл. Райхт..., с. 110

¹⁴⁰¹ Архивите говорят том 43. Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция. Том II (1934 – 1941), София, 2007, с. 48

¹⁴⁰² Димитров, Ил. Българо-италиански..., стр. 210

¹⁴⁰³ Григор Василев Гьорев (1883 – 1942) – български адвокат, журналист и политик. Член на Демократическата партия (1913 – 1923), а впоследствие на новосформирания Демократическия сговор (1923 – 1934). Министър на земеделието и държавните имоти (1930 – 1931). Един от водачите на партията след смъртта на Ан. Ляпчев през 1933 г. Един от лидерите на опозиционния „Комитет на петимата“ (известен още като „Петорка“) (1936 – 1939). Народен представител в XVII – XXIV ОНС.

между Царя и неговите поданици¹⁴⁰⁴. Именно сътрудничеството между Двореца и народа, основано на „едно честно споразумение на просветната интелигенция и народните маси“, ляпчевистите прокламират като единствен шанс за спасението на страната¹⁴⁰⁵. На 18 ноември в дома на Ал. Малинов се събират Ат. Буров, Боян Смилов¹⁴⁰⁶, Стоян Костурков¹⁴⁰⁷, Кръстьо Пастухов¹⁴⁰⁸, Д. Гичев и Н. Мушанов, които решават да се изпрати адрес до Царя. В него са представени следните желания: сваляне на правителството, възстановяване на Търновската конституция и да се даде властта на кабинет, който произхожда от редиците на някогашните партии и който да има доверието на основните политически сили. Относно свалянето на правителството на Ан. Тошев се обособяват две гледни точки – на Д. Гичев, според която властта е необходимо да се поеме от бившите политически водачи и на Ал. Малинов, според която трябва да се създаде преходен кабинет от Георги Къосеиванов, чиято цел да бъде премахването на военните от политиката¹⁴⁰⁹. Използвайки и недоволството на някогашните партии от кабинета като довод за несъстоятелността му и стремейки се да запази у тях илюзията, че се вслушва в гласа им, че още ги цени и че той също ратува за парламентарен режим, но други фактори му пречат да реализира добрите си намерения¹⁴¹⁰, на 23 ноември 1935 г. монархът решава да назначи ново правителство начело с досегашния външен министър¹⁴¹¹. Фактическото бламиране на Ан. Тошев става след подаването на оставки от страна на министрите Т. Кожухаров и М. Рясков, за които има теория, че са подтикнати от Царя¹⁴¹², а, в случая на първия, и от лидера на съществуващото само неформално НСД проф. Ал. Цанков. Министър Кожухаров посочва, че конкретен мотив за оставката му е възпрепятстването на процеса на създаване на Обществена сила, на която кабинета да се опре¹⁴¹³. Н. Мушанов очевидно не е съгласен с този претекст и изказва мнение, че истинската цел на цанковиста

¹⁴⁰⁴ Димитров, Ил. Българската демократична общественост, фашизмът и войната 1934 – 1939, София, издателство „Отечествен фронт“, 1976, стр. 88

¹⁴⁰⁵ Георгиев, В. Буржоазните..., с. 156

¹⁴⁰⁶ Боян Смилов (1885 – 1947) – български политик и юрист. Член на Националлибералната партия. Участва в Деветоюнския преврат (1923). Министър на правосъдието (1923). Министър на търговията, промишлеността и труда (1931).

¹⁴⁰⁷ Стоян Костурков (1866 – 1949) – български политик. През 1905 г. е един от основателите и член на Радикалдемократическата партия. Министър на народната просвета (1918 – 1919). Министър на железниците, пощите и телеграфите (1931 – 1934).

¹⁴⁰⁸ Кръстьо Пастухов (1874 – 1949) – български политик. Лидер на Българската работническа социалдемократическа партия (широки социалисти). Министър на вътрешните работи и народното здраве (1919).

¹⁴⁰⁹ Цветков, Ж. Атанас Буров..., с. 310 – 311

¹⁴¹⁰ Георгиев, В. Буржоазните..., с. 165

¹⁴¹¹ Цветков Ж., Атанас Буров, с. 311

¹⁴¹² Стателова, Ел., Грънчаров, Ст. История..., с. 548

¹⁴¹³ Петрова, Д. Александър Цанков..., с. 170

е да се предизвика криза, целяща да се състави временно правителство, което да подготви провеждане на избори, каквото е желанието на лидера на движението¹⁴¹⁴. Позицията на Мушанов до голяма степен е подкрепена от едно малко двусмислено изказване на Т. Кожухаров, който заявява пред в. „Мир“: „Аз подадох оставка единствено от желание да дам повод на м[инистър]р-председателя да улесни Държавния глава в усилията му да намери най-целесъобразния начин за по-скорошното нормализиране на политическото положение¹⁴¹⁵“. Колкото до оставката на М. Рясков, теорията, че тя е предизвикана от двореца не издържа критика, ако се уповаваме на неговите собствени спомени. В мемоарната си книга си изтъкнатият финансист обосновава своето решение с разклатеното си здраве, което било допълнително усложнено от стреса, съпровождащ министерския пост. Още през юни, разказва финансовият министър, голямото напрежение и упоритата работа по планираната сериозна данъчна реформа довели дотам, че „паднах от умора в кабинета си“. След консултация с уважавани медици, той заминава на лечение във Виена. Тамошният му лекуващ лекар му препоръчва да подаде оставка, което М. Рясков прави формално на 19 юни в писмо до Ан. Тошев¹⁴¹⁶. Няколко дни по-късно последният отговаря с кратка телеграма, изразявайки съжаление за взетото решение. Наред с това, премиерът настоятелно моли своя колега да оттегли оставката си и изказва увереност, че след „известна почивка“ той се възстанови напълно и ще може отново да поеме делата си във повереното му ведомство¹⁴¹⁷. Следва нова телеграма от страна на финансовия министър, в която той изказва притесненията, че в настоящото му здравословно състояние той не би бил пълноценен на поста си, а и се опасява, че напрежението от ръководеното на ведомството ще навреди още повече на състоянието му. Става очевидно, че това са и главните му мотиви да настоява да бъде освободен от поста си¹⁴¹⁸. В деня на завръщането си в София, министър Рясков е посетен в дома си от своя началник, който упорито и от името на целия Министерски съвет отново го моли да не настоява за оставката си. В добавка на това, премиерът обещава да освободи своя колега от всякакви ежедневни задължения във ведомството му и да му позволи да се оттегли във вилата си в Чамкория, където да може да се съсредоточи само върху така важния проектозакон за облагане на доходите. Въпреки тези увещания, М. Рясков отказва да оттегли оставката си, заради което е повикан на аудиенция в двореца, където и Царят го

¹⁴¹⁴ Никола Мушанов, Дневник..., с. 417 – 418

¹⁴¹⁵ в. „Мир“, София, бр. 10605, 25 ноември 1935 г.

¹⁴¹⁶ ЦДА, ф. 238 К, оп.1, а.е. 4, л. 1

¹⁴¹⁷ ЦДА, ф. 238 К, оп.1, а.е. 7, л. 3

¹⁴¹⁸ ЦДА, ф. 238 К, оп.1, а.е. 4, л. 4

призовава да не излиза от кабинета, за да не се внася нестабилност в управление. Височайшата молба очевидно дава резултат, защото министър Рясков оттегля оставката си, но след само три месеца му се налага отново да помоли Ан. Тошев да го освободи от поста му, поради поредни здравословни проблеми, като изказва готовност да бъде от полза на ведомството дори след като то бъде поето от неговия наследник¹⁴¹⁹. Тук вече министър-председателят съвсем открито признава, че се опасява от оставката на своя колега, защото тя вероятно би довела до падането на целия кабинет и за пореден път го моли да не настоява. Въпреки твърдото желание на Ан. Тошев да запази целостта на екипа, самият М. Рясков признава в мемоарите си, че, предвид крехкото си здраве, не се чувства пълноценен на своя пост, което го принуждава да поиска аудиенция при Царя, на когото е твърдо решен да подаде оставката си, без този път да отстъпва пред молбите на държавния глава. Такава му дадена и на 15 ноември уважаваният финансист официално напуска поста си в кабинета, като все пак се съгласява да остане на работа във финансовото министерство като консултант на своя наследник¹⁴²⁰.

Каквито и да са причините за тези две оставки, ключовото в случая е, че те внасят нестабилност в управлението. Това си личи от думите на самия Ан. Тошев, който посочва, че именно заради тях се е видял принуден да подаде оставката на целия кабинет, защото преценил като невъзможна задачата да се управлява адекватно в ситуация, в която на един министър (Ст. Мошанов) се налага да съвместява ръководенето на две ключови министерства (финансовото и това на народното стопанство)¹⁴²¹. Тази обосновка не издържа критика. Оставки на министри е имало винаги и попълването на вакантните постове е постижима задача, ако условията са налице. Като още един фактор, наложил наглед доброволното му слизване от власт, вече бившият първи министър посочва и липсата на подкрепа от страна на българската общественост, на която много е разчитал¹⁴²². Очевидно е стремежът му държи докрай да остане лоялен и коректен към Царя, което го провокира да опитва да прикрие истинската причина за падането на правителството.

Като още един довод за замяната на Ан. Тошев с досегашния му подчинен в Министерския съвет Г. Кьосеиванов би могло да се изтъкне и отношението на югославските власти към двамата бивши пълномощни министри в Белград. Докато първият е атакуван остро още при назначението си през 1909 г., третиран е с враждебност

¹⁴¹⁹ Пак там, л. 5

¹⁴²⁰ Марко Рясков, Спомени..., с. 91 – 93

¹⁴²¹ в. „Мир“, София, бр. 10604, 23 ноември 1935 г.

¹⁴²² Димитров, Ил. Българската демократична..., стр. 101 – 102

през целия период на мисията си и е запомнен като противник на сръбството, вторият е гледан благосклонно от отговорните кръгове и обществото в Югославия¹⁴²³. При положение, че е налице един продължаващ и все по-засилващ се стремеж на Царя за сближение между двете страни, извършената рокада е съвсем логична.

Просъществувалото няколко месеца правителство получава различни оценки и по време на самото си управление, и в спомените на политици и общественици, които са наблюдавали и оценявали неговата дейност. В своите мемоари един от неговите предшественици Никола Мушанов изказва мнение, че, предвид ситуацията в която е призован на власт, „Андрей Тошев спаси положението“¹⁴²⁴. В сходен дух е и едно изказване на бившия министър Т. Кожухаров за работата на кабинета с негово участие, направено по време на първата извънредна сесия на XXIV ОНС. Изтъкнатия български публицист заявява, че Ан. Тошев е имал „най-добри намерения“ и положил максимални, предвид обстоятелствата, усилия за нормализиране на положението¹⁴²⁵.

Любопитна е и позицията на Ал. Цанков. Макар изначално да изказва подкрепа за такъв формат на кабинета и дори да допринася за формирането с включване на своя сподвижник Т. Кожухаров, от лятото на 1935 г. професорът променя мнението си за управляващите, обвинявайки Ан. Тошев, че се е увлякъл да създава „обществени сили“¹⁴²⁶. Недоволството на деветоюнския премиер е разбираемо, защото при наличието на някаква форма на държавна партия, неговите планове да се върне във властта биха били окончателно погребани. В тази променена обстановка Ал. Цанков изведнъж обявява кабинета за „безпочвен, безидеен, на корумпирани партизани, на лекомислието и шантажа. Поради това ставал непоносим и е отречен в национален мащаб“¹⁴²⁷. Тази промяна си проличава и в мемоарите на бившия министър-председател, макар те да са писани по-късно. Там той първоначално оценява избора за назначаване на правителство начело с Ан. Тошев, като неслучаен, защото последният е определян за един от най-добрите български дипломати – хитър, умен, но и малко двуличен, един от приближените лично на цар Фердинанд и на цар Борис III. Изборът на българския монарх е прецизно обмислен, защото именно Ан. Тошев се оказва най-подходящ в случая. „Той бе над 65-годишна възраст, следователно човек зрял, ако не и презрял, с голяма опитност и византийска гъвкавост. Не се числеше към никоя партия, един вид безпартиен, но с

¹⁴²³ Мигев, Вл. Утвърждаване..., с. 89

¹⁴²⁴ Никола Мушанов, Дневник..., с. 414

¹⁴²⁵ Мигев, Вл. Утвърждаване..., с. 116

¹⁴²⁶ Пак там, с. 101

¹⁴²⁷ Петрова, Д. Александър Цанков..., с. 160

големи лични приятелски връзки с д-р Никола Геннадиев и Андрей Ляпчев. Тия двамата го протежираха като съученик, връстник и другар¹⁴²⁸“. Буквално няколко страници по-нататък деветоюнският министър-председател рязко сменя тона и посочва, че въпреки надеждите, които вдъхва в самото начало правителството на Ан. Тошев, разочарованието се проявява доста бързо. Става ясно, че въпреки качествата, които притежава опитният дипломат, той „не бе съвременен, чужд на духа на времето и на идеите на епохата“. Правителството е разгледано като бързо изхабяващо се, което тъпче на едно място и бе неспособно за никаква творческа работа. Според Ал. Цанков, кабинетът на Ан. Тошев не се отличава с нищо особено. Той е просто преходно правителство, което напомня за тези, които идват на власт само, за да запълнят времето, като един етап докато се създаде наистина трайно политическо управление¹⁴²⁹. Ал. Цанков определя като единствен по-запомнящ се момент в управлението на този кабинет случилото се по време на празника на Ордена на храбростта. По радиото е съобщено, че лично министър-председателя ще направи много важно обръщение към народа, което се оказва изявление по случай залавянето на полк. Дамян Велчев на сръбско-българската граница. Тук Ал. Цанков също посочва вече споменатото положение, че към дадения момент две от групите на Военния съюз – умерените на Кр. Колев и крайните на Велчев – продължават да са срещу кабинета на Ан. Тошев и да обмислят подготовка за свалянето му чрез военен преврат¹⁴³⁰. Това ни връща на нестабилността на постигнатия привиден компромис още в първите дни след встъпването в длъжност на бившия дипломат, която е един от основните белези на периода му на власт.

Царица Йоанна, макар и косвено свързана с политическите борби, също взема отношение по темата за характера и резултатите от управлението на това правителство. Тя посочва, че именно с кабинетите на Ан. Тошев и Г. Кьосеиванов, като министър на външните работи, страната се насочва към възстановяване на законността. Наблюдава се необходимост от нови избори и конституционна реформа „преди двата екстремизма, на земеделците и на звенарите, които в коалиция, можеха да съсипят страната и монархията¹⁴³¹“.

Правейки обзор на краткото управление на Ан. Тошев, бихме могли да посочим, че бившият дипломат и неговият екип, подпомагани от стоящия зад кабинета монарх, успяват да се справят с поставените пред тях задачи. Монархът вижда в умереното и

¹⁴²⁸ Цанков, Ал. Моето време..., с. 410

¹⁴²⁹ Пак там, с. 417

¹⁴³⁰ Пак там, с. 417 – 418

¹⁴³¹ Царица Йоанна, Спомени..., с. 96

крайното крило на Военния съюз заплаха за своите политически планове и търси начин да се разправи с непокорните им членове. Намесвайки се пряко, чрез лични контакти, и косвено, чрез кабинета Тошев, в споровете и заемайки категорично страната на определяните за лоялни към него лигари, той отнема и последния шанс за съхраняване на авторитета и единството на организацията и практически елиминира военните като адекватен фактор в политическия живот на страната. Разбира се, в постигането на тази цел важна роля изиграват и започнатите по време на управлението на бившия дипломат стъпки по неутрализирането на Д. Велчев и неговите предполагаеми съратници в планирането на държавен преврат, завършили със съдебен процес, който получава широк отзвук и в българското общество, и в Европа. Не на последно място, партийните среди допълнително са разстроени чрез още по-тежките ограничения, наложени им с Наредбата закон за изменение и допълнение на съществуващата такава за разтуряне на партиите от юни 1934 г., както и чрез привличането на второстепенни фигури от някогашните партии в държавното управление (механизъм, който и следващите пряко назначени от Царя правителства ще използват за поддържане на наложения управленски модел). Докато характерът на първата мярка е повече от очевиден, то втората има за цел да предизвика вътрешни ежби в съответните среди и да унищожи възможността за евентуално тяхно консолидиране в опозиция на безпартийната власт. Действително, странно е да виждаме убеден демократ като Ан. Тошев да утвърждава вече съществуващи недемократични рестриктивни мерки и да спомага за лансирането на последващи такива, но можем да си обясним това с факта, че той управлява в условията на зараждащ се личен режим на цар Борис III. Изглежда, че самият Ан. Тошев има безрезервно доверие в правотата на монарха, което и го провокира да застане зад предпочитаните от последния управленски методи, макар някои от тях потенциално да не кореспондират с личните виждания на бившия дипломат. Наред с това, бихме могли да допуснем, че дори самият той счита, че определено втвърдяване на курса би могло все пак да бъде полезно, предвид упадък на класическата партийно-парламентарна система в Царството, провокиран от безогледната партизанщина, в която са обвинявани някои от членуващите в управлявалия до преди деветнадесетомайците Народен блок¹⁴³² партийни централи. Точно този проблем Ан.

¹⁴³² Народен блок – политическа коалиция между Демократическата партия, БЗНС „Врабча I“, БЗНС – Стара Загора, Радикалната партия и едно от крилата на Националлибералната партия. Управлява в периода юни 1931 – май 1934 г.

Тошев посочва като основна причина за коренната промяна, която настъпва на 19 май 1934 г. в едно по-късно свое интервю¹⁴³³.

В подкрепа на всичко това идва неохотното му съгласие да се върне в голямата политика и да приеме поканата на Царя да оглави преходно правителство, имащо за цел, доколкото е възможно, да стабилизира страната след неубедителните кабинети от май 1934 г. насетне и да подготви почвата за окончателното превръщане на монархическия институт във водещ фактор в политическите съдбини на страната. Предвид всички тези фактори, както и с оглед гореспоменатите изказвания на Н. Мушанов и Т. Кожухаров за „спасеното положение“ и „най-добрите намерения“, бихме могли да определим периода на Ан. Тошев на власт като успешен, защото най-важните цели, поставени пред него, са постигнати, макар и с цената на загърбване на демократичните ценности, заложили още от „строителите на съвременна България“ в Търновската конституция.

¹⁴³³ В. „Варненски новини“, Варна, бр. 5685, 20 юни 1936 г.

Научна и публицистична дейност на Андрей Тошев (1919 – 1943)

Макар основните научни интереси на Ан. Тошев да са в областта на ботаниката, прави впечатление, че уклонът към публикации на историко-етнографски, политически и икономически теми е немалък. Както вече беше отбелязано, още през 1911 г., по време на своята дипломатическа мисия в Белград, Ан. Тошев пише „Поглед върху икономическото положение на Сърбия“. В този си труд той разглежда подробно приликите в стопанско отношение между Кралството и Царството, анализира предприетите мерки от правителството в Белград. Подробно анализира причините, предпоставките и развитието на търговските отношения със западната съседка.

Най-яръкият период в публицистичната дейност на бившия дипломат несъмнено е времето между 1919 и 1935 г., когато той е встрани от политиката. Голямо впечатление правят двата тома на книгата „Балканските войни“, излезли съответно през 1929 г. и 1931 г., в които Ан. Тошев се връща към събитията от 1911 – 1913 г., като разказва подробности около подготовката, избухването и ходът на войната. Любопитни са коментарите и отзивите, които излизат за книгата още при отпечатването на първия том. „...Научно документирана и написана леко и увлекателно, тая книга – в която умело се излагат и разглеждат събитията от най-новата наша история, във връзка с общоевропейската политика, се посрещна отлично от преса и обществени среди. ... По същите причини тя бе препоръчана и от Министерството на нар. просвета с окръжно №21,638 от 26.08.1929 г.¹⁴³⁴“. Сред видните общественици, публицисти и литературни критици, които публикуват коментари и отзиви са проф. Георги Петров Генов¹⁴³⁵, проф. Любомир Милетич¹⁴³⁶, проф. Михаил Арнаудов¹⁴³⁷, Григор Василев, Людмил Стоянов¹⁴³⁸

¹⁴³⁴ НАБАН, ф. 175 К, оп. 1, а.е. 46, л. 1 – 4

¹⁴³⁵ Георги Петров Генов (1883 – 1967) – български юрист. Професор по международно право. Ректор на Софийския университет (1937 – 1938). Член на Радикалдемократическата (от 1926 г. преименувана на Радикална) партия. Народен представител в XXIII ОНС.

¹⁴³⁶ Любомир Милетич (1863 – 1937) – български езиковед и интелектуалец. Работи в сферата на етнографията и историята. Един от учредителите на Македонския научен институт и негов председател (1928 – 1937). От 1892 г. е преподавател по славянска филология в Софийския университет. Ректор на Софийския университет (1900 – 1901, 1921 – 1922). Председател на БАН (1926 – 1937).

¹⁴³⁷ Михаил Арнаудов (1878 – 1978) – български етнограф, фолклорист, езиковед и литературен историк. От 1908 г. е преподавател в Софийския университет. Един от учредителите на Македонския научен институт. Дописен член на БАН (1918 – 1929) и действителен член (от 1929). Декан на Историко-филологическия факултет (1921 – 1922). Директор на Народния театър (1926). Ректор на Софийския университет (1935 – 1936). Ръководител на Историко-филологическият клон на БАН (1940 – 1943). Министър на народното просвещение (юни – септември 1944).

¹⁴³⁸ Георги Златарев (с псевдоним Людмил Стоянов) (1886 – 1973) – български писател, поет, преводач, публицист и литературен критик. Репортер във в. „Пряпорец“ и „Балканска трибуна“. Военен кореспондент и участник в Първата световна война. Съредактор на сп. „Везни“ (1920 – 1921), сп. „Хиперион“ (1923 – 1924). Съосновател на театър „Студия“ и редактор на сп. „Театър – Студия“ (1923). Председател на Съюза

и др. Разглеждайки изчерпателно и всестранно труда на Ан. Тошев, проф. Г. П. Генов между другото пише: „...той ни говори за съвременни работи, – работи, на които сме били всички свидетели. Само по себе си се разбира колко е трудно да се даде обективна и правилна преценка на току-що изтекли събития, чиито последици всички чувстваме по един осезателен начин. Още по-трудна е тая задача, когато авторът е бил тъй близък и непосредствен участник в същите събития. Но въпреки всички тия мъчности, трябва да се признае, че г. Тошев е успял в излезлия първи том на своята книга да ни даде възможното най-обективно и вярно изложение на събитията, които предшествуваха непосредственото обявяване на първата балканска война. ... Не може да се не изтъкне, че г. Тошев пише с голяма вещина и основно познаване на въпросите, които засяга в своята работа. Но особено добър познавач е той на македонския въпрос и на тясно свързаните с него сръбско-български отношения. ... Написана е на ясен и лесно достъпен за всекиго език, а това увеличава още повече нейната цена. Във всеки случай, тя ще си остане един от най-ценните приноси към вчерашната ни история, която всички трябва добре да знаем и никога да не забравяме^{1439 1440}“.

В своя твърде обстоен отзыв, г. проф. Л. Милетич казва между другото: „...Ако и да има в него и личен елемент, доколкото авторът съобщава свои спомени от дейността си в качество на бивш български пълномощен министър, при все това, всичко, изложено в труда му, се основава върху достоверни, повечето официални документи, така че събитията обективно се обясняват в причинна връзка, като е използвана твърде умело и главната досъжна историко-политическа литература. Поради това трудът на г. Тошев напълно има качествата на историческо съчинение, което ни въвежда в извънредно важния период на най-новата ни история, когато се направи рискувания опит да се осъществи политическото обединение на българския народ¹⁴⁴¹“.

М. Арnaudов пише: „Авторът има едно рядко предимство пред други източници на същите събития. Преценките на личности и факти свидетелстват за верен поглед в заплетените ходове на дипломатията и в сложния исторически процес, гдето се намесват, покрай всичко обективно установено, и толкова трудно уловими тенденции на епохата. ... Книгата на г. Тошев, с тая документация и тая прозорливост, крие много уроци за нас. Обладавайки дарбата да пише сериозно-занимателно, авторът съумява да ни държи в

на българските писатели (1946 – 1949). Директор на Института за литература на БАН (1949 – 1959). Депутат на VI ВНС и XXIX ОНС.

¹⁴³⁹ В. „Мир“, бр. 8709, 8710, 8711, 8714, 1929

¹⁴⁴⁰ НАБАН, ф. 175 К, оп. 1, а.е. 46, л. 1 – 4

¹⁴⁴¹ Пак там

напрежение – чрез разбор на тревожните политически събития и актуалните проблеми. Той проявява завидни качества на мемоарист¹⁴⁴²“.

Във вестник „Пряпорец“ Гр. Василев публикува статия, в която пише: „...Дейността на Тошев като български дипломат е много важна, но за обществото за съжаление, почти непозната. В България той не се впусна в активна политика. Никой, дори и най-близките му приятели, не можа да използва безкрайно големите способности, широка подготовка и култура на А. Тошев. ... Книгата на Тошев ще бъде най-добрата книга в цялата досегашна политическа литература на България. Тя заслужава да се преведе на всички поважни езици и ще се чете с интерес, защото може да се постави наравно с мемоарите на много големи чужди политически писатели¹⁴⁴³“.

Л. Стоянов пише: „Балканските войни“ на г. Тошев много правилно поставя началото на всички трагични събития в сръбско-българските отношения. Той проследява тия отношения преди освобождението, привежда много и различни документи, гдето сръбското политическо гледище за Македония е прокарано с дебели черти! Заедно с това виждаме неустойчивостта, колебанията на българската политика, лишена от ясна и определена линия, от собствено „гледище“, от национално-политически „мироглед“. ... Трябва да благодарим на г. Тошев, че възкресява пред нас тези факти, че документирано и вещо ни разкрива картината на българската политическа неспособност¹⁴⁴⁴“.

След като доброволно слага край на своята дипломатическа кариера Ан. Тошев отново се отдава на научна дейност, което води до избирането му през 1931 г. за действителен член (академик) на БАН¹⁴⁴⁵. В същата година излиза и мемоарната „Бегли спомени“. В нея старозагорецът споделя за своите преживявания и любопитни ситуации от времето, прекарано в Македония като учител и дипломат. Десет години по-късно, през 1941 г., ще се появи едно допълнено издание на същата книга под заглавие „Бегли спомени за Македония“.

Наред с приоритетната за него тема за българската кауза в Македония, Ан. Тошев проявява и траен интерес към съдбините на Полша. Обяснение за това може да се търси в влиянието на полски духовници в Одринската българска католическа гимназия, където младият Андрей получава средното си образование¹⁴⁴⁶. През 1931 г. е издаден трудът му „Полша в културно отношение“. Публикуването е свързано с интереса, който той

¹⁴⁴² Пак там

¹⁴⁴³ Пак там

¹⁴⁴⁴ Пак там

¹⁴⁴⁵ Станев, С. Малко познати..., с. 61

¹⁴⁴⁶ Георгиев, Л. За просветното..., с. 477

проявява към страната. Честите му пътувания до Полша, запознаването с нейната история и култура раждат у него идеята за този труд, в който да опише своите впечатления и вижданията си за ролята на полския народ в културното развитие на Европа и света. За интереса му към Полша свидетелства и активното му участие в основаното през 1918 г. в София Полско-българско дружество, което дори оглавява през 30-те години.

Междувременно сръбско-българските отношения и Македонският въпрос продължават живо да вълнуват Ан. Тошев, което го провокира да напише поредица статии и книги, в които разсъждава за развитието на отношенията между двете държави и положението на населението в Македония.

През 1932 г. е публикувана книгата „Сръбско-българската разпра“ е написана по повод публикуването на статия във сръбския вестник „Политика“, която се опитва да обори българската теза по Македонския въпрос и да докаже, че Македония принадлежи на Сърбия. В своя труд Ан. Тошев заключава: „Благодарение на плеяда именити учени и отлични познавачи на Македония, днес целия просветен свят, с изключение на сърбите и техните агенти, признава, че в историческо, и в етнографско, и в културно отношение грамадната част от населението в тая страна е българско¹⁴⁴⁷“. Голямото достойнство на тази публикация е, че чрез примери от миналото и аргументи Ан. Тошев защитава концепцията за българския характер на тези земи.

В друг свой труд от същата година, озаглавен „Сръбската национална политика и нашата политическа действителност“ Ан. Тошев посочва, че въпреки трудностите, кризите и сътресенията в Сърбия, в периода 1832 – 1932 националната ѝ политика не се променя, като дори най-непримиримите политически врагове по тази тема са напълно солидарни. Ан. Тошев посочва, че дори на моменти да се забелязват слаби отклонения, основната цел за Велика Сърбия последователно се преследва от всеки сръбски политик. Програмата на Илия Гарашанин¹⁴⁴⁸ се превръща като свят завет за всеки държавник в Кралството и се предава от дълги години от правителство на правителство за изпълнение¹⁴⁴⁹.

Темата за отношенията между Сърбия и България присъства и в по-късните му трудове. През 1941 г. Ан. Тошев написва „Страници из миналото на сръбско-българските отношения“. Проследяват се отношенията между двете държави в исторически план. Той защитава позицията си, че сърбите се стремят да се възползват от българите за постигане

¹⁴⁴⁷ Тошев, Ан. Сръбско-българската разпра, София, издателство „Придворна печатница“, 1932, с. 7

¹⁴⁴⁸ Илия Гарашанин (1812 – 1874) – сръбски политик и държавник. Остава известен със своето „Начертание“, което е план за изграждане на бъдеща югославянска държава.

¹⁴⁴⁹ Тошев, Ан. Сръбската национална политика..., с. 326

на свои собствени цели и дори в моменти, в които Белград се опитва да постигне споразумение със София, то е само с цел да прикрие своите користни намерения.

Косвено свързан с наложила се в творчеството на някогашния дипломат тема остава и неговият труд от 1933 г., озаглавен „Малкото Съглашение и неговият реорганизационен пакт“. В него проследява историческите условия за възникването през 1920 г. на Малкото Съглашение между Чехословакия, Югославия и Румъния, политическите и икономическите причини, довели до формирането му, предпоставките за неговото реформиране и реакцията на засегнатите от това страни. Не на последно място, Ан. Тошев обръща внимание и на отражението на Пакта върху положението на България.

През 1938 г. Ан. Тошев получава поредно голямо признание – приет е за член на Македонския научен институт. Въпреки условието членовете да са само с македонско потекло, при него то не се спазва заради заслугите му към каузата на македонските българи¹⁴⁵⁰.

През февруари 1942 г. е публикуван и пътеписът „Из Беломорието и Македония“. В него се позовава на впечатления, събрани по време на двете обиколки, които провежда през лятото на изминалата 1941 г. след като тези територии са предани на Царството. В своите спомени споделя, че именно тук изживява шест от най-хубавите години от своя живот¹⁴⁵¹. Още в предговора на книгата Ан. Тошев приема за свой дълг не само да опише природните красоти по тези земи, но също така и да напомни на българския народ, че посочените територии са свързани със славното минало на същия.

В своите книги Ан. Тошев подробно описва някои от градовете през които преминава. С големи детайли представя природната среда, дава стопанска оценка, проследява историята на селищата, анализира етимологията на имената им и прави кратък обзор на демографската ситуация. Прави впечатление, че в македонските селища българите са запазили своето самосъзнание и са решени да се борят в защита на българщината. Основно средство за това е просветата: „... просветата е необходима предпоставка за свободата, те с удвоена енергия се заеха за всестранно издигане на културното ниво в страната и за организиране на народните сили¹⁴⁵²“. Изказва своята оптимистична прогноза за бъдещото развитие на македонските градове, като се позовава на силните духом българи и трудолюбието им. Един от основните проблеми, които забавя тяхното развитие е денационализаторската сръбска политика, която чрез училището се опитва да спре

¹⁴⁵⁰ Цветков, М. Дипломатически доклади и писма на един търговски агент в Битоля, с. 18

¹⁴⁵¹ Пак там, с. 5

¹⁴⁵² Пак там, с. 78

културното развитие на македонската младеж – „... образованието бе задължително до IV отделение, ала на туй „задължително образование“ не без предумисъл се е гледало през пръсти¹⁴⁵³“. Това се превръща и в една от причините Ан. Тошев да приветства подкрепата на българските правителства за стимулиране на църковно-просветното дело на територията на Македония. Деструктивна роля играе и определянето на част от населението като гъркомани¹⁴⁵⁴, което явление става масово „по време на всеилното фанариотско влияние¹⁴⁵⁵“. Една от най-забележителните фигури от Струмица – архимандрит Антим Ризов¹⁴⁵⁶ – подлага на остри критики населението, което се поддава на гръцкото влияние. Въпреки това, Ан. Тошев подчертава, че населението в Струмица не изменя на родното си чувство. Двата основни фактора, които допринасят за това са – запазването на българския дух по селата и преподаване в училищата само на български език¹⁴⁵⁷. Велешка област също успява да устои на опитите на гърцизма заради „будните, енергични и безстрашни велешки синове¹⁴⁵⁸“. Бившият дипломат отбелязва, че не всички части от македонските земи съумяват да отблъснат гръцкото влияние. Като пример за това посочва Дойран – „поради силният тук гърцизъм, в черковно-училищно отношение българите в Дойран бяха останали доста назад¹⁴⁵⁹“. Изключение от унищожителната сръбска политика не прави и Гюешево. Място, на което по всякакъв начин са правени опити от сръбска страна да се убие духа и да бъдат сринати моралните устои на българското население. Сръбските власти насилствено принуждават българите в тези части на Македония да прибавят към своите фамилии окончанието „ич“, за да се демонстрира на външния свят, че населението е от сърби, а не от българи¹⁴⁶⁰.

В разказа на бившия първи министър се забелязва, че разглежда българското население като единно цяло, независимо точно в пределите на коя държава живее. Дори и към самия момент на неговите пътешествия някои от земите да не са част от териториалните предели на България, щом са населени с етнически българи, той ги приема за земи, принадлежащи към страната ни. Застава твърдо зад „идеята за обединение на всички българи под един

¹⁴⁵³ Пак там, с. 82

¹⁴⁵⁴ Гъркомани – население, което определя себе си като част от гръцката нация, но има български, влашки или албански етнически произход, или хора, които след появата на Българската екзархия и обявяването ѝ за самостоятелна от Цариградската патриаршия, смятат българската църква за схизматична и остават верни на Цариград.

¹⁴⁵⁵ Цветков, М. Дипломатически..., с. 154

¹⁴⁵⁶ Антим Ризов (1797 – 1867) – български духовник, архимандрит, игумен на Зографския манастир.

¹⁴⁵⁷ Цветков, М. Дипломатически..., с. 154

¹⁴⁵⁸ Пак там, с. 180

¹⁴⁵⁹ Пак там, с. 165

¹⁴⁶⁰ Пак там, с. 216

скиптър¹⁴⁶¹“, защитавана и упорито преследвана от скопани. Самият той ясно подчертава своята вяра в непоклатимите национални чувства на македонските българи: „Ала въпреки всички насилия, всички противочовешки мерки за денационализиране, македонският българин, горд и със силно развито национално чувство, няма да преклони глава пред модерните си тирани и за нищо на света няма да се откаже от своя народ¹⁴⁶²“.

Солун заема ключово място в разказа на някогашния министър-председател. Обиколката на града той прави със своя племенник д-р Николай Николаев¹⁴⁶³. Бившият дипломат проследява обстойно историята и разказва за легендите, свързани с града и за начина, по който се развива той през различните епохи. Прави преглед на публикациите за населението, като достига до извода, че през XIX век гърците и българите са приблизително равен брой. Ан. Тошев има особен сантимент към Солун, за който споделя, че го свързват „незабравими спомени“¹⁴⁶⁴. „Четири славни години“¹⁴⁶⁵ от своя живот той е учител в тамошните български гимназии – Солунската мъжка гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“¹⁴⁶⁶ и Солунската девическа гимназия „Свето Благовещение“¹⁴⁶⁷. Тези две училища са известни с това, че директорите и учителите са прецизно подбрани от Екзархията. Институции, които сполучливо подбират преподавателски персонал, в който попадат и най-видни български педагози, писатели, поети и политически дейатели¹⁴⁶⁸. Сред тях са Кузман Шапкарев¹⁴⁶⁹, Божил Райнов¹⁴⁷⁰, Трайко Китанчев¹⁴⁷¹, Григор Пърличев¹⁴⁷²,

¹⁴⁶¹ Пак там, с. 195

¹⁴⁶² Тошев, Ан. Бегли..., с. 5

¹⁴⁶³ Николай Николаев (1887 – 1961) – участник в Балканската война (1912 – 1913) като командир на ескадрон и в Първата световна война (1915 – 1918) като полеви военен следовател в I^{ва} конна дивизия и председател на II^{ри} жанд. полеви съд. През 1920 г. напуска армията като подполковник и завършва политически и стопански науки с докторат в Париж (1924). Преподавател във Военното училище и Военната академия по военно, конституционно и международно право (1925 – 1935). Известен журналист и адвокат. През 1936 г. е ръководител на българската делегация за Международната конференция в Монтьо и в Обществото на народите. Народен представител в XXV (1940 – 1944) ОНС. Пълномощен министър в Швеция (март – септември 1944).

¹⁴⁶⁴ Тошев, Ан. Из Беломорието..., с.58

¹⁴⁶⁵ Пак там, с. 57

¹⁴⁶⁶ Първата българска мъжка гимназия в Македония. Основана е през есента на 1880 г. (по идея на Кузман Шапкарев) и съществува до 1913 г. Първи директор става Божил Райнов.

¹⁴⁶⁷ Първата българска девическа гимназия в Македония. Основана е през есента на 1880 г. (по идея на Кузман Шапкарев) и съществува до 1913 г. Първоначално гимназията стартира с един клас и една учителка – поканена е Царевна Миладинова (вж. бел. 1477).

¹⁴⁶⁸ Силянов, Хр. Освободителните борби на Македония, Т. 1, София, издателство „Захарий Стянов“, 2017, с. 45

¹⁴⁶⁹ Кузман Шапкарев (1834 – 1909) – виден български просветител, книжовник и фолклорист. Член на Българското книжовно дружество.

¹⁴⁷⁰ Божил Райнов (1857 – 1946) – български просветен деец, политик и общественик. Член на Либералната партия. Народен представител в VI ОНС.

¹⁴⁷¹ Трайко Китанчев (1858 – 1895) – български учител, обществен деец и революционер. Член на Демократическата партия. През 1894 г. е председател на емигрантската македонска организация „Братски съюз“. Първи председател на Върховния македоно-одрински комитет (ВМОК).

Михаил Сарафов¹⁴⁷³, Васил Кънчов¹⁴⁷⁴, Лазар Паяков¹⁴⁷⁵, Георги Кандиларов¹⁴⁷⁶, Царевна Миладинова¹⁴⁷⁷, Елена Стателова¹⁴⁷⁸. Обединяваща идея между всички тези видни просветители е „чрез просвета към свобода“¹⁴⁷⁹. Защитници на националния въпрос, всеки от тях е с мисията не само да бъде учител, но и да е „апостол-агитатор“¹⁴⁸⁰ – просветител и вдъхновител дори и на по-възрастните¹⁴⁸¹. Свободата на Родината е основен мотив в живота на тамошните българи. Като доказателство за това е не само дейността, която учителите развиват в училище, но и всички инициативи, които ясно са подчинени на тази идея. Пример за това е честването на празника на Светите братя Кирил и Методий – изцяло посветен на българската просвета и култура¹⁴⁸².

Впечатление правят и някои от възпитаниците на посочените гимназии. В разказа на Ан. Тошев се долавя гордостта му, че учениците успяват да се развият в различни сфери от обществения живот и да заемат достойно място в него. Солунската гимназия се превръща не само в център на науката, но и пример за социално и патриотическо възпитание¹⁴⁸³. Сред най-видните възпитаници изпъкват Даме Груев¹⁴⁸⁴, Гоце Делчев¹⁴⁸⁵,

¹⁴⁷² Григор Пърличев (1830 – 1893) – български учител, писател и преводач. Първи превежда поемата на Омир „Илиада“. Един от най-дейните защитници на идеята за въвеждане на български език в училищата и църквите в Охрид през 60-те години на XIX век.

¹⁴⁷³ Михаил Сарафов (1854 – 1924) – български учител, революционер и дипломат. Член е на Либералната партия и участва в няколко правителства. По-късно е част от Прогресивно-либералната партия. Избран е за просветен министър (1880 – 1881), финансов министър (1884, 1902 – 1903), вътрешен министър (1901 – 1902). Дипломатически представител във Виена (1904 – 1909) и Цариград (1909 – 1913). Представител на външното министерство в Солун по време на Балканските войни (1913). Участник в българската делегация за подписване на Ньойския договор (1919).

¹⁴⁷⁴ Васил Кънчов (1862 – 1902) – български учител, учен, политик и автор на изследвания за Македония. Член е на Прогресивнолибералната партия. Министър на народното просвещение през 1902 г. в кабинета на Стоян Данев.

¹⁴⁷⁵ Лазар Паяков (1860 – 1910) – български учител и политик. Член е на Народнолибералната партия. Министър на финансите в периода 1903 – 1908.

¹⁴⁷⁶ Георги Кандиларов (1851 – 1943) – български учител и просветител. Един от основателите на Солунската мъжка гимназия. Учител в духовното училище в Лясковец, Духовната семинария в Цариград, Софийската духовна семинария и Пловдивската духовна семинария. Директор на Девическата гимназия в Русе.

¹⁴⁷⁷ Царевна Миладинова (1856 – 1934) – българска учителка, просветителка, отстоява идеята за развитие на девическото образование. Дъщеря на Димитър Миладинов. Една от основателките на Солунската девическа гимназия. Директор на Девическото училище в Прилеп.

¹⁴⁷⁸ Елена Стателова (1862 – 1925) – българска учителка и просветителка.

¹⁴⁷⁹ Тошев, Ан. Из Беломорието..., с. 48

¹⁴⁸⁰ Пак там, с. 48

¹⁴⁸¹ Тошев, Ан. Бегли..., с. 8

¹⁴⁸² Тошев Ан. Из Беломорието..., с. 53

¹⁴⁸³ Тошев, Ан. Бегли..., с. 8

¹⁴⁸⁴ Даме Груев (1871 – 1906) – български учител, революционер и деец на националноосвободителното движение. Един от основателите и лидерите на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО).

¹⁴⁸⁵ Гоце Делчев (1872 – 1903) – български революционер. Един от основните идеолози и водачи на Българските македоно-одрински революционни комитети (БМОК) и най-ревностни защитници на идеята за свобода на Македония. Дългогодишен член на Задграничното представителство на ВМОРО в София.

Гьорче Петров¹⁴⁸⁶, Александър Станишев¹⁴⁸⁷, Андрей Ляпчев, Христо Силянов¹⁴⁸⁸, Данаил Крапчев¹⁴⁸⁹, Константин Жостов¹⁴⁹⁰, Иван Снегаров¹⁴⁹¹, Борис Дрангов¹⁴⁹², Екатерина Симидчиева¹⁴⁹³, Екатерина Божкова¹⁴⁹⁴, Евгения Янчулева¹⁴⁹⁵.

Периодът, в който Ан. Тошев преподава в Солун съвпада с активизирането на културно-просветното движение в Македония¹⁴⁹⁶ и стремежът към извоюване на свобода от Османската империя. Този дух увлича след себе си и солунския учител, който активно се включва в организиране на срещи с будни граждани, поддържане на тесни връзки с провинциални учители, свещеници и първенци, участва в издаването на „Солунски книжици“, под редакцията на Даме Груев. Тайните срещи, укриването от гръцките власти, предпазливото събиране на информация ни разкриват още един аспект от личността на Ан. Тошев. Любопитен пример за участието в тази дейност е когато описва своето пътуване от Търново до Солун и пренася със себе си цял сандък със съчиненията на Христо Ботев¹⁴⁹⁷, Любен Каравелов¹⁴⁹⁸ и Захари Стоянов¹⁴⁹⁹ – „литература забранена, но необходима по ония времена за просветно-патриотичното дело в Македония¹⁵⁰⁰“.

¹⁴⁸⁶ Гьорче Петров (1865 – 1921) – български революционер и учител. Един от водачите на ВМОРО. Дългогодишен член на Задграничното представителство на ВМОРО в София. Участник в Илинденско-Преображенското въстание.

¹⁴⁸⁷ Александър Станишев (1888 – 1945) – български политик, учен, професор по медицина. Министър на вътрешните работи и народното здраве в периода (юни – септември 1944).

¹⁴⁸⁸ Христо Силянов (1880 – 1939) – български историк и революционер. Виден деец на ВМОРО. Член е на Демократическия сговор. Избран е за депутат за два мандата.

¹⁴⁸⁹ Данаил Крапчев (1880 – 1944) – български журналист, общественик и революционер. Защитник на македонската кауза.

¹⁴⁹⁰ Константин Жостов (1867 – 1916) – български офицер. Началник-щаб на III-та армия по време на Балканската война (1912 – 1913). Началник Щаба на войската през Първата световна война (1915 – 1918).

¹⁴⁹¹ Иван Снегаров (1883 – 1971) – български църковен историк. Учител в Цариградската семинария, Педагогическото училище в Сяр, Софийската семинария и др. Академик към Богословския факултет към Софийския университет „Свети Климент Охридски“.

¹⁴⁹² Борис Дрангов (1872 – 1917) – български офицер и военен педагог. Участник в Илинденско-Преображенското въстание (1903). Началник Щаба на първа бригада от I-ва пехотна дивизия по време на Балканската война (1912 – 1913). Участник в Междусъюзническата война (1913) и Първата световна война (1915 – 1918).

¹⁴⁹³ Екатерина Симидчиева (1872 – 1899) – българска учителка и деятелка на ВМОРО. Защищава идеята за църковна независимост в Македония.

¹⁴⁹⁴ Екатерина Божкова (1871 – 1939) – бъдещата съпруга на Андрей Тошев.

¹⁴⁹⁵ Евгения Янчулева (1875 – неизв.) – просветна деятелка в Македония. Директорка на Прилепската девическа гимназия.

¹⁴⁹⁶ Тошев, Ан., Бегли..., с. 26 – 27

¹⁴⁹⁷ Христо Ботев (1848 – 1876) – забележителен български поет, публицист и революционер. Един от водачите на Български революционен централен комитет (БРЦК).

¹⁴⁹⁸ Любен Каравелов (1834 – 1879) – виден български поет, писател, журналист, участник в освободителното движение. Председател на БРЦК.

¹⁴⁹⁹ Захари Стоянов (1850 – 1889) – български писател, журналист, революционер, политик. Основател на Български таен централен революционен комитет (БТЦРК). Участник в Априлското въстание (1876), Съединението (1885). Член на Народнолибералната партия.

¹⁵⁰⁰ Тошев, Ан. Бегли..., 36

Един от най-емоционалните моменти е посещението на Ан. Тошев в Битоля – градът, в който е български консул в периода 1903 – 1905. С тъга в сърцето си припомня за последиците, на които е свидетел след Илинденско-Преображенското въстание¹⁵⁰¹ – изгорелите къщи и останалите без подслон българи.

Ан. Тошев предлага план от четири основни ключови действия за сближение между „новоприсъединените земи“¹⁵⁰² и старите предели на българската държава¹⁵⁰³. Първа стъпка е тясно сближение между населението. Основно средство за това е уреждане на детски колонии, в които да бъдат приемани и деца от Македония, както и обратното. Това би създало усещането за принадлежност към един народ, ще се запознаят с българската история, култура, литература и пр. Втора стъпка посочва осигуряване на прехраната на населението, което особено в някои части се намира в оскъдно положение. На трета позиция е изцяло подчиняване на централната българска власт и премахването на всякакви външни вмешателства. Четвъртата стъпка е най-мощна и трудоемка – приобщаването на „новоприсъединените земи“ във всеки един аспект към българската държава. Според него е необходимо да се направят промени в административното деление, да се предприемат стъпки към присъединяване на териториите в стопанско отношение, да се уреди въпросът за военната организация и да се уточнят дейностите, свързани с културната работа.

Ан. Тошев подчертава, че не бива да се забравя миналото и начина, по който са свързани исторически Македония и България. Македония е с водеща роля в борбите за църковна независимост през XIX век. „Ако си представим българския народ като един вековен дъб, трябва да приемем, че корените на този дъб се намират в Македония“¹⁵⁰⁴.

През 1943 г. е отпечатана книгата „България и нейните съседи“, която се оказва и последният голям труд в живота на Ан. Тошев. В нея някогашният министър-председател разказва за събитията в Гърция и Сърбия по време на своите дипломатически назначения. Освен част от дипломатическите доклади, които са цитирани, авторът, макар и от позицията на времето, анализира и дава своята оценка за по-ключови ситуации и събития.

¹⁵⁰¹ Илинденско-Преображенското въстание – въстание, което избухва на 2 август 1903 г. в Македония и на 19 август с.г. в Одринско. Организирано е от ВМОРО. Счита се за най-мощния опит за освобождаване на Македония.

¹⁵⁰² Новоприсъединени земи – термин, който се отнася за териториите Вардарска и Егейска Македония, Поморавието и Западна Тракия, които са под българско управление по време на участието на Царство България във Втората световна война, като член на Тристранния пакт (1941–1944).

¹⁵⁰³ Тошев, Ан. Бегли..., с. 219 – 221

¹⁵⁰⁴ Тошев, Ан. Из Беломорието..., с. 85

Един общ поглед върху научното и публицистичното наследство, оставено ни от Ан. Тошев, както и върху разгледаната в първата глава на настоящото изследване негова преподавателска дейност, показва един предан на професията си учител, същевременно компетентен и упорит изследовател, който не щади сили в стремежа си да допринесе за развитието на българската ботаника. По-късно вече го виждаме като успешен публицист с остро перо, който не се притеснява да разобличава с факти и научно издържани доводи всички антибългарски настроения и попълзновения на съседите, които работят систематично в посока отричане и унищожаване на българщината в Македония и спъване развитието на България по пътя ѝ към издигането до модерна европейска страна. Някак естествено е убеден патриот и яростен защитник на българския произход на основната част от македонското население, какъвто безспорно е Ан. Тошев, да пренесе тази най-ключова за личността си и дипломатическата си кариера тема и върху публицистичните си изяви.

Заклучение

На 10 януари 1944 г. София преживява най-тежката от поредицата бомбардировки над българските земи в рамките на провежданата от Антихитлеристката коалиция операция „Прицел от упор“. Разрушенията са огромни, а жертвите – стотици. Една от тях е и акад. Ан. Тошев¹⁵⁰⁵. Със смъртта на изтъкнатия български политик, дипломат, държавник и учен си отива една от най-забележителните личности на следосвобожденска България. От детството и юношеството му през последните години на освободителната борба и първото десетилетие след епохалното събитие от 1878 г., които оформят мирогледа му, през студентските му години и времето му зад преподавателската катедра през последната декада на отиващия си XIX и в първите години на новия XX век, когато получава шанс да натрупа много нови знания и впечатления, които после да предаде заедно с патриотизма и свободолюбието си на следващото поколение борци за свободата на Македония в Солунската гимназия и на бъдещи водещи фигури в българската армия във Военното училище в София, та до дипломатическата му кариера, изпратила го в ключови точки на Балканите и в Европа, краткия му период начело на изпълнителната власт и забележителната му научна и публицистична дейност в областта на ботаниката, която той никога не загърбва, виждаме един последователен, дисциплиниран, компетентен и отдаден на работата си професионалист.

Успоредно с преподавателската си дейност в различни точки на българските земи, Ан. Тошев прави ценни изследвания на местната флора, завещани на бъдещите поколения под формата на няколко високо ценени от гилдията научни трудове, които го нареждат сред „бащите“ на българската ботаника.

В началото на XX в. идва и времето за начеването на една отдадена служба на родината. По време на първото си дипломатическо назначение като търговски агент в Битоля, Ан. Тошев полага старание да издейства по-добри условия за живот на българите в Османската империя, като едновременно с това упорито призовава българската държава да се намеси с категорична позиция и последователни действия за извоюването на същите. Натрупаният тук опит и усетът за психологията на местните османски отговорни фактори по-късно ще се окаже ценен за Ан. Тошев при контактите с управляващите в Цариград в качеството му на пълномощен министър там. Не на последно място, трябва да подчертаем, че именно след прекараното време в Битоля Македонският въпрос ще се превърне в една

¹⁵⁰⁵ в. „Литературен глас“, бр. 619 – 620, 8 март 1944 г., с.4

от основополагащите теми в цялата дипломатическа дейност на бившия преподавател. Поемайки през 1905 г. защитата на българските интереси в Черна гора, българският дипломат се сблъсква с предизвикателството, наречено княз Никола, един винаги непредсказуем владетел с огромно самочувствие и огромни амбиции, чиито политически попълзновения заплашват да усложнят крехките взаимоотношения между по-големите страни на Балканите. С действията и поведението си Ан. Тошев съумява едновременно да не засегне горделивия владетел, с което да обтегне двустранните връзки и да не въвлече България в безконечните му политически игри, което би навредило на нейния образ пред света (например отвлечената идея за тристранен съюз, в който да бъде привлечена и някоя от другите балкански страни). Следват две години начело на българската легация в Атина, където Ан. Тошев, завръщайки се по-близо до така специалната за него Македония, отново обръща огромно внимание на това да защитава намиращите се там свои сънародници, някои от които са жертва и на последователна гръцка пропаганда, подсилена с терор. Съчетавайки умело своите протоколни задължения, свързани с официалния му пост, с борбата за тази близка до сърцето му кауза, отново виждаме българския дипломат да настоява за решителна позиция от страна на София относно онеправданото българско население, придружена от съответните действия.

Следващите две назначения са може би най-ключовите в дипломатическата кариера на Ан. Тошев, защото съвпадат с военни конфликти, в които България има централна роля или е призвана да поеме такава. И в Белград, и в Цариград след това, ярко се очертават твърдите възгледи на българина относно намесата на Царството в развиващите се на фона на неговите мисии събития и явления. Възгледи, които той упорито защитава, въпреки поведението на различните правителства, управлявали през този период в София, които в някои случаи демонстративно игнорират неговото мнение при вземането на решения и дори него самия, като акредитиран представител, при контактите си със съответните държави, в които той е изпратен да отговаря за интересите на страната си. През 1908 г. Ан. Тошев поема поста пълномощен министър в Сърбия. Въпреки непрестанните негативни коментари по негов адрес и неуважителното поведение от страна на определени кръгове в страната, започнали още с пристигането му, през петте и половина години в сръбската столица българският дипломат остава докрай чужд на интригите, ежбите и провокациите и нито за момент не се отклонява от задачите си и от собствените си разбирания за ролята на един дипломат. Една от основните нишки е старанието му да предпази правителството на Ив. Ев. Гешов от това да се хвърли в съюз със съседните християнски държави от запад и югозапад без достатъчно дипломатическа подготовка. Тези негови опити не се увенчават

с успех поради контраста в мотивировката между него и висшестоящите му. Отговорът на русофилския кабинет в София е да сключи, под давлението на Петербург, договор със Сърбия без да уведоми своя представител в нейната столица, след което да изисква от него да води борба в името на нещо, което не е съгласувано с него. Оставайки професионалист, Ан. Тошев преглъща това обидно незачитане и полага всички усилия да брани българската кауза от сръбските попълзновения, тенденциозно подкрепяни от руския представител Н. Хартвиг. Следващият невралгичен пост, на който е изпратен опитният Ан. Тошев е ръководството на българската легация в Цариград, което поема през есента на 1913 г. Там той е поставен в незавидната позиция да отговаря за българските интереси пред една от държавите, участвала в поредното смазване на мечтата за национално обединение на българите след двата мирни договора от същата година. Първата голяма задача на Ан. Тошев е да отстоява позицията, че разгромена България не се е предала да търси защита за своите сънародници на османска територия и ще положи всички усилия в тази посока. Наред с това, важен елемент от периода му в Цариград са и призивите му към кабинета на В. Радославов Царството да не си позволява прибързано включване в Първата световна война и твърдата му позиция, че най-добре би било да се пази твърд неутралитет, докато обстоятелствата не продиктуват друго. Този подход не съвпада с планове на министър-председателя и той безпардонно изолира своя представител от обсъждането на поведението на България в избухналата война и от роля в окончателното решение. В създалата се ситуация, Ан. Тошев, междувременно преместен във Виена в началото на 1915 г., отново е в абсурдното положение да трябва да се бори за кауза, противоречаща на неговите лични възгледи, но натрапена му от началниците му в София. Докрай лоялен на страната си и верен на принципите на дипломатическата дейност, които изповядва, българският представител отново отказва да приеме тази проява на неуважение лично и упорито работи в посока извоюване на максимално добри условия за вече виждащото се на хоризонта включване на Царството в световния конфликт. Междувременно управляващият в София кабинет на т.нар. „Либерална концентрация“ осъзнава ползите от създаване на връзки и с категорично неутралните държави, заради което през есента на същата 1915 г. натоварва Ан. Тошев да съблюдава българските интереси и пред швейцарските власти, от които е посрещнат радушно и оставя добри впечатления у тях по време на кратката си дейност в тяхната страна. Най-голямо впечатление по време на мисията в столиците на Двуетдинната монархия и Конфедерацията, освен обичайния за Ан. Тошев безусловен професионализъм, прави предложението му отговорните фактори в София да обмислят идеята за търсене на сепаративен мир с Антантата, която е отхвърлена,

но две години по-късно ще се превърне в приоритетна за външната политика на Царството.

При всяко едно от назначенията на Ан. Тошев го виждаме твърд в своите доводи, винаги подготвен с пълноценна обосновка за тях, непременно да е активен в комуникацията си със съответните властимащи и с колегите си от кариерата и в нито в един момент да не позволява да бъде превръщан в посредствен чиновник, чиято задача е само да изпълнява инструкции и да служи като посредник на изявления, без да има правото да изрази позиция и да оспори нареденото му, ако го смята за нецелесъобразно. Основен приоритет за него винаги е постигането на максималното възможно доближаване до идеала за национално обединение и макар да са налице случаи, в които неговата работа и възгледите са омаловажавани от правителствата в София, Ан. Тошев никога не си позволява да отговаря на неуважението с неуважение, а се стреми да отделя личното отношение от професионалното и да залага на последното.

След краха на националния идеал и доброволното си оттегляне от дипломатическия корпус, в следващите шестнадесет години Ан. Тошев не заема никакви държавни постове и умишлено остава настрана от партийните ежби през бурното трето десетилетие на XX век, като вместо това посвещава времето си на пътувания и публицистична дейност, заради която получава много ласкави оценки от обществеността. При все, че е встрани от политическия живот, той не загърбва каузата на българските малцинства, пръснати из балканските държави, заради което неколkokратно го виждаме като делегат при преговори по малцинствения въпрос, избран заради личната си отдаденост към проблема и заради безспорния висок авторитет, който продължава да има в българското общество.

Завръщането на Ан. Тошев в голямата политика идва през пролетта на 1935 г., когато цар Борис III го натоварва със задачата да състави безпартиен кабинет, който да замени правителството на подалия оставка ген. П. Златев. Макар краткият период на Ан. Тошев като министър-председател да е смятан от мнозина за неуспешен и дори направо вреден от гледна точка на несъстоялото се възстановяване на партийно-парламентарната система, на което се надяват някои политически кръгове в страната, фактите говорят друго. Имайки предвид, че някогашният пълномощен министър е поканен от Царя да оглави кабинет, пред който са поставени съвсем различни задачи – укрепването на ролята на владетеля като най-важен фактор в политическото развитие на страната, допълнителното разстройване на партийните среди чрез комбинация от официални и неофициални мерки в тази посока, както и окончателното изолиране на военните среди като политически фактор, то равностметката би следвало да е различна. С цената на много усилия, с цената

на това самият той да загърби личните си виждания на убеден демократ и въпреки липсата на широка подкрепа от страна на обществото, Ан. Тошев, с подкрепата на своя управленски екип, успява да постигне поставените цели, при все, че в процеса се задълбочава още повече отдалечаването на Царство България от някои традиционни демократични ценности. Успешно е управлението му и в очите на някои от гореспоменатите съвременници и участници в процеса.

В последните девет години от живота си, някогашният дипломат и първи министър отново се концентрира върху творческата си дейност и обикаля различни части на България. Отново го виждаме да пътува в любимата Македония, намираща се тогава под временната администрация на Царството, на която посвещава някои от последните си трудове. До последния си час този достоен българин продължава да „гори“ за каузата на българщината в Македония, която е може би най-съкровената и най-ключовата негова движеща сила още от времето му като преподавател и млад ботаник, остава такава през дипломатическата му кариера и богатата му публицистична дейност и той не я изоставя дори в неофициалните си прояви и занимания.

Отивайки си от този свят, Ан. Тошев оставя след себе си отчетлива диря в българското общество, която никога досега не е била разглеждана подробно. Авторът на настоящото изследване е положил старание да обхване всички ключови периоди от живота на тази всестранно развита и незаслужено пренебрегвана от българската историческа гилдия личност, все пак акцентирайки върху дипломатическите и политическите прояви на Ан. Тошев, някои от които се оказват наистина важни за развитието на Третата българска държава, но без да пренебрегва публицистичното и научното му наследство, което говори само за себе си.

Библиография

Централен държавен архив на Република България (ЦДА)

- ф. 3 К Монархически институт
- ф. 176 К Министерство на външните работи
- ф. 284 К Министерски съвет
- ф. 304 К Българска легация във Виена
- ф. 315 К Българска легация в Белград
- ф. 317 К Българска легация в Берн
- ф. 321 К Българска легация в Цариград – Анкара
- ф. 322 К Българска легация в Атина
- ф. 331 К Българско консулство в Битоля
- ф. 339 К Българско легация в Цетине

Научен архив на БАН (НА БАН)

- ф. 175 К Андрей Тошев

Архив на Министерство на вътрешните работи

АМВР, следствено дело № 1566

Периодичен печат

- в. „Борба“, Пловдив
- в. „Варненски новини“
- Държавен вестник
- в. „Източна мисъл“, Варна
- в. „Литературен глас“, София
- в. „Мир“, София
- в. „Ново единство“, Добрич

Спомени и дневници

- Абрашев, П.* Дневник, София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1995
- Велчев, В. Т.* Из бурните времена на новата ни история. Записки и спомени, София, 2014

- Георгиев, Н.* Моята биография 1862 – 1920
- Гешов, Ив.* Балканският съюз, София, издателство „Българска история“, 2018
- Гешов, Ив. Евстр.* Лична кореспонденция, София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1994
- Данев, Ст.* Мемоари, София, издателство „Св. Георги Победоносец“, 1992
- Илиев, Ат.* Спомени, София, издателство „Български писател“, 1981
- Маджаров, М.* Дипломатическа подготовка на нашите войни, София, издателство „Лексикон“, 2019
- Малинов, Ал.* Под знака на острастени и опасни политически борби, София, издателство „Христо Ботев“, 1991
- Марко Рясков. Спомени и документи, София, 2006
- Николаев, Н. П.* Трагичната съдба на един цар. Четири ескиза от живота и царуването на Борис III, Цар на българите (1894 – 1918 – 1943), София, издателство „Montecchi Editore“, 2009
- Никола Мушанов, Дневник. Спомени. Автобиография, София, издателство „Изток-запад“, 2017
- Пешев, П.* Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес, София, издателство „БАН“, 1993
- Радев, С.* Лица и събития от моето време т. 4, София, издателство „Захарий Стоянов“, 2015
- Радев, С.* Лица и събития от моето време т. 6, София, издателство „Захарий Стоянов“, 2016
- Радев, С.* По пътеките на историята, София, издателство „Sky Print“, 2017
- Радославов, В.* България и световната криза, София, издателство „Българска история“, 2019
- Радославов, В.* Дневни бележки 1914 – 1916, София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1993
- Тошев, Ан.* Балканските войни, Т. I. Предистория и причини, София, издателство „Факел“, 1929
- Тошев, Ан.* Балканските войни, Т. II. 5 октомври 1912 – 16 септември 1913 год., Пловдив – София, издателство „Христо Г. Данов“, 1931
- Тошев, Ан.* Бегли спомени, София, издателство „Печатница „П. Глушков“, 1931
- Тошев, Ан.* България и нейните съседи, София, издателство „Министерство на народното просвещение“, 1943
- Тошев, Ан.* Из Беломорието и Македония, София, издателство „Печатница „Изгрев“, 1942

Тошев, Ан. Ранни спомени 1873–1879, София, издателство „Т.Ф. Чипевъ“, 1938

Цанков, Ал. Моето време. Мемоари, издателство „Прозорец“

Царица Йоанна, Спомени, София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1991

Научна литература

Архивите говорят том 43. Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция. Том II (1934 – 1941), София, 2007

Божинков, В. Управлението на деветнадесетомайците (19 май 1934 – 22 януари 1935 година), София, издателство „Арка“, 2017

Георгиев, Б. Миражът за „Велика България“. Животът и дейността на д-р Васил Радославов, София, издателство „Ивис“, 2021

Георгиев, В. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934 – 1939, София, издателство „Наука и изкуство“, 1971

Георгиев, В. Неизвестен проект за конституция на България от 1935 г. – „Известия на Държавните архиви“, София, 1992, кн.64

Георгиев, В., Трифонов, Ст. История на българите в документи 1878 – 1944, София, издателство „Просвета“, 1996

Георгиев, Л. За просветното дело на българите в Одрин и мястото на отците възкресенци в него – сп. „История“, 2013, кн. 6

Гиргинов, Ал. Народната катастрофа. Войните 1912/13, София, издателство „Армейския Военно-издателски фонд“, 1926

Джонев, А. Македония в железопътната политика на България (1878 – 1918), Кюстендил, 2008

Димитров, Ил. Българската демократична общественост, фашизмът и войната 1934 – 1939, София, издателство „Отечествен фронт“, 1976

Димитров, Ил. Българо-италиански политически отношения 1922 – 1943, София, издателство „Тилиа“, 1996

Елдъров, Св. Илинденско-Преображенското въстание 1903, София, „Военно издателство“, 2003

Елдъров, Св. Православието на войната, София, „Военно издателство“, 2004

История на Сръбско-българската война 1885 г., София, издателство „Щаб на армията – Военно-историческа комисия“, 1925

Живков, Св. Прогресивнолибералната партия в България: С Русия политика не правим! 1899 – 1920, София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2014

- Златарски, В.* Неискрените. България, Румъния и Централните сили (1913 – 1914), София, „Авангард Прима“, 2018
- Златарски, В.* Райхът и Царство България. Германското присъствие в България (1933 – 1940 г.), София, издателство „Българска история“, 2020
- Иветич, Е.* Балканските войни, София, „Сиела“, 2012
- Йелавич, Б.* История на Балканите XX век, София, ИК „АМАТ – АХ“, 2012
- Калчев, К.* Българо-турските военнополитически връзки и отношения (1913 – 1915), Велико Търново, УИ „Св. Св. Кирил и Методий“, 2010
- Кесяков, Б.* Принос към дипломатическата история на България 1878 – 1925, София, издателство „Печатница Родопи“, 1925
- Китанов, В.* Принос към дипломатическата история на България. Григор Начович и Българо-турското споразумение от 1904 г., София, ИК „Синева“, 2004
- Кишкилова, П.* България 1913, София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1998
- Колев, В.* Конституционният въпрос в България през 1935 г. . – Сборник в чест на 80-годишнината на проф. дин Димитър Сирков, София, 2010
- Константинова, Ю.* Българи и гърци в борба за османското наследство, София, издателство „Фабер“, 2014
- Кънчов, В.* Македония. Етнография и статистика, издателство „Българско книжовно дружество“
- Любенов, М., Станев, В.* Българските конституции, София, издателство „Българска история“, 2020
- Мантран, Р.* История на Османската империя, София, издателство „Рива“, 1999
- Марков, Г.* „Балканизацията“. Геополитическо явление в конфликтознанието, София, „Военно издателство“, 2011
- Марков, Г.* България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912 – 1913, София, издателство „Наука и изкуство“, 1989
- Марков, Г.* Българското крушение, София, издателство „БАН“, 1991
- Марков, Г.* Голямата война и българският меч над балканския възел (1914 – 1919), Кн.1. Заплитането, София, издателство „Захарий Стоянов“, 2016
- Марков, Г.* Голямата война и българският меч над балканския възел 1914 – 1919, Кн.2. Разсичането, София, издателство „Захарий Стоянов“, 2016
- Марков, Г.* Независимостта на България през Балканската криза 1908 – 1909, София, издателство „Народно събрание“, 2008

- Марков, Г. Парола „Сабя“. Заговорите и превратите на Военния съюз, 1919–1936, София, издателство „Наука и изкуство“, 1992
- Методиев, В., Стоянов Л. Българските конституции и конституционни проекти, София, издателство „Петър Берон“, 2003
- Мигев, Вл. Утвърждаване на монархофашистката диктатура в България 1934 – 1936, София, издателство „БАН“, 1977
- Мишев, Р. История на Австро-Унгария 1867 – 1918, София, издателство „Абагар“, 2005
- Отношенията между България и Черна гора 1878 – 1913 г. Държавна агенция „Архиви“, Държавен архив на Черна гора. София, 2015
- Недев, Н. Три държавни преврата или Кимон Георгиев и неговото време. София, издателство „Сиела“, 2007
- Паев, К. Конституционният проект на проф. Стефан Киров от 1935 и 1938 година. Сравнително изследване – В: Модерният свят на българина: Търновската конституция от 1879 г. 2019
- Петрова, Д. Александър Цанков и неговата партия (1932 – 1944), София, издателство „Дио Мира“, 2011
- Прешленова, Р. Австро-Унгария и Балканите (1878 – 1912), София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2017
- Радоева, Сн. Димитър Ризов. От Битоля до Берлин (1862 – 1918), София, издателство „Парадигма“, 2014
- Свирачев, П., Илиева, Д. Поверителен доклад от Андрей Тошев по Македонския въпрос от 1907 г., ИДА, т. 64, 1992
- Силянов, Хр. Освободителните борби в Македония, София, 2017, издателство „Захарий Стоянов“, Т. 1 и Т. 2
- Спасов, Л. България и СССР 1917 – 1944, Велико Търново, издателство „Фабер“, 2008
- Станев, Ст. Малко познати имена от българската ботаника, София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001
- Стателова, Ел., Грънчаров Ст. История на Нова България 1878 – 1944, София, издателство „Анубис“, 1999
- Стателова, Ел., Попов, Р., Танкова В. История на българската дипломация 1879 – 1913, София, издателство „Отворено общество“, 1994
- Стателова, Ел. Иван Евстратиев Гешов или трънливият път на съзиданието, София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1994
- Стоянова, В. Българите в Турция (1913 – 1945), София, 2022

- Ташев, Т.* Министрите на България 1879–1999, София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1999
- Теодоров, Ив.* Балканските войни (1912 – 1913). Исторически, дипломатически и стратегически очерк. Теодор Теодоров – парламентарният лъв, София, 2017
- Трифонов, Ст.* Административна уредба, политически и стопански живот 1912 – 1915, София, издателство „Тракийска фондация „Капитан Петко войвода“, 1992
- Тодорова, Цв., Стателова Ел.* Документи по обявяване на независимостта на България 1908 г. Из тайния кабинет на княз Фердинанд, София, издателство „БАН“, 1968
- Тошев, Ан.* Сръбско-българската разпра, София, издателство „Придворна печатница“, 1932
- Тошев, Ан.* Сръбската национална политика и нашата политическа действителност, София, 1932
- Харт, Б. Л.* История на Първата световна война, София, издателство „Труд“, 2021
- Цачевски, В.* Швейцария. Толкова близо до нас, София, издателство „Студия Трансмедия“, 2017
- Цветков, Ж.* Атанас Буров. Живот за България, София, издателство „БАН“, 2016
- Цветков, М.* Дипломатически доклади и писма на един търговски агент в Битоля Черна гора и България. Черна гора и България в документите на Централния държавен архив на Република България. Книга I. Подгорица-София, 2015
- Paskal M., Albania and the Balkan Entente – Balkan Studies 39 (1), Bulgarian Academy of Science, 1998, p. 110 – 111